

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 34

Кам'янець-Подільський
2021

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 15 від 28 грудня 2021 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

В. Даниленко – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (м. Київ);

О. Пригарін – доктор історичних наук, професор (м. Одеса)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженів**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Котилів**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябенко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собков'як-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філіпчук**, доктор історичних наук, професор.

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 34. 292 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 34

Kamianets-Podilskyi
2021

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

V. Danylenko – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member
of NAS of Ukraine (Kyiv);

O. Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor (Odessa)

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smoliy**,
academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **L. Bazhenov**,
Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow;
A. Hlushkovetskyi, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**,
Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok,
Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*depu-
ty editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow;
O. Zavalniuk, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy,
Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences,
Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*);
S. Kopylov, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical
Sciences, Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melny-
chuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical
Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok,
Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania);
O. Ryabchenko, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab,
Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*edi-
tor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**,
Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University.

History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University,
2021. Vol. 34. 292 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Михайло Бойко. ДЕНАЦИФІКАЦІЯ НІМЕЧЧИНИ В НІМЕЦЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ТА СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ (1945-2021 pp.) ... 9	
Назар Громяк. РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 1950–1960-х pp. У БАЧЕННІ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ..... 28	
Лілія Іваневич. VARIETIES OF SEWN AND PRINTED JEWELRY IN THE DECOR OF THE TRADITIONAL DRESS OF UKRAINIANS OF PODILLIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY 40	
Олена Ходченко, Наталія Венгер. ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗУ НАЩАДКІВ ГОЛАНДСЬКИХ ВИХІДЦІВ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ (1922-1927 pp.) 65	
Вадим Попович. ОБРАЗ ХАРКОВА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ МІСТА У 60-80-х pp. XX ст. 79	

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Микола Буланій. ДВОРЯНИ З КОНВЕРТОВАНИХ ЄВРЕЇВ: ПОХОДЖЕННЯ ТА УЧАСТЬ У ВЕЛИКИХ РЕФОРМАХ..... 90	
Сергій Тимофійко. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА ЖЕНЕВСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ РОСІЇ (2-8 КВІТНЯ 1905 p.): ДИСКУСІЇ ТА РІШЕННЯ 103	
Мирослав Ігнатоля. БОМБАРДУВАННЯ АЕРОДРОМУ СПІШСЬКОЇ НОВОЇ ВЕСІ ЯК ПОЧАТОК «МАЛОЇ ВІЙНИ» 113	
Ігор Шніцер. РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 123	
Віктор Смирнов. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРАЛІМПІЙСЬКОГО СПОРТУ (XX – початок XXI ст.) 136	

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Валерій Степанков, Віталій Степанков. РОЛЬ ХОТИНСЬКОЇ КАМΠΑНІЇ 1621 РОКУ У ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В УКРАЇНСЬКУ ПОЛІТИЧНУ ПРОТОЕЛІТУ (1621-1638 pp.) 150	
--	--

Анатолій Філінюк ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ РОСІЇ ТА АВСТРІЇ ЩОДО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.	181
Сергій Кушнар'ов. МІСЬКІ КЛАДОВИЩА ХАРКОВА У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.: МІЖ ТРАДИЦІЄЮ ТА ІННОВАЦІЯМИ	199
Олена Коломоєць, Юрій Коломоєць. ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМИН МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ТА РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ШВЕЙЦАРІЇ НАПРИКІНЦІ 1870-х – на ПОЧАТКУ 1880-х років	209
Володимир Адамовський. АРХИВИ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ МІСІЙ УНР ТА НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ.....	220
Ольга Зубко. СТРАТЕГІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1918-1939 pp.).....	234
Артур Михайлик. УНІВЕРСАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-НОВАТОРІВ У 20–30-х РОКАХ XX ст....	242
Наталія Буглай, Владислава Піскіжова. ФЕДЕРАЦІЯ ГРЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	259

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Комарніцький. УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ В ПОСТІМПЕРСЬКУ ДОБУ (1917-1939) / НАН УКРАЇНА, ІН-Т ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. КИЇВ: АКАДЕМПЕРІОДИКА, 2021. 620 с., 124 с. іл. – (УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ)	275
Юрій Хоптяр. БАЖЕНОВА С. Е. БАЖЕНОВ Л. В., ОЛПЕР С. І. НА ПОГРАНИЧЧІ КУЛЬТУР. КУЛЬТУРНЕ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ВИДАВЕЦЬ ПП ЗВОЛЕЙКО Д.Г., 2020. 456 с.....	281
Олександр Завальнюк. ТРІПАК М. М., КОМАРНІЦЬКИЙ О. Б., СКРИПНИК А. Ю., КОМАРНІЦЬКА Л. М., БОРОВИСЮК Т. В. ВІХИ ЗРОСТАННЯ: ТЕХНІКУМ-ІНТЕРНАТ, КОЛЕДЖ, ІНСТИТУТ (1971-2021 pp.): МОНОГРАФІЯ / ЗА ЗАГ. РЕД. О. Б. КОМАРНІЦЬКОГО. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ВПЦ ЗАХІДНОУКР. НАЦ. УН-ТУ «ЕКОНОМІЧНА ДУМКА», 2021. 464 с.....	287

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

- Mykhailo Boiko.** DENAZIFICATION OF GERMANY IN GERMAN HISTORIOGRAPHICAL AND SOCIAL DISCOURSE (1945–2021).....9
- Nazar Hromiak.** SOVIET HISTORICAL SCIENCE OF THE 1950–1960s IN THE VISION OF FOREIGN RESEARCHERS.....28
- Lilia Ivanevych.** VARIETIES OF SEWN AND PRINTED JEWELERY IN THE DECOR OF THE TRADITIONAL DRESS OF UKRAINIANS OF PODILLIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY.....40
- Olena Khodchenko, Natalia Venger.** THE ACTIVITY OF THE “UNION OF THE DESCENDANTS OF THE DUTCH” THROUGH THE PRISM OF OFFICIAL DOCUMENTS (1922-1927) 65
- Vadym Popovych.** THE IMAGE OF KHARKIV ON THE PAGES OF NEWSPAPERS OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE CITY IN THE '60 – 80s OF THE XX CENTURY 79

WORLD HISTORY

- Mykola Bulanyi.** NOBLES FROM CONVERTED JEWS: ORIGIN AND PARTICIPATION IN GREAT REFORMS 90
- Serhii Tymofiyko.** THE NATIONAL QUESTION AT THE GENEVA CONFERENCE OF THE SOCIALIST PARTIES OF RUSSIA (APRIL 2-8, 1905): DISCUSSIONS AND DECISIONS 103
- Miroslav Ihnatolja.** THE BOMBING OF THE SPIŠSKÁ NOVÁ VES AIRFIELD AS THE BEGINNING OF THE “LITTLE WAR” 113
- Ihor Shnitser.** THE SOVIET UNION AND THE SLOVAK QUESTION DURING THE SECOND WORLD WAR.....123
- Viktor Smirnov.** HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN PARALYMPIC SPORTS (XX – EARLY XXI CENTURY).....136

HISTORY OF UKRAINE

- Valeriy Stepankov, Vitaliy Stepankov.** THE ROLE OF THE KHOTYN CAMPAIGN OF 1621 IN THE TRANSFORMATION OF A COSSACK OFFICER INTO THE UKRAINIAN POLITICAL PROTOELITE (1621–1638).....150
- Anatoly Filinyuk.** RIGHT-BANK UKRAINE IN THE POLITICS OF RUSSIA AND AUSTRIA ON THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AT THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY 181

Serhii Kushnariov. KHARKIV CITY CEMETERIES IN THE XVIII – EARLY XX CENTURIES: BETWEEN TRADITION AND INNOVATION.....	199
Olena Kolomoiets, Yurii Kolomoiets. THE EVOLUTION OF THE RELATIONS BETWEEN MYKHAILO DRAHOMANOV AND RUSSIAN REVOLUTIONARY EMIGRATION IN SWITZERLAND IN THE LATE 1870s – EARLY 1880s	209
Volodymyr Adamovsky. THE ARCHIVES OF UKRAINIAN DIPLOMATIC MISSIONS OF THE UPR AND NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN EUROPEAN COUNTRIES.....	220
Olha Zubko. STRATEGIES OF EVERYDAY SURVIVAL OF UKRAINIAN EMIGRATION IN THE INTERWAR CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1918-1939)	234
Arthur Mykhailyk. THE UNIVERSAL AND NATIONAL IN THE WORKS OF UKRAINIAN INNOVATOR ARTISTS IN THE 20 – 30’s OF THE TWENTIETH CENTURY	242
Natalia Buhlai, Vladyslava Piskizhova. THE FEDERATION OF GREEK COMMUNITIES OF UKRAINE: HISTORY OF FORMATION AND ACTIVITY	259

REVIEWS

Oleksandr Komarnitsky. UKRAINE AND UKRAINIANS IN THE POST-EMPIRE ERA (1917-1939) / NAS OF UKRAINE, INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE. KYIV: ACADEMPERIODICS, 2021. 620 p., 124 p. il. – (UKRAINE. ESSAYS ON HISTORY).....	275
Yuri Hoptiar. BAZHENOVA S.E. BAZHENOV L.V., OLIPER S.I. ON THE BORDER OF CULTURES. CULTURAL AND SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF THE POLISH POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE XIX – EARLY XX CENTURY: MONOGRAPH. KAMIANETS-PODILSKYI: PUBLISHER PP ZVOLEYKO D.H., 2020. 456 p.	281
Oleksandr Zavalnyuk. TRIPAK M.M., KOMARNITSKY O.B., SKRYPNYK A.Y., KOMARNITSKA L.M., BOROVYSYUK T.V. STAGES OF DEVELOPMENT: TECHNICAL BOARDING SCHOOL, COLLEGE, INSTITUTE (1971-2021): MONOGRAPH / UNDER THE EDITOR OF O.B. KOMARNITSKY, KAMIANETS-PODILSKYI: PUBLISHING AND PRINTING CENTER OF WESTERN UKRAINIAN NATIONAL UNIVERSITY “ECONOMIC THOUGHT”, 2021. 464 p.....	287

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.9-28

УДК 94(430.1):329.78

БОЙКО Михайло – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (mboiko96@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9182-1925>

ВОЙКО Mykhailo – PhD-student of the Department of new and newest history of foreign countries, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (mboiko96@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Бойко, М. (2021). Денацифікація Німеччини в німецькому історіографічному та суспільному дискурсі (1945-2021 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 9–28.

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ НІМЕЧЧИНИ В НІМЕЦЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ТА СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ (1945-2021 рр.)

Анотація. На основі аналізу опублікованих робіт німецьких науковців (істориків, політологів, філософів) і лідерів громадської думки автор ставить за **мету** визначити основні етапи, тенденції та оцінки у дослідженні та висвітленні процесу денацифікації Німеччини упродовж останніх 60-ти років. Вона мала свою специфіку в британській та французькій зонах окупації ще до створення Бізонії, а згодом Тризонії, оскільки не існувало узагальнюючої практики західних демократій щодо денацифікації Західної Німеччини. Денацифікація стала спершу темою сімейних, а отже й суспільних дискусій в 1960–х рр., що тим самим зняло для науковців суспільне табу на її дослідження. Проблема денацифікації залишається й на сьогодні однією з актуальних тем німецького історичного дискурсу, однак в українському науковому середовищі ще не представлено окремого аналізу німецької історіографії, що визначає **новизну** пропонованої статті. Взявши за основу **методи** історіографічного аналізу, проблемно-хронологічного та ретроспективного підходів, з'ясовано, що серед німецької академічної спільноти існували різні підходи до сприйняття та оцінки денацифікації, які вплинули на формування трьох хвиль у суспільному та історіографічному дискурсі.

Висновки. Встановлено, що перша хвиля сформувалася упродовж 1960–70-х років внаслідок внутрішнього запиту лідерів суспільної думки і молодого покоління, без залучення фахових науковців, коли денацифікація залишалася для суспільства ще надто чутливою темою. На другому етапі, що тривав до середини 90-х років, денацифікація стала предметом спеціальних історичних досліджень, у яких розкривалася специфіка відповідальності за нацистські злочини, проблематика політичної стабільності та подолання минулого. З початком 2000-х років формується третя хвиля історіографічного дискурсу, яка репрезентує сучасні підходи та оцінки денацифікації: поглиблене вивчення окремих її аспектів та аналіз в контексті суміжних політичних і правових процесів, зокрема з'ясування ролі правосуддя в окупаційний період у формуванні суспільної атмосфери, колективної вини та особистої відповідальності як за недавно минулі, так і сучасні політичні процеси за умов посилення радикальних рухів у ФРН. Зміна поколінь, зростання ролі ЗМІ, об'єднання з НДР, розпад СРСР – далеко не вичерпний перелік факторів, які вплинули не тільки на перегляд підходів до оцінки реалізації денацифікації, однак і можливого застосування німецького досвіду за кордоном. Практика суспільного діалогу у форматі громадських обговорень і наукових досліджень на чутливі теми історії визначають рівень індивідуальної і колективної відповідальності за політичну ситуацію в Німеччині. Представники німецької історіографії одностайні у тому, що денацифікація була складовою міжнародного примирення, однак відмінні в поглядах на методи її реалізації.

Ключові слова: Американська Військова адміністрація, денацифікація, націонал-соціалізм, Німеччина.

DENAZIFICATION OF GERMANY IN GERMAN HISTORIOGRAPHICAL AND SOCIAL DISCOURSE (1945–2021)

Abstract. Based on the analysis of published works of German scholars (historians, political scientists, philosophers) and public opinion leaders, the author **aims** to identify the main stages, trends and assessments in the study and coverage of the process of denazification of Germany over the past 60 years. Denazification had its specificity in the British and French zones of occupation before the creation of Bismarck, and later Trizonia, because there was no generalizing practice of Western democracies regarding the denazification of West Germany. Denazification first became a topic of family and, consequently, social debate in the 1960s, thus removing the public taboo on scholars' research. The problem of denazification remains one of the relevant topics of German historical discourse today, but the Ukrainian scientific community has not yet presented a separate analysis of German historiography, which determines the **novelty** of the proposed article. Based on the **methods** of historiographical analysis, problem-chronological and retrospective approaches, it was found that among the German academic community there were different approaches to the perception and evaluation of denazification, which influenced on the formation of three waves in social and historiographical discourse. It has been **established** that the first wave was formed during the 1960s and 1970s as a result of the internal demand of public opinion leaders and the younger generation, without the involvement of professional scholars, when denazification remained a very sensitive topic for society. In the second stage, which lasted until the mid-1990s, denazification became the subject of special historical research, which revealed the specifics of responsibility for Nazi crimes, the issue of political stability and overcoming the past. Since the early 2000s, a third wave of historiographical discourse

has emerged, representing modern approaches and assessments of denazification: in-depth study of its aspects and analysis in the context of related political and legal processes, including clarifying the role of justice in the occupation period, guilt and personal responsibility for both recent and current political processes in the context of intensifying radical movements in Germany. The change of generations, the growing role of the media, unification with the GDR, the collapse of the USSR – is not an exhaustive list of factors that influenced not only the revision of approaches to assessing the implementation of denazification, but also the possible application of German experience abroad. The practice of public dialogue in the format of public discussions and research on sensitive historical topics determines the level of individual and collective responsibility for the political situation in Germany. Representatives of German historiography agree that denazification was a component of interethnic reconciliation, but differ in views on the methods of its implementation.

Key words: American Military Administration, denazification, National-Socialism, Germany.

Постановка проблеми. 1945 рік для Німеччини справедливо сприймається «годиною нуль», початковою точкою нового відліку в історії країни. Безробіття, голод, руйнація, відчай чинили щоденний вплив на життя пересічного німця. Таку візуалізацію наслідків нацистського минулого посилювало відчуття втраченого часу, порушених суспільних традицій і норм соціальних відносин та моралі. Відродження інституту держави і його трансформація з тоталітарного в соціальний механізм публічного управління мали сформувати новий порядок денний. Повоєнне становище і управління Німеччиною державами-переможцями сприймалося більшістю німців як безповоротна деградація традицій самостійного врядування на власній території. Таким чином, німецьке суспільство було позбавлене ілюзій на період окупації країнами-переможцями.

Система демократичних принципів, ідей рівності та свободи, західного капіталізму мала під собою ідейну і матеріальну основу, однією з найважливіших складових якої в повоєнній Німеччині стала денацифікація. В умовах глобальних геополітичних змін розуміння самими німцями власного минулого стало критично актуальним для протидії будь-яким радикальним ідеям. Лише подолання наслідків тоталітарної спадщини й усвідомлення злочинів нацистського режиму могли забезпечити якісне функціонування демократичних принципів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Упродовж перших двох повоєнних десятиліть німецьке академічне коло не підготувало власних досліджень процесу та результатів денацифікації, оскільки тема була занадто чутливою для публічних дискусій. Лише після зміни поколінь, зокрема, починаючи з середини 1960-х років, молодь почала цікавитись минулим своїх родин і акцентувати увагу на подіях, яку більшість німців старшого покоління намагалась не ворушити. Денацифікація перестала перебувати під негласною суспільною забороною, що надало німецьким історикам можливість на здійснення перших досліджень і апробацій отриманих результатів у публіч-

ному просторі. Власне, на період 1970–1980-х рр. припадає пік наукового інтересу у вивченні програми переорієнтації німецького суспільства на демократичний лад. Після політичних криз 90-х рр. німецькі науковці знову повертаються до проблеми денацифікації, однак уже в контексті міжнародного примирення.

Наукову новизну пропонованої статті визначає те, що серед доробку українських історичних досліджень немає предметного історіографічного аналізу німецьких наукових публікацій на тему денацифікації, при тому, що Україна реалізує схожу за своєю метою програму декомунізації для подолання наслідків тоталітарного режиму. Саме тому завдання автора полягає в тому, щоб проаналізувати німецький досвід, визначити основні підходи, напрями, тенденції у дослідженні денацифікації представниками німецької академічної спільноти.

Метою дослідження є аналіз поглядів, підходів та оцінок представників німецької наукової товариства та виразників суспільної думки щодо проблеми денацифікації упродовж усього повоєнного періоду аж до наших днів. Для цього застосовуються методи проблемно-хронологічного, ретроспективного підходів та історіографічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Ставлення німців ФРН до нацистського минулого змінювалося упродовж десятиліть і поколінь. При цьому націонал-соціалізм в часі все більше віддаляється від сучасності як хронологічно, так і соціально, зважаючи на те, що покоління змінюють одне одного, зникають соціальні стосунки, сімейні зв'язки, культурні нашарування, однак нацизм – чи не найбільш обговорювана і публічно дискутована тема німецької історії. Актуальність денацифікації залишається різною серед поколінь німців, зважаючи на вікову різницю між похилими людьми і молоддю, існує відмінність сприйняття денацифікації як поміж політичного активного населення, готового до примирення, так і більш пасивного, готового до часткового прийняття відповідальності за власну історію або відмови від такого кроку.

Денацифікація в Американській зоні окупації була завершена в 40-х рр. під патронатом США, натомість увага німців у повоєнний період була спрямована на проблеми зовсім іншого плану – її намагалися забути, не розголошувати. Однак не всі схилилися до такої точки зору, зокрема, німецький філософ Карл Ясперс, який у 1946 р. висвітлив свою позицію у роботі «Питання провини» (Jaspers, 1946). Він ініціював внутрішній запит суспільства щодо проблеми, яка для багатьох не визначала порядок денний, однак цим кроком подав сигнал, що інтелектуальна еліта Німеччини підтримує ідею подолання наслідків нацистського режиму. Фактично це створило перший публічний прецедент, коли німці взяли на себе колективну відповідальність за злочини нацизму.

Але такої думки дотримувались далеко не всі. Зокрема, письменник і сценарист Ернст фон Заломон у книзі-автобіографії «Анкета» (1951) висміює

як пункти анкети, за якою здійснювалося виявлення причетності німців до нацизму та його злочинів, так і роль Американської військової адміністрації у проведенні денацифікації (Salomon, 1951). Його робота здобула широку популярність серед населення, оскільки багато хто з німців переживав подібні почуття у повоєнний час.

Німецька історіографія в перше повоєнне двадцятиріччя не представлена окремими дослідженнями щодо проблеми денацифікації. Власне історики не прагнули взагалі звертатися до теми, яка була ще занадто чутливою для суспільства. Саме тому цю роль виконували представники різних гуманітарних дисциплін, а також медіа і громадські об'єднання. Вони фактично взяли на себе сміливість порушити мовчанку та тим самим підготували суспільство до наступного діалогу щодо свого минулого.

Крім Ясперса проблему вини часто обговорювали в різних брошурах, журналах, з допомогою яких населення ознайомлювалось зі зміною політичного курсу після 1945 року. Головну роль у цьому напрямі відігравали громадські організації, засновані в 50-х рр. У 1958 р. була створена Aktion Sühnezeichen Friedensdienste (ASF) (пер. з нім. – Акція спокути заради миру) за підтримки спільноти Євангелічної церкви з місією відновити діалог поколінь, спільнот, громад на культурному, релігійному, особистому рівнях з допомогою інтенсивного діалогу і порозуміння (Geschichte von Aktion Sühnezeichen Friedensdienste). Крістіана Вінанд, дослідниця з Гейдельберзького університету, підкреслює, що успіх німців полягав у прийнятті населенням відповідальності за злочини, скоєні нацистами і спокутуванні вини (Wienand, 2012).

Важливим елементом порозуміння німців з іншими народами стали періодичні відвідування держав, зокрема Ізраїлю, населення якого найбільше постраждали від нацизму; дискусії молоді у форматі воркшопів щодо проблемного минулого; догляд за тими, кому вдалося вижити під час Голокосту. Фактично релігійні спільноти взяли на себе роль перехідного буферу на шляху від суспільного табу на обговорення злочинів минулого до наукового опрацювання проблеми денацифікації.

Формально денацифікація зникла з порядку денного як комплекс правових та ідейно-політичних заходів у 1950-ті рр. Німці відчували себе втомленими від війни та особистості Гітлера, через що втратили інтерес до політичного життя. Поширений у ті роки рух «Без мене» (нім. Ohne-mich-Bewegung) фактично відображав пацифістські настрої суспільства 50-х рр., яке орієнтувалося, насамперед, на створення комфортного середовища навколо себе, відмову від переозброєння і милітаризованої суспільної атмосфери (Holl, 1988, s. 222–223).

Однак суспільні рефлексії щодо денацифікації посилилися з середини 1960-х років. Причина була досить банальною і зрозумілою: молоде покоління німців зацікавилася історією власних сімей, ставило собі питання, ким вони є і ким були їхні батьки та родичі. Так чи інакше, проблему денацифікації оминати було вкрай складно. Денацифікація як одна з тем, про яку

знали, однак не піддавали зайвому розголосу, видавалася певним чином суспільно табуованою. Двадцятирічна пауза, період стриманості щодо обговорення минулого залишився позаду. Механізм діалогу на локальному рівні в Німеччині було запущено. З моральної точки зору це дало поштовх до початку суспільної дискусії, ініціативу якої взяли на себе ЗМІ, зокрема телебачення. Разом із трансляцією судових процесів над нацистами по телебаченню, денацифікація поступово набирає все більшого суспільного розголосу і ця проблематику вже не вдається оминати представникам наукової спільноти. Резонанс щодо денацифікації виходить за межі локального діалогу сімей, громад на загальнонімецький рівень.

У 1961 р. в Ізраїлі завершився суд над Адольфом Айхманом, офіцером СС, який відповідав за «остаточне вирішення єврейського питання». Пізніше, в період 1963-1965 рр. у Німеччині відбувся так званий Франкфуртський процес, на якому розглядали справу 22 підсудних щодо їхньої причетності до злочинів проти людства, участі у масових убивствах і приниженні людської гідності. Обидва процеси транслювалися на телебаченні і мали безпрецедентний вплив на громадську думку, оскільки спонукали німців до усвідомлення відповідальності за власну історію.

До проблеми зміни політичного курсу після 1945 року, крім Ясперса і Заломона, звернувся німецький соціолог Ральф Дарендорф, коли порушив питання про те, що лягло в основу німецької ліберальної демократії. Чи була вона наслідком зміни політичної кон'юнктури чи результатом німецького економічного дива (Dahrendorf, 1965). Крім Дарендорфа, проблему політичної відповідальності аналізував також журналіст Манфред Єнке у 1967 р. Він акцентував увагу на тому, що Нюрнберзький процес як і денацифікаційні суди спершу були прерогативою союзників, а не ініціативою самих німців. Власне, через це упродовж наступних років політична верхівка не акцентуватиме увагу на денацифікації, пояснюючи її як завдання, яке «хотіли» виконати союзники (Jenke, 1967, s. 9). Єнке зазначав, що серед німців зростає скептицизм та навіть цинізм до судових процесів: судді не були зразком суспільної моралі, процеси обвинувачення нацистів відбувалися досить односторонньо і спрощено. В Німеччині, що важливо, не згадували злочини союзників і для німців це слугувало показником того, що правосуддя розглядалося та застосовувалося лише для переможених. У комплексі це формувало атмосферу «пародійної справедливості», про що зауважує Єнке і в теорії могло призвести до ренаціфікації суспільства.

Перше повоєнне двадцятиріччя мало ряд характерних ознак: відсутність активних наукових пошуків і досліджень денацифікації, суспільне замовчування нацистських злочинів, відмова від публічних обговорень і дискусій проблем тоталітарного минулого. Окремі публікації, які з'являлися, не були предметом спеціального історіографічного дискурсу, а лише відображали суспільні рефлексії на минулі події. Лідерами думки стали морально-духовні авторитети, які мали сміливість нагадати німцям те, що було

неприємним, дискомфортним, не потрібним на часі, але спонукатиме шукати і давати відповідь на непрості питання.

Друга половина 1960-х рр. в Європі позначилась зростанням масових студентських заворушень. У Німеччині це пояснювалося бажанням молодого покоління протистояти програмі переозброєнь, відмовитися від підтримки США у війні у В'єтнамі. Такі гасла були близькими населенню через недавній досвід війни. Старше покоління німців, для якого тема обговорення минулого залишалася табуйованою, піддавалося ще більшому тиску, оскільки отримувало звинувачення в співучасті у скоєнні злочинів. Молоде покоління німців, що навпаки не зазнало війни, було змушене спокутувати провину і брати на себе відповідальність за злочини нацистського режиму і як наслідок молодь намагалася протиставити себе решті суспільства. Такий порядок денний зумовив суспільну кризу, повалення старих авторитетів і вихід на перший план радикального протестного лівого руху – Фракції Червоної Армії. Власне, рух використовував терористичні методи, збройні пограбування банків, розбої, підпали і викрадення людей. Радикалізація суспільних настроїв не тільки не змогла залишити осторонь нікого, але й стала ще одним внутрішнім імпульсом, що підштовхнув науковців до вивчення проблеми денацифікації у зв'язку зі зростанням лівих рухів.

Напрацювання німецьких науковців у сфері вивчення і дослідження денацифікації, що мала місце у ФРН, проходили певними хвилями. В середовищі академічних кіл існував негласний суспільний договір на відмову від публічних дискусій щодо недавніх подій. Звісно, однією з причин такого явища було те, що у приватному, особистому просторі звернення до минулого в основному не підтримувалося. Більше того, економічне відновлення і геополітичні проблеми ФРН все ж таки отримували більше уваги. Такі тенденції мали місце в перші 20 років повоєнної історії ФРН і впливали на трансформацію посттоталітарної німецької ідентичності до середини 60-х рр.

У цей час, з середини 60-х рр. відбувається становлення німецької історіографії вивчення і аналізу денацифікації. Зокрема, можна виділити перші апробації наукових досліджень у статті доцента факультету журналістики Гамбурзького університету Германа Майна про причини провалу національно-консервативної правої партії в Німеччині (Meun, 1965, s. 46). Денацифікація розглядається виключно як структурний елемент у програмі правої партії і в контексті суспільного прийняття націоналістичної програми. Побічну юридичну оцінку денацифікації репрезентує також Гельмут Рідер, професор публічного права і політики університету Гісена у статті до проблеми конституційної доктрини нацистської партії (Ridder, 1969, s. 239).

Елізабет Матц опублікувала в 1969 р. дослідження на основі аналізу американських газет, які випускалися для німецького населення в 1944-1946 рр. та проаналізувала їх роль у контексті переорієнтації суспільства на демократичні цінності (Matz, 1969). Знову ж таки, денацифікація все ще не перебувала у безпосередньому фокусі наукового дослідження. Карл-Ернст

Бунгенштаб, професор Вільного університету Берліна, аналізує зміну шкільних підручників у Німеччині після 1945 року (Bungenstab, 1968). Його дослідження безпосередньо корелюється з денацифікацією і зміною ціннісних орієнтирів німецького суспільства на рівні його наймолодших представників. Ця стаття стала першою з його публікацій щодо зміни освітнього процесу після Другої світової війни. Результатом наукових пошуків Бунгенштаба став захист дисертації і публікація в 1972 р. його монографії «Переорієнтація до демократії! Політика перевиховання в системі освіти в Американській окупаційній зоні в 1945-1949 рр.» Власне, робота Бунгенштаба поклала початок спеціальному дослідженню окремих аспектів денацифікації в порівнянні з попередніми публікаціями інших науковців. Крім того, в публічному просторі публікуються рецензії професора політології Манфреда Кнаппа на дослідження німецьких та американських істориків на тему американської окупаційної політики (Кнапп, 1972). Також виходить з друку рецензія доктора політології Геттінгенського університету Ютти-Барбари Ланге-Квасовські (Lange-Quassowski, 1972).

На початку 70-х рр. у публічному просторі з'явилася робота Лютца Ніетхаммера, який на відміну від Бунгенштаба визначив саме денацифікацію предметом свого наукового дослідження. Робота містила ґрунтовний аналіз політики денацифікації, базуючись на архівних матеріалах Баварії (Niethammer, 1972). Інноваційність підходу дослідника полягала в тому, що він намагався показати тяглість і спадкоємність німецької історії, акцентуючи увагу на ролі покоління 40-х рр., яке займало перехідну хронологічну нішу від нацизму до демократії. І хоч упродовж перших повоєнних років значна частина німецького середнього класу була позбавлена права займати ті чи інші посади в органах влади або позиції в приватних структурах, саме покоління 40-х рр. не усвідомлюючи цього, стало амбасадором «вестернізації» Німеччини. Мотив полягав у необхідності якомога швидшого відновлення якості життя у повоєнному суспільстві і максимальному дистанціюванню від проблем нацистського минулого.

Ніетхаммер дискутує з приводу того, що денацифікацію не варто розглядати виключно в рамках кількісних показників щодо числа засуджених, чи тих, хто отримав різні види покарань, а через призму налагодження між-національних і міжетнічних відносин німців як з сусідами, так і з іншими державами. Його стриманий аналіз формував позитивну оцінку результатів денацифікації, оскільки поколінню 40-х рр. вдалося не допустити реставрації старого режиму після делегування відповідальності за розвиток політичного процесу в державі самим німцям, навіть коли ті чи інші одіозні фігури отримали шанс стати частиною влади.

Завданням США в програмі денацифікації було позбавити німецьке суспільство скомпрометованої політичної еліти. Лютц Ніетхаммер крім каральної функції, яку вимагало американське суспільство у формі судових засідань і про яку говорили німецькі дослідники, акцентує увагу на її реабі-

літаційній ролі, яка дозволила включити в активне політичне життя номінальних нацистів, які складали переважну більшість активного населення (Niethammer, 1982). Робота Ніетхаммера стала основоположним дослідженням, яке брали до уваги німецькі історики, зважаючи на масив опрацьованої інформації. Власне дослідник на основі даних з архівів представив статистичні і кількісні показники результатів денацифікації. Упродовж наступних 10 років він поглиблює власні наукові пошуки і представляє більш спеціальне дослідження на основі матеріалів Баварії щодо окремої групи громадян – пасивних нацистів чи дослівно «попутчиків» (нім. die Mitläufer), які однак не підтримували активно нацизм. Власне, вони частково симпатизували нацизму. Їхня причетність до партії вважалася досить значною, так що їх не можна було повністю виправдати, однак їх і не звинувачували у безпосередньому скоєнні злочинів.

Поворотним моментом для німців і науковців, зокрема, стала поява у 1979 р. на телевізійних екранах 4-серійного мінісеріалу виробництва американської компанії NBC з промовистою назвою «Голокост». Це дуже вплинуло на розуміння власної історії, хоча появі серіалу на телебаченні перешкождали як праві, так і ліві сили (Bösch, 2019, s. 29). Показ «Голокосту» спровокував жваві дискусії і обговорення у середовищі німецького суспільства (Wilke, 2005, s. 14–15). Про злочини нацизму уже не боялися говорити в публічній площині, а німці почали запитували себе, як так могло статися.

Дослідження німецьких науковців перестають стосуватися виключно політичної історії. В науковому колі можна спостерігати тенденцію до вивчення нацистських злочинів, мотивів злочинців, методів і форм покарань та подальшої реабілітації засуджених. Оцінки дослідників виходить за рамки аналізу денацифікації в межах політичної програми США, натомість розробляють проблематику колективних та індивідуальних злочинів.

Серед академічної спільноти не всі розділяли умовні успіхи денацифікації. Інші наративи презентував історик-ревізіоніст Франц-Віллінг, який з одного боку, погоджувався, що програма переорієнтації не могла існувати без денацифікації, але з іншого боку вважав, що вона залишила поза суспільним життям значне число німців, які визначали політичний вектор Німеччини. Суспільство шукало будь-які шляхи для якомога швидшої реабілітації, тому подання неправдивої інформації, «ідейне переодягання» зводило часто нарівень плани американців реалізувати «політичне очищення» німців (Franz-Willing, 1991). Німці розуміли, що висловлювати підтримку нацизму не варто, навіть якщо і погоджувалися з окремими пунктами політичної програми, радше про нього перестали говорити і пропагувати його ідеї шляхом законодавчих заборон і кримінального переслідування (Franz-Willing, 1992).

Схожі наративи презентував К. Вольнхальс, який розвивав тезу про те, що в приватному середовищі серед багатьох німців у добу Третього Рейху існували протестні настрої. З приходом союзників ті, хто раніше замовчували свою ненависть, могли повернути її бумерангом до прихильників нацизму.

Проблема морального конфлікту з'явилася через практику отримання спеціального формального підтвердження про відсутність причетності до злочинів нацистського режиму, що дозволяло вберегтися від дії закону про денацифікацію. Німці іронічно називали такий документ «Персільшайн» (нім. Persilschein: Persil – відбілювати, Schein – документ/посвідчення), який фактично «відбілював» репутацію, оскільки часто був підробленим. Його подавали разом із заповненою анкетною (нім. Fragebogen – опитувальник), яка передбачала відповіді на 131 питання. Відповіді анкети оцінював спеціально створений під егідою США судовий орган (нім. Spruchkammern – арбітражна палата з розгляду судових справ, третейський суд). До складу органу входили суддя, прокурор, адвокат, колегія засідателів (присяжних). За результатами перевірки виносилося рішення про причетність чи непричетність того чи іншого німця до скоєння нацистських злочинів, а також про ступінь активності у нацистській партії та органах влади (Wilke, 2005, s. 19). Види покарань були надзвичайно різними: від позбавлення волі, конфіскації майна, обмеження участі (права голосу) в політичному житті і до заборони претендувати на важливі посади в економічній і політичній сферах. Такі спеціальні санкції вже виходили за межі цивільних відносин і визначали більшу серйозність і налаштованість США трансформувати німецьке суспільство.

К. Вольнхальс критикує денацифікацію, оскільки німецька нація не пішла шляхом примирення, а шляхом «прихованої помсти». Тисячі німців втратили роботу, не мали їжі або очікували в таборах для військовополонених вироку суду (Vollnhals, 1988). Ненависть, злість і неприйняття змушували суспільство перебувати під тиском, тому багато людей піддавалися спокусі говорити брехню та приховувати правду (Vollnhals, 1991, s. 293).

Денацифікація уже стає предметом вивчення й дослідження історії церкви. К. Вольнхальс, розглядає денацифікацію в контексті діяльності релігійних спільнот Протестантської церкви. Він стверджує, що для трансформації німецького суспільства колективна відповідальність була не тією виграшною паличкою, яку потрібно було американцям нести в маси. Як наслідок, це зумовило серед суспільства розмежування між «народом» і «режимом», покладаючи відповідальність на останній (Vollnhals, 1989, s. 80). Протестантська церква при цьому намагалася не травмувати пересічних німців постійними згадками про нацистське минуле, тим самим демонструючи своє окреме становище від держави та балансує між владою і суспільством. У той же час, церква спрямовувала власні ресурси на вирішення проблеми голоду і відбудови повоєнної держави, а до питання спокути повернулася тільки з 80-х рр. При цьому К. Вольнхальс досить схвально оцінює амністію, яка сформувала позитивний образ союзників і демократичних цінностей. Це дозволило не втратити молодь і попередити можливу ревізію нацистського минулого серед покоління, яке формувало нову Німеччину (Vollnhals, 2005, S. 17–18).

В. Крігер, професор Марбурзького університету, розглядає денацифікацію в контексті американської політики (Krieger, 1987). Автор погоджується,

що створення ФРН було вкрай непростим політичним кроком і визнає, що німці спершу дуже пасивно поставилися до відновлення політичного процесу. Ретроспективно частина не хотіла бути звинуваченою в співпраці з переможцями, що часто закидали тим, хто брав активну участь у створенні Веймарської республіки. Страх за те, що їм не вдасться досягти успіху, а також визнання поділу Німеччини означало для багатьох свідоме прийняття провини за нацистські злочини і колективну відповідальність за минуле. Крім того, В. Крігер відмовляється від тези про те, що економічні фактори були основним рушієм американської політики, натомість основне місце займала денацифікація, яка повинна була подолати німецький потенціал «пасивного ризику», а ФРН – претендувати на роль безпекового буфера з комунізованою СРСР Східною Європою.

Примітно, що Американська Військова адміністрація у період 1945-1946 рр. самостійно контролювала хід і реалізацію програми денацифікації, однак уже в 1946 р. передала німцям відповідальність за її проведення, що стало поворотним моментом у політиці США. В контексті політичного управління, про що пише К.-Д. Генке, професор Дрезденського технічного університету, це свідчило, зокрема, про готовність Білого дому в майбутньому до діалогу з німецьким політичним керівництвом, але для пересічних громадян це не передбачало різкої зміни попереднього політичного курсу. Крім того, такий крок американців не досяг прогресу в розумінні німецьким населенням колективної провини. Навпаки, основною соціальною групою, на яку спрямовувалася денацифікація, якраз був середній клас, котрий у свою чергу дуже болісно сприйняв і відреагував на обмеження і накладені санкції щодо можливості працювати в органах влади чи у бізнесі, які залишалися і після 1946 року (Henke, 1991, s. 54).

Отже, період з 70-х до 90-х років можна вважати максимально багатовекторним як з точки зору ідей і наголосів, так і з точки зору кількості публікацій. Власне, серед доробку німецьких науковців можна виокремити дослідження суспільно-політичного характеру, роботи спрямовані на вивчення кримінального переслідування нацистів, практиологічні та культурно-історичні дослідження. Отримані результати репрезентували різнобічну оцінку денацифікації, а також таких понять як «переосмислення історії», «подолання минулого». В німецькій історіографії сформувалося кілька тенденцій: денацифікація стає предметом спеціальних історичних досліджень і наукового фокусу, її вивчення не обмежується виключно полем зору дослідників політичної історії, але й історії церкви, зокрема. Крім того, суспільство має змогу ознайомитися із результатами дослідження як колективних, так і окремих індивідуальних злочинів. Актуальності денацифікації сприяла і суспільна атмосфера, оскільки німці були морально підготовленими, щоб подивитися в очі минулому, яке намагалися забути.

90-ті рр. стали для історіографічного дискурсу поворотним моментом, який формував третю хвилю дослідження денацифікації. Завершення «хо-

лодної війни», розпад системи біполярного світу, об'єднання Німеччини – процеси, що мали безпосередній вплив на наукові дослідження. Світ став значно строкатішим і відмінним. Німці відчули, що вони уже не затиснуті в рамках протистояння різних систем і можуть нарешті вільніше дивитися, оцінювати та аналізувати власну історію. Спокутування злочинів нацизму перейшло з політичних гасел до діалогу в більш широкій суспільній площині. Як наслідок, суспільні настрої населення поступово змінилися, більше того, серед населення ще були живі свідки минулих подій.

Початок ХХІ ст. ознаменував перехід до вивчення позитивного досвіду денацифікації як комплексу заходів, які сприяли трансформації системи влади від диктатури до демократії (перехід від особистого невтручання до колективної участі). Серед наукового кола формується образ німецької демократії, в якому Західній Німеччині вдалося змінити політичну еліту не тільки фактично, але й протистояти радикальним рухам (Echternkamp, 2003). Успішність німецького прикладу пояснюється правосуддям перехідного періоду, який уже розглядається в більш масштабних історичних рамках, претендуючи на загальне визнання світовою спільнотою, прийняття його політичними гравцями і можливу апробацію в інших державах. Якщо раніше фокусом німецьких дослідників була історія злочинів, неправомірних дій або ідеологія нацизму, то зараз денацифікація уже розглядається як інструмент зміни режиму та примирення, переосмислення досвіду диктатури (Grohnert, 1991).

Одним із аспектів умовно успішного подолання, переосмислення минулого є побудова стабільних міжнаціональних відносин, які ґрунтуються на суспільній довірі, політичній емпатії, економічній взаємовигоді і особистих інтересах громадян. Вони є ключовими в примиренні держав і націй як в межах особистого простору, так і на вищому рівні. Такі «довірливі і кооперативні зв'язки» на думку Вейта Штраснера, доктора філософії Майнцького університету, можуть бути встановлені лише майбутніми поколіннями, оскільки примирення не діє як одноразовий акт або рух, натомість пояснює процес на значно довшій хронологічній дистанції, а мирне співіснування та кооперація стануть знову можливими лише з плином часу (Straßner, 2009, s. 29). Примирення у парадигмі Штраснера можливе на 2 рівнях: індивідуальному – між злочинцями і жертвами, а також на колективному, тобто національному. Внутрішні, особисті процеси, які переживають колишні жертви нацизму настільки сильні, що не існує жодної умови, при якій можна змусити жертв і агресорів до примирення (Straßner, 2009, s. 31). Влада може тільки цьому сприяти або ж навпаки здійснити деструктивний вплив. І у випадку з ФРН ми можемо спостерігати результати успішного примирення зараз.

У 2012 р. Андреа Еркенбрехер опублікувала дослідження на тему примирення і відновлення діалогу міст на франко-німецькому кордоні, на прикладі Орадур (Erkenbrecher, 2012). Німецька влада офіційно не визнавала трагедії Орадур аж до 2000 року. Фактично, політична верхівка в особі Віллі Брандта прийняла тільки відповідальність за Варшавське гетто, однак 55 ро-

ків не давала відповіді за 642 жертви селища на французько-німецькому кордоні. Така практика мала негативний вплив на соціум у межах того, що колишні нацисти сприймали такий порядок денний цілком нормальним і не визнавали своєї співучасті у геноциді місцевого населення. Атмосфера ревізйонізму, що існувала і не тільки у випадку з Орадуром, ображала як тих, кому вдалося вижити, так і тих, хто втратив своїх близьких. Такі місця як Орадур і проблеми їхнього визнання дають неупереджену відповідь про те, чи готова політична верхівка відновити публічний діалог про злочини нацизму в масштабах, менших, ніж це було здійснено в інших державах.

Можна зауважити той факт, що дослідники одностайні у тому, що спершу назустріч йдуть громадські організації, однак не держава, якій важливо завершити дискусію на некомфортні теми минулого якомога раніше. Складається враження, що німецька сторона не має достатньо політичної волі підтримати примирення і закінчити судові слухання, що через 70 років стає схожим на перегони наввипередки з часом. Метафізична проблема полягає в тому, що покоління тих, хто вижив може не застати моменту справедливості і побачити на власні очі тих, кого мають засудити за скоєне. Крім того, дослідники денацифікації сходяться на думці, що від початку денацифікація була приреченою на провал. Очистити населення від фактичних згадок про нацизм було можливо, як і ліквідувати вплив вищого політичного керівництва, однак у рамках відновлення німецької державності потрібно було опиратися на фахових спеціалістів, які були менш помітними членами нацистської партії. Відновленням довіри до втраченої Веймарської демократії займалися ті, хто виступав проти неї наприкінці 20-х рр.

У наукових колах все частіше можна спостерігати конфлікт ідей, що стосуються оцінки денацифікації. По одну сторону, дослідники сприймають конфронтацію Західної Німеччини із нацизмом як історію успіху денацифікації, з іншого боку, ті, для кого 1945 рік – це не про успіх нової демократії американського зразка, а усвідомлення самими німцями цінності демократичного розвитку власної держави. Не в останню чергу конфлікт супроводжується умовним поділом на прихильників денацифікації, або точніше «послідовників», а також формальних критиків-ревізйоністів, які оскаржують необхідність покладати на німців «першу провину» за злочини політичного керівництва і «другу провину» у формі репарацій/фінансової компенсації країнам-союзникам.

Клаудія Мойзель, наукова співробітниця Мюнхенського університету імені Людвіга-Максиміліана, пояснює успішність денацифікації в контексті економічних досягнень. Німеччина зуміла об'єднати денацифікацію і примирення в єдину систему. Примирення із жертвами базувалося як на кримінальному переслідуванні, так і на компенсації жертвам нацистського режиму (Moisel, 2004). Відповідно денацифікація вже розігрувалася не як план тимчасових заходів, а як тривалий процес моральної і матеріальної колективної спокути німців за скоєні злочини.

Корнелія Рау-Кюне, професорка Ганноверського університету, наголошує на тому, що у 50-ті рр. в німецькій свідомості залишалися сильними спогади про недавні чистки, пошук ворогів демократії, однак з часом згадки про денацифікацію, яка сприймалася особистим приниженням, поступово зникли. Вона акцентує увагу на популярній у 60-х роках думці про те, що денацифікація – проект-жертва «холодної війни». Однак це тільки одна з причин, на яку звертає увагу Рау-Кюне. Зростання напруги між США і СРСР, практична реалізація денацифікації, а також тенденція придушувати спогади про нацистське минуле сприяли згортанню самої програми денацифікації і її дискредитації в очах пересічних німців. Рау-Кюне акцентує увагу і на тому, що декларовані США принципи демократії та їхнє втілення не мали нічого спільного в практичній площині. Зокрема, після введення в дію Закону № 8 про заборону обіймати колишнім нацистам важливі професії – лікарів, вчителів, стоматологів, банкірів – німці змогли вийти зі становища і працевлаштували друзів, родичів, колег або потрібних спеціалістів до себе у приватні фірми на посади клерків, канцеляристів, що формально було дозволено (Rauh-Kühne, 2004, s. 66–67).

Ульріке Шрьобер, наукова співробітниця Майнцького університету, звернула увагу на той факт, що денацифікація в рамках політичних гасел і лозунгів американців була певним формальним явищем, що мало запевнити населення держав, що постраждали від нацизму в тому, що німців «перевиховують». Однак, не всі погоджувалися, яке це матиме результат. Єдиною організацією, яка була найменш політично скомпрометованою, залишалися церква: католицька і протестантські (Schröber, 2012, s. 146). Власне, вони і відіграли ключову роль у подоланні наслідків нацистського режиму. Церкви почали діалог із німецькими сусідами, зокрема Францією, що сприяло відновленню статусу ФРН як окремого релігійного, згодом і політичного суб'єкта. Такі практики дозволили позбутися суперечностей і протистояти гіпотетично легковажній, авантюрній політиці конфліктів між сусідніми державами. Крім того, пояснює Шрьобер, денацифікація як явище не існувала б поза такими організаціями і інституціями як Франко-Німецький інститут у Людвігсбурзі чи Французький Комітет Обміну з Новою Німеччиною. Молодіжні організації спонукали людей по обидва боки кордону навчитися краще розуміти один одного. Нові журнали, роль колишніх військовополонених і колишніх солдатів у відновленні діалогу демонстрували, що німці готові почати все з чистого аркушу (Schröber, 2012, s. 144–145).

Серед німецьких науковців простежується також тенденція до вивчення історії пам'яті та спогадів. Вони репрезентують результати німецького досвіду подолання і опрацювання минулого. Дослідження останніх років відображають прагнення німецьких істориків проаналізувати суспільний досвід правосуддя перехідного періоду і сприйняття денацифікації в розрізі поколінь, окремих соціальних груп. Це дозволяє зробити повну і неупереджену оцінку, зважаючи на хронологічну відстань у більш як півстоліття. Крім того,

проблематика повоєнного насилля, характер і механіка повоєнного примусу до трансформації Німеччини стала ще одним з ключових напрямів німецької історіографії.

Інша критична оцінка полягає у тому, що денацифікація не відбулась у форматі Нюрнберзького процесу, а у більш спрощеній процедурі. Локальні судові палати (Spruchkammer) були в основному неорганізованими, непідготовленими і часто без належної юридичної підтримки як зі сторони звинувачення, так і обвинуваченого. Принципи права і захисту себе від обвинувачення, що було ціннісним орієнтиром Заходу, фактично демонстрували зовсім інше практичне втілення (Hodenberg, 2018, s. 127–128). Крім того, ганьба і розчарування бути притягнутим до відповідальності за політичні злочини й ідейні гріхи вищого керівництва сприймалися німцями дуже особисто (Schrulle, 2009, s. 501–502). Це відчувалося навіть після завершення денацифікації, а тягар минулого після створення ФРН вдалося подолати шляхом замовчування. Упродовж короткого проміжку часу правосуддя перехідного періоду стало стандартною формулою для визначення таких актів минулого як геноцид, тортури (Rigoll, 2018, s. 259–260). Якщо раніше це більше стосувалося переходу від тоталітаризму до демократії, то власне зараз мова йде про означення значно ширшого масиву злодіянь і болю, які переживає людина, зокрема громадянські конфлікти та інші порушення прав людини. Правосуддя перехідного періоду – це не про короткотерміновий успіх, а гра на перспективу стабільного демократичного розвитку.

Ситуація, яка складається на даний момент у Німеччині ставить більше питань, ніж дає відповідей. За результатами опитувань, проведеними німецьким Фондом Кьорбер, що є платформою для дебатів на політичні теми, менше половини учнів (віком 14–16 рр.), а саме 47%, знають про таке місце, як Аушвіц-Біркенау (Repräsentative Umfrage, 2017). Чи не призведе це до того, що тема нацизму зникне з порядку денного? Негативна тенденція у розумінні власної історії німецькими школярами є і про неї активно говорить Свен Тетцлаф, керівник відділу освіти Фонду.

Горизонти досліджень, створені істориками, філософами, соціологами, політологами дають розуміння того, що денацифікація як тема, елемент історичного процесу вже розглядається в рамках не тільки Німеччини, а держав, які перебувають на порозі складних трансформаційних, ідейних змін. Абсолютизація німецького досвіду, що мав би поширюватися поза межами держави, базується виключно на результатах економічного становища, однак серед сучасників не дискутується проблема активізації правих сил, особливо руху ПЕГІДА (пер. з нім. – PEGIDA – німецький анти-ісламський політичний рух, який відповідає за контроль біженців з країн Близького Сходу в ЄС і захист юдейсько-християнської культури) або партії Альтернатива для Німеччини (пер. з нім. – AfD). Дійсно, ці сили – не нові учасники німецького суспільного і політичного процесів. Зокрема, можна згадати і про Націонал-демократичну партію Німеччини та Республіканську партію Німеччини, які

до заборони відкрито сповідували неонацистську ідеологію в 1970–1980-ті роки. В рамках нинішньої історіографічної парадигми виходить, що ПЕГІДА і Альтернатива для Німеччини – другорядний елемент політичного життя, який не має паралелей з минулим, що вкрай дивно.

Найновіші німецькі дослідження розкривають інший погляд на денацифікацію. Професор історії Франк Бієс досліджує історію німецького страху і тривоги. Його дослідження спрямоване на аналіз політичного страху, що мав місце у Західній Німеччині, а також почуття невпевненості, яке було поширеним серед суспільства. Він уперше вводить наратив про зв'язок денацифікації, демократизації і німецького страху, який значно загострився в 50-ті рр. (Biess, 2020) Він посилювався спогадами про нацистське минуле німців. Страху перед ядерною війною, гонкою озброєнь, законом про надзвичайний стан базувалися на страху перед поверненням до мілітаризму і авторитарного режиму. Бієс проводить паралель минулого і сучасності, коли позитивний страх за втрату ліберальної демократії може мобілізувати німців у протистоянні із зростанням впливу правого популізму на прикладі руху ПЕГІДА і політичної партії Альтернатива для Німеччини. Такий страх не дозволяє правим отримати більше 15% у німецькому парламенті, що є їхньою верхньою межею, про що свідчать, зокрема останні результати виборів до Бундестагу (Bundestagswahl, 2021).

У рамках сучасного історіографічного дискурсу серед дослідників обговорюються теми національного примирення, розплати, спокути та вибачення. Опубліковані роботи за своїм змістом і наповненням не націлені на кількісні показники результатів денацифікації, радше на аналіз суспільної атмосфери, яка існувала і має місце у ФРН. Показником успішності подолання наслідків тоталітарного режиму є те, чи німці готові і надалі вести діалог про нацистське минуле і яке ставлення молодого покоління до колективної відповідальності. Звісно, 70 років після Другої світової війни – достатньо великий хронологічний відрізок, однак важливо розуміти сприйняття самих німців поза межами власної держави. Чи існує імідж ворога, який ретранслюється на цілу націю – інша проблема, на яку намагаються відповісти німецькі дослідники. В умовах глобалізаційного світу саме політичний імідж часто відіграє значну роль.

Третя хвиля німецького дискурсу, що триває з кінця 90-х років презентує кілька напрямів досліджень. Перший полягає у сприйнятті денацифікації як ключового елементу правосуддя перехідного періоду і основного інструменту трансформації політичного режиму. Інший напрям відображає розуміння денацифікації як засобу національного й особистого примирення на різних рівнях комунікації, що дозволив відновити, однак зі своїми поразками і перемогами втрачені суспільні зв'язки. Все менше досліджень сфокусовано на аналізі політичної історії. На перший план виходять роботи, зосереджені на проблемах вини, травм, страху, які відображають характер суспільної атмосфери, що має місце у ФРН. Крім того, сучасні дослідження досить

варіативні, оскільки денацифікація розглядається в контексті окремих процесів, що мали місце в минулому, однак увага на ній акцентується у зв'язку з посиленням радикальних рухів, лівого або правого напрямів.

Висновки. Німецький історіографічний та суспільний дискурс щодо денацифікації відбувався кількома етапами з відповідними особливостями. До 70-х років денацифікація перебувала в полі зору окремих морально-духовних авторитетів, лідерів суспільної думки, ЗМІ, а також громадських організацій. Німці намагалися залишити нацизм за лаштунками повсякденного життя і зайвий раз не згадувати у публічному просторі події останніх років. З 70-х років до середини 90-х років денацифікація стає предметом спеціальних історичних досліджень, зважаючи на те, що ця тема уже не є настільки чутливою і табуованою, а в населення є внутрішній запит на розуміння і усвідомлення. Серед дослідників формується тенденція до вивчення політичної історії денацифікації, колективних та особистих злочинів. Одним з напрямів досліджень стає розгляд денацифікації в контексті дослідження історії релігії та історії права. Історики вперше використовують такі терміни як «подолання минулого», «переомислення історії». Зміна політичної парадигми в 90-х роках означила новий підхід у вивченні денацифікації. Так, з початком XXI ст. у німецькій історіографії сформувався новий етап в аналізі нацизму. Одним з векторів досліджень стала дискусія не тільки про трансформацію Німеччини з тоталітарної системи на успішну модель демократії, але й можливість апробації окремих механізмів і процедур поза її межами. Інша тенденція, що має місце, полягає у вивченні правосуддя перехідного періоду як складової стабільності політичної системи. Крім того, значний доробок науковців є, насамперед, спеціалізованими та детальними дослідженнями окремих її аспектів, або процесів, які мають похідне значення, зокрема проблеми страху, вини, суспільної атмосфери, колективної вини та особистої відповідальності. Тим не менше, денацифікація не зникає з порядку денного, оскільки все ще ведуться судові процеси над колишніми нацистами, а громадські організації ведуть просвітницьку роботу для ознайомлення та інформування молодого покоління про німецьку історію, що свідчить про політичну відповідальність й існування суспільного запиту щодо розуміння проблем власної історії.

Список використаних джерел і літератури:

Biess, F. (2020). *German Angst: Fear and Democracy in the Federal Republic of Germany (Emotions in History)*. Oxford Univ PR., 416 p. [in English].

Bösch, F. (2019). *Zeitenwende 1979: Als die Welt von heute begann*. Beck C. H., 512 s. [in German].

Bundestagswahl 2021. (2021). Retrieved from <https://www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2021/ergebnisse/bund-99.html> [in German].

Bungenstab, K.-E. (1968). *Die Schulbuchrevision in Der US-Zone Nach 1945 Im Zusammenhang Mit Der Amerikanischen Umerziehungspolitik*. K.-E. Bungenstab (ed.).

Internationales Jahrbuch Für Geschichts- Und Geographie-Unterricht. Berghahn Books: Vol. 12, 96–140. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/43054311> [in German].

Dahrendorf, R. (1965). *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München: R. Piper & Co. Verlag, 516 s. [in German].

Deutsche wollen aus Geschichte lernen. (2017). *Repräsentative Umfrage der Körber-Stiftung: Vier von zehn Schülern kennen Auschwitz-Birkenau nicht*. Retrieved from <https://www.koerber-stiftung.de/geschichtswettbewerb/news-detailseite/deutsche-wollen-ausgeschichte-lernen-1143> [in German].

Echternkamp, J. (2003). *Nach dem Krieg: Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945-1949*. Zürich: Pendo Verlag, 288 s. [in German].

Erkenbrecher, A. (2012). A Right to Irreconcilability?: Oradour-sur-Glane, German-French Relations and the Limits of Reconciliation after World War II. Birgit Schwelling (ed.) *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*. Bielefeld: Transcript Verlag, 167–200. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1xxswv.9> [in English].

Franz-Willing, G. (1987). *Bin ich schuldig?: Leben und Wirken des Reichsstudentenführers und Gauleiters Dr. Gustav Adolf Scheel 1907-1979; eine Biographie*. Druffel-Verlag, 152 s. [in German].

Franz-Willing, G. (1991). *Umerziehung. Die Nationalisierung besiegteter Völker im 20. Jahrhundert*. Coburg: Nation Europa Verlag, 270 s. [in German].

Franz-Willing, G. (1992). *Kriegsschuldfrage der beiden Weltkriege*. Rosenheim: DVG – Deutsche Verlagsgesellschaft, 200 s. [in German].

Grohnert, R. (1991). *Die Entnazifizierung in Baden 1945-1949: Konzeptionen und Praxis der „Epuraton“ am Beispiel eines Landes der französischen Besatzungszone*. Stuttgart: Kohlhammer, 305 s. [in German].

Henke, K.-D. (1991). Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung, politische Säuberung, „Entnazifizierung“, Strafverfolgung. K.–D. Henke., H. Woller (eds.). *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 21-83. [in German].

Hodenberg, von C. (2018). *Das andere Achtundsechzig: Gesellschaftsgeschichte einer Revolte*. München: C. H. Beck-Verlag, 250 s. [in German].

Holl, K. (1988). *Pazifismus in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 275 s. [in German].

Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg: Lambert Schneider, 105 s. Retrieved from <https://docplayer.org/47099103-Karl-jaspers-die-schuldfrage.html> [in German].

Jenke, M. (1967). *Die nationale Rechte: Parteien, Politiker, Publizisten*. Frankfurt am Main: Büchergilde Gutenberg, 227 s. [in German].

Knapp, M. (1972). Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland. M. Knapp (ed.). *Politische Vierteljahresschrift*. Nomos Verlagsgesellschaft, 13(4), 599–610. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/24195782> [in German].

Krieger, W. (1987). *General Lucius D. Clay und die Amerikanische Deutschlandpolitik, 1945-1949*. Stuttgart: Klett-Cotta, 560 s. [in German].

Lange-Quassowski, J.-B. (1972). Die Umerziehungspolitik der Amerikanischen Besatzungsmacht. J.-B. Quassowski (ed.). *Politische Vierteljahresschrift*. Nomos Verlagsgesellschaft, 13(2), 294–296. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/24193967> [in German].

Matz, E. (1969). *Die Zeitungender US-Armee für die deutsche Bevölkerung (1944-1946)*. Münster: C.J Fahle, 174 s. [in German].

Meyn, H. (1965). Die Deutsche Partei: Ursachen Des Scheiterns Einer National-Konservativen Rechtspartei Im Nachkriegsdeutschland. H. Mein (ed.). *Politische Vierteljahresschrift*. Nomos Verlagsgesellschaft, 6(1), 42–57. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/24193350> [in German].

Moisel, C. (2004). *Frankreich und die deutschen Kriegsverbrecher: Politik und Praxis der Strafverfolgung nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein Verlag, 288 s. [in German].

Niethammer, L. (1972). *Entnazifizierung in Bayern: Säuberung und Rehabilitierung unter amerikanischer Besatzung*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 710 s. [in German].

Niethammer L. (1982). *Die Mitläuferfabrik: die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns*. Berlin: Dietz, 710 s. [in German].

Rauh-Kühne, C. (2004). Life Rewarded the Latecomers – Denazification During the Cold War. D. Junker (ed.). *The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945–1990*. Cambridge University Press, 65–72. [in English].

Ridder, H. (1969). Zur Verfassungsdoktrin Des NS-Staates. *Kritische Justiz*. Nomos Verlagsgesellschaft, 2(3), 221–243. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23984583> [in German].

Rigoll, D. (2018). From Denazification to Renazification? West German Government Officials after 1945. C. Erlichman, C. Knowles (eds.). *Transforming Occupation in the Western Zones of Germany Politics, Everyday Life and Social Interactions, 1945-1955*. Bloomsbury Publishing, 251–271. [in English].

Salomon, von E. (1951). *Der Fragebogen*. Hamburg: Rowohlt Verlag, 807 s. Retrieved from <https://archive.org/details/derfragebogen0000salo> [in German].

Schröber, U. (2012). Franco-German Rapprochement and Reconciliation in the Ecclesial Domain: The Meeting of Bishops in Bühl (1949) and the Congress of Speyer (1950). B. Schwelling (ed.). *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*. Bielefeld: Transcript Verlag, 143–166. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1xxswv.8> [in English].

Schrulle, H. (2009). Entnazifizierung und demokratischer Neuanfang. H. Schrulle (ed.). *Verwaltung in Diktatur und Demokratie: Die Bezirksregierungen Münster und Minden/Detmold von 1930 bis 1960 (Forschungen zur Regionalgeschichte)*. Verlag Ferdinand Schöningh, 465–532. Retrieved from https://brill.com/view/book/9783657765935/B9783657765935_s009.xml [in German].

Straßner, V. (2009). Versöhnung und Vergangenheitsaufarbeitung. Ein Vorschlag zur Begriffsbestimmung und Konzeptualisierung. G. Pickel, S. Pickel, S. Schmidt (eds.). *Amnesie, Amnestie oder Aufarbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*. Wiesbaden, 23–36. [in German].

Vollnhals, C. (1991). *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945–1949*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 359 s. [in German].

Vollnhals, C. (1988). *Die evangelische Kirche nach dem Zusammenbruch: Berichte ausländischer Beobachter aus dem Jahre 1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 23–36. [in German].

Vollnhals, C. (1989). *Evangelische Kirche und Entnazifizierung 1945–1949: Die Last der nationalsozialistischen Vergangenheit*. München: Oldenbourg, 308 s. [in German].

Vollnhals, C. (2005). *Persilscheine für Nazis: Protesten aller Richtungen bekämpften die Entnazifizierung und diffamierten ihre Befürworter*, 6(8). *Zeitzeichen*, 17–20. [in German].

Wienand, C. (2012). From Atonement to Peace?: Aktion Sühnezeichen, German-Israeli Relations and the Role of Youth in Reconciliation Discourse and Practice. B. Schwelling (ed.).

Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century. Bielefeld: Transcript Verlag, 201–236. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1xxswv.10> [in English].

Wilke, J. (2005). Die Fernsehserie «Holocaust» als Medienereignis. *Historical Social Research: Historische Sozialforschung*, 30(4), 9–17. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20762072> [in German].

Wir bitten um Frieden – zur Geschichte von Aktion Sühnezeichen Friedensdienste. (2021). Retrieved from <https://www.asf-ev.de/ueber-uns/geschichte> [in German].

Отримано: 06.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.28–39

УДК 93/94(477)«1950/1960»:930.1(100)

ГРОМЯК Назар – здобувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (hromjakr@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7365-9242>

HROMIAK Nazar – Applicant at the Department of History of Ukraine of the second half of the twentieth century, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Hrushevsky Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (hromjakr@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Гром'як, Н. (2021). Радянська історична наука 1950–1960-х рр. у баченні зарубіжних дослідників. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 28–39.

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 1950–1960-х рр. У БАЧЕННІ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у здійсненні історіографічного аналізу наукового доробку зарубіжних вчених (на прикладі представників англomовних країн) із проблематики розвитку радянської історичної науки впродовж означеного хронологічного періоду з акцентуванням на характеристичні ними загальної картини її розвитку та особливостей цього процесу. **Методологія дослідження** ґрунтується на наукових принципах історизму, об'єктивності та системності. Застосовано спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, історіографічного аналізу і синтезу тощо. **Наукова новизна.** Сьогодні в Україні досить стрімко розвиваються імагологічні студії, відбувається становлення історичного напрямку імагології. Дослідження вчених англomовних країн 1950–1960-х рр. із проблематики розвитку радянської історичної науки спонукали до уточнення окремих аспектів, зокрема критичного переосмислення питання інтерпретації ними її іміджу. **Висновки.** Проблематика радянського істо-

ріописання перебувала в колі прискіпливої уваги зарубіжних істориків 1950–1960-х рр. У переважній більшості цих досліджень наголошувалося на тотальній залежності радянських колеє від чинного режиму, перетворенні історичної науки на знаряддя пропаганди «радянських цінностей» і в цьому зв'язку констатувався її занепад. Упродовж вказаного періоду здійснювалися спроби встановлення наукових контактів між радянськими та зарубіжними істориками англословних країн, які здебільшого не мали свого плідного продовження, адже пануюча ідеологія не схвалювала таку практику і більше того вважала її загрозою для чинного режиму. Ефективна співпраця в історичній науці відбувалася лише з країнами-членами Організації Варшавського договору (ОВД), контрольованими СРСР.

Ключові слова: зарубіжні дослідники, англословні країни, радянське історіописання, СРСР, УРСР.

SOVIET HISTORICAL SCIENCE OF THE 1950–1960s IN THE VISION OF FOREIGN RESEARCHERS

Abstract. *The purpose of the study is to conduct a historiographical analysis of the scientific achievements of foreign scholars (on the example of representatives of English-speaking countries) on the development of Soviet historical science during this chronological period with emphasis on the characteristics of the overall picture of its development and features of this process. The research methodology is based on the scientific principles of historicism, objectivity, and systematicity. Special historical methods were used: problem-chronological, historiographical analysis and synthesis, etc. The scientific novelty.* In recent years, imagological studies have been developing quite rapidly in Ukraine, the historical direction of imagology is being formed, and so on. The studies of English-speaking scholars of the 1950s and 1960s on the development of Soviet historical science have led to clarification of certain aspects, including a critical rethinking of their interpretation of its image. **Conclusions.** The issue of Soviet historiography was in the circle of meticulous attention of foreign historians in the 1950s and 1960s. The vast majority of these studies emphasized the total dependence of Soviet colleagues on the current regime, the transformation of historical science into an instrument of propaganda of “Soviet values”, and in this connection, its decline was noted. During this period, attempts were made to establish scientific contacts between Soviet and foreign historians from English-speaking countries, most of which did not have a fruitful continuation, as the ruling ideology did not approve of this practice and even considered it a threat to the current regime. Effective cooperation in historical science took place only with the member states of the Warsaw Pact (WTO), controlled by the USSR.

Key words: foreign researchers, English-speaking countries, Soviet historiography, USSR, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. З утвердженням радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, наукова думка поступово почала втрачати свою незалежність, яку зрештою було знівельовано вицент. У цьому зв'язку академік НАН України, історик В. Смолій назвав радянську історичну науку унікальним явищем і фактичним експериментом, адже на місці штучно зруйнованої усталеної академічної традиції сформувалася «нова структура науки із своїми інституціями, ідеологією, кадрами, відповідними ритуалами, нормами наукового життя» (Смолій, 2016, с. 5). Поступ радянської історич-

ної науки «визначали партійні директиви та вказівки партійних чиновників, які часто не мали історичної освіти й відповідної фахової підготовки», а характерними рисами нового типу історика, що постав у результаті цих трансформацій стали «...інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизми мислення, внутрішня самоцензура, а для українського радянського історика – навіть подвійна або потрійна самоцензура» (Смолій, 2016, с. 6).

Нині, в умовах жорсткої інформаційної війни, яку Російська Федерація впроваджує на українських теренах, у тому числі пропагуючи радянський спосіб життя, ретроспективні дослідження широкої проблематики розвитку вітчизняної історичної науки вбачаються неабияк актуальними. На цьому тлі роль сучасного фахового історика полягає у дослідженні та оприлюдненні історичної правди про справжнє «обличчя» радянської дійсності. Разом із цим постає питання про необхідність створення належних умов для розвитку незалежної наукової думки в Українській державі, що дозволить історичній науці бути незаангажованою.

Аналіз джерел та останні дослідження. Проблема радянського історіописання є затребуваною у середовищі фахових істориків, про що свідчить наявність чималої кількості наукових розробок. Їхня переважна більшість належить історикам з пострадянських країн, що цілком логічно. В цьому контексті особливий науковий інтерес становлять видання праць російських вчених: Н. Іллеріцької (Иллеріцкая, 1996), В. Сидорової (Сидорова, 2009), Г. Бордюгова та В. Бухараєва (Бордюгов, Бухарев, 2011). Необхідно зауважити, що значна частка напрацювань з вказаної проблематики виконана українськими дослідниками. Тут варто відзначити студії Н. Юсової (Юсова, 2006), С. Єкельчика (Єкельчик, 2008), О. Яся (Ясь, 2013), В. Ващенко (Ващенко, 2016), В. Яремчука (Яремчук, 2012; Яремчук, 2015; Яремчук, 2018), О. Кондратенка (Кондратенко). Не можна обійти увагою й два видання, виконані на базі Інституту історії України НАН України під редакцією академіка В. Смолія: «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): зб. документів і матеріалів» (у двох частинах), датоване 1996 р. (Смолій, 1996); колективна монографія «Історик і влада» (2016 р.) (Смолій, 2016). Разом із цим, як зазначає В. Яремчук: «Слабкість історіографічної рефлексії над проблемою зумовлює не розробленість багатьох як загальних, так і спеціальних питань» (Яремчук, 2018, с. 243). Зрештою саме дослідження доробку зарубіжної історіографії з проблематики радянського історіописання представлені в сучасній українській історичній науці лише фрагментарно. Поміж цих напрацювань нашу увагу привернули студії англійських істориків, а саме – Б. Вульфа, Р. Шлезінгера, Р. Варта, Дж. Логсдона, М. Белоффа, Н. Тадена тощо, аналіз яких сприяв розкриттю озвученої нами теми.

Мета статті полягає у здійсненні історіографічного аналізу наукового доробку зарубіжних вчених (на прикладі представників англійських країн)

із проблематики розвитку радянської історичної науки впродовж означеного хронологічного періоду з акцентуванням на характеристиці ними загальної картини її розвитку та особливостей цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Радянський Союз по суті завжди був «закритою» країною, але пік цієї ізольованості припав на 1953-1962 рр. – період кризи та ескалації «холодної війни». «Залізна завіса» відділила країни ОВД під егідою СРСР від решти зовнішнього світу. Внаслідок цього фактично унеможливилися наукові контакти між радянськими та зарубіжними істориками з країн, які не входили до ОВД (Смолій, 2007, с. 130–131; Смолій, 2007, с. 132–134) або ж не були контрольовані СРСР. Однак спроби налагодження наукової співпраці все ж мали місце, оскільки зафіксовані документально: листи з проханнями консультативної допомоги, пропозиціями до дискусійних обговорень тощо. Кожна така ситуація перебувала під пильним наглядом радянських спецслужб, які ретельно координували дії науковців. На цьому тлі влада усіляко намагалася створити ілюзію наукової свободи, періодично повідомляючи широкому загалу факти, що правда поодинокі, про встановлення наукових зв'язків між радянськими та зарубіжними науковцями.

Так, у замітці з розділу «Хроніка» в «Українському історичному журналі» (УІЖ) з'явилася новина про налагодження наукових зв'язків із зарубіжними дослідниками в 1957 р. Йшлося, зокрема, про взаємні наукові візити між дослідниками Інституту історії Академії наук УРСР та вченими з Чехословаччини, Польщі, Кореї. Цікаво, що в цьому ж матеріалі міститься й згадка про візити у 1957 р. до цієї установи чималої кількості істориків з США, зокрема, колишнього директора Російського інституту, професора Колумбійського університету Ф. Мозлі, професора Колумбійського університету Б. Стенфілда, професора Каліфорнійського університету Е. Джексона, викладача Єльського університету Д. Решетара, професора університету в штаті Індіана Р. Бірнса, викладача Мічиганського університету А. Адамса (Наукові зв'язки Інституту, 1958, с. 152). На жаль, нам не вдалося відшукати детальних відомостей щодо візитів цих осіб, тому залишається лише здогадуватися, наскільки вони виявилися результативними. Хай там як, однак в аналогічному повідомленні про співпрацю із зарубіжними вченими за 1958 р. йшлося вже тільки про один візит американського історика Дж. Армстронга, здійснений влітку 1958 р. Решта ж інформації – виключно про взаємодію з представниками Польщі, Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Румунії, тобто з країнами-членами ОВД (Кравченко, 1959, с. 159–160). Фактично ж, як зазначив А. Портнов: «Контакт із світовою наукою для абсолютної більшості українських істориків був можливий тільки за посередництвом реферативних бюлетенів московського Інституту наукової інформації АН СРСР» (Портнов).

Незважаючи на будь-які намагання радянської влади закритися від решти світу, зокрема і в науковій сфері, розвиток історичних досліджень у СРСР

викликав інтерес у зарубіжних дослідників з англомовних країн. Проте, на думку української науковиці Н. Лаас, «... кінцевий продукт радянських історичних досліджень був тією проблемою, яка найменше цікавила зарубіжних вчених. Історики не сумнівалися в кон'юнктурності, суб'єктивності та упередженості висновків радянських колег... Англомовних учених більшою мірою цікавив сам процес впливу влади на радянську історичну науку шляхом ідеологічних приписів і вказівок... Більше того, зважаючи на приписувану історичній науці пасивність, зарубіжні вчені вважали історичні дослідження в СРСР чудовим індикатором змін в ідеологічній політиці вищого партійного керівництва» (Лаас, 2009, с. 450).

З цим твердженням можна погодитися лише частково, оскільки щонайменше деякі американські дослідники все ж цікавилися змістом історичних праць радянських вчених (Pick, 1960, р. 64; Кеер, 1964), намагалися консультиватися з ними з тих чи інших питань (Смолій, 2007, с. 130–131). Разом із цим цілком слушним є висновок вченої про упереджене ставлення з боку англомовної історіографії до доробку радянських колег. Чого варті лише назви праць, присвячених його оцінюванню: «Операція «переписати»: агонія радянських істориків» (Wolfe, 1952, р. 39–57), «Привид Сталіна та хрущовська відлига: радянські історики у горнилі» (Warth, 1960, р. 417–425), «Доповіді та коментарі: радянські історики до та після XX з'їзду» (Schlesinger, 1956, р. 157–172) та ін.

Так, у праці американського історика Б. Вульфа, опублікованій 1952 р., міститься нищівна критика змістовності студій радянських учених. Він підкреслив: «Понад два десятиліття радянська історіографія перебуває у стадії поглиблення кризи. Історії змінюють одна одну, ніби їх споживає гігантський затятий курець, який підкурює перший том нової роботи останнім з попередніх. Історики з'являються, зникають і знову з'являються; деякі з них зникають безслідно. Спочатку лише історія партії підлягала жорсткому переписуванню. Потім додалася радянська історія. Останнім часом область директивних вказівок і директивних висновків поширилася і на Америку, Азію, аж до Антарктиди, а також на давніші періоди – Середні віки, Візантію, тіннові витоки слов'ян та те, що передувало постанню Київської держави, древню культуру Китаю. Спершу нав'язаний виклад подій або тлумачення є обов'язковими. Далі вони засуджуються і вина за них покладається на історика, який просто сумлінно виконував вказівки» (Wolfe, 1952, р. 39).

Основна ж провина за створення такої ситуації покладається дослідником на Й. Сталіна та його найближче оточення. Історик наводить приклади переписування історії, приміром прослідковує, яким чином тандем Ленін-Троцький перетворився на тандем Ленін-Сталін, як з провідного історика-марксиста М. Покровський перетворився на опального вченого, як змінювалася риторика влади СРСР щодо союзників у Другій світовій війні тощо. Б. Вульф констатував, що в міру розширення кола тем, у дослідження яких втручалася радянська влада безпечні для вивчення та нейтральні проблематики поступово зникають. Радянських істориків змушують спотворюва-

ти факти і вдаватися до некоректних цитувань з метою їхнього підкріплення. «Історія, – пише Б. Вульф, – стала «зброєю», знаряддям пропаганди, основною функцією якої є обґрунтування зміни політики радянського уряду шляхом покликання на «факти» та «документи» минулого. Схильність для кожної зміни у зовнішніх відносинах або внутрішній політиці створити історичне підкріплення, є збільшувальним склом, яке, хоч і спотворює, однак дає змогу спостерігачеві сприймати ці зміни як більш суттєві» (Wolfe, 1952, p. 40).

Німецько-американський дослідник Р. Шлезінгер присвятив свою наукову розвідку огляду праць радянських істориків, які побачили світ на тлі тих змін у політичному курсі держави, що були запроваджені ХХ з'їздом КПРС. Він констатував, що в перші роки після приходу до влади М. Хрущова й проголошеної ним на вказаному заході доповіді «Про культ особи та його наслідки» ще спостерігалася певна спадковість сталінської моделі правління (Schlesinger, 1956, p. 157). Однак для радянських істориків ситуація змінилася, оскільки їм була відведена важлива роль у вираженні змін, проголошених ХХ з'їздом КПРС. Послаблення режиму втілювалося в реабілітації історика М. Покровського, більш відкритому обговоренні історичної проблематики на спеціалізованих наукових заходах. Приміром, на читацькій конференції, організованій журналом «Вопросы истории» 1956 року в Москві, у якій взяли участь близько 600 осіб – викладачів та науковців.

Р. Шлезінгер констатував, що після ХХ з'їзду в працях радянських істориків відобразилися: розвінчання культу особи Й. Сталіна, засудження фальсифікації історії закавказьких партійних організацій Л. Берією, новий погляд на історичний період після 1917 р., описаний у «Короткому курсі історії ВКП(б)», як такий, що був орієнтований саме на формування культу особи Сталіна тощо. Отже, після запровадження ХХ з'їздом КПРС змін починають з'являтися фахові історичні публікації, в яких уже представлено оновлене бачення радянської історії (Schlesinger, 1956, p. 157–172).

Американський вчений Р. Варт також акцентував увагу на змінах у радянському історіописанні після смерті Й. Сталіна, схарактеризував загальне становище істориків у цій країні. Він зазначив, що «професійний історик... має привілейований статус у Радянському Союзі. Його дохід і престиж дуже високі за російськими (і не тільки) мірками... Тим не менш, є один серйозний недолік його завидного становища: він, з точки зору ідеології, є полоненим», адже «однією з маловисвітлених трагедій сталінської епохи стали занепад і майже зникнення російської історичної науки – процвітаючої і визнаної дисципліни у часи царату» (Warth, 1960, p. 417). В США інтелектуальна свобода існувала завдяки «квазі-демократичним засобам – переважно масовій апатії до ідей та наборам конкуруючих стимулів», у СРСР же успішно культивувалася доктрина марксизму-ленінізму, а ЗМІ були монополізовані державою (Warth, 1960, p. 417–418). На початку «холодної війни», на думку Варта, в радянському історіописанні були здійснені найбільші спотворення фактів. Через потужний ідеологічний тиск з боку держави радянськими істориками

було проведено обмаль фундаментальних досліджень. У цей період провідні фахівці надавали перевагу перевиданню вже опублікованих праць, перекладам та студіюванню проблем регіонального значення. Після 1953 р. тиск на історичну науку в СРСР послабився. Радянські історики навіть брали участь в Міжнародній історичній конференції в Римі (1955 р.).

Р. Варт вказував на суттєву обмеженість ліберальних змін, запроваджених ХХ з'їздом КПРС, зокрема через реакцію радянської влади на тогочасні революційні події в Угорщині, осуд «надто радикальної» критики політики партії у декількох статтях, опублікованих у 1956 р. на шпальтах видання «Вопросы истории». Попри це дослідник висловив сподівання на те, що між західною та радянською історіографією все ж можливий компроміс (Warth, 1960, р. 425).

У контексті проблеми, що досліджується, на наш погляд, є цікавою оцінка американськими дослідниками студій радянських колег з історії США. Наприклад, історик Дж. Логсдон вщент розкритикував спроби радянських американців дослідити історію Громадянської війни в США. Воно і не дивно, адже, згідно з влучним твердженням дослідника, доступу до першоджерел вони не мали, а отже, «американські дослідники Великого конфлікту, вірогідно, не отримають вражаючих відкриттів чи нової інформації під час читання російських публікацій». Попри це Дж. Логсдон визнав той факт, що «...марксистські теорії іноді виявлялися корисними інструментами інтерпретації сучасних радянських концепцій розвитку американських інститутів і суспільства» (Logsdon, 1962, р. 372). Головним же недоліком такого трактування науковець вважав однобоке бачення образу США, яке було сприйнято мільйонами людей в СРСР.

У праці британського історика М. Белоффа критика спроб радянської інтерпретації американської історії звучить ще більш суворо. Він критично проаналізував вибірку тверджень з радянської історіографії, присвячену тим чи іншим подіям американської історії з огляду на їхню відповідність до чинної радянської ідеології (Beloff, 1964, р. 306–314).

Низку оцінок та емпіричних спостережень щодо роботи істориків та розвитку історичної науки в СРСР вміщено у статті «Зустрічі з радянськими істориками» («Encounters with Soviet Historians») (Thaden, 1957, р. 80–95). Її автор – Е. Таден, на той час – асистент кафедри історії Пенсільванського університету, поділився спостереженнями про своє перебування в СРСР з науковим візитом: описав спілкування з членами редакції журналу «Вопросы истории», молодими та вже знаними радянськими істориками. Він зауважив, що на той час у його колег радянські науковці не викликали довіри: «занадто часті звинувачення радянськими істориками так званих буржуазних істориків у «буржуазному космополітизмі», «буржуазній фальсифікації історії» та «реакційних» тенденціях навряд чи були розраховані на те, щоб відшукати друзів серед західних колег» (Thaden, 1957, р. 82).

Е. Таден згадує, що не зміг дійти консенсусу в дискусії з членами редколегії «Вопросов истории» щодо випадків некоректного використання першо-

джерел у деяких радянських дослідженнях, недостатньої уваги до вивчення доробку мислителів XIX ст. тощо. Адже співрозмовники начебто й погоджувалися з аргументами американця та, зрештою, було очевидно, що свою думку не змінять.

Спілкуючись зі студентами історичних факультетів, Е. Таден дійшов висновку, що вони масово демонстрували дещо парадоксальне поєднання скептицизму, ба навіть цинізму, разом із некритичним сприйняттям офіційної ідеології. Найяскравішим прикладом цього американець вважав діалог із молодим радянським істориком-європеїстом, який «... стверджував, що одним із найкращих способів просування своєї кар'єри [в СРСР. – Авт.] була публікація монографій, книг та статей, які передбачали економічний крах або описували буцімто безвихідні політичні та соціальні проблеми у капіталістичних країнах. Коли я заперечив, що це, безумовно, не стосується першокласних університетів, таких як московські, ленінградські та київські, він відповів, що і там все так само» (Thaden, 1957, p. 86). Цинізм полягав ще й у тому, що молодий фахівець чітко усвідомлював наявний стан речей у галузі, але, схоже, був готовий впевнено йти й надалі шляхом найменшого спротиву.

Водночас, згідно зі спостереженнями Е. Тадена, значно менш відвертими з ним у своїх судженнях були ті особи, що мали ключові посади в СРСР: «Існувала пряма кореляція між стриманістю у висловленні критичних думок щодо радянського суспільства та становищем людини в цьому суспільстві» (Thaden, 1957, p. 87). Так, «професори зазвичай вкрай неохоче висловлювали критичні думки і докладали особливих зусиль, щоб представити офіційний погляд на режим» (Thaden, 1957, p. 87).

Загалом, Е. Таден вказував на те, що обстановка в СРСР аж ніяк не сприяла здійсненню об'єктивних історичних досліджень: «Страх у будь-який момент відхилитися від офіційно прийнятих поглядів і вступити в регулярні дружні стосунки з іноземцями-некомуністами, немислима ідеологічна обробка, яка відбувається в радянських навчальних класах, папужаче повторювання уривків із творів Леніна, обмежені та політично несміливі теми, винесені на семінарські заняття навіть найкомпетентніших і найвпливовіших радянських істориків – все це свідчить про атмосферу в науці, яка навряд чи сприяє критичному мисленню, настільки важливого для будь-якої багатогранної і різноманітної традиції історичного письменства» (Thaden, 1957, p. 94).

Висновки. Проблематика радянського історіописання перебувала у колі прискіпливої уваги зарубіжних істориків 1950–1960-х рр. У переважній більшості цих досліджень наголошувалося на тотальній залежності радянських колег від чинного режиму, перетворенні історичної науки на знаряддя пропаганди «радянських цінностей» і в цьому зв'язку констатувався її занепад. Упродовж вказаного періоду здійснювалися спроби встановлення наукових контактів між радянськими та зарубіжними істориками англосовітських країн, які здебільшого не мали свого плідного продовження, адже пануюча

ідеологія не схвалювала таку практику і більше того вважала її загрозою для чинного режиму. Ефективна співпраця в історичній науці відбувалася лише з країнами-членами ОВД, контрольованими СРСР.

Список використаних джерел і літератури:

Бордюгов, Г., Бухараев, В. (Ред.). 2011. *Вчерашнее завтра: как «национальные истории» писались в СССР и как пишутся теперь*. Москва: АИРО-XXI, 247 с.

Вашенко, В. (2016). (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії. *Історик і Влада: колективна монографія*. Київ, 77–131.

Єкельчик, С. (2008). *Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ, 303 с.

Кондратенко, О. Ю. Наукові старту двох поколінь академічних істориків. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2012_69/teor/teor6.pdf (дата звернення: 11.12.2017).

Кравченко, Г. П. (1959). Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1958 р. *Український історичний журнал*, 1, 159–160.

Лаас, Н. (2009). Історична наука в УРСР як предмет дослідження в англо-американській історіографії. *Український історичний збірник*, 12, 449–454.

Иллерицкая, Н. В. (1996). Становление советской историографической традиции: наука не обретшая лица. *Советская историография*. Москва, 162–190.

П. М. (1958). Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р. *Український історичний журнал*, 2, 152

Портнов, А. Про українську радянську історіографію та її інституційну тяглість. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/193-andrii-portnov-pro-ukrainsku-radiansku-istoriohrafiiu-ta-ii-instytutsiiniutiahlist> (дата звернення: 11.12.2017).

Сидорова, Л. А. (2009). *Советская историческая наука середины XX века: синтез трех поколений историков* (дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования). Москва, 37 с.

Смолий, В. А. (Відп. ред.). (1996). *У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.)*: зб. документів і матеріалів: У двох частинах. (1: 1936-1944 рр.). Київ, 147 с.

Смолий, В. А. (Відп. ред.). (1996). *У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.)*: зб. документів і матеріалів: У двох частинах. (2: 1944-1956 рр.). Київ, 247 с.

Смолий, В. А. (відп. ред.). (2007). Відповідь наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М. Ю. Брайчевського на лист дослідника з Нью-Йорка М. Р. Модака від 10 листопада 1961 р. *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957-1977)*: документи і матеріали. Київ: Інститут історії України НАН України, 132–134.

Смолий, В. А. (відп. ред.). (2007). Звернення дослідника з Нью-Йорка Манорами Р. Модака до АН УРСР з проханням допомоги з'ясувати маршрут міграції арійських племен від 3 серпня 1961 р. *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957-1977)*: документи і матеріали. Київ: Інститут історії України НАН України, 130–131.

Смолий, В. А. (2016). Вступне слово Редактора. *Історик і Влада: колективна монографія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 5–9.

- Юсова, Н.** (2006). «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): монографія. Київ, 620 с.
- Яремчук, В.** (2015). Дослідження з історії української радянської історіографії: стан та перспективи. *Historia historiographi i i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*. Rzeszów, 287–298.
- Яремчук, В.** (2018). Українська радянська історіографія: сучасний стан досліджень. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, (27), 242–249.
- Яремчук, В.** (2012). Хто писав український радянський історичний наратив? (деякі міркування про сутність українського радянського історіописання). *Історіографічні дослідження в Україні*, (22), 177–188.
- Ясь, О. В.** (2013). Міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історіє писання» та круглий стіл «Викладання больових точок історії України ХХ ст. у школах». *Український історичний журнал*, 4, 216–222.
- Beloff, M.** (1964). *Soviet Historians and American History. Contemporary history in the Soviet mirror*. New York: Frederick A. Praeger, 306–314.
- Keep, By J. & Brisby L.** (1964). *Contemporary history in the Soviet mirror*. New York: Frederick A. Praeger, 326 p.
- Logsdon, J. A.** (1962). The Civil War – Russian Version (II): The Soviet Historians. *Civil War History*, (8). 4, 365–372.
- Schlesinger, R.** (1956). Reports and commentaries: Soviet historians before and after the XX congress. *Soviet Studies*, (8). 2, 157–172.
- Thaden, E. C.** (1957). Encounters with Soviet Historians. *The Historian*, (20). 1, 80–95.
- Warth, R. D.** (1960). Stalin's Ghost and the Khrushchev Thaw: Soviet Historians in the Crucible. *The Antioch Review*, (20). 4, 417–425.
- Wolfe, B. D.** (1952). Operation Rewrite: The Agony of Soviet Historians. *Foreign Affairs*, (31). 1, 39–57.

References:

- Bordyugov, G., Buharaev, V.** (Red.). 2011. *Vchershnee zavtra: kak «natsionalnyie istorii» pislis v SSSR i kak pishutsya teper* [Yesterday's tomorrow: as "national histories" were written in the USSR and as written now]. Moskva: AIRO-XXI, 247 s. [in Russian].
- Vaschenko, V.** (2016). (Ukrains'ki) istoriky, politychni heneratsii ta (radians'ka) vlada: nova analitychna struktura radians'koi istorii [(Ukrainian) historians, political generations and (Soviet) power: a new analytical structure of Soviet history]. *Istorky i Vlada: kolektyvna monohrafiia*. Kyiv, 77–131. [in Ukrainian].
- Yekel'chuk, S.** (2008). *Imperiia pam'iaty: Rosijs'ko-ukrains'ki stosunky v radians'kij istorichnij uiavi* [The Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination]. Kyiv, 303 s. [in Ukrainian].
- Kondratenko, O. Yu.** Naukovi starty dvokh pokolin' akademichnykh istorykiv [The scientific starts of the two generations of academic historians]. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2012_69/teor/teor6.pdf. [in Ukrainian].
- Kravchenko, H. P.** (1959). Zarubizhni zv'iazky Instytutu istorii AN URSR v 1958 r. [Foreign relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1958]. *Ukrains'kyj istorichnyj zhurnal*, 1, 159–160. [in Ukrainian].

Laas, N. (2009). Istorychna nauka v URSS iak predmet doslidzhennia v anhlo-ame-rykans'kij istoriohrafii. [Historical science in the Ukrainian SSR as a subject of study in Anglo-American historiography]. *Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk*, 12, 449–454. [in Ukrainian].

Illeritskaya, N. V. (1996). Stanovlenie sovetskoy istoriograficheskoy traditsii: nauka ne obretshaya litsa [Becoming of soviet historiography tradition: science not finding a person]. *Sovetskaya istoriografiya*. Moskva, 162–190. [in Russian].

P. M. (1958). *Naukovi zv'iazky Instytutu istorii AN URSS iz zarubizhnymy istorykamy v 1957 r.* [Scientific relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR with foreign historians in 1957]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 152. [in Ukrainian].

Portnov, A. Pro ukrains'ku radians'ku istoriohrafiiu ta ii instytutsijnu tiahlist'. [On Ukrainian Soviet historiography and its institutional longevity]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/193-andrii-portnov-pro-ukrainsku-radiansku-istoriohrafiiu-ta-ii-instytutsijnu-tiahlist>. [in Ukrainian].

Sidorova, L. A. (2009). *Sovetskaya istoricheskaya nauka sere dinyi XX veka: sintez treh pokoleniy istorikov* [Soviet historical science of middle of the XX century: synthesis of three generations of historians] (Extended abstract of Doctoral thesis). Moskva, 37 s. [in Russian].

Smolij, V. A. (Ed.). (1996). *U leschatakh totalitaryzmu: Pershe dvadtsiatyrichchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936-1956 rr.)* [In the Lens of Totalitarianism: the first twentieth anniversary of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (1936–1956)]: zb. dokumentiv i materialiv: U dvokh chastynakh. (1: 1936-1944 rr.). Kyiv, 147 s. [in Ukrainian].

Smolij, V. A. (Ed.). (1996). *U leschatakh totalitaryzmu: Pershe dvadtsiatyrichchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936-1956 rr.)* [In the Lens of totalitarianism: The first twentieth anniversary of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (1936–1956)]: zb. dokumentiv i materialiv: U dvokh chastynakh. (2: 1944-1956 rr.). Kyiv, 247 s. [in Ukrainian].

Smolij, V. A. (Ed.). (2007). Vidpovid' naukovo ho spivrobotnyka Instytutu istorii AN URSS M. Yu. Brajchevs'koho na lyst doslidnyka z N'iu-Jorka M. R. Modaka vid 10 lystopada 1961 r. [The reply of the researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR M. Y. Braichevsky to the letter of the researcher from New York M. R. Modak dated November 10, 1961]. *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957-1977): dokumenty i materialy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 132–134. [in Ukrainian].

Smolij, V. A. (Ed.). (2007). Zvernennia doslidnyka z N'iu-Jorka Manoramy R. Modaka do AN URSS z prokhanniam dopomohty z'iasuvaty marshrut mihratsii arijs'kykh plemen vid 3 serpnia 1961 r. [Address of the researcher from New York Manorama R. Modak to the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR with a request to help determine the route of migration of Aryan tribes from August 3, 1961]. *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957-1977): dokumenty i materialy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 130–131. [in Ukrainian].

Smolij, V. A. (2016). Vstupne slovo Redaktora [Introductory remarks by the Editor]. *Istorky i Vlada: kolektyvna monohrafia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 5–9. [in Ukrainian].

Yusova, N. (2006). «Davnorus'ka narodnist'»: zarozhennia i stanovlennia kontseptsii v radians'kij istorychnij nauksi (1930-ti – persha polovyna 1940-kh rr.): monohrafia [“The ancient Russian people”: the origin and formation of the concept in Soviet historical science (1930s – the first half of the 1940's): monograph]. Kyiv, 620 s. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2015). Doslidzhennia z istorii ukrains'koi radians'koi istoriohrafii: stan ta perspektyvy [Research on the history of Ukrainian Soviet historiography: status and prospects]. *Historia historiografii i metodologia istorii w Polsce i na Ukrainie*. Rzeszów, 287–298. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2018). Ukrains'ka radians'ka istoriohrafia: suchasnyj stan doslidzhen' [Ukrainian Soviet historiography: the current state of research]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia»*. Seria «Istorychni nauky», (27), 242–249. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. (2012). Khto pysav ukrains'kyj radians'kyj istorychnyj naratyv? (deia-ki mirkuvannia pro sutnist' ukrains'koho radians'koho istoriopyssannia) [Who wrote the Ukrainian Soviet historical narrative? (Some considerations about the essence of Ukrainian Soviet historiography)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (22), 177–188. [in Ukrainian].

Yas', O. V. (2013). Mizhnarodna naukova konferentsiia «Svitlo j tini ukrains'koho radians'koho istoriie pysannia» ta kruhlyj stil «Vykladannia boľovykh tochok istorii Ukrainy XX st. u shkolakh» [International Scientific Conference “Light and Shadows of Ukrainian Soviet History of Writing” and a round table “Teaching pain points in the history of Ukraine in the twentieth century in schools”]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 216–222. [in Ukrainian].

Beloff, M. (1964). Soviet Historians and American History. *Contemporary history in the Soviet mirror*. New York: Frederick A. Praeger, 306–314. [in English].

Keep, By J. & Brisby L. (1964). *Contemporary history in the Soviet mirror*. New York: Frederick A. Praeger, 326 p. [in English].

Logsdon, J. A. (1962). The Civil War – Russian Version (II): The Soviet Historians. *Civil War History*, (8). 4, 365–372. [in English].

Schlesinger, R. (1956). Reports and commentaries: Soviet historians before and after the XX congress. *Soviet Studies*, (8). 2, 157–172. [in English].

Thaden, E. C. (1957). Encounters with Soviet Historians. *The Historian*, (20). 1, 80–95. [in English].

Warth, R. D. (1960). Stalin's Ghost and the Khrushchev Thaw: Soviet Historians in the Crucible. *The Antioch Review*, (20). 4, 417–425. [in English].

Wolfe, B. D. (1952). Operation Rewrite: The Agony of Soviet Historians. *Foreign Affairs*, (31). 1, 39–57. [in English].

Отримано: 12.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.40–65
УДК 391:800.879

ІВАНЕВИЧ Лілія – доктор історичних наук, вул. Трудова, 17, кв. 140, м. Хмельницький, індекс 29010, Україна (liliaivanevych@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4660-5083>

IVANEVYCH Lilia – Doctor of Historical Sciences, 17 Trudova Street, fl. 140, Khmelnytskyi, index 29010, Ukraine (liliaivanevych@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Ivanevych, L. (2021). Varieties of sewn and stuffed ornaments in the decor of traditional costumes of Ukrainians of Podillia in the second half of the XIX – early XX centuries. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 40–65.

VARIETIES OF SEWN AND PRINTED JEWELRY IN THE DECOR OF THE TRADITIONAL DRESS OF UKRAINIANS OF PODILLIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study:* to analyze well-known and little-known works and museum collections and explore the types of embroidered and printed jewellery as a common way of decorating Podolsk traditional clothing of the second half of the nineteenth – early twentieth century. *The research methodology* is based on the principles of historicism, comprehensiveness, systematicity and objectivity. The latter, in turn, are implemented through a combination of general scientific, historical and ethnological methods with other interdisciplinary methods, including statistical, descriptive, system-structural, as well as methods of museum source studies, visual anthropology and technical research. *The scientific novelty* is that for the first time an attempt is made to determine the regional and local features of sewn and printed ornaments in the form of applications or individual details for the decoration of folk clothing of Ukrainians in all subregions of Podillia. **Conclusions.** Thus, in order to decorate the components of the folk costume of Podolsk Ukrainians of the second half of the XIX – early XX centuries used such techniques and techniques of application and placement of decor as weaving, beating, embroidery, stripes and stuffing in the form of applications or individual parts. Stitched and printed ornaments as a way of decoration were widespread among underwear, waist, chest and outerwear, headdresses, belts, jewellery, shoes and clothing accessories. Often sewn and printed ornaments played a central role in the overall composition, contributing to the balance and unification clothing elements of the traditional complex of Podolian clothing. Moreover, the influences of neighbouring historical and ethnographic regions and districts, in particular, Bukovyna, Volyn, Opillia, Pokuttia, Naddniprianska and South-Steppe Ukraine, were seen in these types of methods of decorating the folk clothing of Ukrainians of Podillia. Thus, the varieties of Podolsk embroidered and printed ornaments can be considered as a valuable source of comparative information on the material and spiritual cultural heritage of Podillia in particular and Ukraine in general.

Key words: traditional costume, folk clothing, Ukrainians of Podillia, subregions, regional and local features, ways of decoration, stripes (sewn ornaments), printed ornaments, applications, details for decoration.

РІЗНОВИДИ НАШИВНИХ І НАБИВНИХ ПРИКРАС У ДЕКОРІ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати відомі та маловідомі праці й музейні фондові колекції і дослідити питання різновидів нашивних і набивних прикрас як поширеного способу декорування подільського традиційного вбрання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, всебічності, системності та об'єктивності. Останні в свою чергу реалізуються за допомогою поєднання загальнонаукових, історичних та етнологічних методів з іншими міждисциплінарними методами, зокрема, статистичним, описовим, системно-структурним, а також методами музейного джерелознавства, візуальної антропології й техніко-технологічного дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше подається спроба визначення регіонально-локальних особливостей нашивних і набивних прикрас у вигляді аплікацій чи окремих деталей для оздоблення народного одягу українців усіх субрегіонів Поділля. **Висновки.** Отже, з метою прикрашання складових компонентів народного костюма подільських українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. застосовували такі прийоми й техніки нанесення та розміщення декору, як ткання, вибійка, вишивка, нашивки й набивки у вигляді аплікацій чи окремих деталей. Нашивні й набивні оздобили як спосіб декорування мали поширення серед натільного, поясного, нагрудного й верхнього одягу, уборів голови, поясів, прикрас, взуття та доповнень до одягу. Нерідко нашивні й набивні прикраси виконували центральну роль у цілісній композиції, сприяючи врівноваженню й об'єднанню одягових елементів традиційного комплексу вбрання подолян. Причому в зазначених типах прийомів оздоблення народного одягу українців Поділля проглядалися впливи сусідніх історико-етнографічних регіонів та районів, зокрема, Буковини, Волині, Опілля, Покуття, Наддніпрянської та Південно-Степової України. Таким чином, різновиди подільських нашивних і набивних оздоб можна розглядати як цінне джерело порівняльної інформації стосовно матеріальної й духовної культурної спадщини Поділля зокрема, та України загалом.

Ключові слова: традиційне вбрання, народний одяг, українці Поділля, субрегіони, регіонально-локальні особливості, способи декорування, нашивки (нашивні прикраси), набивні прикраси, аплікації, деталі для оздоблення.

Formulation of the problem. Varieties of materials, existing in the historical and ethnographic region of Podillia, for making clothes, techniques of their decoration, ornamental motifs, colors and placement of patterns on products are directly related to the components of decorated folk costumes, their functional use, method of wearing, harmonious combination into integral complexes, etc. In the second half of the XIX – early XX century. The color and texture of home-made materials of Ukrainians of Podillia were completely acceptable for various ways and techniques of drawing and an arrangement of a decor. Therefore, to decorate the traditional clothing components of the Podolsk costume, such techniques as weaving, beating, embroidery, sewn (stripes) and printed ornaments were used. In this article, we will focus on sewn and printed ornaments, which were placed directly on the finished clothes of Podolia in the form of applications or individual details with strips of fabric, ribbons, ribbons, cords, leather, metal and wooden elements and more.

Analysis of research and recent publications. Information about national and some regional features of various types of embroidered and printed ornaments as a common way of decorating traditional Ukrainian clothing is partly given in the works and articles of such scientists, ethnographers, historians, art critics and local historians of the second half of the XIX century – the beginning of the XXI century, as: P. Chubynski, V. Shavrin, P. Shtelmakh, H. Vovk, K. Mateiko, G. Horyn, J. Kozholianko, M. Kostyshyna, T. Nikolaieva, G. Kozholianka, M. Bilan and G. Stelmashchuk, L. Bulgakova-Sytnyk, Z. Vasina, O. Kosmina, G. Stelmashchuk, V. Kosakovski, L. Ponomar, L. Galchevska, G. Savka, O. Vorobiy, L. Ivanevych and others. However, the issue of local (subregional) and local-zonal (narrow-local) features of the decoration of folk clothing of Ukrainian peasants of all subregions of Podillia in the second half of the XIX – early XX centuries remains not entirely studied. Our article is devoted to the problems mentioned above.

The study is based on a detailed analysis of both existing historiography and a broad source base. The latter covers self-processed materials of the stock collections of the Podolsk traditional system of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, the National Museum of Ukrainian Folk Decorative Art of Ukraine, the Ukrainian Center of Folk Culture «Ivan Honchar Museum» (Kyiv), Museum of Ethnography and Crafts of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, National Museum dedicated to A. Sheptytskyi (Lviv), Vinnytsia, Zhytomyr, Ternopil, Khmelnytskyi and Chernivtsi regional museums of local lore, Vinnytsia and Chernivtsi regional art museums, Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, Odessa State Museum of History and Local Lore, Borshchiv Regional Museum of Local Lore (Ternopil region), State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve and educational and scientific laboratory of ethnology of Kamianets-Podilskyi National University Ivan Ohienko (Khmelnytskyi region), Orativskyi, Tyvrivskyi and Tulchynskyi district museums of local lore (Vinnytsia region) and the educational and scientific laboratory on ethnology of Podillia of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi.

The purpose of the article. Based on the assessment of historiography and the source base of the work, we will reveal regional, local and local-zonal features of embroidered and printed ornaments as a way of decorating traditional Ukrainian costumes of Bukovynian, Western, Eastern and Central Podillia of the second half of the XIX – early XX centuries.

Presenting main material. Stitched ornaments as a way of applying decor directly on the finished products were widely used by Podolians of all local areas of the studied historical and ethnographic region in the form of applications (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1693) or individual details (Funds of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, CPC – 1437) with brushes (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2240; Funds of the Chernivtsi Regional Museum, ChKM – III – 16822) (fringes (Mateiko, 1977. Ukrainian folk clothing, pp. 69-70), woolen balls, corners (Funds of the Vinnytsia Regional

Museum, T – 1774), toroks (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1171), frenzels (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2411)), hand-woven lace (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 336, 957) or factory (Funds of the state historical and cultural reserve «Mezhybizh», KN – 137, 143), strips of fabric (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 3437; Funds of the Zhytomyr Regional Museum, T – 1546), strips of fur (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2240), ribbons (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 3682; Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 1749), braids (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 896), leather (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 1072), cords braided from threads (Funds of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, CPC – 524), cords braided from leather (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 362), mirror (Kozholianko, 1999, p. 257, 295), cloves of garlic (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 357), feathers (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 938), metal coins (medallions) (Funds of the Chernivtsi Regional Museum, ChKM – III – 12745), metal strips (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 1736), copper plaques (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 358), beads (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 363), feathers (ducks, roosters, peacocks) (Funds of the Museum of Ethnography and Arts and Crafts, GU – 320), etc. The type of decoration depended on the type of clothing (body (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 336, 957), waist (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 575), chest (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2834), upper (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Sun – 11/109), hats (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 363), belts (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2920), shoes (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 3634), jewelry (Funds of the Museum of Ethnography and Arts and Crafts, EP – 63)) its purpose (everyday, festive, ceremonial) and, of course, the age of the bearer, family, property and social status of the person. In addition to sewn ornaments, Podolsk peasants used printed ornaments for such types of clothing as shoes, leather belts and leather accessories, namely: wooden pegs (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 4090), wooden nails (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 3634; 22, W – 48/1–2), metal horseshoes (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 3183; 22, W – 48/1–2), metal nails, (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 362) and copper plaques (capsules) (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, O – 3204). It is worth emphasizing that local masters have always selected embroidered and printed ornaments in harmony according to the texture, color scheme and ornamentation of the fabric or leather as the main background of the product. With the help of centuries of expe-

rience, artistic taste and their own aesthetic preferences, Podolians tried to choose the material, technique, placement, composition and color scheme of stripes and padding successfully in order to emphasize the shape and proportions of clothing, as well as highlight certain details or components of traditional costumes.

As a material for decoration, the Ukrainians of Podillia used threads, lace, ribbon, ribbons, fabric, leather, fur and cords (laces). They embroidered with woolen, hemp, linen and silk threads, and later sewed various components of the suit. Woolen or silk (later cotton) threads were used to make ties and tassels for shirts, and woolen threads were also used to make tassels (balls or corners) for finishing shoulder and outerwear. At the same time, women's headdresses and belts were supplemented with tassels (fringe, woolen balls, corners, thoraxes, fringes), and women's waistwork were supplemented with fringe (thorks, fringes). An auxiliary way of decorating cloth and fur breast and estate clothes was the arrangement of tassels made of multicolored wool on the waist (in detachable mantles) (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 1693), on insert wedges, pockets, etc.

Podolians decorated the hem of women's shirts and aprons with shop lace, mostly white (sometimes milky) (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 3384, 3389; Funds of the state historical and cultural reserve «Mezhybizh», KN – 137, 143).

The ribbon (covering), of various types in width, shape, pattern and color, was used by women to complete the edges of sewn waist, chest and outerwear. Thus, with the help of bright colors of narrow ribbons, and eventually factory bindweed (pigtails, braids), folk masters and craftswomen of Eastern and sometimes Central Podillia decorated corsets, vests, armor (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 2806), chugai (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 758), mantles and other components not only linear, but also more complex ornamental compositions. The bottom of the skirts collected in assemblies or folds (Pidvolochysk district (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2409), Western Podillia; Kryzhopil township, Vinnytsia region, Eastern Podillia; Volochysk district) was covered with a hairy «brush» ribbon, mostly dark green, Central Podillia).

Multicolored satin and silk ribbons supplemented in the form of horizontal stripes sewn thigh clothing (skirts and aprons) or sometimes diversified women's chest clothing. For example, a black skirt made of cotton fabric in six big pieces of clothing, gathered, except for the front, in small folds, is decorated at the bottom with two blue satin ribbons (Birkiv village (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 3682), Lityn district, Vinnytsia region, Eastern Podillia), or a black satin skirt in assemblies with satin ribbons of yellow, green, crimson and blue colors at the bottom (Slobidka village, Novoushitsky district, Central Podillia), or a brown woolen skirt in folds with silk ribbons at the bottom (Pesets village (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 1658), Novoushitsky district, Central Podillia), etc.

Among the factory fabrics, satin, corduroy, velvet (pleated), cotton, plush, satin, woolen cloth, later chintz, and others served as materials for the design of

waistwear, as well as shoulder and estate. One or more horizontal stripes velvet was decorated with striped skirts (Gorbivtsi village, Lityn district, Vinnytsia region and Blagoveshchensk district, Kirovohrad region, Eastern Podillia; Adamivka village (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 575), Vinkovetskyi district, Central Podillia). In addition, Podolsk peasants often hemmed («lined») skirts from the bottom with a wide platband of patterned calico (Lityn, Vinnytsia, Eastern Podillia) or other colored fabrics (platbands of red material – the village of Uyarintsi, Tyvriv district, Vinnytsia, Eastern Podillia, platbands made of ornamented satin – the village of Katsmaziv, Zhmerynskyi district, Vinnytsia region, Eastern Podillia; platbands made of gray material – the village of Slobidka, Novoushytskyi district, Central Podillia). And in the villages of Kodymsky district of Odessa region (Eastern Podillia) platbands of colored fabric hemmed the so-called sharafans. Stripes made of these fabrics had an original look on the corsets of Vinnytsia and Cherkasy regions (Eastern Podillia) and Khmelnytskyi region (Central Podillia).

The leather, in particular, most often with a soft multi-colored sap, was decorated with a fur breast (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1145, 2949; Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 40, 1004) and upper winter (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 128, 129, 984, 995, 1025, 1072, 1627, 1775), less often – autumn-spring (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 3849) clothes. So, bright stripes in the form of applications from skin or from both skin and cloth of the master had in corners or along pieces of closing of keptars (fur coats, leibiks, muntians), in the upper part of the wedges, along the line of the cut waist, at the corners of the brims, at the bottom of the sleeves, sometimes along the neckline and along the brims in suits, mantles and other goods.

Podolians liked to decorate fur shoulder and estate clothes. With sheep fur (astrakhan, smushka) for the purpose of artistic completion and warming of clothes. For example, collars and cuffs were made of fur, and strips of brown, gray and black colors were used to cover the brims and the division of the above-mentioned components of the traditional peasant costume (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2621; 4, KN – 146, 147, 148, 151, 438; Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 437, 894, 1145, 2942, 2949, 3388; Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 40, 128, 129, 984, 995, 1004, 1025, 1072, 1627, 1775).

Cord decoration (lacing) also occupied an important place in the aesthetic solution of breast and outerwear of Ukrainians of all local zones of Podillia. The color of the cords was selected by local craftsmen in accordance with the harmonious combination with the color of the cloth (in cloth products) or leather (in fur products). In particular, they combined white, green, orange and red cords with material of white, brown or gray colors, black cords complemented white and gray materials, green and red cords accentuated clothes made of white material, and white and / or blue cords – made of brown material. Cords were sewn mainly along the seam and neckline, along the brims, on the collar and at the bottom of the sleeves. For

example, there were variants of women's hoods made of brown home-woven cloth, lined with velvet and woolen cords of white, red and green color (Pashkivtsi village, Khmelnytskyi district, Central Podillia) (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 731) or only green cord (Kadyivtsi village, Kamianets-Podilskyi district, Central Podillia). There was also a men's armor made of brown cloth, decorated with a twisted blue cord (the village of Malyntsi, Khotyn district, Bukovyns'ka Podillia) (Funds of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, CPC – 92). There were also decorations of brown cloth products with a brown cord and buttons or corners made of multicolored wool (Borshchiv and Buchach districts, Western Podillia, etc.).

In general, Podolsk peasants used sewn ornaments to highlight certain elements of the cut or constructive lines of clothing. Thus, in bodysuits, the role of jewelry was performed by ribbons (including garus), tassels and braided strings of threads, which tied the neck or sewn factory or braided lace (Funds of the Chernivtsi Regional Museum, T – 138). Instead, the emphasis on decor in shoulder and waist products, as mentioned above, was made at the waist along the cut barrels and the upper hem, at the bottom of the sleeves, on the pockets, collar or along the neckline, armholes, seams, etc. Regional, local and local-zonal features were determined in the placement of sewn ornaments, their technique and compositional construction.

The application of colored leather, cloth, pleats and other materials, the appropriate shape of which pieces or strips were sewn on clothes, forming a specific pattern, was widespread in the villages of Podillia, Bukovyna, Middle Dnieper and the Carpathians. In Podillia, the application, especially on fur products, was most loved by craftsmen in the Bukovyna and Western local zones and in the Transnistrian regions of the Eastern and Central Podillia (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 2806). In the right-bank Cherkasy region (including Khrystynivskyi district, Eastern Podillia) the application was mostly monochromatic or two-colored. Usually the application had the form of a complex floral ornament, located on the outer garment of fur along the right hem and in its lower corner, on the chest, hem, cuffs. Peasants wore appliques with geometric ornaments on cloth clothes.

An important place along with applications in the decoration of clothing was occupied by accessories, performing both a utilitarian role and an aesthetic function. For example, homemade buttons, loops, etc., woven from leather, cord or made of wood, colored woolen threads originally and harmoniously complemented the whole composition of the dress (Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life, Sun – 11/103; Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 437, 894, 2942, 3388). In some places, accessories became the main decoration of the product (in particular, «round claws» from the Cherkasy region). However, beginning at the end of the 19th century, the people of Podillia began to gradually replace their self-made accessories with factory models.

Consider in more detail the combination of the above methods of decorating on shoulder fur products and upper products made of fabric and fur. Thus, women's and men's fur tank tops lived in the territory of Bukovynian Podillia

(Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 40, 1004), in Transnistrian districts of Western (Borshchiv, Buchach and Zalishchyk districts) (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1145, 2949) and sometimes Central (Kamianets-Podilskiy district) (Funds of the state historical and cultural reserve «Mezhybizh», KN – 648) Podillia. Moreover, the Bukovynian Podolians wore fur tank tops of various lengths and cuts under the names «keptar» («keptarets», «keptarik», «kiptar», «kiptar», «kozhus», «kozhushek», «leibik»), as in the Hutsul region, and «Mintyan» («mintyan», «muntyan», «tsurkanka» («hutsulyak»). Ukrainians in Western Podillia mostly called fur tank tops «leibyks» and sometimes – «brushlaks», «keptary», «keptaryks», «fur coats», «short fur coats», «half-fur coats». Occasionally fur «leibs» were found in the Kamianets-Podilskiy district of Central Podillia.

In general, regional, local and narrow-local (local-zonal) features of the above-mentioned fur breastplates were most clearly seen in the complex set of material, cut, technique and artistic features of their decoration. We distinguish three types of Podolsk fur tank tops: Bukovyno-Podil (Zastavniv and Khotyn), West Podil (Borshchiv, Buchach and Zalishchyk) and Central Podil (Kamenets).

Bukovyno-Podilsky straight-backed keptars, «folding» cut with a standing collar and length to the waist or slightly below the waist and keptars with a shoulder seam, low stand-up collar, extended to the bottom and length to the thighs around the neck, armholes («groin») and along the lower edge of the product were lined with black or gray sheepskin (smush or doodle). Both types of keptars were also decorated with leather appliques («safyan kiptar»), usually yellow and brown, or woven or knitted cloth («play» fabric, «forced smushka»), made mainly of black or cherry woolen threads. Both festive and everyday keptars were unambiguously decorated to a greater or lesser extent with embroidery of multicolored woolen threads or mouline («dramas»). The embroidery was performed on the very soft skin of a four-day-old lamb, and then sewn into the field of fur next to the smushka. Yes, Keptar from the village of Khreshchatyk, Zastavnivskiy district, Chernivtsi region (1850–1899) origin, straight cut, white belt-length, lined with a cherry (dark brown) leather stripe and black doodle around its neck, armholes, along the seams and at the bottom. And also decorated with two pockets sewn from two pieces of black and two pieces of cherry leather and applique along both seams of black safyon («sofian») in the form of geometric ornamental motifs – «teeth» around the armholes, along the top and the lower edge of the product and parallel leather strips with geometric motifs of type of tips with lateral, twisted inwards, horns («curls») and straight horns. Between these ornaments were also strips of fur and a row of white leather – a vertical strip of leather with thick horizontal cuts, between which alternately intertwined cherry wool thread, thus forming a geometric ornament. Moreover, the pockets and strips of «teeth» and «curls» were lined around with red, green and purple woolen threads, which were simultaneously twisted into loops. To the applied elements woolen cotton was sewn with factory thread in the attachment method. Also on the back Keptar at the bottom of the master additionally had

three bushes of applique of three leaves, lined with green and purple woolen circles. Leather knots performed the role of buttons (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 1569).

On the other hand, the Bukovynian Podolians always decorated knee-length, trapezoidal, with a shoulder seam and a low stand-up collar, around the neck, armholes, along the seams and at the bottom with ferret fur and mostly white leather silk with colored woolen ornaments, leather ornaments, motifs «teeth» and «curls» and embroidery on canvas or leather, as well as on the side and shoulder seams. In particular, the Muntians of the 1890-s used the village. Goroshivtsi, Zastavniivskyi district, decorated, as noted above, with ferret fur and silyanka. In addition, double strips of fur and silyanka with red and green woolen threads were placed along the seams and at the bottom of the products, and between them double strips of woven or knitted red cloth embroidered on top with yellow thread. Single strips of fur, silyanka and embroidered cloth decorated the neck, armholes, shoulder and side seams. And the strip of cloth along the fasteners was decorated in the form of «teeth», with embroidered corners of white, blue and red vegetable motifs of leaves stitching and yellow-green rows of «goat» and yellow-blue and yellow-green flowers-sundews stalk. At the same time, the muntian in the corners of the clothing was applied with a «curl» motif of the same red cloth, edged with brown woolen threads, sometimes twisted in a loop, and sewn with shop thread into an attachment embroidered with a row of goatskin and flower stitches. Leather knots served as a clasp (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 40).

Western Podolsk fur breastplates had both similar and different features from Bukovyno Podolsk. Thus, in the Borshchiv district, tank tops were sewn with a «folding» cut, mostly without a collar, short (32-42 cm long), with lowered armholes, to which occasionally sewed short sleeves (maximum to the elbow). Thread buttons or leather knots were used as a fastener. The neckline, armholes (or the bottom of the short sleeves), the front seams (single or double stripes along the ornament) and the bottom of the products must be lined with black stripe (rarely doodle), as well as shaved leather («boxing») or woven black or cherry canvas, leather applique, decorative seams, etc. The Borshchiv subtype of fur tank tops was characterized by three variants in terms of decoration and ornamentation: – decoration with appliques with geometric or floral ornamental motifs; – decoration embroidery with floral ornamental motifs; – combining decoration with applique and embroidery at the same time (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1145).

Decorating fur tank tops with applique with geometric ornaments was common in most villages of Borshchiv region. Finishing elements were cut or «hewn» (a narrow local name used by local furriers) from a thin factory cloth of brown, cherry or green color. Emphasis was often placed on the decoration of the leibiks on the ornamental stripes (single or double) along the fasteners on the front seams. In addition, the side seams and pockets (one, two, three or four) were decorated with decorative seams goat («pigtail»), curve (curve, shtapivka) and stebnivka, or neckline, armholes and the bottom of the product – applique motifs «teeth», and

side seams – motifs «curls» (or «ram's horns»). Ornamental stripes also consisted of separate or interconnected geometric «curls» («ram's horns»), as well as on the keepers of Bukovynian Podillia. Again, Borshchiv masters outlined the applied elements and motifs (circled, sheathed) with a cotton wool thread (hiding at the same time the stitching line), mostly black, which was sewn to the product with a strong enough shop «coil» thread, also in the way of attachment. At the same time, the slow one was twisted into loops – the so-called looping. In addition, applied ornamental motifs inside sometimes embroidered with a row of stitches goat and flowers stitching, and the pocket, in this case – of black woven fabric – rows of goat technique and circles technique stitching in the corners of the pocket (s. Dzvynyachka, Borshchiv district) (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1427).

Applications with geometric patterns were also used to decorate «bunds», «fur coats», «fur coats» or «fur coats», which were mostly used in the north-western and central villages of Borshchiv region. However, their ornaments on the chest consisted of only a few, unconnected, toothed motifs of leather or cloth, similar to the tips arrows (or shamrocks) and sometimes with corners embroidered with stitching. The side seams, the edges of the short sleeves and the hem at the bottom of these fur products were framed with a toothed strip. Yes, «fur» from the village. Shuparka was lined around the neckline, the edges of the short sleeves, along the front saws and at the bottom with a black stripe, cherry ribbon (woven fabric), black slow attachment and a decorative zigzag seam – a curve. The side seams are decorated with leather applique motifs «teeth», edged with black and red cotton in the attachment, which is twisted into loops, the ornament along the fasteners contained separate applied toothed motifs such as arrowheads, and its three leather pockets – «goat» embroidery and stitching (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 5510). In turn, «bund» («fur coat») from the village. Pyschatynka had a black stripe around the neckline, a green leather stripe and a cherry ribbon (woven cloth) embroidered with a goat and a curve seam, and around the edges of the short sleeves, along the front saws and at the bottom – a black stripe, a green leather stripe and applique leather «teeth», edged with black cotton in the attachment, which is twisted into loops. The lateral seams are decorated with a silyanka with liquid horizontal cuts and application from skin «teeth», with similar edging. The applique ornament along the clasps was formed from disjointed leather motifs of shamrocks with embroidered corners. Two white leather pockets were decorated with leather trim and «teeth» of black color, as well as embroidery with a goat, a curve and a stitching – on the pockets and a stitching of a plant motif – above the pockets (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 245).

At the same time, it was then that the researcher L. Bulgakova-Sytnyk included the so-called «artisan leibs» (from the name of local furriers-artisans), which were in use in many villages around the village of Melnytsia-Podilska, in the first variant of decorating Borshchiv tank tops. These products were decorated with leather or sewn along the clasp dress stripes embroidered with a row of stitches seam goat multicolored woolen threads (Bulgakova-Sytnyk, 2005, p. 161).

The second variant of decorating fur tank tops of Borshchiv region with embroidery with floral ornamental motifs was worn in the villages of Germanivka, Dzvyniachka and Kryvche, Melnytsia-Podilska township and neighboring settlements. By the way, their cut and location of the decor coincided with the cut and decoration of leibiks with geometric applications. The plant patterns had the form of flower garlands 4-6 cm wide, which were mostly made of straight smooth, gapt and stitching or counting (straight or oblique) smoothness and stitching with colored woolen threads or small beads («beads», «spots»), bugles and small blown glass beads. The edges of the saws were lined with black stripe (doodle) and colored ribbon or knitting (knitting) of black wool and a decorative seam. Overhead or slit pockets were edged with black wool in an attachment with twisted loops and woven fabric with rows of goat stitches, «suns» or bouquets of flowers were embroidered on the pockets, and over the pockets – often bouquets of flowers with a straight or counting surface with a stitch. In particular, in the village of Germanivka there is a white leibik around the neckline and front saws (double stripes) was lined with black doodle, goat seam and cherry woolen thread in the attachment, around the armholes and at the bottom – knitting of black wool and also goat and cherry woolen thread in the attachment, and on the side seams – rows of goat and wool in the attachment. Along the clasps, the leibik was decorated with individual floral motifs embroidered with a counting seam and a stitch with a leather circle inside the flower or without. However, the product contained two slit pockets, decorated at the top with a wide strip of white cloth, edged with black wool in an attachment, which is twisted into loops, and decorated with a geometric-floral pattern technique of counting cotton threads. Over pockets a bouquet of flowers, made by counting smoothness and stitching was located (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 419). Examples of the addition of embroidery with woolen threads of floral ornaments with beads and / or sclerus and small blown glass beads are fur tank tops from the village. Kryvche and Melnytsia-Podilska township. Yes, Leibik from the village. Curved around the neckline, armholes, along the front saws (double stripes) and at the bottom of the product was lined with black doodle, pink and black (the latter embroidered with orange sclera) ribbons, blue woolen thread in the attachment and seam goat and green goat seams – black ribbon with bugles, blue wool thread in the attachment and goat green thread. Along the clasp, the saws were decorated with a garland of floral ornaments, made of counting smoothness and stitching with multicolored woolen threads. Four buttons were made of the same wool. The two patch pockets were lined at the top with a wide strip of black woven cloth embroidered with goat, edged with black wool in an attachment, which is twisted into loops and decorated with a stitch on the motif of «sun». And above the pockets was a bouquet of flowers, made of stem (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2898). In turn, the Leibik from the village of Melnytsia-Podilska had a similar decoration, only plant garlands along the pollen contained embroidered flowers not only threads, but also transparent white and opaque yellow, blue and red beads and small blown glass beads of dark gray color. The embroidery techniques

on the two lower – larger – pockets also differed. Yes, they resembled the previously described slit pockets with a wide strip of white cloth at the top. The pockets were edged with black wool techniques in attachments (loops) and obmetitsa, cotton colored threads – half-cross and transparent beads. Techniques were performed with a geometric-floral pattern. The two upper patch pockets in shape and decor corresponded to the above example, only were supplemented by blown beads and the technique of kruchenka (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1024).

Leibiks, decorated with a combination of applique and embroidery at the same time, mostly occurred in the Transnistrian and central villages of the Borshchiv district. Embroidered and appliquéed ornamental motifs were arranged in two parallel rows along the clasp. Usually in the outer row sewed applications («curls», «suns», etc.) of cloth or leather, and in the inner – embroidered with woolen colored flowers with leaves. And the side seams and edge sections of these so-called «leibiks with leaves» were decorated following the example of leibiks with applique. In addition, there were other ways of placement and the nature of the motifs of jewelry in this version of the chest. In particular, Leibik with the nature of the motifs of jewelry in this version of the chest. In particular, the leibik from the village of Kryvche around the neckline, armholes, at the bottom and along the front saws (double stripes) was lined with black doodle, green woolen thread in the attachment and seam black goat, and on the side seams – three rows of goat and red and green wool in the attachment. Along the clasps, the leibik was decorated with individual «sun» motifs made of leather circles, complemented by a woolen thread attached to the attachment, which was twisted into loops, and with five buttons made of colored woolen threads. The tank top was also characterized by two slit pockets formed by a wide strip of cherry woven cloth, edged with black wool in an attachment with looping and embroidered with rows of seam «goat» and leaves counting smooth colored woolen threads (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 1145).

In the Buchach district of Western Podillia, fur tank tops were used, starting from the southern villages of Beremiany, Vozyliv, Gubyn, Mykolaiivka, Snovidiv, and all the way to the northern settlement of Zoloty Potik, which was considered the center of Leibik creation. Fur coat shoulder products of one variant prevailed here – straight-backed, elongated (50-54 cm), with shoulder seams and with a standing band collar, edge cuts which were lined with shaved colored leather, a «brush» of calfskin, also often colored wool in the attachment and seam goat, and along the fasteners and a black sheep's eye. The side and shoulder seams of the Buchach leibiks were decorated with a multicolored woolen thread with the seams of a braid and a goat (or a cross) and wool with attachments or sewn narrow strips of leather. In addition, for example, along the front saws of the Golden Stream tank tops made of fur were decorated with appliqued sapyan «teeth» in the form of arrowheads, which were interspersed vertically with rows of embroidery seams of a goat or a curve (shtapivka). On the tips of the teeth embroidered motifs «butterfly», and at the end lines – «suns». Overhead, rounded pockets were decorated with a composition of circles, embroidered with a stitch or a curve with thin woolen threads «kot-

syk». Similar in the way of decoration fur shoulder components were widespread in some Transnistrian villages of Horodenka district of Ivano-Frankivsk region. Instead, leibs from the Buchach village. The Beremians differed from the above only in the decoration of the saws and pockets. Here also applied along the clasp alternation of applications of leather motifs «teeth» such as arrowheads of green and red colors, edged with wool in attached and embroidered on the tips of «butterflies» with short rows of seam goat and also «butterflies» on its ends. And in the patchwork, rounded pockets, there was a combination of applied ordinary «teeth» of red sapyan with embroidered goats and curved rows and stitching of three separate «suns» with green wool (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2914).

Finally, in the Zalishchyk district of Western Podillia, two variants of fur tank tops were widespread: short (38-40 cm), without shoulder seams, with an extended shoulder line, and elongated (58-62 cm), with shoulder seams, slightly extended at the bottom. In general, local craftsmen decorated them with an application of connected or separate geometric («sheep's horns» («curls»), «teeth», «curves», «suns») or vegetable (oak leaves, «sun-flowers», trifoliate) flowers («lilies») (motifs of leather (sapyan («Sofia») or embossed leather) and / or of a thin factory cloth (usually cherry color), embroidered with decorative seams (wool in the attachment, goat and stitching) (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 275, 2069, 2949).

In particular, the edge sections of short fur labels were decorated with a stripe, shaved leather and applique with a cloth or sapyan motif «teeth», often with decorative seams curve (s.°Torske) or woolen thread in the attachment, which is twisted into loops (s. Lisichnyky) or without looping. Along the clasp, these embroidered ornaments were complemented by a ribbon made of cloth, embroidered curve (shtapivka), a line of leather silk («bulkheads») and a strip of interconnected applique leather motifs «curls» or «ram's horns», «teeth» and «curves». The side seams were decorated with a silyanka (with teeth on the sides, three straps in the middle) or a strip of colored sapyan, which was embroidered on both sides with two rows of goat («tangled») or two twisted woolen threads in the attachment. Two or four semicircular patch pockets performed from ordinary or embossed leather or a combination thereof. The upper edges of the pockets were decorated with a toothed or straight strip of shaved leather or cut with teeth, edged with wool in an attachment with a loop, and inside often embroidered with a goat and a quilt. Leibiks from the village of Chanterelles often contained a decorative lined striped collar, framed on the outside with a strip of double teeth – made of cherry cloth and embossed leather (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2069).

Fur shoulder products of the second variant, which were in use only in the southern villages of the Vynohradne, Zozulyntsi, and Synkiv districts (formerly Bohdanivka), had shoulder seams, as did the Bukovyno-Podilsky muntians. On elongated Zalishchyk tank tops applique ornament along the clasp consisted of unconnected geometric motifs «curls» and a separate plant motif «flower-sun», located in the lower corner of the field. In some places, «curls» could alternate with appliquéd plant elements of oak leaves or trifoliate flowers («lilies»). In the same

way Podolsk masters designed the side seams. Instead, the shoulder seams, armholes and fur floors were decorated with a complex combination of leather and serrated edging. At the same time, all the applied ornamental motifs were outlined with black woolen thread, twisted into loops («sticks») and sewn with shop thread into the attachment. And be sure to cut the edges of the floors and armholes of Leibik sleeves were lined with black smush (Bulgakova–Sytnyk, 2005, p. 162). The domestic scientist G. Horyn also noted the common features in the decoration of Zalishchyk fur tank tops of Western Podillia and Zastavnytsky keptars of Bukovynian Podillia (Goryn, 1986, p. 67).

Occasionally, elongated fur leibiks (about 65 cm) without shoulder seams, slightly extended to the bottom, were also found in the Kamianets-Podilskyi district of Central Podillia. They were sewn from light brown leather and complemented by bright brown fur. In addition, around the neckline, armholes and along the front saws decorated with a row of decorative seam goat red woolen thread, and at the bottom with three rows of goats in red and blue (Funds of the state historical and cultural reserve «Mezhybizh», KN – 648).

Ukrainians in Podillia also used a combination of sewn ornaments and embroidery to decorate their outerwear from cloth and fur. First, consider the three most typical Podolians options for decorating the estate outfit of home-woven, rarely factory, cloth. The first option was to decorate these components of the traditional costume with braided cords of colored wool. They were sheathed around butt seams and edge cuts on brims, sleeves and collars in the form of straight or jagged lines or with loops. This is how sardaks and sirykas were decorated in Zastavnytsky and Khotyn districts of Bukovynian Podillia, Gunkas and Sardaks in the Transnistrian districts of Western Podillia Central Podillia, etc. For example, Bukovyno-Podilsky sardak from the village of Orestivka of Khotyn district contained decoration with a dark brown (black) woolen cord in a straight line on all edge cuts, and a cord with its looping around butt seams on front saws and along the line of sewing the collar-rack. Fasteners looked like three knots from a cord under the local name «bovtychki» (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 273). Similarly decorated with dark brown woolen cord and West Podolsk sardak (serdak) from the village. Torske of Zalishchyk district and gunka from the village of Pylypche of Borshchiv district (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2627). However, in addition to the clasps made of cord, the sardak also had top ties made of the same material, with multicolored woolen corners (balls) at the ends, and buttons made of colored wool (orange and purple) were used instead of clasps made of cord. Central Podolsk Gunka from the village of Kadyivtsi, Kamianets-Podilskyi district, with a deferral the collar was lavishly decorated with green cord in double rows along all the edge cuts, the sewing lines of the side wedges and the black velvet overhead valves, and the short horizontal rows near the fasteners. Rows of cords mostly ended in green tassels (corners) (Funds of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, CPC – 92).

The second variant of decoration of dress upper products is a combination of appliqué with cords with embroidery with colored woolen and sometimes silk

threads from Buchach and Husiatyn districts of Western Podillia, Chugains of the central and southern districts of Eastern Podillia (Zhmerynsky and Mohyliv-Podilskyi districts, Vinnytsia region) and opanchas, chuhains of the central and southern districts of Central Podillia (Derazhnyanskiy, Kamianets-Podilskyi, Novoushytskyi and Khmelnytskyi districts). In general, cords lined again the edge cuts and sewing lines of individual parts, and with the help of embroidery, the main decorative emphasis was made by the masters on the hoods (caps, beards, Virgin Mary, folds, hoods, caps, turn-down collars (folds), right breastplate and the bottom of the sleeves. Podolians usually used simple geometric ornamental motifs, namely, circle, square, triangle, rhombus, lattice, figure eight, zigzag, parallel lines, and others. Yes, the armor from the village. Kryvche (Funds of the National Museum of Ukrainian Folk Decorative Art of Ukraine, B – 3327), Borshchiv district of Western Podillia is decorated with a white cord. Chugaina female from the village of Noskivtsi, Zhmerynskyi district, Vinnytsia region, from Eastern Podillia, decorated with red woolen cord and goat embroidery with green threads (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2783). Dark brown festive chugaina from the village of Pashkivtsi, Khmelnytskyi district, Central Podillia, was characterized by the presence of a sewn-on rectangular collar embroidered with white and green threads, interspersed with applications of red woolen cord in the form of straight, toothed and looped lines. Also on overhead velvet valves, sewn on both sides, and velvet pumped cuffs, the application of red cord and woolen corners was combined with embroidery techniques goat and quilting and wool in the attachment (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 731). In general, this Podolsk chugaina resembled the inherent features of the Lemko «chuga».

The third option is to combine stripes of thin factory cloth (often embroidered) with applique cord. Such products were found in Bukovynian Podillia and mostly in the northern districts of Western, Eastern and Central Podillia, although in some places they were found in other districts of these local zones. For example, Bukovyno-Podilska manta from the village of Orestivka of Khotyn district is decorated around all edge sections and along a large folding quadrangular collar with a blue cord color. Also in the corners of the turn-down collar in front and behind was an applique of dress triangles and circles of yellow, green and red colors in a harmonious composition (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 59). In turn, the East Podolia women's retinue from the village of Kobeletske, Tyvriv district, Vinnytsia region, with a narrow shawl collar, was characterized by a decor with the help of colored edging, dark brown soutache and green woolen cord (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2049). And the central Podolsk armor from the Novoushitsky area with a collar-resistant and rectangular deposit, length to a waist, was sheathed by a black cord around the edge sections, and on the cover there was a combination of applique cord and dress colored triangles with embroidery technique stitching motifs «sun» (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 2806).

As for the fur outer garments, the Ukrainian peasants of Bukovyna and Western Podillia and to a lesser extent the masters of Eastern and Central Podillia decorated

the coats especially generously. In general, all coats were lined with sheepskin, astrakhan, ferret fur or «brush» of calf wool around the edges, on the collar and in some pockets. In addition, there were two options for additional decoration of Podolsk mantles: – combining the application with canvas, cloth or leather (color sapyan or embossed leather), ribbon, leather silk, woolen balls (tassels made of cotton threads or leather tassels), and sometimes even tanned leather «yurivka» and dyed shaved leather «flute» or «boxing» (Western Podillia) with embroidery techniques goat (braid), chain, counting or artistic (hapt) smooth surface, chain, stem seam, stitching, shtapivka (curve), in the attachment with or without looping, machine stitching; – by means of a sheepskin smush on lines of stitching of details on breast saws of a product and occasionally insignificant application from skin around a bottom of sleeves (or leather tassels a little below a waist line, etc.) or embroidery by wool in attachment along the edge sections. The location of the decor was interdependent on the type of cut of the mantles (straight or detachable at the waist). For example, straight-back mantles were mostly decorated with stripes, appliques or embroidery on the collar, around the sleeves, slit pockets, bottom of the product, front saws and sometimes in the lower corner, usually the right saw (it went slightly to the left), and detachable – along the edges collars, at the waist and sewing details (inserts on the chest or back, side wedges, slit pockets), occasionally in the lower corners of both front saws, and additionally at the bottom of the sleeves above the finish of their edge cuts.

In particular, Bukovynian Podolians liked coats without shoulder seams, short straight-backed (slightly below the waist) and long with a cut-out waist (below the knee or down). They were decorated according to the first option – a rich application of silkworms, «hooks», flowers of colored sapyan and or geometric motifs of woven cherry or black cloth («teeth» and «curls»), edged with wool in an attachment with loops and often supplemented with decorative seams goat, curve. Local craftsmen also wove tassels (wool, «reins») from wool or leather, hung them on ropes or straps, tied them in front and threw them behind their backs. Edge sections of mantles lined with smushka or ferret fur. For example, a mantle with a detachable waist, length below the knees from the village of Dobrynivtsi, Zastavnivskyi district, decorated around the neckline, bottom of the sleeves, bottom of the product and front saws with a black stripe, silyanka (with green-red woolen ornament), applique from a strip of leather. teeth «, edged with a decorative seam in the attachment with looping (alternation of double loops and loops in the form of shamrocks) with green and red woolen threads. An applique in the form of a strip of woven cloth embroidered by a goat was sewn along the fasteners cherry color with motifs «curls», edged with colored wool in the attachment with loops. The side wedges were also decorated with this appliqué, but made of leather, as well as supplemented with a silyanka and vertical rows of motifs such as arrowheads made of cherry and black cloth and sapyan flowers. The line of the detachable waist of the mantle contained an application with an alternation of cherry linen rhombuses with wool embroidered in the attachment, with looped corners and, edged in the same way, a silyanka, also with leather leaves. The side seams were also deco-

rated with a silyanka with edged sapyan «curls». In the lower corners of the front saws and at the bottom of the sleeves above the application on the edges slices of appliqué cherry roses with brown sapyan leaves were placed in the sections. Finally, the line of armholes and suturing of side wedges to applications was surrounded by a wavy seam of the curve type with red woolen thread (Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life, EFA – 59).

The traditional short-field white coats, knee-length or thigh-length (about 60-108 cm) in the Transnistrian districts of Western Podillia (especially in the Borshchiv and Zalishchik districts), as well as in the Hutsul, Pokuttya, and Pokuttya districts, were similar to the ornaments of Bukovyno-Podolsk fur products. Bukovina. These are inflectional type, detachable at the waist mantles with neat floors, lined collar or stand-up collar were characterized by decorating a thin strip (0.8 cm wide) of white, well-trimmed leather («yurivki») or leather silyanka of all seams on the inserts of the product. The peasants cut the edge cuts and collars with a smushka, a scribble, sometimes with a «brush» made of calf wool or in some places with a straight or serrated strip of cloth. And the edge cuts, collars and armhole lines of the sleeves were often bordered with dyed shaved leather under the local name «flute» (or «boxing» – the village of Dnistrove, Borshchiv district). Finished here, too, according to the first option in the form of a complex of embroidery and applique (thin factory cloth cherry, green or black, sapyan, embossed leather) motifs «ram's horns» («curls»), «curls», «teeth» and «curves», or the type of arrowheads along the clasp on the chest and waist line. In addition, all the applied motifs were edged with colored wool in an attachment with loops. The most important detail in the decor of the West Podolsk mantles of Borshchiv, Buchach, Zalishchik and Chortkiv districts were considered to be side wedges from the waist line with a crown-like composition, embroidered or appliqued motifs, and decoration along the clasp, side seams, sometimes in the lower arms marginal sections (often in Borschiv mantles). Embroidery was performed with woolen or silk colored threads using the techniques of gapt, plait, chain and decorative seams goat, stitching, shtapivka (curve) or wool in the attachment with looping. Buttons were made of sheared woolen threads (balls) or leather knots, decorated with or without colorful woolen threads. It should be noted that the mantles of Borshchiv and Zalishchik districts were characterized by a greater wealth of sewn ornaments than the same mantles of Buchach and Chortkiv districts (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 214, 390, 2085, 2086, 2108, 2224, 2240, 2942, 3035, 3036, 3388, 9094; Funds of the Ukrainian Center of Folk Culture «Ivan Honchar Museum», CN – 12448).

In addition, in the Borshchiv region from the beginning of the XX century, along with «artisan» leibs, the so-called «artisan» mantles came into use – mostly products of town furriers from the settlements of Borshchiv and Melnytsia-Podiliska. The main focus of their decoration was aimed at creating a simple composition of parallel embroidered goat or appliqué strips of cloth on the chest around the clasp and stripes of embroidery and ribbon around the waist. All the details were edged with woolen thread in the attachment method, and on the back along the waist line

with the application of «teeth» and wool in the attachment with looping (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 437).

The first variant of the method of decorating fur upper products also includes long-field coats (about 150 cm long), which lived in the central (Husiatyn and Terebovlya) and northern (Pidvolochysk and Ternopil) districts of Western Podillia. They were made with shoulder seams, a fitted back, a laid-out collar or a stand-up collar, slit side pockets and also lined with a smush or doodle of black (gray – Dovzhanka village, Ternopil district) color around the edge cuts, collar and pockets or in some places» of calfskin down or around the pockets and all the edge cuts, except the collar. And for decoration mantles local Podolians used much simpler than the Transnistrian techniques of decoration and not loaded with a significant number of ornamental motifs of the composition. For example, edging with dyed shaved leather edge cuts, collar, armhole lines, waist, side seams, side slit pockets and sewing line of structural parts on the back (Terebovlya district). Embroidery on such mantles was used only to highlight the structural forms of the product using the techniques of gapt, goat, stitching, shtapivka, attached mostly silky threads of green, red and black and often ended with multicolored wool or silky tassels (Polupanivka village, Pidvolochysk district). After all, it was used to decorate almost all connecting seams (ie on the shoulders, waist, sides) and edge cuts on the floors, sleeves, collar, etc. In the village. Vasytkivtsi, Husiatyn district, there are products with decorations such as Borshchiv «artisan» mantles in the form of parallel stripes embroidered with goat and stitching of white, beautifully embroidered leather on the chest around the clasp, as well as one strip around the waist, pockets, side seams and beams wedges with silky threads of green and red colors. An interesting addition to this coat is two long white leather cords with embroidered goat tassels at the ends hanging behind the product and decorating its edge sections with a «brush» of brown calf wool (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 2495). Instead, a white long-sleeved coat from the village. Dovzhanka of Ternopil district was embroidered with smooth, goat, quilting and wool in a simple composition of silk green and red threads on the chest around the clasp, and along the waist line decorated with stripes of embroidery and applique. The embroidery ornament on the chest had the form of geometric motifs arranged in rectangles, which were separated by a leather strap. In comparison with the Transnistrian coats, which were appliquéd with colored cloth, in the western Podolsk central districts the fur estates the products were decorated with colored leather appliqué in a cut and surface way, occasionally combining this decor with embroidered with a chain of floral motifs on the back (Funds of the Ternopil Regional Museum, T – 253).

Ukrainian peasants of Eastern (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2058, 2282, 2600, 2621, 2783) and Central (Funds of the state historical and cultural reserve «Mezhybizh», KN – 146, 147, 148, 151, 438) Podillia, similarly to the inhabitants of the central and northern districts of Western Podillia and Middle Dnieper, fitted mantles «under the waist», with extended downwards and neat at the waist floors or long fields, inseparable at the waist, «torso mantles». In both cases, mostly

with turn-down collars and only in some places with a high stand-up collar. But if in the second half of the XIX century eastern and central Podolians preferred white mantles, then with the beginning of the XX century the production of white coats and sheepskins is beginning to decline due to their higher cost and lower demand than red-tanned fur and sheepskin products.

East Podil and Central Podil mantles were decorated with two of the above options. Usually the first version of the decor with the help of embroidery techniques goat, braid, stitching, shtapivka and in the attachment or machine stitching, applications of colored sapyan or strips of white leather, woolen balls (Funds of the Vinnytsia Regional Art Museum, NK – 174), ribbons was characteristic of white coats. In particular, the coats of the northern districts of Vinnytsia region (Eastern Podillia) resembled the neighboring Kyiv fur products (Average Dnieper). Emphasis on their decoration was also placed on the applied motifs, placed in the lower corner of the right field. However, in contrast to the complex ornamental compositions of Hutsul, Bukovinian, Western Podolsk (Transnistrian) or Pokut mantles, simple patterns formed mainly from straight lines made by the techniques of plait (goat) or quilting with multicolored woolen threads prevailed.

Thus, the white torso mantle from the central district of Vinnytsia region – Orativskiy was lined along the edges with black stripes and decorated with applique of strips of white leather and embroidered with colored wool attached around the bottom of the sleeves and bottom of the product (Funds of the Orativ district museum, Book of Introduction. Cover without number from the ethnographic exposition). And the white wedding torso of a woman's coat from the southern district (Chechelnyk village) of Vinnytsia region contained decoration with black doodle, appliquéd straight and wavy stripes and floral motifs of colored sapyan and wavy a multi-colored shop ribbon around the edge cuts, and a gray and black doodle on the turn-down collar. Also along the clasp and partly at the bottom of the right saw was a ribbon-shaped application of red and cherry sapyan with complex plant motifs (flowers with leaves and apples), and in the lower corner of the right piece of closing – also an application with a vase-like and ribbon floral ornament (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2058).

In the Central Podolsk white crease-type mantles, cut at the waist, with a folded collar or stand-up collar, around the front saws, the bottom of the sleeves and the products, pockets and collars were also lined with black or gray smush or doodle. In turn, the seams along the armholes of the sleeves, waist, side wedges, slit pockets and often edge cuts were decorated with an application of a thin strip of white, well-made leather, sometimes supplemented with woolen balls (in particular, black – Slobidka, Novoushitsky district) (Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum, T – 1693). In addition to application, such mantles could be decorated with embroidery around the neckline, armholes, waist line, saws, side parts of the back and bottom in the form of one or two rows of colored woolen thread by way of attachment, along the clasp, bottom sleeves, side seams and side sewing line wedges – rows of goat, and in the attachment and the geometric motif of «curves» wool

in the attachment, and on the side wedges – also rows of stem seam, geometric motifs «curls» wool in the attachment and plant vase-like motif smooth. An example of such decoration is a white mantle with a stand-up collar from the village of Bakota (flooded in 1981) of Kamianets-Podilskyi district (Funds of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, CPC – 1749).

The second variant of decoration, namely a woolen smushka (a doodle or a «brush» from calf wool) not only around edge cuts, on a collar and slotted pockets, but also on lines of stitching of details, on breast saws of a product and occasionally insignificant application with skin around the bottom of the sleeves (or leather tassels below the waist line) or embroidery with wool in the attachment along the edge cuts, mostly found in red-tanned coats. For example, a women's «red» mantle, cut at the waist with a stand-up collar from the village. Nemerche, Murovanokurilovets district, Vinnytsia region (Eastern Podillia), decorated only with a black woolen stripe around the edge cuts, on the collar, slit pockets and two chest vertical structural stitching lines (Funds of the Vinnytsia Regional Museum, T – 2621). Central Podolsk red-tanned trunk mantle from the village of Slobidka Novoushitsky district was bordered with a «brush» of calf wool along the front piece of clothing, the bottom of the sleeves and down – one strip, and around the stand-collar and clasp – two strips of this wool, as well as leather tassels just below the waist. Instead, the «red» mantle, cut at the waist, with a stand-up collar from the southern regions of Central Podillia, in addition to the black stripe around the saws, the bottom of the sleeves, down and on the collar, contained wool embroidery in these places and was supplemented with white tassels. threads hanging from the upper clasp to the line of the thighs (Funds of Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, CPC – 898).

Conclusions. Thus, in order to decorate the components of the folk costume of Podolsk Ukrainians of the second half of the XIX – early XX centuries used such techniques and techniques of application and placement of decor as weaving, beating, embroidery, stripes and stuffing in the form of applications or individual parts. Stitched and printed ornaments as a way of decoration were widespread among underwear, waist, chest and outerwear, headdresses, belts, jewelry, shoes and clothing accessories. Often sewn and printed ornaments played a central role in the overall composition, contributing to the balance and unification clothing elements of the traditional complex of Podolian clothing. Moreover, the influences of neighboring historical and ethnographic regions and districts, in particular, Bukovyna, Volyn, Opillia, Pokuttia, Naddniprianska and South-Steppe Ukraine, were seen in these types of methods of decorating the folk clothing of Ukrainians of Podillia. Thus, the varieties of Podolsk embroidered and printed ornaments can be considered as a valuable source of comparative information on the material and spiritual cultural heritage of Podillia in particular and Ukraine in general.

Список використаних джерел і літератури:

Фонди Борщівського обласного краєзнавчого музею Тернопільської області. Група «побут, етнографія». ПЕ – 99–1166.

Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 280–3799; група «дерево-камінь». ДК – 96, 751, 752, 821, 969, 976, 994, 1101, 1106, 1130, 1131, 1230, 1258, 1292, 1382; група «метал-зброя». Мз – 1417–1419.

Фонди Вінницького обласного художнього музею. Група «народний костюм». НК – 2, 29, 30, 31, 140, 155, 193, 240; група «тканини». Т – 250, 738.

Фонди державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Книга надходжень. КН – 21, 22, 26, 29, 40, 41, 76, 77, 81, 86–88, 98, 104, 217, 255, 276, 283, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 304, 3721, 3722, 3723, 3725.

Фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 3570–3690.

Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 23, 52, 56, 104, 604.

Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Група «етнографія і промисли». ЕП – 20559, 20579, 21573, 21582, 21606, 21971, 21972, 21997, 22037, 22096–23005, 69325; група «головні убори». ГУ – 2–381.

Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ – 122, 129, 146, 161, 315, 320, 381, 382, 386, 494, 529, 563, 573, 794, 883, 1058.

Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Книга вступу. КВ – 261–3511.

Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів). Група «народне мистецтво, тканини». НМТ – 113, 658, 854, 1251, 1234/2, 1778, 1800, 2372, 2384, 2794, 2800, 2802, 2807, 2808, 2811, 3012, 3172, 3181.

Фонди Національного музею народної архітектури та побуту України (Київ). Група «одяг». О – 789, 894, 1392, 1409, 1549, 1551, 1680, 1712–1720, 1871, 1872, 2450–2457, 2655–2682, 2765–2792, 2886–2896, 3204, 3619–3634, 3640–3642, 4544, 5143, 7781–7788; група «тканини». Т – 3251; група «науково-допоміжний фонд». НД – 9/34, 11/82, 490, 687, 1564, 2068, 3234, 4863.

Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ). Група «вишивка». В – 2734, 2743, 2762, 2771, 2782, 2789, 2800, 2805, 2807, 2808, 2815, 2837, 2839, 2852, 2853, 2858, 2821, 2852, 2853, 2861, 2873, 2874, 2878, 2895, 2800, 2815, 2816, 2895, 2902, 2913, 2917, 2948, 3066, 3208, 3924, 4003.

Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Група «побутові речі». Б – 37–39, 43–46, 2674, 2675, 3322, 3323, 3368, 3369, 3370, 3392, 3416, 3417, 3422, 3423, 3424, 3464, 3486, 4155, 4156, 5192.

Фонди Оратівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 20–1460.

Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 1–9532.

Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 200, 206, 213, 2047, 2048, 2673, 2709, 2782, 2889.

Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Група «тканини». Т – 207, 207а, 298, 299, 468, 502, 505, 511, 511а, 544, 546, 570, 586, 587, 609, 658, 726, 758, 773, 778–780, 791, 796, 797.

Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ). Книга надходжень. КН – 975, 985, 1111, 8275, 8816, 9812, 12458, 13021, 13902, 13904, 13906, 15461, 15462, 15916, 16410, 16414, 17304, 17305, 17528, 18283, 18503, 18560, 18576, 21990, 22329, 23043, 23061, 23063, 23064, 23094, 23109.

Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини», Т – 17, 59, 61, 247, 570, 754, 2794, 2786, 3304.

Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту. Група «одяг і взуття». ОДВ – 35–134, 259–261, 275, 327–333, 683–685, 962–973, 1051–1095, 1182, 1275, 1364–1370, 1493–1578, 1628–1650, 1695, 1974.

Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Група «ЧКМ – III (історико-речова група)». III – 2027, 2036, 4141–4156, 4161–4164, 4270, 4277, 4585–4587, 5166–5174, 7333–8837, 10855; група «тканини». Т – 77–79, 136–262, 509, 573, 657, 881, 886.

Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група «тканини». Т – 11, 31, 55, 56, 63, 77, 78, 101, 129, 148, 403, 1103, 1192, 1207, 1208, 1216, 1232, 1244, 1407; група «шкіра». Ш – 48.

Білан, М. & Стельмащук, Г. (2000). *Українській стрій*. Львів: Фенікс, 328 с.

Булгакова-Ситник, Л. (2005). *Подільська народна вишивка (Етнографічний аспект)*. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 328 с.

Васіна, З. О. (2006). *Український літопис вбрання*: [Книга-альбом], (2, XIII – початок XX ст.: Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос.). Київ: Мистецтво, 448 с.: іл.

Вовк, Х. К. (1995). *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 336 с.: іл.

Воробей, О. В. (2017). *Народне вбрання Поділля: регіональна специфіка, трансформаційні процеси (XX – початок XXI ст.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – Етнологія). Київ, 215 с.

Гальчевська, Л. (2008). Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця XIX–XX ст. *Народний костюм як виразник національної ідентичності*: зб. наук. праць. Київ: ТОВ «ХІК», 177–195.

Горинь, Г. (2016). Народні шкіряні вироби українців. Витоки, становлення і розвиток традицій. Львів: Інститут народознавства НАН України, 256 с.

Горинь, Г. Й. (1986). *Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Київ: Наукова думка, 94 с.: іл.

Іваневич, Л. А. (2021). *Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості*: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 797 с.: іл.

Кожолянко, Г. (1999). *Етнографія Буковини*: монографія, (1). Чернівці: Золоті литаври, 384 с.: іл.

Кожолянко, Я. (1994). *Буковинський традиційний одяг*. Чернівці-Саскатун, 262 с.: іл.

Косаківський, В. (2002). Народний одяг жителів містечка Чечельник на Східному Поділлі. *Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність*: наук. зб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 133–141.

Косміна, О. (2008). *Традиційне вбрання українців, (I. Лісостеп)*. Київ: Балтія-Друк, 160 с.: іл. рез. англ.

Костишина, М. (1996). *Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність*. Чернівці: Рута, 190 с.

Матейко, К. (1977). *Український народний одяг*. Київ: Наук. думка, 224 с.: іл.

Матейко, К. (1996). *Український народний одяг: етнографічний словник*. Київ: Наук. думка, 196 с.

Ніколаєва, Т. (1994). *Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля*. Київ: Видавництво НКЦ «Доля», 260–276.

- Ніколаєва, Т.** (2005). *Український костюм. Надія на ренесанс*. Київ: Дніпро, 320 с.: іл.
- Пономар, Л.** (2010). Народний одяг. *Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського р-ну на Хмельниччині*. Київ: Майстерня книги, 253-264.
- Пономар, Л.** (2003). Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.). *Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі)*. Вінниця: Вінницький обл. центр народної творчості, 63–80.
- Савка, Г.** (2008). Одяговий жіночий комплекс південних районів Тернопілля (за матеріалами збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею). *Народний костюм як виразник національної ідентичності: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «ХІК», 253-257.
- Трембіцький, А. М., Іваневич, Л. А. & Іваневич, В. С.** (2016). (упорядн. та автори передм.). *Селянський одяг на Поділлі. Автोलітографії В. Шаврина по фотографіях 1899/1900 рр. Е. Й. Сіцінського* (препринт. вид.). Хмельницький: ІРД, 48 с. (XII + 36), іл.
- Стельмашук, Г.** (2013). *Українські народні головні убори*. Львів: Априорі, 276 с.
- Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. (1877). (7, 2. – Малоруссы Юго-Западного края)*. Санкт-Петербург, 374-452.
- Штельмах, П.** (1916). Овчинно-тулупное (кушнирное) производство в Подольской губернии. *Кустарные промыслы Подольской губернии*. Киев, 235–412.

References:

- Funds of Borshchiv Regional Museum of Local Lore of Ternopil region*. Group «life, ethnography». PE – 99–1166. [in Ukrainian].
- Funds of the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore*. Group of «fabrics». T – 280–3849; group «tree-stone». DC – 96, 751, 752, 821, 969, 976, 994, 1101, 1106, 1130, 1131, 1230, 1258, 1292, 1382, 2920; metal–weapons group. Mz – 1417–1419. [in Ukrainian].
- Funds of the Vinnytsia Regional Art Museum*. Group «folk costume». NK – 2, 29, 30, 31, 140, 155, 174, 193, 240; group of «fabrics». T – 250, 738. [in Ukrainian].
- Funds of the state historical and cultural reserve «Mezhybizh»*. Income book. KN – 21, 22, 26, 29, 40, 41, 76, 77, 81,86–88, 98, 104, 137, 146–151, 217, 255, 276, 283, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 304, 438, 648, 3721, 3722, 3723, 3725. [in Ukrainian].
- Funds of the Zhytomyr Regional Museum of Local Lore*. Group of «fabrics». T – 1546, 3570–3690. [in Ukrainian].
- Funds of Kamianets-Podilskiy State Historical Museum-Reserve*. Tissue book. CPC – 23, 52, 56, 92, 104, 524, 604, 898, 1437, 1749. [in Ukrainian].
- Funds of the Museum of Ethnography and Arts and Crafts of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv)*. Ethnography and Crafts Group. EP – 63, 20559, 20579, 21573, 21582, 21606, 21971, 21972, 21997, 22037, 22096–23005, 69325; group «hats». GU – 2–381. [in Ukrainian].
- Funds of the educational and scientific laboratory of ethnology of Kamianets-Podilskiy National University named after Ivan. Ohiienko*. Book of introduction. KV – 122, 129, 146, 161, 315, 320, 381, 382, 386, 494, 529, 563, 573, 794, 883, 1058. [in Ukrainian].
- Funds of the educational and scientific laboratory on ethnology of Podillia of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynskiy*. Book of introduction. KV – 261–3511. [in Ukrainian].

Funds of the National Museum. A. Sheptytsky (Lviv). Group «folk art, fabrics». NMT – 113, 658, 854, 1251, 1234/2, 1778, 1800, 2372, 2384, 2794, 2800, 2802, 2807, 2808, 2811, 3012, 3172, 3181. [in Ukrainian].

Funds of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine (Kyiv). Group «clothes». O – 357–363, 789, 894, 938, 1392, 1409, 1549, 1551, 1680, 1712–1736, 1871, 1872, 2450–2457, 2655–2682, 2765–2792, 2886–2896, 3183, 3204, 3619–3634, 3640–3642, 4090, 4544, 5143, 7781–7788; group of «fabrics». T – 3251; group «research and support fund». Sun – 9/34, 11/82–109, 490, 687, 1564, 2068, 3234, 4863. [in Ukrainian].

Funds of the National Museum of Ukrainian Folk Decorative Art of Ukraine (Kyiv). Embroidery group. B – 2734, 2743, 2762, 2771, 2782, 2789, 2800, 2805, 2807, 2808, 2815, 2837, 2839, 2852, 2853, 2858, 2821, 2852, 2853, 2861, 2873, 2874, 2878, 2895, 2800, 2815, 2816, 2895, 2902, 2913, 2917, 2948, 3066, 3208, 3327, 3924, 4003. [in Ukrainian].

Funds of the Odessa State Museum of History and Local Lore. Group «household items». B – 37–39, 43–46, 2674, 2675, 3322, 3323, 3368, 3369, 3370, 3392, 3416, 3417, 3422, 3423, 3424, 3464, 3486, 4155, 4156, 5192. [in Ukrainian].

Funds of the Orativ district museum of local lore of Vinnytsia region. Book of introduction. KV – 20–1460. [in Ukrainian].

Funds of the Ternopil Regional Museum of Local Lore. Group of «fabrics». T – 1–9532. [in Ukrainian].

Funds of Tyrviv district museum of local lore of Vinnytsia region. Book of introduction. KV – 200, 206, 213, 2047, 2048, 2673, 2709, 2782, 2889. [in Ukrainian].

Funds of the Tulchyn District Museum of Local Lore of the Vinnytsia Region. Group of «fabrics». T – 207, 207a, 298, 299, 468, 502, 505, 511, 511a, 544, 546, 570, 586, 587, 609, 658, 726, 758, 773, 778–780, 791, 796, 797. [in Ukrainian].

Funds of the Ukrainian Center of Folk Culture «Ivan Honchar Museum» (Kyiv). Income book. CN – 975, 985, 1111, 8275, 8816, 9812, 12448, 12458, 13021, 13902, 13904, 13906, 15461, 15462, 15916, 16410, 16414, 17304, 17305, 17528, 18283, 18503, 18560, 18576, 21990, 22329, 23043, 23061, 23063, 23064, 23094, 23109. [in Ukrainian].

Funds of the Khmelnytskyi Regional Museum of Local Lore. Group «fabrics». T – 17, 59, 61, 247, 570, 575, 731, 754, 758, 1658, 1693, 1749, 2794, 2786, 2806, 3304. [in Ukrainian].

Funds of the Chernivtsi Museum of Folk Architecture and Life. Group «clothes and shoes». EFA – 35–134, 259–275, 327–336, 683–685, 957–973, 984, 995, 1004, 1025, 1051–1095, 1182, 1275, 1364–1370, 1493–1578, 1627–1650, 1695, 1775, 1974. [in Ukrainian].

Funds of the Chernivtsi Regional Museum of Local Lore. Historical and material group. ChKM – III – 2036, 4141–4156, 4161–4164, 4270, 4277, 4585–4587, 5166–5174, 7333–8837, 10855, 12745, 6822; group of «fabrics». T – 77–79, 136–262, 509, 573, 657, 881, 886. [in Ukrainian].

Funds of the Chernivtsi Regional Art Museum. Group of «fabrics». T – 11, 31, 55, 56, 63, 77, 78, 101, 129, 148, 403, 1103, 1192, 1207, 1208, 1216, 1232, 1244, 1407; group «skin». W – 48/1–2. [in Ukrainian].

Bilan, M. & Stelmashchuk, G. (2000). *Ukrainian attire*. Lviv: Phoenix, 328 p. [in Ukrainian].

Bulgakova-Sytnyk, L. (2005). *Podolsk folk embroidery (Ethnographic aspect)*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 328 p. [in Ukrainian].

Vasina, Z. O. (2006). *Ukrainian chronicle of attire: [Book-album]*, (2. XIII – early twentieth century: sciences-artistic reconstruction. Texts, res. English, Russian). Kyiv: Art, 448 p.: il. [in Ukrainian].

Vovk, H. K. (1995). *Studies in Ukrainian ethnography and anthropology*. Kyiv: Art, 336 p.: il. [in Ukrainian].

Vorobiei, O. V. (2017). *Folk dress of Podillia: regional specifics, transformation processes (XX – the beginning of the XXI century)*: (Candidate's thesis). Kyiv, 215 p. [in Ukrainian].

Galchevska, L. (2008). Traditional headdresses of Ukrainians of the Eastern Podillia of the end of the XIX–XX centuries. *Folk costume as an expression of national identity: a collection of sciences*. Kyiv: HIK LLC, 177–195. [in Ukrainian].

Goryn, A. (2016). *Folk leather goods of Ukrainians. Origins, formation and development of traditions*. Lviv: Institute of Ethnography of the National Academy of Sciences of Ukraine, 256 p. [in Ukrainian].

Goryn, G. Y. (1986). *Leather crafts of the western regions of Ukraine (Second half of the XIX – early XX century)*. Kyiv: Scientific Opinion, 94 p.: il. [in Ukrainian].

Ivanevych, L. A. (2021). *Traditional clothing of Ukrainians of Podillia (second half of the XIX – beginning of the XXI century): history, classification, constructive–artistic and regional-local features*: monograph. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A, 797 p.: il. [in Ukrainian].

Kozholyanko G. (1999). *Ethnography of Bukovina: monograph*, (1). Chernivtsi: Golden Timpani, 384 p.: il. [in Ukrainian].

Kozholyanko, J. (1994). *Bukovynian traditional clothing*. Chernivtsi–Saskatoon, 262 s.: il. [in Ukrainian].

Kosakivsky, V. (2002). Folk clothing of the inhabitants of the town of Chechelnyk in Eastern Podillia. *Problems of ethnology, folklore, art history of Podillia and South–Eastern Volhynia: history and modernity*: science. zb. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 133–141. [in Ukrainian].

Kosmina, O. (2008). *Traditional dress of Ukrainians*. Kyiv: Baltiya–Druk, TI Forest–steppe, 160 p.; il. Res. English. [in Ukrainian].

Kostyshyna, M. (1996). *Ukrainian folk costume of Northern Bukovina. Traditions and modernity*. Chernivtsi: Ruta, 190 p. [in Ukrainian].

Mateiko, K. (1977). *Ukrainian folk clothing*. Kyiv: Nauk. opinion, 224 p.: il. [in Ukrainian].

Mateiko, K. (1996). *Ukrainian folk clothing: ethnographic dictionary*. Kyiv: Nauk. opinion, 196 p. [in Ukrainian].

Nikolaeva, T. (1994). *Historical preconditions for the formation of traditional clothing of Podillia*. Kyiv: Publishing House NCC «Fate», 260–276. [in Ukrainian].

Nikolaeva, T. (2005). *Ukrainian costume. Hope for the Renaissance*. Kyiv: Dnipro, 320 p.: il. [in Ukrainian].

Ponomar, L. (2010). Folk clothing. *Legends from above the gray Buzhka: nature, archeology, history, ethnography and folklore of the villages of Mytyntsi, Khotkivtsi, Veremiyivka and Zarudyya of Krasyliv district in Khmelnytskyi region*. Kyiv: Book Workshop, 253–264. [in Ukrainian].

Ponomar, L. (2003). Traditional clothing (late nineteenth – mid twentieth century). *Eternal Rusava (ethnography and folklore of the village of Wall in Podolia)*. Vinnytsia: Vinnytsia region. Center for Folk Art, 63–80. [in Ukrainian].

Savka, G. (2008). Clothing women's complex of the southern districts of Ternopil (based on the collection of the Ternopil Regional Museum of Local Lore). *Folk costume as an expression of national identity: a collection of sciences*. works. Kyiv: HIK LLC, 253–257. [in Ukrainian].

Trembits'kyy, A. M., Ivanevych, L. A. & Ivanevych, V. S. (2016). (uporyadn. ta avtory peredm.). *Peasant clothing in Podillia. Autolithographs by V. Shavrin based on photo-*

graphs of 1899/1900 by E. Sitsynskyi (reprint edition). Khmelnytskyi: IRD, 48 p. (XII + 36), il. [in Ukrainian].

Stelmashchuk, G. (2013). *Ukrainian folk hats*. Lviv: Apriori, 276 p. [in Ukrainian].

Proceedings of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian region, equipped by the Russian Geographical Society: Materials and research collected by Art. P. P. Chubinsky. (1877). (7, 2, Malorussians of the South-Western Territory). St. Petersburg, 374–452. [in Russian].

Shtelmakh, P. (1916). Sheep-mantle-tulupnoe production in the Podolsk province. *Handicrafts of the Podolsk province*. Kiev, 235–412. [in Russian].

Отримано: 28.11.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.65–78

УДК 94:276.2](477.63)-054.62«192»

ХОДЧЕНКО Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49000, Україна (floresca@ua.fm)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1193-5939>

KNODCHENKO Olena – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarina Avenue, Dnipro, index 49000, Ukraine (floresca@ua.fm)

ВЕНГЕР Наталія – доктор історичних наук, професор кафедри всевітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49000, Україна (nataliyavenger@yahoo.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8898-5734>

Scopus Research ID 57195831576

VENGER Natalia – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarina Avenue, Dnipro, index 49000, Ukraine (nataliyavenger@yahoo.com)

Бібліографічний опис статті: Ходченко, О., Венгер, Н. (2021). Діяльність «Союзу нащадків голландських вихідців» крізь призму офіційних документів (1922–1927 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 65–78.

ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗУ НАЩАДКІВ ГОЛАНДСЬКИХ ВИХІДЦІВ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ (1922–1927 рр.)

Анотація. Мета дослідження – відтворити, як діяльність менонітського замкненого кооперативного об'єднання «Союз нащадків голландських вихідців» (СНГВ) віддзеркалювалась в офіційних звітах радянських чиновників; проаналізувати зна-

чення організації для консолідації етноконфесійної спільноти менонітів в Україні. **Методологічні засади дослідження:** використано загальнонауковий (метод системного аналізу) та спеціальноісторичні (історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна:** у дослідженні було зауважено на значенні діяльності організації «Союз нащадків голландських вихідців» з відродження та збереження морально-етичних принципів етноконфесійної групи, показано вплив організації на захист прав національної меншини у радянській державі. **Висновки.** В умовах ранньої радянської влади, економічного занепаду регіону розташування менонітських колоній та деморалізації представників етноконфесійної спільноти, «Союз» виконував функції координації життя та збереження традицій менонітських громад. Той факт, що організація будувалась за етнічним принципом, існувала за допомогою закордонних менонітських центрів (Німеччини, Нідерландів, США, Канади) та відмовлялась від атеїстичних принципів, викликав неабияке занепокоєння з боку партійної та адміністративної влади. Відчуваючи неможливість пристосуватись до нових політичних умов, СНГВ очолив еміграційний рух менонітів 1923–1926 рр., що набуло міжнародного розголосу та створювало негативний образ радянської держави. Діяльність «Союзу» знаходилась під наглядом влади з 1924 р. По мірі формування тоталітарної системи в СРСР та посилення тиску на інакомислення влада знайшла офіційну причину для розпуску організації, що відбулось навіть в умовах реалізації політики коренізації. Внаслідок ліквідації організації менонітське населення УСРР опинилося незахищеним перед тиском влади та розділило долю всього українського селянства.

Ключові слова: Союз нащадків голландських вихідців, меноніти, радянська влада, еміграція, Комітети неможливих селян.

THE ACTIVITY OF THE “UNION OF THE DESCENDANTS OF THE DUTCH” THROUGH THE PRISM OF OFFICIAL DOCUMENTS (1922-1927)

Abstract. *The purpose of the study is to show how the activities of the Mennonite closed cooperative “Union of the Descendants of the Dutch” (UDD) were reflected in the official reports of Soviet officials; to analyze the importance of the organization for the consolidation of the ethno-confessional community of Mennonites in Ukraine. The research methodology: the general scientific (method of system analysis) and special historical (historical-comparative, historical-genetic, problem-chronological) methods are used. Scientific novelty: the study notes the importance of the “Union of the Descendants of the Dutch” in reviving and preserving the moral and ethical principles of the ethno-confessional group, and shows the organization’s influence on protecting the rights of national minorities in the Soviet state. Conclusions. In the conditions of the early Soviet rule, the economic decline of the region, the location of the Mennonite colonies, and the demoralization of the ethno-confessional community, the “Union” served to coordinate the life and preserve the traditions of the Mennonite communities. The fact that the organization was built on ethnic principles, existed with the help of foreign Mennonite centres (Germany, the Netherlands, the United States, Canada), and abandoned atheistic principles, caused great concern on the part of party, and administrative authorities. Feeling unable to adapt to new political conditions, the UDD led the Mennonite emigration movement of 1923–1926, which gained international notoriety and created a negative image of the Soviet state. The activities of the “Union” were under the supervision of the authorities since 1924. As the totalitarian system*

in the USSR and increasing pressure on dissent, the authorities found an official reason for the dissolution of the organization, which took place even in the policy of indigenization. As a result of the liquidation of the organization, the Mennonite population of the USSR found itself vulnerable to pressure from the authorities and shared the fate of the entire Ukrainian peasantry.

Key words: *Union of the Descendants of the Dutch, Mennonites, Soviet power, emigration, Committee of Poor Peasants.*

Постановка проблеми. Після закінчення Української революції 1917-1921 рр. в системі координат будівництва радянського суспільства виявилися проблеми у взаєминах між численними національними меншинами і більшовицькою владою. При побудові владної вертикалі на Півдні України радянські чиновники зіткнулися з досить сміливо організованою суспільною організацією «Союз нащадків голландських вихідців», який у межах законодавства УСРР відстоював правові та економічні інтереси етноконфесійної групи менонітів (конфесійна група, яка в умовах довгого замкненого проживання громад набула етнічних ознак, перетворившись у етноконфесійну спільноту) (Осташева, 1998, с. 27–28).

У період Першої світової війни та розгортання революційних подій українські меноніти втратили певну кількість своїх історично сформованих етноконфесійних маркерів. Анархія, бандитизм і беззладдя змусили багатьох із них відійти від традиційних релігійних принципів і, що раніше було неймовірно, взятися за зброю задля порятунку життя, майна та гідності. Багатьох спонукала помста. Це загалом підірвало єдність спільноти та призвело до деградації морально-етичних принципів (Ходченко, 2020, с. 75–79). Занепаду сприяла й економічна ситуація в колишніх колоністських районах, населення яких, задавлене та деморалізоване продрозкладкою, голодом та антирелігійною пропагандою, опинилося на межі виживання.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження ґрунтується переважно на архівних джерелах, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (окремі справи фондів 5, 413), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (ф. 1) і Державному архіві Дніпропетровської області (ф. 1). Окремі документи стосовно діяльності організації були акумульовані у т. зв. Фонді Петкау. Матеріали цього фонду, який замислювався як зібраний аматором інформаційний ресурс для сучасних менонітських громад, уперше використовуються для проведення проблемного наукового дослідження.

Історіографічна традиція вивчення діяльності «Союзу нащадків голландських вихідців» (СНГВ) існує з кінця 1990-х рр. Певний внесок у дослідження цієї досить глобальної для розуміння 1920-х рр. проблеми було здійснено Н. Осташевою (Венгер) (Осташева, 1998), О. Безносим (Безносков, 1995), О. Редькіною, Т. Назаровою, Н. Морозовою (Редькіна, 2020). У дослідженнях цих авторів діяльність організації СНГВ постає як спроба про-

тистояти більшовизації та радянзації німецькомовного та, зокрема, менонітського населення України переважно в ранні роки радянської влади. Було розглянуто економічну, філантропічну та організаційну роботу «Союзу нащадків». Разом з цим, такий підхід не розкрив до кінця потенціал відомих раніше та нових джерел, який робить можливість повернутись до вивчення сюжетів діяльності організації з нового ракурсу – його об'єднавчої (стосовно менонітського населення) та сепаратної (стосовно більшовицької держави) діяльності.

Мета статті – відтворити, як діяльність менонітського замкненого кооперативного об'єднання «Союз нащадків голландських вихідців» віддзеркалювалась в офіційних звітах радянських чиновників; проаналізувати значення організації для консолідації етноконфесійної спільноти менонітів в Україні.

Виклад основного матеріалу. У «переламний» період 20-х років ХХ ст. релігійні та політичні лідери Молочанських колоній виявили ініціативу щодо об'єднання мешканців усіх менонітських поселень України з метою надання всебічної допомоги населенню, яке опинилось в складних умовах комплексної економічної кризи. Остання склалась після тривалого періоду політичної нестабільності, спричиненого Першою світовою війною та подіями Української революції. Початкові заходи більшовицької влади (продрозкладка) остаточно підірвали економічні спроможності колись заможного населення, поставили менонітські колонії перед прірвою голоду (Осташева, 1998, с. 50–70). В результаті лідерами конгрегацій був організований «Союз товариств та груп менонітів Півдня Росії», який у жовтні 1921 р. звернувся з проханням до голландських та американських менонітів про допомогу голодуючим (продовольством та одягом). Діяльність Союзу виявилася ефективною та здобула серед колоністів широку популярність, підтримку та подяку. У квітні 1922 р. «Союз» було перетворено на «Союз нащадків голландських вихідців на Україні», який головними своїми завданнями ставив «ліквідацію розрухи, відновлення сільськогосподарської могутності та культури громадян голландського походження» (ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 976, арк. 1–12). Меноніти, які були вихідцями з Польської Пруссії, зараховувалися у Російській імперії, як німецькомовні, до німців. Однак в умовах Першої світової війни вони намагалися довести своє голландське походження та відвести від себе економічні та культурні репресії «Ліквідаційного законодавства» (Осташева, 1998, с. 44–45). Цієї концепції вони дотримувалися і у ранній радянський період. «Союз» прийняв статус кооперативного об'єднання, що відповідало політиці держави та закону про кооперацію 1921 року (Народне господарство України у 1921 р., с. 632–638). При формуванні структур Союзу та його філій в управлінські структури призначалися меноніти, які зарекомендували себе відповідальними виконавцями при розподілі пайків під час голоду 1921-1923 рр. Продукти сільськогосподарського виробництва планувалося виробляти та переробляти на підприємств

ствах, де мали працювати виключно меноніти. Для збереження своєї культури та традицій передбачалося повністю обмежити спілкування членів СНГВ з українськими сусідами. Всі зовнішні (поза колоніями) господарські функції та представництво брало на себе правління СНГВ і керівництво його філій (Осташева, 1998, с. 86–88). Планувалося, що кооперативні об'єднання будуть створюватися у тих населених пунктах, де мешкає не менше 15 менонітів. Такий етноконфесійний підхід загалом не суперечив радянському законодавству, оскільки в державі в умовах політики коренізації було взято курс на створення національних адміністративних, у т.ч. й німецьких, районів (Євтух, 1994, с. 22–27). Разом із цим, уже тоді в партійних органах виникла стурбованість щодо господарської незалежності Союзу, який був мало підконтрольний владі. В березні 1923 р. Наркомзем визначав і пропонував: «Господарське поживлення викликало у німецьких колоніях значне зростання кооперативів... Деякі з них... не позбавлені вузько націоналістичного ухилу, що не можна віднести до їхніх переваг. Було б доцільніше ініціювати входження німецьких сільськогосподарських кооперативних об'єднань до загальнокооперативної мережі» (ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2239, арк. 57). Але знесилена голодом держава на початковому етапі свого існування мала маневрувати та йти на поступки.

16 травня 1923 р. ЦК РКП(б), реагуючи на пропозиції Наркомзему, в дорученні Центральному бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У, за підписом секретаря ЦК РКП В. Молотова зазначав: «У німецьких колоніях, які здебільшого є показовими по культурі господарювання, після пережитого в багатьох місцях голоду...спостерігається сильний потяг до кооперування, яке у багатьох місцях перетворюється на форму створення відокремлених національних організацій, які легко потрапляють під вплив ворожих сил, які мають свої центри за кордоном». Наркомзем розіслав циркуляр усім губернським управлінням, у якому вказав конкретні заходи щодо залучення сільськогосподарських об'єднань німців-колоністів до спільної кооперативної мережі (ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2239, арк. 56).

У цілому за підсумками 1923 р. робота СНГВ у напрямку збільшення добробуту колоністів та розвитку кооперації задовольняла губернську владу, уряд і ЦК партії. Однак незалежність та активна позиція Союзу в галузі захисту прав колоністів, ізоляційна політика та продовження співпраці із зарубіжними організаціями, зацікавленими в еміграції німців і менонітів, викликала занепокоєння у губернських органах влади, і, насамперед, чиновників Катеринославської губернії, де мешкала більшість менонітів. Це показово відображено у тоні та змісті протоколу засідання «Комісії з обстеження стану німецьких колоній Катеринославської губернії» від 30 червня 1924 р., де зазначалося: «Союз голландських вихідців-менонітів слід визнати бажаним, як економічний орган, що має на меті піднесення сільськогосподарського виробництва... Його необхідно включити до структури «Сільського господаря»..., а комітетам внутрішніх органів посилити нагляд за його розвитком. Просити

уряд дати директиви наркому внутрішніх справ та місцевим органам влади вивчити громадську фізіономію органів правління Союзу, які перейняли на себе функції правового захисту менонітів... Функції захисту правового характеру мають повністю перейти до органів влади» (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 153–154). Президія ВУЦВК (16 липня 1924 р.) схвалила пропозицію комісії щодо діяльності керівництва СНГВ у Катеринославській губернії, розширивши її й на відділення Союзу в Донецькій губернії (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 107–111).

Незважаючи на те, що Радянський уряд турбували зв'язки СНГВ із закордонними організаціями, які надавали допомогу голодуючим і, заразом, сприяли еміграції з СРСР, він все ж таки був зацікавлений в отриманні кредитів у твердій валюті або товарами за допомогою господарських структур, у тому числі через СНГВ. На це вказує пункт протоколу засідання оргбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1924 р.: «...Підтримати клопотання німців-колоністів щодо отримання закордонних кредитів на відновлення господарства кооперативним шляхом» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 37, арк. 33). У 1923 та 1925 рр. українським менонітам було надано три 5%-ві позики з Голландії (Осташева, 1998, с. 97). 22 жовтня 1923 р. уряд дозволив також отримати позику з США на суму в 1 млн. дол. для закупівлі речей, необхідних СНГВ (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>).

До кінця 1923 р. «Союз нащадків голландських вихідців» став найбільш впливовою господарською та політичною організацією в менонітських колоніях. Його члени мали більшість у поселеннях та контролювали діяльність сільрад. Волосна й губернська влада, які спиралися на членів комітетів незаможних селян (КНС), не мали бажаного впливу на населення менонітських поселень. На території Хортицького району у 1925 р. на 310 господарств лише 63 людини були членами КНС, в Орловській сільраді при населенні 1154 осіб нараховувалось лише 33 їхні члени (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>). Проблемні та важливі для спільноти питання (земельні, релігійні та ін.) керівництво СНГВ намагалося вирішувати, оминаючи місцевих чиновників, звертаючись безпосередньо до посадових осіб Центрального бюро німецьких секцій при ЦК ВКП(б)У в Харкові.

Роздратування губернської влади посилювалося кількістю охочих отримати дозвіл на виїзд з країни, чому активно сприяла політика керівництва Союзу. З метою зниження в колоніях суспільної напруги Союз послідовно дотримувався тактики сприяння виїзду ідців-безземельних (тих, хто не був виробником продуктів), у тому числі й численних менонітів-біженців з Поволжя, Північного Кавказу та Туркестану.

У грудні 1924 р. Катеринославський губернський комітет КП(б)У ініціював створення таємної (без узгодження з ЦК ВКП(б)) комісії з обстеження економічної та політичної діяльності СНГВ. По завершенню перевірки у лютому 1925 р. комісія констатувала: «1) «Союз» об'єднує німців-менонітів у 173 населених пунктах, розділених на 13 районів та 7 відділень;

2) до «Союзу» входять 14511 членів, у тому числі 12524 члени перебувають у Катеринославській губернії; 3) соціальний склад членів «Союзу»: 60% – куркулі..., 30% – середняки та 10% – біднота...» (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 24–38). У звіті комісії також відзначалося: «... Безпосередній зв'язок із населенням за останній місяць сильно зміцнив позицію «Голландського Союзу» (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 26). Аналізуючи стан еміграційних настроїв, чиновники попереджали: «... Подано список на біженців-емігрантів 1957 осіб... з 28 колоній... «Союз» стоїть формально осторонь, «засуджує» еміграцію, розвиває кооперацію, сплачує єдиний сільгосподаток у строк... проте кошти для проїзду за кордон виїжджаючі отримують безпосередньо від «Союзу» через оргкомітети з еміграції... теперішнє становище – загрожує повальною еміграційною заразою, зриву збору єдиного сільгосподатку не виключено...» (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 27–28). Далі йшлося: «... У «Союзі» немає тенденції до організації колективів сільсько-господарського типу, а є тенденція стати великими господарствами з використанням найманої праці (правління «Союзу нащадків голландських вихідців» вважало, що господарства, які володіють землею менше встановлених у 1924 р. норм (21–32 десятини), не можуть бути товарними і не мають перспектив розвитку та укріплення. Голова правління спілки В. Янц у листуванні з членом правління Спілки П. Діком наполегливо радив, щоб при проведенні землеустрою в Молочанському окрузі та інших районах не погоджуватися на зменшення нормативних норм наділів, і, якщо у вільному земельному фонді не залишиться землі, налаштовувати «зайвих» людей на еміграцію» (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>).

Посадовці також зазначали, що «Союз» та його відділення на місцях, окрім діяльності у рамках статуту, керують усім громадським життям менонітського населення. Члени Союзу не мали права перебувати одночасно у складі будь-якої іншої аналогічної спілки. Союз забороняв своїм членам, бідняцькому та менонітському населенню вступати в організації КНС або ставати членами профспілки. Менонітська молодь у жодному разі не допускалась до організації Комуністичного союзу молоді (КСМ). Але ця лінія проводилася конспіративно та обережно. Зберігаючи конфіденціальність, Союз у своїх районних відділеннях мав при кооперативах свої поштові скриньки, через які передавалась пошта по менонітських колоніях. Державні поштові відділення у колоніях повністю перебували під впливом Центру «Союзу» чи його відділень (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>).

У висновку було зазначено, що «Союз за своїм складом, складом своїх керівних органів, за методами і формами роботи є шкідливою куркульською націоналістичною організацією, що керує релігійно-менонітським рухом і має тенденцію охопити своїми організаційними щупальцями все німецько-менонітське населення Півдня України». Посадовці підкреслювали, що «Союз, прикриваючись маркою кооперативної організації, займаєть-

ся функціями, що не належать йому за статутом, є правою політичною організацією, яка керує всім політичним, господарським, культурним і громадським життям менонітів..., спрямовує своє керівництво проти інтересів Радянської влади». Підкреслювалось також, що організація «... затримує радянізацію німецького селянства, веде роботу з встановлення економічної змички найбіднішого, середняцького селянства з куркульством та проводить роботу з підриву впливу радянських організацій, компартії та державної кооперації». Члени комісії робили висновок про те, що «... жодної суспільно корисної роботи, роботи з підйому та колективізації сільського господарства Союзом не проводиться, бо лінія Союзу спрямована убік... сильного кулака» (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>).

Констатуючи той факт, що менонітська організація була фактичним ініціатором та керівником роботи з еміграції до США та Канади (вивозячи разом із «куркульським елементом працездатну бідноту та середняків»), комісія вважала своєчасним підняти питання про повну та остаточну ліквідацію кооперативу (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 36–38).

У лютому 1925 р. Центральне бюро німецьких секцій у доповідній записці, спрямованій до секретаріату ЦК КП(б)У, вказувало на те, що всупереч постанові ВУЦВК від 16 липня 1924 р., земельне питання в німецьких колоніях не вирішувалось місцевою владою, оподаткування не переглядалось, а ставлення до колоній «залишало бажати кращого». У записці пояснювалось, що саме ці обставини стимулювали еміграційні настрої серед менонітів та використовувались німецьким духовенством, антирадянськими елементами та «Союзом голландських вихідців». Очільники Бюро німсекцій пропонували «звернути увагу на діяльність Союзу, посилити контроль над ним» (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 107–111). Схоже, що аргументи були досить переконливими. Наприклад, дозвіл на проведення Всеукраїнського з'їзду СНГВ у колонії Григорівка та затвердження його повістки денної видавав вже НКВС УСРР (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 105, арк. 6).

Центральне бюро німецьких секцій та Центральна комісія у справах нацменшин при ВУЦВК, реагуючи 6 березня 1925 р. на результати таємного обстеження «Союзу голландських вихідців» Катеринославським виконкомом та рішення щодо його ліквідації, зробило декілька висновків. По-перше, пропозиція низових органів про ліквідацію СНГВ вважалась політично недалекоюглядною, «просто шкідливою», оскільки вона не «враховувала тих глибоких коренів та впливу, які вже має... союз серед менонітського населення». По-друге, було прийняте рішення про проведення всебічного обстеження політичної та економічної діяльності Союзу відповідними державними органами. Планувалось також, що, за умов підтвердження звинувачень комісії, влада має провести показове судове розслідування із «залученням широких мас трудящих менонітів, що живуть в Україні». Одночасно з цим центральне Бюро вимагало «терміново вжити заходів для усунення дефектів (недоліків та прорахунків влади – авт.), що спричиняло невдоволення менонітів

та робило існування такого Союзу в очах робітників менонітів необхідним, з одного боку, і викликало бажання емігрувати – з іншого» (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 152).

Того ж дня на закритому засіданні Президії ВУЦВК зобов'язали Катеринославський губвиконком надати додаткові вичерпуючі пояснення стосовно того, на яких саме підставах він піднімає питання щодо ліквідації «Союзу голландських вихідців» (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 7, арк. 12).

Голова правління СНГВ В. Янц 7 березня 1925 р. був викликаний до Харкова з вимогами подати до Наркомзему та ВУЦВК документи про діяльність керованої ним організації. У середині місяця мала відбутися доленосна для менонітів нарада у ВУЦВК. Відчуваючи недобре та готуючись до звіту, В. Янц передбачав, що «нарада буде мати величезне значення не тільки для Союзу, але й, що найголовніше, для існування усіх менонітських колоній» (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>).

Проте попередній розгляд справи у заступника наркома Віннікова та члена Президії ВУЦВК Лобанова «Про Союз та його сільськогосподарську діяльність та роботу з відновлення колоній» закінчився цілком позитивним для менонітів рішенням. Його діяльність була визнана задовільною. Також було піднято питання про те, якій саме організації (Наркомзему, Сільському Господарю або Кооперкому) слід доручити контроль за діяльністю Союзу. В. Янцу було запропоновано додатково надати більш докладні матеріали щодо колоній, діяльності правління та кооперативів. Для цього до Харкова були викликані інші члени правління СНГВ – П. Дік, Ф. Корніс та завідувач торгового відділу Нойфельд. Схоже, що серед членів керівництва Союзу не було згоди з приводу домовленостей із владою, і Нойфельд відмовився від подорожі (<https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>). Внаслідок цього Президія ВУЦВК призначила наступну комплексну комісію з обстеження діяльності проблемної для більшовиків спілки.

3 9 липня 1925 р. комісія у складі Кашніченка (нарком РКК), Невського (НКВС), Гафтеля (ЦК Нацменшин), Селицького (Наркомзем) та Мінкевича (Сільський господар) розпочала інспекторську діяльність. Було проведено ретельне обстеження Центрального правління СНГВ у Запорізькому окрузі, Молочанському та Пришибському районах, а також – Мемрицькому, Гальштадському та Хортицькому районних правліннях Союзу. Далі були розглянуті матеріали діяльності Тиге-Орлівської, Олександрвольської та Миколайпільської сільрад. Також вивчалася активність Гальштадського, Пришибського та Хортицького райвиконкомів. Окрім цього, члени комісії здійснили ревізію Хортицького району, оскільки на його території були розташовані менонітські колонії. Отже, перевірка торкнулася не лише СНГВ, але й тих органів управління, які мали певне відношення до адміністрування поселень цієї етнічної групи. Велика увага була приділена вивченню документації Союзу, його районних філій та інформації, наданої радянськими та партійними працівниками. Звісно, не було проведено опитування і не

були враховані думки самих членів кооперативів, тобто менонітського населення колоній, для задовільнення потреб яких і було створено славнозвісне об'єднання.

Комісія дійшла фатальних для менонітів висновків. Зазначалось, що «СНГВ на Україні по суті не є Союзом кооперативів, оскільки він не має у складі засновників трьох кооперативних організацій» (формальність, яку можна було легко усунути – авт.). Підкреслювалось, що «за Статутом – організація є етнічно замкненою та відкритою лише для нащадків голландських вихідців». Комісія вважала, що «структура управління Спільки сковувала ініціативу та самодіяльність кооперативів на місцях, ставлячи їх у сувору залежність від центру». Констатувалось, що Союз взяв на себе повноваження певного всеукраїнського центра менонітської кооперації (охоплено 55 тис. осіб) і має велику кількість управлінь – 20 («запустив як щупальця відділення у своїх районах»). Негативними були висновки й про те, що «Союз» не займався роботою зі збуту та постачання необхідними товарами своїх членів, ухиляючись при цьому від співпраці з «Сільським господарем», головним чином спрямував свою роботу на правовий захист менонітів (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 36–38).

Члени комісії були незадоволені повноваженнями голови СНГВ В. Янца, якому учасники організації надали необмежені права керівництва, навіть право виступати перед урядом з усіх «без виключення» проблемних питань життя колоній. Це, начебто, «привчило» менонітське населення обходити місцеві органи влади. Користуючись своїми правами, В. Янц займався чисто юридичними, а не господарськими питаннями. Отже, «економічні запити населення не задовольнялись», що призвело до виходу частини членів зі складу СНГВ (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1930, арк. 36–38; <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf>).

Головними напрямками діяльності СНГВ комісія вважала: 1) отримання коштів для еміграційних програм від «ВІНТЕРСВІК» у Голландії та від організації Американська Менонітська Допомога (АМД); 2) надання організаційної допомоги менонітам у справі їхньої еміграції; 3) укладання договорів з Катеринославською народною освітою на утримання трьох агрошкіл та школи для глухонімих; 4) організація комерційної справи. Перелічені напрямки вважались такими, що не були прописані в Статуті. Зазначимо також, що загалом деякі тези у висновках комісії не відповідали дійсності. Перш за все, огульним було обвинувачення в економічній бездіяльності. Адже меноніти були досить креативними у пошуках нових форм діяльності. Наприклад, Шенвізьське відділення з ініціативи та за допомогою Правління Союзу уклало прямих договори з «Загальноросійським менонітським сільськогосподарським товариством» у Москві, куди спілка постачала свою продукцію (борошно, зерно, масло та ін.), отримуючи натомість каву, мануфактуру, в'язальні машинки. Мануфактурні товари, звісно, користувалися широким попитом з боку населення колоній (Редькина, 2020, с. 46).

Негативно сприймалось фінансове становище СНГВ, який начебто існував за рахунок іноземного фінансування. Хоча Союз мав діяти за рахунок подвійного оподаткування своїх членів, насправді його головним джерелом фінансування були внески та гроші, що надходили від АМД. Щомісячно отримані від американців 1–2 тис. рублів складали 44,5% бюджету. Грошові обороти Спільки з його районними філіями були визнані збитковими. Отже Союз був названий неплатоспроможним і некредитоспроможним (<https://short.square7.ch/kb/panjko.pdf>). Робота Управління була сприйнята як незадовільна, оскільки проміжний баланс на 1 липня 1925 р. (у сумі 10727 крб.) виявився збитковим. Останнє відбувалось переважно із-за фінансування притулку для людей похилого віку і шкіл, тобто об'єктів соціального захисту менонітів і цілком могло бути виправлено за підсумками року.

Окрім економічних, у бік Союзу були спрямовані політичні обвинувачення. Комісія вважала, що СНГВ намагається здійснювати експлуатацію менонітського населення та тих ресурсів, які все ще збереглися на території колоній. Начебто з цією ж метою лідери Союзу вели боротьбу за розширення земельної площі всіх менонітських господарств, клопотали з питань районування, звільнення від військового обов'язку та сільгосподатку, денационалізації будівель та менонітських підприємств (Осташева, 1998, с. 218–219).

Аналізуючи вплив СНГВ на інші національні верстви населення, матеріали комісії містили такий висновок: «Менонітська кооперація обслуговує не лише своїх членів, але й сторонніх, при цьому в тих районах, де немає менонітської кооперації». Це судження, по-перше, виявляє суб'єктивізм рішень Катеринославської комісії та заяв партійних функціонерів райвиконкомів про виключне обслуговування менонітського населення; по-друге, свідчить про те, що насправді менонітські кооперативи вдало конкурували з подібними організаціями, що входили до Всеукраїнської кооперації.

На підставі Постанови Головокооперкому від 4 квітня 1926 р. Союз НГВ був реорганізований і 28 лютого 1927 р. остаточно ліквідований (Осташева, 1998, с. 120–121).

Висновки. Таким чином, «Союз нащадків голландських вихідців» в Україні за задумом його творців був не тільки економічним, але рівноцінно політичним проектом, який ставив своїм завданням консолідувати менонітську спільноту шляхом створення економічних структур національного складу. Його керівництво відстоювало збереження однорідного характеру менонітських поселень у національних німецько-менонітських округах, відродження шляхом релігійного виховання молоді втрачених за роки Першої світової, Української революції та за час періоду беззладдя й бандитизму більшості моральних принципів спільноти, що складали ідентичність групи (і передусім пацифізму – звідси відмова молодих менонітів у с. Тіге та інших поселеннях від військової підготовки). У Статуті СНГВ цих фундаментальних для спільноти положень не міститься і не могло бути прописано з огляду на антирелігійний

характер політики держави. У Статуті згадується лише про відновлення історичної культури. Однак реальна діяльність Союзу була спрямована саме на консолідацію співтовариства з відновленням самобутньої релігійної культури групи, стрижнем якої були християнські норми. Ця позитивна праця мала розпочатись зі зміцнення економічної бази співтовариства.

Організувавши систему кооперації та надавши їй можливість саморозвитку, керівництво СНГВ у 1923 р. стало більше уваги приділяти зверненням громадян, їхньому правовому захисту, швидко реагуючи на порушення прав та релігійних свобод, для чого організувало пряме поштове сполучення з колоніями, в тому числі, використовуючи менонітські ресурси зв'язку. Керівництво СНГВ відстоювало економічні інтереси у сфері землеустрою та повернення власності. Вважаючи, що володіння менонітів повинні становити не менше дозволених урядом максимальних норм 21–32 десятини, очільники радили ні за якого тиску з боку влади не погоджуватися на зменшення земельних норм. Це також сприяло еміграції безземельних та малоземельних.

Правління СНГВ було, по суті, координатором життя спільноти, зберігачем традицій, послідовно проводячи дії щодо зміцнення релігійно-суспільних норм групи та її історично сформованих принципів. В умовах радянської влади деякі з них – вузьконаціональна форма господарювання, релігійне виховання, а також курс на еміграцію не бажаних адаптуватися до політики держави Рад – були неприйнятними для владних органів. Саме ці особливості діяльності Союзу спричинили його розпуск. Хоча СНГВ діяв у вельми несприятливих політичних умовах, певні завдання у відведений йому короткий період діяльності він зумів виконати.

Список використаних джерел і літератури:

Безносков, А. И. (1995). «Союз граждан голландского происхождения» и менонитское общество юга Украины периода первой половины 20-х гг. XX века. *Вопросы германской истории*, 52–64.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).

Євтух, В. Б., Чирко, Б. В. (1994). *Німці в Україні*. Київ. ІНТЕЛ. 183 с.

Клец, В. К. (2010). О защите кандидатской диссертации А. И. Безносовым на тему: «Общественно-политическая жизнь немецкого и менонитского населения Юга Украины (1917–1929)». *Die Russlanddeutschen: Wissenschaftliches Informationsbulletin*, 3–4, 31–34.

Народне господарство України у 1921 р. (1922). Харків.

Осташева, Н. В. (1998). *На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг.* Москва: Готика, 253 с.

Письмо члену Правления Союза Голландских выходцев на Украине Дикю П. И. Харьков, 9/III 1925 г. № 36 (перевод с немецкого). URL: <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> (дата звернення: 01.09.2021).

Постановление Совета народных комиссаров СССР о разрешении займа сельскохозяйственному союзу потомков голландских выходцев на Украине. URL: <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> (дата звернення: 23.10.2021).

Протокол №14/35 Объединенного Заседания членов и кандидатов селянок. Совета Николайпольского Сельсовета, района Хортицкого, Запорожского Округа совместно с членами КНС и КОВ 8 июля 1925 г. URL: <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> (дата звернення: 23.10.2021).

Протокол засідання Комісії виділеної Президіумом ВУЦКа по обстеженню Союзу Голландських виходців і Орловського сільсовета, Молочанського району Мелітопольського округу. 30 июня 1925 г. к. Орлово. URL: <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> (дата звернення: 01.09.2021).

Редькина, О. Ю., Назарова, Т. П., & Морозова, Н. В. (2020). Взаимодействие меннонитской сельхозхозяйственной кооперации в России и на Украине в годы НЭПа. *Манускрипт*, (13, 8), 44–47.

Ходченко, Е. Е. (2020). Изменение мировоззрения российских меннонитов и разрушение их сообщества. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: вид-во «Ліра», 72–80.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Venger, N. V. (2007). The Mennonite Challenges to the Soviets. *Preservings*, 27, 14–22.

References:

Beznosov, A. I. (1995) «Soyuz grazhdan gollandskogo proiskhozhdeniya» i menonitskoye obshchestvo yuga Ukrainy perioda pervoy poloviny 20-kh gg. XX veka [“The Union of Citizens of Dutch descent” and the Mennonite society of southern Ukraine in the first half of the ‘20s of twentieth century]. *Voprosy germanskoj istorii*, 52–64. [in Russian].

Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovskoy oblasti [The State Archives of Dnipropetrovsk region]. [in Russian].

Yevtukh, V. B., Chyryk, B. V. (1994). *Nimtsi v Ukrayini* [Germans in Ukraine]. Kyiv: INTEL, 183 s. [in Ukrainian].

Klets, V. K. (2010). О zashchite kandidatskoy dissertatsii A. I. Beznosovym na temu: «Obshchestvenno-politicheskaya zhizn' nemetskogo i menonitskogo naseleniya Yuga Ukrainy (1917–1929)» [On the defense of A. I. Beznosov's candidate's dissertation on the topic: «Socio-political Life of the German and Mennonite Population of the South of Ukraine (1917–1929)»]. *Die Russlanddeutschen: Wissenschaftliches Informationsbulletin*, № 3–4, 31–34. [in Russian].

Narodne hospodarstvo Ukrainy u 1921 r. [National Economy of Ukraine in 1921]. (1922). Kharkiv. [in Ukrainian].

Ostasheva, N. V. (1998). *Na perelome epokh... Mennonitskoye soobshchestvo Ukrainy v 1914–1931 gg.* [At the turn of the era... the Mennonite community of Ukraine in 1914–1931]. Moskva: Gotika, 253 s. [in Russian].

Pis'mo chлену Pravleniya Soyuzu Gollandskikh vykhodtsev na Ukraine Diku P. I. Khar'kov, 9/III 1925 g. № 36 [A letter to a member of the Board of the Union of Dutch Immigrants in Ukraine Dick P.I., Kharkiv, March 9, 1925, № 36]. (perevod s nemetskogo). Retrieved from <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> [in Russian].

Postanovleniye Soveta narodnykh komissarov SSSR o razreshenii zayma sel'sko-khozyaystvennomu soyuzu potomkov gollandskikh vykhodtsev na Ukraine [The resolution of the Council of People's Commissars of the USSR on allowing a loan to the agricultural Union of the Descendants of the Dutch in Ukraine]. Retrieved from <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> [in Russian].

Protokol №14/35 Ob'yedinennogo Zasedaniya chlenov i kandidatov selyanok. Soveta Nikolaypol'skogo Sel'soveta, rayona Khortitskogo, Zaporozhskogo Okruga sovместno s chlenami KNS i KOV 8 iyulya 1925 g. [Protocol №14/35 of the Joint Meeting of Peasant Members and Candidates Council of the Nikolaipolsky Village Council, the Khortitsky district, the Zaporizhzhia District together with members of Committee of poor peasants and Peasant Mutual Aid Society on July 8, 1925]. Retrieved from <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> [in Russian].

Protokol zasedaniya Komissii vydelennoy Prezidiumom VUTSKa po obsledovaniyu Soyuzа Gollandskikh vykhodtsev i Orlovskogo sel'soveta, Molochanskogo rayona Melitopol'skogo okruga. 30 iyunya 1925 g. k. Orlovo [Protocol of the Commission allocated by the Presidium of the All-Ukrainian Central Executive Committee for the Survey of the Union of the Descendants of the Dutch and the Orlov Village Council, Molochansky District, Melitopol District. June 30, 1925, Orlovo]. Retrieved from <https://chort.square7.ch/kb/panjko.pdf> [in Russian].

Red'kina, O. U., Nazarova, T. P., Morozova, N. V. (2020). Vzaimodeystviye mennonitskoy sel'khozkhozyaystvennoy kooperatsii v Rossii i na Ukraine v gody NEPa [The interaction of the Mennonite agricultural cooperation in Russia and Ukraine during the NEP]. *Manuskript*, (13, 8), 44–47. [in Russian].

Khodchenko, Ye. Ye. (2020). Izmeneniye mirovozzreniya rossiyskikh mennonitov i razrusheniye ikh soobshchestva [Changing the worldview of Russian Mennonites and the destruction of their community]. *Suchasni doslidzhennya z nimets'koyi istoriyi*. Dnipro: Vid-vo: «Lira», 72–80. [in Russian].

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy [The Central State Archives of Public Organizations]. [in Ukrainian].

Venger, N.V. (2007). The Mennonite Challenges to the Soviets. *Preservings*, 27, 14–22 [in English].

Отримано: 05.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.79–89
УДК 9(477.54)

ПОПОВИЧ Вадим – аспірант кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 61000, Україна (vadympopovych@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0720-6541>
Researcher ID: ABC-7247-2020

POPOVYCH Vadym – PhD-student at the Department of World History of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskyyh Street, Kharkiv, index 61000, Ukraine (vadympopovych@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Попович, В. (2021). Образ Харкова на сторінках газет закладів вищої освіти міста у 60–80-х рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 79–89.

ОБРАЗ ХАРКОВА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ МІСТА У 60–80-х рр. XX ст.

Анотація. *Мета дослідження* – розглянути питання репрезентації на сторінках газет закладів вищої освіти Харкова локальної та темпоральної площини образу міста у 1960-1980-х рр. Для дослідження було використано друковані видання трьох ЗВО Харкова – Харківського державного університету та Харківського політехнічного і авіаційного інститутів. **Методологія дослідження.** Дослідження темпорального виміру образу міста виконане відповідно до принципів історичної урбаністики та імагології. Символічні маркери міського простору проаналізовано із застосуванням методу ментального картографування. Також у ході дослідження було використано метод усної історії. Матрицею для дослідження темпорального образу міста стала концепція видатного мовознавця Ю. Шевельова (Шевельов, 1948), який виокремлював декілька образів Харкова, що існували у різні періоди його історії. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що у статті вперше досліджено образ Харкова через призму друкованих видань вищих закладів освіти міста. У ході дослідження встановлено, що історія Харкова у радянських друкованих засобах масової інформації висвітлювалася досить тенденційно, а деякі незручні для панівного режиму події взагалі замовчувалися. Виклад історії імперського періоду Харкова цілком адаптовано до радянської історичної концепції, в якій бачення минулого проходить крізь призму класової боротьби. Не згадується про козацьке походження міста та добу українізації. Натомість, підкреслюється значення для розвитку Харкова ключових моментів радянської історії: встановлення більшовицької влади та звільнення міста від нацистської окупації у 1943 р. Харків перед читачами газет постає як здебільшого індустріальне місто, а вже потім – як центр науки та освіти. Куди менше згадується бренд Харкова, як міста студентів і молоді. Серед урбанонімів Харкова повністю домінують імена радянських партійних діячів, учасників боротьби проти нацистської окупації, які далеко не завжди були пов'язані з минулим міста. Загалом, ментальна карта Харкова на

© Попович Вадим, 2021

сторінках періодичних видань харківських закладів вищої освіти зображає місто через призму радянських постатей, цінностей і символів. Натомість, урбаноніми, які були б пов'язані з власною історією Харкова, його українським минулим майже повністю відсутні. **Висновки.** На сторінках періодичних видань закладів вищої освіти Харкова через призму радянського погляду постають актуальний для сучасників символічний простір міста і уявлення про його минуле. Поширюваний у періодиці образ міста слугував ретранслятором радянського бачення історії та, загалом, сприяв вихованню у студентському середовищі радянських цінностей. Сучасний читачам Харків виглядав як індустріально-наукове, суто радянське, зденаціоналізоване місто, в назвах об'єктів та пам'ятниках якого відображений, переважно, радянський світогляд.

Ключові слова: Харків, студенти, періодика, образ, стаття, Юрій Шевельов, місто.

THE IMAGE OF KHARKIV ON THE PAGES OF NEWSPAPERS OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE CITY IN THE '60 – 80s OF THE XX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to review the representation of the local and temporal plane of the image of the city in the newspapers of Kharkiv higher education institutions in the 1960–1980s. The study uses printed publications of three higher education institutions of Kharkiv – Kharkiv State University and Kharkiv Polytechnic and Aviation Institutes. The research methodology.* The study of the temporal dimension of the image of the city is performed following the principles of historical urbanism and imagology. Symbolic markers of urban space have been analyzed using the method of mental mapping. The method of oral history has also been used in the study. The concept of the outstanding linguist Yu. Shevelyov, who singled out several images of Kharkiv that existed in different periods of its history has come to be the matrix of the study of the temporal image of the city

The scientific novelty of the study is that the article explores the image of Kharkiv through the prism of printed publications of higher educational institutions of the city for the first time. The study has discovered that the history of Kharkiv was covered in a rather biased way in the Soviet print media, and some events that were inconvenient for the ruling regime were completely silenced. The presentation of the history of the imperial period of Kharkiv is fully adapted to the Soviet historical concept, in which the vision of the past passes through the prism of class struggle. There is no mention of the Cossack origin of the city and the era of Ukrainization. Instead, the importance of key moments in Soviet history for Kharkiv's development is emphasized: the establishment of Bolshevik rule and the liberation of the city from the Nazi occupation in 1943. Kharkiv appears to newspaper readers as a largely industrial city and as a center of science and education afterwards. The brand of Kharkiv is much less mentioned as a city of students and youth. Kharkiv's urban names are completely dominated by the names of Soviet party figures, participants in the struggle against the Nazi occupation, who were not always associated with the city's past. In general, the mental map of Kharkiv in the pages of periodicals of Kharkiv higher education institutions depicts the city through the prism of Soviet figures, values, and symbols. Instead, there is almost no trace of urbanonyms that would be related to Kharkiv's history.

Conclusions. Through the prism of the Soviet view, the symbolic space of the city and the idea of its past, relevant to contemporaries, appear on the pages of periodicals of Kharkiv higher education institutions. The image of the city disseminated in periodicals served as a repeater of the Soviet vision of history and, in general, contributed to the education of Soviet values in the

student environment. Modern for readers, Kharkiv looked like an industrial-scientific, purely Soviet, denationalized city, the names of objects and monuments of which reflect mainly the Soviet worldview.

Key words: *Kharkiv, students, periodicals, image, article, Yuriy Shevelyov, city.*

Постановка проблеми. Для радянської влади надзвичайно важливим завданням було виховання студентської молоді в дусі радянських цінностей, адже саме студенти мали стати опорою правлячого режиму, прийти після навчання на керівні посади у промисловості та на партійно-пропагандистську роботу. Для успішного виконання цього завдання комуністична партія використовувала весь доступний спектр засобів, зокрема і символічні маркери міста. Через екстраполяцію радянського ціннісного нарративу на міське середовище сам простір починав бути ретранслятором радянської ідентичності. Трансформація міського простору на рівні його прочитання, тим чи іншим чином, зачепила у ХХ ст. усі українські міста. Особливо цікавою в цьому контексті є доля Харкова – міста, яке впродовж своєї історії зазнавало відчутних змін своєї ролі та положення у державній ієрархії. Без сумніву, образ Харкова знайшов своє відображення на сторінках газет закладів вищої освіти міста, які були надійним та доступним засобом формування у свідомості читачів певних образів та їх інтерпретацій.

Аналіз джерел та останні дослідження. Аналізу образу міста та його ідентичностей, тим чи іншим чином, торкалися у своїх дослідженнях О. Рябченко (Рябченко, 2009; 2021), С. Посохов (Посохов, 2021), О. Мусієздов (Мусієздов, 2011), С. Зуєв (Зуєв, 2008) та інші вітчизняні науковці. Прояви «антирадянської поведінки», висвітлені на сторінках газети «Харківський університет», розглядав у своїй статті Ю. Каганов (Каганов, 2018).

Джерельну базу дослідження становлять газети «Харківський університет» (ХДУ), «Ленінські кадри» (ХП) та «За авіакадри» (ХА). Загалом, за окреслений хронологічний проміжок було виявлено та проаналізовано 191 статтю, тематика яких, тим чи іншим чином, стосувалася історії та сьогодення міста Харкова. Варто відзначити, що абсолютну більшість проаналізованих матеріалів було надруковано у газетах «Харківський університет» та «Ленінські кадри». Це пов'язано з тим, що вони збереглися фактично повністю (за винятком певних номерів). Це дозволяє нам прослідкувати на їх сторінках генезу образу міста впродовж усього окресленого періоду. Натомість, газети інших закладів ЗВО або збереглися вкрай фрагментарно (усього декілька років), або ж не збереглися взагалі. Також у рамках дослідження було проведено інтерв'ю з головним редактором газети «Ленінські кадри» (зараз «Політехнік») С. Землянською.

Метою статті є проаналізувати локальну та темпоральну площини образу Харкова, сформованого на сторінках газет Харківського державного університету, Харківського авіаційного та Харківського політехнічного інститутів.

Виклад основного матеріалу. Перший Харків за Ю. Шевельовим – це козацька слобода, адміністративний центр Харківського слобідського козацького полку. На сторінках газет про перший період в історії міста відомостей обмаль. Автори публікацій намагались всіляко уникнути згадок про козацьке походження Харкова. Наприклад, в одній із статей за 1987 рік два абзаци присвячено першим поселенням на території міста, однак про заснування Харкова згадується лише в одному реченні: «І лише у XVII ст. на березі річки Харків виникло нове укріплене місто, що витримало 12 татаро-монгольських нашеств...» (Черемской, 1987).

Цілком вірогідно, що і в цьому, і у наступних прикладах подібна тенденційність не завжди є авторською позицією, а може бути прикладом відтворення радянського авторитетного дискурсу (Юрчак, 2014, с. 91–93). Це припущення підтверджується тим, що під час інтерв'ю С. Землянська згадувала автора цитованої вище статті П. Черемського, як людину, що твердо стояла на проукраїнських позиціях (Землянська, 2021). Публічна біографія Черемського, який був відомим громадським діячем Харкова, не дозволяє сумніватися у такій оцінці (Пам'яті Петра Черемського).

Якщо питання про заснування Харкова і порушувалося, то формулювання, яке використовувалося для його розкриття, мало узгоджуватися із радянською марксистсько-ленінською історичною парадигмою. «... Рятуючись від гніту польських панів, на території, де зараз знаходиться Харків, оселилися перші переселенці з Придніпров'я» – саме такий акцент присутній у матеріалі, розміщеному в газеті «Ленінські кадри» за 1967 р. (Сазонова, 1967) Фактично єдиною відсилкою до козацького минулого регіону можна вважати статтю у газеті «Харківський університет» за 1969 р., в якій наводиться цитата з книги Д. Багалія та Д. Міллера, що описує зовнішність легендарного засновника Харкова – козака Харка (Томко, 1969). Загалом, історія міста у XVII-XVIII ст. у газетних публікаціях була відсунута на маргінес.

Минулому Харкова у XIX ст. приділено куди більше уваги, але разом з тим його репрезентація є досить тенденційною. Певно, це пояснюється тим, що радянське бачення історії відводило Російській імперії роль негативно-го антипода СРСР, який мав бути підставою для легітимації радянської влади. Другий Харків – провінційне купецько-ремісничє місто Російської імперії часто постає перед читачем у сірих барвах. Його брудні вулиці навівають нудьгу та страх, а мешканці вірять у всілякі забобони (Минуле Харкова, 1987). Значна частина матеріалів, присвячених історії Харкова у XIX ст., стосувалася історії становлення перших закладів вищої освіти міста та була приурочена до ювілейних дат в їх історії. Попри традиційну для подібних матеріалів урочисту риторику, досить чітко відділялися одна від одної дореволюційна та радянська історія закладів освіти. Постулювалася теза, що у XIX ст. вища освіта була доступна лише заможним верствам суспільства (Олександрова, 1973). Знову ж таки, дореволюційна історія закладів міста, їх зв'язок із імператорською владою замовчувався. Так, редактор газети ХПІ

«Ленінські кадри» С. Землянська зазначала про те, як цензор висловив зауваження щодо одного із матеріалів, присвячених історії закладу, в якому згадувалося, що він свого часу носив ім'я імператора Олександра III (Землянська, 2021). А у ХДУ фактично не згадувалася постать ініціатора заснування університету В. Каразіна, і це не дивлячись на те, що ставлення до нього у радянської влади та офіційної історичної науки було досить компромісним, як до демократа та просвітителя. Іноді на сторінках газети «Харківський університет» з'являлися колективні портрети студентства на фоні пам'ятника Каразіну, але ракурс завжди підбирався так, щоб уникнути зосередження уваги на монументі (Скрильов, 1974).

Надзвичайно важливе значення в історії СРСР займали революційні події 1917 року, які фактично були відправною точкою радянського суспільства та розділяли єдиний історичний процес на дві частини. На сторінках газет ЗВО історії міста у цей період приділялася значна увага. Традиційно, великі матеріали друкувалися до річниць революційних подій, радянських державних свят. У текстах таких статей постійно наголошувалося на тягlostі революційних традицій Харкова, генеза яких відбувалася у середовищі студентів та робітників – найбільш політично свідомих суспільних груп з точки зору марксистської науки (Томко, 1986). Досить численними є матеріали, у яких співробітники або вихованці університету ділилися спогадами про свою участь у подіях 1917-1920 рр.

Третій Харків, який Ю. Шевельов називав «символом українського урбанізму» (Шевельов, 1948), столиця УСРР і центр українського національно-культурного відродження на сторінках газет до початку періоду перебудови зовсім не згадується. Нам вдалося знайти лише одну згадку про театр «Березиль» у статті за 1971 р. (Борисов, 1971). Власне, цю згадку складно навіть назвати штрихом до портрету третього Харкова, але, цілком вірогідно, вона відображає позицію автора статті, який сподівався (не безпідставно, до речі), що цензура не зверне увагу на поодинокі згадки про цей театр. У період перебудови, коли цензурний тиск значно зменшився, преса намагалася відповісти на запити суспільства, яке прагнуло реабілітації «білих плям» історії. Прикметно, між іншим, що саме про театр «Березиль» та його очільника Леся Курбаса, репресованого радянською владою, було вміщено статтю до вересневого номера газети «Харківський університет» у 1987 р. (Руднев, 1989).

Саме до цієї віхи в історії міста апелює відоме, але разом з тим, хибне уявлення про Харків, як про першу столицю України. Серед широкого загалу поширеною є думка про те, що цей міф сягає своїм корінням саме у часи СРСР. Але радянська система координат не терпіла бінарної логіки, навіть якщо йшлося про символічний статус міст. Тож згадки про столичний статус Харкова у газетній періодиці повністю відсутні. Найявні лише скромні ремарки про те, що, власне, утвердження в Україні радянської влади розпочалося з Харкова. Дослідники зазначеного питання – історики та соціологи, доводять, що формування цього бренду міста пов'язане із початком 1990-х років,

і відбувалось зусиллями певної частини харківського політикуму (Абрамов; Сосницькая, с. 605). Проте, варто відзначити, що з початку 1980-х рр. у газеті «Харківський університет» починають з'являтися матеріали, у яких Харків називають «друга столиця України» (Знай і люби Харків, 1987). І хоча з контексту статей зрозуміло, що їх автори, скоріше за все, підкреслюють цю фразую сучасне їм значення Харкова, яке він мав з огляду на його промисловий та науковий потенціал, сама апеліяція до «столичності» дозволяє вважати ці згадки корінними уявлень про місто, як про альтернативний центр. Можемо припустити, що у 1990-ті рр. бренд «першої столиці» сформувався на ґрунті локальної харківської ідентичності – місцевого патріотизму, який актуалізувався у 1980-ті рр., в умовах кризи та наростаючої непривабливості універсальної радянської ідентичності.

У Ю. Шевельова межа між третім та четвертим Харковами окреслена не досить чітко, однак загалом він визнає, що ця межа проходить десь на початку 30-х рр. ХХ ст., коли місто втрачає свій столичний статус, а провідні діячі української культури гинуть у горнилі сталінських репресій, внаслідок чого яскравий період українського національного відродження отримує похмурий епітет «розстріляне». Радянське уявлення про минуле Харкова веде відлік нового етапу в історії міста від іншої дати – звільнення Харкова від нацистських загарбників у 1943 р. Немає сенсу говорити про те, яке місце у структурі радянських цінностей мала міфологема про «Велику Вітчизняну війну». Кількість публікацій у газетах зростає у 1960-х рр., паралельно із формуванням та утвердженням «культу Великої вітчизняної війни» в радянській ідеології. Значна частина подібних публікацій була приурочена до дня визволення Харкова та до Дня Перемоги. Акцент у них робився саме на подіях серпня 1943 р. та відбудові зруйнованого війною міста (Сазонова, 1967). Так у газеті ХАІ «За авіакадри» у 1970 р. публікувалися матеріали, присвячені відбудові вишу після війни силами студентів (Хурін, 1970). Руйнування та відбудова Харкова відігравала роль своєрідної точки відліку нової віхи в історії міста, яке мало стати уособленням переваг соціалістичного суспільства та сили радянської держави.

Четвертий Харків постає перед читачем газет у двох іпостасях, які не є між собою рівноцінними. На першому місці – образ Харкова, як індустріального міста. У численних публікаціях автори відзначають розвинуту промисловість, велику кількість підприємств та їх значення для економіки Радянського Союзу. У подібних матеріалах у відношенні до Харкова використовуються епітети «трудоий», «промисловий», «індустріальний», «робітничий» (Рупін, 1973).

Другою складовою образу четвертого Харкова є його науковий потенціал. У газетних статтях автори відзначають кількість освітніх закладів міста, їх зв'язок із промисловістю, велику чисельність студентів та науковців, а також внесок харківських учених у розвиток міста та промисловості. «Харків індустріальний» та «Харків науковий» є двома вимірами одного ра-

дяньського обличчя міста, і жодним чином не конкурують один з одним та навіть традиційно згадуються поряд. Проте, завжди кидається в очі ієрархічність цих двох метафор. У матеріалах зазначених газет мова завжди йде спочатку про промислову міць Харкова, а його науковий потенціал відходить на другий план і сприймається, як похідний від розвинутого виробництва. Чудовою ілюстрацією зазначеного вище може слугувати речення зі статті, надрукованої у газеті «Харківський університет» у 1980 р.: «Індустріальний Харків – крупний науковий і культурний центр, кузня висококваліфікованих кадрів...» (Уславлене місто моє, 1980). Тож, маємо резюмувати, що на сторінках газет ЗВО міста Харків постає в першу чергу саме як промисловий і науковий, а не освітній центр. Популярний у наші часи образ міста, як студентської столиці України згадується куди рідше, та й обсяг матеріалу, присвяченого цьому питанню, куди менший. Проте, протягом 1970-х–1980-х рр. в періодиці Харків називають «містом молоді» та «містом студентів» (Живий, трудовий... 1980), що нашою думкою на думку про те, що, власне, кристалізація такого образу міста відбувалася саме у цей період його історії.

Таким чином, темпоральна площина образу Харкова на сторінках вишівської періодици 1960-1970-х рр. є цілком вписаною у радянську історичну парадигму, а суперечливі з точки зору офіційної науки віхи історії міста піддавались забуттю.

Тепер розглянемо локальну площину образу міста через призму символічних маркерів міського простору. На сторінках газет неодноразово публікувалися матеріали, які були присвячені певним місцям та пам'ятникам, що існували у той час. Ці статті містили як вербальні, так і візуальні (у вигляді фото та малюнків) образи пам'ятних місць Харкова. Сукупно ці публікації формували у читачів певне цілісне уявлення про місто.

Провідним образом, що найчастіше зустрічається на сторінках газет, є пам'ятник Леніну (Мар'їн, 1980), який знаходився на центральній площі міста ще до відносно недавнього часу. Не має необхідності підкреслювати, що Ленін був провідною історичною постаттю радянського ідеологічного пантеону. Саме його діяльності було присвячено найбільшу кількість біографічних матеріалів на сторінках тогочасних газет. Пам'ятники та топоніми, в яких було увіковічено ім'я Леніна, існували майже в усіх містах СРСР, тож Харків тут не є виключенням. На фотографіях на сторінках газет, пам'ятник, який зображав творця Радянського Союзу, стоїть на високому постаменті, роблячи широкий жест правою рукою. Площа майдану підкреслювала розміри та висоту монументу. Подібно тому, як постать Леніна була фундаментом радянської ідеології, пам'ятник у центрі Харкова був своєрідною точкою відліку у ментальній системі координат міста.

У різноманітних статтях, приурочених до державних свят в СРСР або річниць від дати заснування міста, їх автори наводили короткі біографічні відомості про видатних радянських партійних діячів, чийми іменами названо вулиці та площі Харкова. На сторінках газет зустрічалися матеріали

про проспекти Леніна та Постишева, вулицю Якіра, площі Дзержинського, Руднева та Тевелева. До 50-річчя революції у газеті «Харківський університет» була опублікована ціла низка подібних статей. Найвні також матеріали, що присвячені площі Радянської України, яку автори цих матеріалів називають старим центром міста та пов'язують із бурхливими подіями 1917 р., а також про вулицю Раднаркомівську, історію якої також тісно пов'язували із боротьбою за встановлення радянської влади (Лимар, 1973).

Окрім газетних статей, що висвітлювали біографії партійних діячів, імена яких знайшли своє відображення на міській карті, значна частина публікацій була присвячена урбанонімам, пов'язаним із боротьбою проти нацистських загарбників та звільненням міста у серпні 1943 р. Так, на сторінках газети «Харківський Університет» неодноразово згадувалося, що одна з вулиць міста названа на честь вихованки ХДУ, керівниці комсомольської підпільної організації, що діяла на Полтавщині у роки нацистської окупації – Лялі Убийвовк (Бобок, 1986). У матеріалах, приурочених до звільнення міста та Дня Перемоги, часто підкреслюється той факт, що велика кількість об'єктів міста названі на честь військових частин, окремих воїнів, підпільників та вищого радянського командування. Провідним візуальним символом міста, пов'язаним із пам'яттю про війну, був пам'ятник Воїнам-Визволителям – монумент, який зображає червоноармієць з автоматом, встановлений в Харкові у 1981 р.

У газетних статтях, які присвячені окремим районам міста та на фотографіях, що їх ілюструють, неодноразово відзначалося бурхливе зростання житлового фонду Харкова та міської інфраструктури. Подібні публікації, вірогідно, мали на меті підкреслити переваги соціалістичного ладу та зацентрувати увагу на позитивних змінах, які якісно відрізняли новий, радянський Харків, від попередніх етапів у його історії.

Як бачимо, через призму символічних маркерів міського простору Харків постає перед нами як суто радянське зденационалізоване місто, в урбанонімах якого знайшли своє відображення ключові постаті та події радянської історії. Єдиний часто згадуваний у газетах символ, який можна вважати своєрідним «містком» між радянським Харковом та його українським корінням, є пам'ятник Т. Шевченку, що знаходиться у однойменному парку в центрі міста (Туркова, 1967). Враховуючи не дуже тісний зв'язок митця з Харковом та рівень інтеграції Т. Шевченка у радянський історичний міф, виникають сумніви щодо превалювання «українського» над «радянським» у трактуванні навіть цього місця пам'яті.

Висновки. Таким чином, на сторінках періодичних видань закладів вищої освіти Харкова через призму радянського погляду постають актуальний для сучасників символічний простір міста і уявлення про його минуле. Поширюваний у періодиці образ міста слугував ретранслятором радянського бачення історії та, загалом, сприяв вихованню у студентському середовищі радянських цінностей. Сучасний читачам Харків виглядав як індустріально-

наукове, суто радянське, зденаціоналізоване місто, в назвах об'єктів та пам'ятниках якого відображений, переважно, радянський світогляд.

Список використаних джерел і літератури:

- Абрамов, В., Сосницкая А.** (2013). Бренд г. Харькова – прошлое и настоящее. *Комунальне господарство міст: наук.-техн. зб.*, (108), 602–607.
- Бобок, С.** (1986). Вулиця Лялі Убийвовк. *Харківський університет*, 71-72, 4.
- Борисов, М.** (1971). Про наше рідне місто. *Ленінські кадри*, 4, 4.
- Живий, трудовий, залізобетонний... (1980). *Харківський університет*, 51-52, 4.
- Знай і люби Харків. (1987). *Харківський університет*, 53-54, 4.
- Зуєв, С.** (2008). Міфологема «першої столиці» в семіосфері Харкова. *Сучасна картина світу: Природа, суспільство, людина: зб. наук. пр. Суми*, 312–318.
- Каганов Ю.** (2018). «Різномислення» студентів Харківського університету в 1967-1969 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 8–13.
- Лимар, В.** (1973). Оживуть сторінки історії. *Ленінські кадри*, 26, 4.
- Мар'їн, Ю.** (1980). Фото. *Харківський університет*, 62-63, 1.
- Минуле Харкова. (1987). *Харківський університет*, 59-60, 4.
- Мусієздов, О.** (2011). Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста. *Схід-Захід: іст.-культуролог. зб. (Спецвидання: Проблеми історичної урбаністики)*, (15). Харків, 217–234.
- Олександрова, Л.** (1973). ХПІ: рік 1923... *Ленінські кадри*, 25, 2.
- Пам'яті Петра Черемського (1942-2006). URL: <http://cym.org.ua/2016.07/pam-yati-petra-cheremskogo-1942-2006/> (дата звернення: 19.11.2021).
- Попович, В.** (інтерв'юер) & **Землянська, С.** (респондент). (2021). Інтерв'ю. *Особистий архів автора*.
- Посохов, С.** (2021). «Харків в дзеркалі світової літератури»: погляд історика. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Доля історичного пізнання та долі істориків*. Дніпро, 49–72.
- Руднев, В.** (1989). «Березіль». *Харківський університет*, 7-8, 4.
- Рупін, Ю.** (1973). Фото. *Ленінські кадри*, 25, 4.
- Рябенко, О.** (2021). Харків Олександра Копиленка: (не)примітна частина літературної спадщини. *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*, 201–217
- Рябенко, О.** (2009). Студентство у символічному просторі міста Радянської України (1920-ті роки). *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київ*, 22–31.
- Сазонова, Л.** (1967). Екскурс у час. *Ленінські кадри*, 30, 3.
- Середа, І.** (1973). Імені визволителів. *Ленінські кадри*, 24, 3.
- Скрильов, А.** (1974). Фото. *Харківський університет*, 52-53, 1.
- Томко, М.** (1986). Місто, друже суворий, наставнику мій у житті... *Харківський університет*, 55-56, 1.
- Томко, М.** (1969). Твоє місто. *Харківський університет*, 54-55, 1.
- Туркова, О.** (1967). Фото. *Харківський університет*, 33-34, 4.
- Уславлене місто моє. (1980). *Харківський університет*, 49-50, 4.
- Хурін, Є.** (1970). Так нам час велів. *За авіакадри*, 9-10, 4.
- Черемской, П.** (1987). Харьков – история и современность. *Ленинские кадри*, 28, 2.

Шевельов, Ю. (1948). Четвертий Харків. URL: <https://maidan.org.ua/2011/09/yurij-shevelov-chetvertyj-harkiv/> (дата звернення: 17.11.2021).

Юрчак, А. (2014). *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*. Москва: Новое литературное обозрение.

References:

Abramov, V., Sosnytskaia A. (2013). Brend g. Kharkova – proshloe i nastoiashchee [The Kharkov brand – past and present]. *Komunalne hospodarstvo mist: nauk.-tekh. zb.*, (108), 602–607. [in Russian].

Bobok, S. (1986). Vulytsia Liali Ubyivovk [Lialia Ubyivovk Street]. *Kharkivskiy universytet*, 71-72, 4. [in Ukrainian].

Borysov, M. (1971). Pro nashe ridne misto [About our hometown]. *Leninski kadry*, 4, 4. [in Ukrainian].

Zhyvyi, trudovyi, zalizobetonnyi... [Living, labor, of reinforced concrete...]. (1980). *Kharkivskiy universytet*, 51-52, 4. [in Ukrainian].

Znai i lyuby Kharkiv [Know and love Kharkiv]. (1987). *Kharkivskiy universytet*, 53-54, 4. [in Ukrainian].

Zuiev, S. (2008). Mifolohema «pershoi stolytsi» v semiosferi Kharkova [Mythology of the «first capital» in the semiosphere of Kharkiv]. *Suchasna kartyna svitu: Pryroda, suspilstvo, liudyna: zb. nauk. pr. Sumy*, 312–318. [in Ukrainian].

Kahanov Yu. (2018). «Riznomyslennia» studentiv Kharkivskoho universytetu v 1967 – 1969 rr. [«Alternative thinking» of the Kharkiv university students in 1967 – 1969]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 8–13. [in Ukrainian].

Lymar, V. (1973). Ozhyvut storinky istorii [The pages of history will come to life]. *Leninski kadry*, 26, 4. [in Ukrainian].

Marin, Yu. (1980). Photo [Photo]. *Kharkivskiy universytet*, 62-63, 1. [in Ukrainian].

Mynule Kharkova [The past of Kharkiv]. (1987). *Kharkivskiy universytet*, 59-60, 4. [in Ukrainian].

Musiiezdov, O. (2011). Identyfikatsiia Kharkova: dosvid konstruiuvannia obrazu mista [Identification of Kharkiv: experience in constructing the image of the city]. *Skhid-Zakhid: ist.-kulturoloh. zb. (Spetsvydannia: Problemy istorychnoi urbanistyky)*, (15). Kharkiv, 217–234. [in Ukrainian].

Oleksandrova, L. (1973). KhPI: rik 1923... [KhPI: 1923...]. *Leninski kadry*, 25, 2. [in Ukrainian].

Pamiaty Petra Cheremskoho (1942–2006) [In memory of Peter Cheremsky] Retrieved from <http://cym.org.ua/2016.07/pam-yati-petra-cheremskogo-1942-2006/>. [in Ukrainian].

Popovych, V. (interviewer) & **Zemlyanska, S.** (respondent). (2021). Interv'yu [The interview]. *Personal archive of the author*. [in Ukrainian].

Posokhov, S. (2021). «Kharkiv v dzerkali svitovoi literatury»: pohliad istoryka [«Kharkiv in the Mirror of World Literature»: the view of a historian]. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Dolia istorychnoho piznannia ta doli istorykiv*. Dnipro, 49–72. [in Ukrainian].

Rudniev, V. (1989). «Berezil» [«Berezil»]. *Kharkivskiy universytet*, 7-8, 4. [in Ukrainian].

Rupin, Y. (1973). Photo [Photo]. *Leninski kadry*, 25, 4. [in Ukrainian].

Riabchenko, O. (2021). Kharkiv Oleksandra Kopylenka: (ne)prymitna chastyna literaturnoi spadshchyny [Oleksandr Kopylenko's Kharkiv: (un)remarkable part of literary

heritage]. *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrialnu ta postindustrialnu dobu*, 201–217. [in Ukrainian].

Riabchenko, O. (2009). Studentstvo u symvolichnomu prostori mista Radianskoi Ukrainy (1920-ti roky) [Students in the symbolic space of the city of Soviet Ukraine (1920s)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*: zb. nauk. pr. Kyiv, 22–31. [in Ukrainian].

Sazonova, L. (1967). Ekskurs u chas [Excursion in time]. *Leninski kadry*, 30, 3. [in Ukrainian].

Sereda, I. (1973). Imeni vyzvolyteliv [Named after the liberators]. *Leninski kadry*, 24, 3. [in Ukrainian].

Skrylov, A. (1974). Photo [Photo]. *Kharkivskiy universytet*, 52-53, 1. [in Ukrainian].

Tomko, M. (1986). Misto, druzhe suvoryi, nastavnyku mii u zhytti... [The city, the stern friend, my mentor in life...]. *Kharkivskiy universytet*, 55-56, 1. [in Ukrainian].

Tomko, M. (1969). Tvoje misto [Your city]. *Kharkivskiy universytet*, 54-55, 1. [in Ukrainian].

Turkova, O. (1967). Photo [Photo]. *Kharkivskiy universytet*, 33-34, 4. [in Ukrainian].

Uslavlene misto moie [My glorious city]. (1980). *Kharkivskiy universytet*, 49-50, 4. [in Ukrainian].

Khurin, Ye. (1970). Tak nam chas veliv [As time told us]. *Za aviakadry*, 9-10, 4. [in Ukrainian].

Cheremskoi, P. (1987). Kharkov – istoriya i sprovremennost [Kharkiv – the history and modernity]. *Leninskie kadry*, 28, 2. [in Russian].

Shevelov, Yu. (1948). Chetvertyi Kharkiv [The fourth Kharkiv]. Retrieved from <https://maidan.org.ua/2011/09/yurij-shevelov-chetvrtiy-kharkiv/> [in Ukrainian].

Yurchak, A. (2014). *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie* [It was forever until it was over. The last Soviet generation]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].

Отримано: 25.11.2021

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.90-102

УДК 929.7.032

БУЛАНІЙ Микола – аспірант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Ю. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49000, Україна (nbulanyi@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9989-140X>

Researcher ID: G-8298-2019

BULANYI Mykola – PhD-student of the Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Avenue, Dnipro, index 49000, Ukraine (nbulanyi@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Буланій, М. (2021). Дворяни з конвертованих євреїв: походження та участь у Великих реформах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 90–102.

ДВОРЯНИ З КОНВЕРТОВАНИХ ЄВРЕЇВ: ПОХОДЖЕННЯ ТА УЧАСТЬ У ВЕЛИКИХ РЕФОРМАХ

Анотація. *Мета дослідження* – показати особливості діяльності дворян з конвертованих євреїв або їх нащадків у розробці Великих реформ 1860–1870-х рр. **Методологічною базою** роботи є як загальнонаукові методи (логіки, аналізу, синтезу джерел та метод узагальнення), так і загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-генетичний та синхронний методи) та спеціально-історичні (методи просопografії та евристики джерел). А принцип «нового історизму» дозволив проаналізувати тексти в їх первинному контексті та історію взаємодії людей певних епох. Завдяки аналізу різноманітних видів джерел, проєктів та планів було також визначено ставлення до дворянських діячів єврейського походження імперських еліт та суспільства в цілому. **Наукова новизна** дослідження цієї проблематики полягає у виявленні спільних рис, такої групи діячів та у визначенні їх внеску в основні заходи щодо модернізації Російської імперії. **Висновки.** Дворяни-нащадки конвертованих євреїв у дореформену добу становили кількісно незначний прошарок. Однак їх діяльність виявилася досить помітною. Виокремлена група реформаторів включає в себе переважно охрещених євреїв. Виключення становить родина баронів Гінцбургів, які не відділившись від єврейської громади, зробили значний внесок щодо розширення прав євреїв Російської імперії. Заслужують на увагу й запропоновані такого кшталту реформаторами якісно

нові підходи до модернізації імперських реалій у сферах економіки, освіти, фінансово-банківської справи. Принагідно група конвертованих євреїв-дворян завдяки розумінню різних релігійних практик християнства та юдаїзму намагалася створити підвалини до подальшого входження євреїв до імперського соціуму задля вирішення національного питання в державі, створення ідеалу асимільованого єврея.

Ключові слова: Великі реформи, конвертовані євреї, модернізація, дворяни-реформатори.

NOBLES FROM CONVERTED JEWS: ORIGIN AND PARTICIPATION IN GREAT REFORMS

Annotation. *The purpose of the study is to show the peculiarities of the activities of nobles from converted Jews or their descendants in the development of the Great Reforms of the 1860s and 1870s. The methodological basis of the work is both general scientific methods (logic, analysis, source synthesis, and generalization method), and general historical (historical-comparative, historical-genetic and synchronous methods) and special-historical (methods of prosopography and source heuristics). The principle of "new historicism" allowed us to analyze the texts in their original context and the history of the interaction of people of certain eras. The analysis of various types of sources, projects, and plans also determined the attitude to the noble figures of Jewish origin of the imperial elites and society as a whole. The scientific novelty of the study of this issue is to identify common features of such a group of figures and to determine their contribution to the main measures for the modernization of the Russian Empire. Conclusions.* *The nobles-descendants of the converted Jews in the pre-reform era were a quantitatively insignificant stratum. However, their activities were quite noticeable. A separate group of reformers includes mostly baptized Jews. The exception is the family of the Ginzburg barons, who, without separating from the Jewish community, made a significant contribution to the empowerment of the Jews of the Russian Empire. The qualitatively new approaches proposed by such reformers to the modernization of imperial realities in the fields of economics, education, and finance, and banking are also noteworthy. Occasionally, a group of converted Jewish nobles, understanding the various religious practices of Christianity and Judaism, tried to lay the groundwork for further Jewish entry into imperial society to resolve the national question in the state, creating the ideal of an assimilated Jew.*

Key words: Great reforms, converted Jews, modernization, nobles-reformers.

Постановка проблеми. Доля участі євреїв у розробці Великих реформ 1860–1870-х рр. лишається поза увагою сучасних істориків. Попри збільшення кількості праць, присвячених участі дворян у реформах Олександра II, етнічному компоненту проблеми вчені поки що переважно не надають важливого значення. Участь же представників єврейства в цілому й конвертованих євреїв імперії та їх нащадків у розробці та проведенні ключових реформ зовсім не помічена в історіографії. Тим не менш, в українській історіографії інколи зустрічаються згадки щодо окремих діячів Великих реформ. Наприклад, Т. Литвинова та Д. Селіхов навели дані щодо представників роду Позенів у розробці Селянської реформи. Однак варто зауважити, що загалом проблемі конвертованих євреїв приділено недостатньо уваги у вітчизняній історичній нау-

ці. Згадки стосуються переважно конвертованих родів доби Речі Посполитої. Тому в цьому дослідженні вперше зроблено спробу виділити групу реформаторів, які були, так чи інакше, пов'язані між собою, мали спільні риси (походження, територіальна та етнічна приналежність, схожість у поглядах), що, своєю чергою вплинуло на їх включення у процес модернізації імперії.

Аналіз джерел та останні дослідження. У переважній більшості класичних праць з історії конвертації євреїв у християнство в Російській імперії проблематика окреслюється періодом останньої чверті XIX ст., що засвідчують роботи істориків першої половини XX ст. Насамперед це стосується праць М. Чулкова, Ш. Гінзбурга, в яких процес конвертації зумовлювався як тиском з боку влади, так і тим, що єврейська еліта задля інтеграції до імперського суспільства, яке модернізувалося, сама стала усувати культурні відмінності (Кириа неемана, 1860, с. 35–36). Лише у XXI ст. у дослідженнях Д. Клієра, Й. Петровського-Штерна, І. Віде, М. Вайскопфа початковий період в історії конвертованих євреїв змістився до першої половини XIX ст. Невелику кількість конвертованих за доби Олександра I та Миколи I ці дослідники пояснювали відсутністю планомірної та масштабної політики імперського уряду (Klier, 2001, р. 100–103).

Водночас інша група істориків змістила «відправну точку» конвертації євреїв до християнства в Східній Європі до епохи поділів Речі Посполитої (дослідження Д. Ельашевича, С. Гольдіна, О. Мінкіної). Сучасними вченими стали вивчатися проекти російської адміністрації та єврейських депутацій щодо проблеми входження євреїв до імперського соціуму. Значна частина проектів передбачала високу ступінь інтеграції єврейської еліти до державного апарату та загальноімперської еліти (Минкина, 2009), де досить вагому роль відігравало питання конвертації.

На думку В. Герасимової, початок християнізації євреїв Російської імперії слід відносити до історії Московського царства середини XVII ст. (Герасимова, 2013, с. 3). Отже, змінюючи віру, вони ставали першими підданими єврейського походження. Так чи інакше, але сюжети щодо інтеграції конвертованих, механізми визначення особистості, особливості взаємодії з владними структурами поступово увійшли до сфери наукових інтересів дослідників.

Схожою є й проблема термінологічного апарату, оскільки в більшості окреслених робіт застосовується термін «вихрест», який уже у словниках другої половини XX ст. окреслюється в категорії «застарілий» (Словник української мови, 1970, с. 535), та носить доволі негативний відтінок нав'язаного хрещення. Натомість більш емним та нейтральним на думку автора є використання терміну «конвертований єврей», який походить від латинського слова «*conversus*», тобто «навернений» (Gaffiot, 1934, р. 425), та активно використовується в зарубіжній історичній літературі щодо євреїв (Stacey, 1992, р. 263; Avrich-Skarinker, 1980, р. III). Особливо, враховуючи, що представники окресленої групи реформаторів переходили до нової релігії добровільно.

Мета роботи – показати особливості діяльності дворян з конвертованих євреїв або їх нащадків у розробці Великих реформ 1860–1870-х рр., оскільки увага до конвертованих євреїв Російської імперії як реформаторів доби Олександра II, попри значну історіографічну базу щодо самих реформ, біографій реформаторів, лишається не розробленою й актуальною дотепер. Особливо, враховуючи, що дворяни-вихрести інколи були головними представниками «єврейського» в імперському соціумі, адже були експертами в області єврейської культури для вищих ешелонів влади. Тим паче, що самих діячів єврейського походження доби Великих реформ не можна охарактеризувати лише як «вчених євреїв» (Магочій, Петровський-Штерн, 2016, с. 39), або ж «обізнаних людей» (Зайончковский, 1964, с. 337–338) у сферах єврейського традиційного життя, адже в кожного з них відбувся власний відхід від традиції. Тому для розуміння особливості поєднання в цих діячах категорій «дворянин», «реформатор», «вихрест» та ін. більш за все принагідною слід вважати концепцію Ісаака Дойчера «Non-Jewish Jew» – тих, хто «шукав ідеали та їх втілення за межами єврейства» (Deutscher I.).

Виклад основного матеріалу. Серед «нееврейських євреїв» уже на початку XIX ст. стала виділятися невелика за кількістю група, яка брала участь у модернізаційних проектах держави. Проблема її дослідження полягає в індивідуальних стратегіях людей, які походили із різних груп єврейського суспільства, вийшли з нього й зайняли чільне місце серед еліти Російської імперії. Важливим тут є контекст та обставини хрещення. Наприклад, один з розробників судової реформи Єгор Перетц був вихідцем з родини одних з перших маскілів Російської імперії. Його батько Абрам Перетц походив з родини рабинів Любартова та був зятем рабина Йошуа Цейтліна, який в якості «потьомкінського єврея» не лише отримав чин надвірного радника, а й володів маєтками (Миллер, 2006, с. 102), попри заборону надавати землю євреям відповідно до наказу від 22 лютого 1784 р. («Ніхто в імперії, не будучи в християнському законі, користуватися не може правом купляти, купувати та мати кріпаків» (ПСЗРИ, т. XXII, № 15936). Й. Цейтлін неодноразово клопотався перед Катериною II щодо розширення прав євреїв, а його зять А. Перетц, як один з перших маскілів у Росії, підтримував ідеї емансипації євреїв за прикладом берлінської Хаскалі. При цьому А. Перетц так і лишився «чужим» для імперського соціуму («Багатий єврей, у якого величені справи по різних відкупам» – Жихарев С. П.), не дивлячись на те, що у 1813 р. через шлюб перейшов до лютеранства. Натомість Є. Перетц, будучи сином єврея-вихреста, зумів зробити значну кар'єру – зайняв чільне місце в Комісії з розробки судових статутів (Государственная канцелярия 1810 – 1910, 1910, с. 228, 270–271), працював над просуванням реформ у Державній раді (Дневник Е. А. Перетца, 1927, с. 134–135) тощо. Враховуючи здібності та значний внесок у розробку проектів, для Є. Перетца Олександр II у 1872 р. спеціально ввів «особливий статс-секретарський знак», який виділяв його як секретаря самого імператора (Государственная канцелярия 1810 – 1910, 1910, с. 303–304).

З Перетцями були пов'язані й інші діячі Великих реформ – барони Штігліци. Так, наприкінці XVIII ст. купець М. Штігліц разом з А. Перетцем мали спільний відкуп кримської солі (Перетц, 2018, с. 11), фінансували російське військо під російсько-французької війни 1812 р., дотримувалися берлінської моделі емансипації євреїв тощо. Але, на відміну від Перетців, Штігліци походили з німецького князівства Арользен, де були придворними євреями місцевого князя. Так, Бернард Штігліц був приписаний у 1805 р. до одеського купецтва І гільдії та займався винними відкупками. М. Штігліц у 1802 р. сприяв переїзду й іншого брата – гамбурзького купця Людвіга Йоганна після його фінансового краху (Морозан, 2007, с. 151). Л. Штігліц спочатку перебував в якості представника торговельного дому свого дядька Пітера Клейна, однак завдяки братові розпочав власну справу, а після смерті М. Штігліца у 1820 р. успадкував торговий дім «Штігліц і К°». Аби зберегти фінансові прибутки Людвіг Йоганн з більшою охотою інкорпоровувався до імперського соціуму. Це виявилось у прийнятті у 1807 р. російського підданства, а також зміні віри на лютеранство у 1812 р. через шлюб з Анжелікою Готшалк-Дюссельдорф та юридичні обмеження для іноземних купців у сфері фінансової діяльності (Гамбурд М., 2012). А вже його син Олександр зумів не лише стати придворним банкіром, але й взяти участь у зміні фінансової системи Російської імперії. Сучасні дослідники вважають, що О. Штігліц належав «по характеру своїх торгових оборотів до старої школи капіталістів-спекулянтів», який, за спогадами сучасників, на момент призначення головою Державного банку окреслювався так: «Имя его пользуется такой же всемирной известностью, как имя Ротшильда» (Ананьич, 1991, с. 15), «замечательны услуги, оказанные Штиглиц и К° русскому правительству, которое, при посредстве всемирного кредита Штиглица, с чрезвычайной легкостью и выгодностью, успело заключить ... пять заграничных займов», «он сделался в полном смысле королем петербургской биржи» (Татаринов, 2013, с. 75).

Приводом зміни віросповідання ставали й процеси, що відбувались у межах самої єврейської громади. Таким прикладом слугує Моше Бланк, якого після фінансових махінацій у громаді звинуватили у підпалі Старокостянтинова та вигнали за межі міста у 1808-1809 рр. («Изъятие... произвести без оставления... копий (где хранились и куда переданы документы о предках Ленина)», 1992, с. 65–83). Тим не менше, М. Бланк лише після смерті «надто віруючої дружини» остаточно «зрікся від Євреїв», що відбулося не пізніше 1835 р. (Штейн, 1997, с. 44). Враховуючи обставини конвертації, М. Бланк пропонував проводити агресивні дії проти євреїв. Так, у цілях асиміляції він виступав за заборону носіння національного одягу та введення молитов за російського імператора. Проекти М. Бланка були прийняті у 1850-1854 рр. Водночас, попри повну асиміляцію родини Бланків, утвердження їх у дворянстві відбулося лише 1859 року (Логинов, Тайны биографии).

На відміну від індивідуальних мотивів зміни віри, відбувалися спроби налагодити конвертування євреїв за допомогою державних інституцій. Так,

у 1817 р. з ініціативи Олександра I виникло Товариство ізраїльських християн, яке популяризувало хрещення та надавало подальшу підтримку вихрестам та їх родинам. У такий спосіб були конвертовані брати Іван та Михайло Позени, останній з яких брав активну участь у розробці низки проектів – цензурного статуту, реформування Кавказького краю, Селянської реформи тощо (Давидович, 1905, с. 265–266). При цьому, на відміну від інших діячів, Позени були представниками вчених євреїв, адже їх батько, який був родом з Копіси, отримав освіту лікаря та на момент охрещення синів у 1817 р. мав практику в Рязані (Дело о двух братьях Позен, л. 3 об., 4–4 об.).

Значний вплив на формування дворянства єврейського походження справили заходи Миколи I, які згодом увійшли в історіографію як приклади масового й примусового навернення до християнства. Наслідком подібного стала низка чуток щодо походження від єврейських кантоністів генерала Василя Геймана («Гейман був також з солдат, але з солдат-євреїв, і тип його був цілком єврейський». – Витте С. Ю., 1923), який був автором проектів 1870-х рр. щодо реформування війська (Гейман Василь Александрович, 1912, с. 213–214). Схожим випадком сприйняття «інакшості» серед імперського дворянства слугує й лікар Іван Гауровіц, якому так само приписували єврейське походження (був одним з редакторів «Морського уставу» 1869 р. – Гауровиц Іван Самойлович, 1914, с. 278–279). В історію модернізації Російської імперії він увійшов як автор проекту, в якому окреслив основні обов'язки корабельного лікаря (Гауровиц, 1858, 24 с.), статуту щодо морських шпиталів 1865 р. та морського статуту 1869 р. (Гауровиц Іван Самойлович, 2019, с. 483). Тим не менше, попри думки сучасників, документальні свідчення не підтверджують їхнє єврейське походження (Петровский-Штерн, 2003, с. 171). Неконвертовані євреї взагалі дуже рідко досягали офіцерського чину. Чи не єдиним випадком слугує капітан Герцель Цам. Тож серед офіцерів чи, навіть генералів, які б брали участь у реформах армії чи флоту віднайти конвертованих діячів не видається можливим.

Єдиним прикладом збереження віросповідання серед діячів Великих реформ можна вважати барона Евзеля Гінцбурга, який був вихідцем з рабинської родини та в подальшому домігся впровадження законів, які полегшували життя євреїв імперії («Про надання євреям-купцям 1-ї гільдії та євреям – іноземним підданам, права жителяства та торгівлі поза смугою постійної осілості євреїв» – ПСЗРИ, 1859, т. XXXIV, № 34248; «Про засоби до полегшення євреям переходу з землеробського стану в інші» та «Про дозвіл євреям механікам, винокурам, пивоварам та взагалі майстрам і ремісникам проживати скрізь в імперії» – ПСЗРИ, 1867, т. XL, № 41802). Проте його дворянство, на відміну від інших реформаторів, було надане гессенським герцогом Людвігом III, і тільки підтверджено Олександром II (Слиозберг, 1910, стлб. 532–534).

Тобто, можна визначити, що здебільшого реформатори єврейського походження були представниками дітей євреїв-вихрестів, у поодиноких ви-

падках це були вихрести в першому поколінні (М. Позен) або ж юдеї (барон Е. Гінцбург).

Різними були й країни походження родин реформаторів. Передусім це терени Речі Посполитої, й лише родина Штігліців (Арользен) походила з німецьких країн. У релігійному плані конвертовані євреї-дворяни ставали або лютеранами (барони Штігліці, Перетци), або обирали православ'я (Позени, Бланки). Шляхи ж отримання дворянства були майже однаковими – або отримання чину (Штігліці, Бланки), або ордену (Позени, Перетци).

Розглянута група реформаторів зробила помітний внесок у розвиток Російської імперії. На основі аналізу проєктів та планів щодо селянських, судових, фінансових, військових та інших реформ вдалося виявити два напрямки діяльності подібних персоналій – плани вирішення загальноімперських проблем та проблеми щодо положення євреїв у державі. Останній напрямок окреслюється здебільшого проведенням жорсткої державної політики з використанням утисків та обмежень (проєкти М. Позена (Ельяшевич, 1999, с. 116), М. Бланка). Більш поміркованими були позиції Є. Перетца, який у Державній раді підтримував проєкти «в захист євреїв» барона Е. Гінцбурга (Дневник государственного секретаря А. А. Половцова). Інші діячі реформи оминали спогади щодо свого походження й зосереджувалися на більш загальних проблемах. Схожим прикладом вирішення нагальних проблем імперії можна вважати діяльність барона О. Штігліца у 1861 р. щодо підтримки ст. 33 «Положення щодо дворових» відносно «капітала на користь німецьких дворових» (Текущая хроника и особые происшествия (Дневник В. Ф. Одоевского 1859–1869 гг.)).

Ставлення суспільства до діяльності вихрестів та їх нащадків досить сильно варіювалося в залежності від обставин. Найбільш виразно цей аспект можна прослідкувати на прикладі сприйняття проєкту Селянської реформи М. Позена, який на початку представив достатньо помірковану програму ліквідації кріпацтва (хоча в історіографії її здебільшого відносять до консервативного крила). Його позиція викликала не просто протидію в колах імперської еліти, що брала участь у реформі, але й напади на походження та навішування ярликів, про що свідчать мемуари Я. Соловйова, Н. Мілютіної та ін. (Записки сенатора Я.А. Соловьёва о крестьянском деле, 1858–1859 гг., 1882, с. 225; Из записок Марии Аггеевны Милутиной, 1899, с. 583; Мемуары П.П. Семенова-Тян-Шанского, с. 60). Схожою була й ситуація у фінансовій діяльності барона О. Штігліца, коли його у 1863 р. звинуватили в краху Державного банку після припинення платежів цією установою, та вважали одним з «найдіяльніших наших розорювачів» (Никитенко, Дневник). Не дарма міністр фінансів М. Рейтерн окреслював банкіра після відставки як «диктованного курс по своему произволу», «извлекавшего для себя исключительные выгоды» у збиток торговому та державному кредиту. Тим паче, що після Кримської кампанії «на С.-Петербургской бирже нет благонадежного соперника этому неблагонадежному банкиру», й інші банкіри «оставили все дела

на произвол одного, умеющего пользоваться своим исключительным положением». Проте така нищівна характеристика міністром фінансів М. Рейтерном не дозволила міністрові порушити дружні відносини з О. Штіглицем (Письмо М. Х. Рейтера Е. Е. Брандту от 26 апреля 1866 г., л. 15–15 об.)

Висновки. Отже, серед усіх діячів-розробників Великих реформ можна виокремити групу осіб, які зріклися віри, отримали дворянство та вибудували блискучу кар'єру, але ще не встигли забути попередній досвід в єврейській громаді. Вдалося виявити їх спільні риси: походження, основні напрями конвертації до християнства в першому чи другому поколінні різних родин, тісні контакти один з одним та ін. Хоч феномен подібних євреїв-дворян серед діячів реформ становив незначний прошарок, він заслуговує на подальшу увагу дослідників. Адже реформатори не лише зосереджувалися на вирішенні проблем загальноімперського значення, але й впливали на правове положення євреїв. Виділення та вивчення такої групи дозволяє детальніше дослідити підходи до модернізації імперських реалій, прослідкувати стратегії адаптації та існування в новому суспільному просторі.

Список використаних джерел і літератури:

Ананьич, Б. В. *Банкирские дома в России: 1860–1914. Очерки истории частного предпринимательства.* Ленинград: Наука, 1991, 200 с.

Бондарева, Т. И. & Живцов, Ю. Б. (вступ. ст., комент. і підготовка публ.). (1992) «Изъятие... произведени без оставления... копий (где хранились и куда переданы документы о предках Ленина)». *Отечественные архивы*, 4, 65–83.

Витте, С. Ю. (1923). *Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III. 1849–1894.* Берлин: Слово, 420 с. URL: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml (дата звернення: 04.12.2021).

Вихрест. (1970). *Словник української мови: в 11 томах*, (1). Київ: Наукова думка, 535.

Гамбурд, М. (2012) *Династія Штиглицев. Звезда.* Апрель. URL: <http://www.miriamgamburd.com/ru/text/%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B5%D0%B2/> (дата звернення: 04.12.2021).

Гауровиц, И. С. (1858). *Краткое руководство морским врачам для осмотра и освидетельствования, преимущественно в судебно-медицинском отношении.* Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 24 с.

Герасимова, В. А. (2013). *Крестьяне евреи в России в XVIII в.: особенности социокультурной адаптации* (автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. 24.00.01 – Теория и история культуры). Саратов. 20 с.

Государственная канцелярия 1810–1910. (1910). Санкт-Петербург: Государственная типография, 557 с.

Давидович, Ив. (1905). Позен, Михаил Павлович. *Русский биографический словарь*, (14). Плавильщиков – Примо). Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 265–266.

Дело о двух разных братьях Позен, воспринявших из Евреев христианскую веру, и об определении меньшаго из них в Департамент и увольнении из онаго. 6 октября 1817 г; Дело о награждении Позена чином Коллежского регистратора 11 февраля 1819 г. № 13532/259; Дело о производстве Позену корректорского оклада, сверх жалованных по Департаменту

30 Сентября 1821 г. № 13730/262; Дело о назначении Позена Старшим Помощником Столоначальника, 28 Сентября 1821. №13776/263. РГИА. Ф. 733. Оп. 86. 45 л.

Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221885-01-01%22&diaries=%5B906%5D> (дата звернення: 04.12.2021).

Жихарев, С. П. Записки современника (Подг. Е. Фоменко). URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221808-01-01%22&diaries=%5B515%5D> (дата звернення: 04.12.2021).

Зайончковский, П. А. (1964). *Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов*. Москва: Издательство Московского университета, 513 с.

Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле, 1858–1859 гг. (1882). *Русская старина*, (XXXIII, 2). Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 227–258.

Из записок Марии Аггеевны Милютиной. (1899). *Русская старина*, (XCVII, 3). Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 575–601.

Кириа неемана, или история евреев в г. Вильне и литературная их деятельность, написана Самуилом Иосифом Фином. (1860). Вильна: Типография Р. М. Ромма, 357 с.

Клейн, Б. Потемкинские евреи. URL: <http://www.russian-globe.com/N61/Klein.PotemkinskieEvrei.htm> (дата звернення: 04.12.2021).

Логинов, В. Тайны биографии Ленина. URL: <https://историк.рф/journal/%D1%82%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D1%8B-%D0%B1%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8-%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0/> (дата звернення: 04.12.2021).

Максимова, Т. & Мельниченко М. (Подг.). Текущая хроника и особые происшествия (Дневник В. Ф. Одоевского 1859–1869 гг.). URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221861-01-01%22&diaries=%5B469%5D> (дата звернення: 04.12.2021).

Магочій, П.-Р. & Петровський-Штерн, Й. (2016). *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 328 с.

Мемуары П. П. Семенова-Тян-Шанского. (1915). (1. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.)). Петроград: Издательство М. Стасюлевича. URL: <https://www.on-island.net/History/1861/Tyan-Shansky/vol1-bw.pdf> (дата звернення: 04.12.2021).

Миллер, А. (2006). *Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования*. Москва: Новое литературное обозрение, 248 с.

Минкина, О. Ю. (2009). *Еврейские депутации в Российской империи. 1773–1825 гг. Генезис, структура, формы обращений к власти* (автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук: спец. – Отечественная история). Санкт-Петербург. URL: <https://www.dissercat.com/content/evreiskie-deputatsii-v-rossiiskoi-imperii-1773-1825-gg-genezis-struktura-formy-obrashchenii-> (дата звернення: 04.12.2021).

Морозан, В. (2007). Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX в. *Экономическая история: Ежегодник*, 137–192.

Никитенко, А. В. *Дневник* (Подг. И. Попович). URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221843-01-01%22&diaries=%5B483%5D> (дата звернення: 04.12.2021).

Новицкий, В. Ф. & фон Шварц А. В. [и др.] (ред.). (1912). Гейман Василий Александрович. *Военная энциклопедия*, (7: Воинская честь – Гимнастия военная). Петербург: Т-во И. Д. Сытина, 213–214.

Перетц, Е. А. (2018). *Дневник, 1880–1883* (сост. и науч. ред. А. А. Белых). Москва: Дело РАНХиГС, 512 с.

Петровский-Штерн, Й. (2003). *Евреи в русской армии: 1827–1914*. Москва: Новое литературное обозрение, 556 с.

Письмо М. Х. Рейтерна Е. Е. Брандту от 26 апреля 1866 г. РГИА. Ф. 583, Оп. 1, Д. 55, 15 л.

Потёмкин, Е. Л. (Сост.). (2019). Гауровиц Иван Самойлович. *Высшие чины Российской Империи (22.10.1721 – 2.03.1917)*. (1). Москва: Б. и., 483.

Пресняков, А. Е. (предисл.); **Сергеев А. А.** (подг. текст). (1927). *Дневник Е. А. Петретца*. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 181 с. (Центрархив: Мемуары и дневники царских сановников).

ПСЗРИ. Собрание 1. (1848). Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, XXII. № 15936.

ПСЗРИ. Собрание 2. (1859). Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, XXXIV. № 34248.

ПСЗРИ. Собрание 2. (1867). Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, XL. № 41802.

Слиозберг, Г. (1910). Гинцбург, Евзель Гаврилович, барон. *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*, (6: Гадассий – Данте). Санкт-Петербург: Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз–Ефрон, 532–534.

Татаринов, С. В. (2013). Путешествие за серебряным рублем: Россия середины XIX века глазами французского банкира. *Деньги и кредит*, (3). 73–77.

Чулков, Н. М. (ред.). (1914). Гауровиц Иван Самойлович. *Русский биографический словарь*, (4). Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Совко. Гаг – Гербель, 278–279.

Штейн, М. Г. (1997). *Ульяновы и Ленины. Тайны родословной и псевдонима*. Санкт-Петербург: ВИРД, 280 с.

Эльяшевич, Д. А. (1999). *Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры*. Санкт-Петербург; Иерусалим: Гешарим; Мосты культуры, 792 с.

Avrich-Skapinker M. (1980). *The Jewish Convert in Czarist Russia (A thesis submitted ... for the degree of Master of Arts. Montreal. URL: https://central.bac-lac.gc.ca/.item?id=TC-QMM-52487&op=pdf&app=Library&oclc_number=896879047 (дата звернения: 04.12.2021).*

Deutscher, I. *Message of the Non-Jewish Jew*. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher01.htm> (дата звернения: 04.12.2021).

Gaffiot, F. (1934). *Dictionnaire illustré Latin-Français*. Paris: Hachette, 1720 p.

Klier, J. D. (2001). *State Policies and the Conversion of Jews in Imperial Russia. Of Religion and Empire. Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. Ithaca; London: Cornell University Press, 92–112.

Stacey, R. C. (1992). *The Conversion of Jews to Christianity in Thirteenth-Century England. Speculum*, Vol. 67, № 2. April, 263–283.

References:

Ananich, B. V. *Bankirskie doma v Rossii: 1860–1914. Oчерki istorii chastnogo predprinimatelstva* [Banking houses in Russia: 1860 – 1914. Essays on the history of private entrepreneurship]. Leningrad: Nauka, 1991, 200 s. [in Russian].

Bondareva, T. I. & Zhivtsov, YU. B. (vstup. st., komment. i podgotovka publ.). (1992) «Iz”yatiye... proizvesti bez ostavlениya... kopyi (gde khranilis’ i kuda peredany dokumenty o predkakh Lenina)». [“Seizure ... to make without leaving ... copies (where documents

about Lenin's ancestors were stored and transferred)"]. *Otechestvennyye arkhivy*, 4, 65–83. [in Russian].

Vitte, S. Yu. (1923). *Vospominaniya. Detstvo. Tsarstvovaniya Aleksandra II i Aleksandra III. 1849–1894* [Memories. Childhood. The reigns of Alexander II and Alexander III. 1849–1894]. Berlin: Slovo, 420 s. Retrieved from http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml. [in Russian].

Vykhrest [Whirlwind]. (1970). *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh*, (1). Kyiv: Naukova dumka, 535. [in Ukrainian].

Gamburd, M. (2012) *Dinastiya Shtiglitsev* [The Stiglitz dynasty]. *Zvezda*. April. Retrieved from <http://www.miriamgamburd.com/ru/text/%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B5%D0%B2>. [in Russian].

Gaurovits, I. S. (1858). *Kratkoe rukovodstvo morskim vracham dlya osmotra i osvidetelstvovaniya, preimushchestvenno v sudebno-meditsinskom otnoshenii* [A brief guide to maritime doctors for examination, mainly in the forensic field]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Morskogo ministerstva, 24 s. [in Russian].

Gerashimova, V. A. (2013). *Kreshchenye evrei v Rossii v XVIII v.: osobennosti sotsiokulturnoy adaptatsii* [Baptized Jews in Russia in the 18th Century: peculiarities of sociocultural adaptation] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Saratov. 20 s. [in Russian].

Gosudarstvennaya kantselyariya 1810–1910 [State Chancellery 1810–1910]. (1910). Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 557 s. [in Russian].

Davidovich, Iv. (1905). *Pozen Mikhail Pavlovich* [Pozen, Mikhail Pavlovich]. *Russkiy biograficheskiy slovar*, (14. Pavilshchikov – Primo). Sankt-Peterburg: Tipografiya I. N. Skorokhodova, 265–266. [in Russian].

Delo o dvuh raznykh brat'yah Pozen, vosprinyavshih iz Evreev hristianskuyu veru, i ob opredelenii menshago iz nih v Departament i uvolnenii iz onago. 6 oktyabrya 1817 g; Delo o nagrazhdenii Pozena chinom Kollezhskago registratora 11 fevralya 1819 g. # 13532/259; Delo o protizvodstve Pozenu korrekorskago oklada, sverh zhalovannyih po Departamentu 30 Sentyabrya 1821 g. # 13730/262; Delo o naznachenii Pozena Starshim Pomoschnikom Stolonachalnika, 28 Sentyabrya 1821. № 13776/263 [The case of two different Pozen brothers who adopted the Christian faith from Jews, and the assignment of the smaller of them to the Department and dismissal from it. October 6, 1817; The case of awarding Pozen with the rank of collegiate registrar on February 11, 1819 No. 13532/259; The case on the production of a proofreader's salary for Pozen, in excess of those paid by the Department on September 30, 1821 No. 13730/262; The case for the appointment of Pozen as Senior Assistant to the Clerk, September 28, 1821. No. 13776/]. RGIA. F. 733. Op. 86. 45 l. [in Russian].

Dnevnik gosudarstvennogo sekretarya A. A. Polovtsova [The diary of State Secretary A. A. Polovtsov]. Retrieved from <https://prozhito.org/notes?date=%221885-01-01%22&diaries=%5B906%5D>. [in Russian].

Zhikharev, S. P. *Zapiski sovremennika* [Notes of a Contemporary] (Podg. Ye. Fomenko). Retrieved from <https://prozhito.org/notes?date=%221808-01-01%22&diaries=%5B515%5D>. [in Russian].

Zayonchkovskiy, P. A. (1964). *Krizis samoderzhaviya na rubezhe 1870–1880 godov* [The Crisis of autocracy at the turn of 1870 – 1880]. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 513 s. [in Russian].

Zapiski senatora Ya. A. Soloveva o krestyanskom dele, 1858–1859 gg. [The notes of Senator Y.A. Solovoyov on the peasant business, 1858–1859]. (1882). *Russkaya starina*,

(XXXIII, 2). Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», 227–258. [in Russian].

Iz zapiskov Marii Aggeyevny Milyutinoy [From the notes of Maria Aggeevna Milyutina]. (1899). *Russkaya starina*, (XCVII, 3). Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», 575–601. [in Russian].

Kiria neemana, ili istoriya evreev v g. Vilne i literaturnaya ikh deyatelnost, napisana Samuilom Iosifom Finom [Kiria neemana, or the history of the Jews in the city of Vilna and their literary activity, written by Samuil Joseph Fin]. (1860). Vilna: Tipografiya R. M. Romma, 357 s. [in Russian].

Kleyn, B. Potemkinskie evrei [The Potemkin Jews]. Retrieved from <http://www.russian-globe.com/N61/Klein.PotemkinskieEvrei.htm>. [in Russian].

Loginov, V. Tayny biografii Lenina [The secrets of Lenin's biography]. Retrieved from <https://istorik.rf/journal/%D1%82%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D1%8B-%D0%B1%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8-%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B0>. [in Russian].

Magochii, P.-R. & Petrovskiy-Shtern, Y. (2016). *Yevrei ta ukrainsi: tysiacholittia spivisnuvannia* [Jews and Ukrainians: millennium of coexistence]. Uzhhorod: Vydavnytstvo Valerii Padiaka, 328 s. [in Ukrainian].

Maksimova, T. & Mel'nichenko M. (Podg.). Tekushchaya khronika i osobyie proisshestiya [Current chronicle and special incidents] (*Dnevnik V. F. Odoyevskogo 1859–1869 gg.*). Retrieved from <https://prozhito.org/notes?date=%221861-01-01%22&diaries=%5B469%5D>. [in Russian].

Memuary P. P. Semenova-Tyan-Shanskogo [The memoirs of P. P. Semenov-Tyan-Shansky]. (1915). (1. Epokha osvobozhdeniya krestyan v Rossii (1857–1861 gg.)). Petrograd: Izdatelstvo M. Stasyulevicha. Retrieved from <https://www.on-island.net/History/1861/Tyan-Shansky/vol1-bw.pdf>. [in Russian].

Miller, A. (2006). *Imperiya Romanovykh i natsionalizm: Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya* [The Romanov Empire and Nationalism: An Essay on the Methodology of Historical Research]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 248 s. [in Russian].

Minkina, O. Yu. (2009). *Yevreyskie deputatsii v Rossiyskoy imperii. 1773–1825 gg. Genesis, struktura, formy obrashcheniy k vlasti* [Jewish deputations in the Russian Empire. 1773–1825. Genesis, structure, forms of appeals to authority] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Sankt-Peterburg. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/evreiskie-deputatsii-v-rossiiskoi-imperii-1773-1825-gg-genezis-struktura-formy-obrashchenii>. [in Russian].

Morozan, V. (2007). Krupneyshie torgovo-bankirskie doma Odessy XIX v. [The largest trading and banking houses of Odesa in the 19th century.] *Ekonomicheskaya istoriya: Yezhegodnik*, 137–192. [in Russian].

Nikitenko, A. V. *Dnevnik* [A diary] (Podg. I. Popovich). Retrieved from <https://prozhito.org/notes?date=%221843-01-01%22&diaries=%5B483%5D>. [in Russian].

Novitskiy, V. F. & fon Shvarts A. V. [i dr.] (red.). (1912). Geyman Vasilii Aleksandrovich [Geiman Vasily Alexandrovich]. *Voyennaya entsiklopediya, (7: Voinskaya chest' – Gimnastika voyennaya)*. Peterburg: T-vo I. D. Sytina, 213–214. [in Russian].

Peretts, Ye. A. (2018). *Dnevnik* [A diary], 1880–1883 (sost. i nauch. red. A. A. Belykh). Moskva: Delo RANKhiGS, 512 s. [in Russian].

Petrovskiy-Shtern, Y. (2003). *Yevrei v russkoy armii: 1827–1914* [Jews in the Russian army: 1827–1914]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 556 s. [in Russian].

Pismo M. H. Reyterna E. E. Brandtu ot 26 aprelya 1866 g. [A letter from M. Kh. Reiter to E. E. Brandt of April 26, 1866]. RGIA. F. 583, Op. 1, D. 55, 15 l. [in Russian].

Potomkin, Ye. L. (Sost.). (2019). Gaurovits Ivan Samoylovich [Gaurovitz Ivan Samoylovich]. *Vysshiy chiny Rossiyskoy Imperii* (22.10.1721 – 2.03.1917). (1). Moskva: B. i., 483. [in Russian].

Presnyakov, A. Ye. (predisl.); **Sergeyev A. A.** (podg. tekst). (1927). *Dnevnik Ye. A. Perettsa* [The diary of E. A. Peretz]. Moskva; Leningrad: Gosudarstvennoye izdatel'stvo, 181 s. (Tsentrarkhiv: Memuary i dnevniki tsarskikh sanovnikov). [in Russian].

PSZRI. Sobranie 1. (1848). Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, XXII. № 15936. [in Russian].

PSZRI. Sobranie 2. (1859). Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, XXXIV. № 34248. [in Russian].

PSZRI. Sobranie 2. (1867). Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii, XL. № 41802. [in Russian].

Sliozberg, G. (1910) Gintsburg Yevzel Gavriilovich, baron [Ginzburg, Evzel Gavriilovich, baron]. *Yevreyskaya entsiklopediya Brokgauza i Yefrona. Svod znaniy o evreystve i ego kulture v proshlom i nastoyashchem* (6: Gadassiy – Dante). Sankt-Peterburg: Izdanie Obshchestva dlya Naukchykh Yevreyskikh Izdaniy i Izdatel'stva Brokgauz–Yefron, 532–534. [in Russian].

Tatarinov, S. V. (2013). Puteshestvie za serebryanyim rublem: Rossiya serediny XIX veka glazami frantsuzskogo bankira [The journey for the Silver Ruble: Russia in the middle of the 19th century through the eyes of a French banker]. *Dengi i kredit*. (3). 73–77. [in Russian].

Chulkov, N. M. (red.). (1914). Gaurovits Ivan Samoylovich [Gaurovitz Ivan Samoylovich]. *Russkiy biograficheskiy slovar'*, (4). Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sovko. Gaag – Gerbel', 278–279. [in Russian].

Shteyn, M. G. (1997). *Ulyanovy i Leniny. Tayny rodoslovnoy i psevdonima* [The Ulyanovs and the Lenins. The secrets of the pedigree and pseudonym]. Sankt-Peterburg: VIRD, 280 s. [in Russian].

Elyashevich, D. A. (1999). *Pravitel'stvennaya politika i evreyskaya pechat v Rossii, 1797–1917: Ocherki istorii tsenzury* [Government Policy and the Jewish Press in Russia, 1797–1917: Essays on the History of Censorship]. Sankt-Peterburg; Ierusalim: Gesharim; Mosty kul'tury, 792 s. [in Russian].

Avrich-Skapinker M. (1980). The Jewish Convert in Czarist Russia (A thesis submitted ... for the degree of Master of Arts. Montreal. Retrieved from https://central.bac-lac.gc.ca/item?id=TC-QMM-52487&op=pdf&app=Library&oclc_number=896879047 [in English].

Deutscher, I. Message of the Non-Jewish Jew. Retrieved from <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher01.htm> [in English].

Gaffiot, F. (1934). *Dictionnaire illustré Latin-Français*. Paris: Hachette, 1720 p.

Klier, J. D. (2001). State Policies and the Conversion of Jews in Imperial Russia. *Of Religion and Empire. Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. Ithaca; London: Cornell University Press, 92–112. [in English].

Stacey, R. C. (1992). The Conversion of Jews to Christianity in Thirteenth-Century England. *Speculum*, Vol. 67, №2 April, 263–283. Retrieved from <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher01.htm> [in English].

Отримано: 09.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.103–112
УДК 323(470+571)«1905»

ТИМОФІЙКО Сергій – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (serhijtemofijko@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3833-0235>
Researcher ID AAY-5777-2021

ТІМОФІЙКО Serhii – PhD-student of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (serhijtemofijko@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Тимофійко, С. (2021). Національне питання на Женевській конференції соціалістичних партій Росії (2-8 квітня 1905 р.): дискусії та рішення. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 103–112.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА ЖЕНЕВСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ РОСІЇ (2-8 КВІТНЯ 1905 Р.): ДИСКУСІЇ ТА РІШЕННЯ

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити розгляд есерівських проєктів розв'язання національного питання у Російській імперії на Женевській конференції соціалістичних партій та дати оцінку пропонованим ідеям перебудови країни. У дискусіях їх представники особливу увагу приділили обговоренню майбутнього уявляемого царизмом народів, яких на засіданнях представляли делегати від національних соціалістичних партій і вимагали автономного статусу, а подекуди й відокремлення від Росії та набуття національної незалежності, як у випадку Польщі та Фінляндії. **Методологія дослідження** базується на принципах конкретно-історичного підходу, історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також використання методів – аналізу та синтезу, історико-порівняльного, історико-типологічного та проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що у дослідженні вперше здійснена спроба проаналізувати розгляд національного питання у Російській імперії на Женевській конференції та з'ясувати ставлення до есерівських проєктів делегатів від національних соціалістичних партій. Розглядається складна тематика, яка практично не розкрита у історичних працях, що стосуються цього періоду. **Висновки.** Женевська конференція стала важливим етапом розгортання російської революції, коли заради перемоги над спільним ворогом, царизмом, спробували порозумітися провідні соціалістичні сили Росії, а також національні соціалістичні партії та організації. Вона продемонструвала спільність у поглядах на федералізацію Російської держави у післяреволюційну добу та надання широкій автономії поневоленим націям. Окремим пунктом домовленостей стали тези щодо підтримки механізмів перебудови, в яких

зазначалося, що метою революції буде скликання Установчих Зборів, і не тільки в Росії, а й у Польщі та Фінляндії, які констатують ліквідацію царизму та побудову демократичної республіки. Однак події революції внесли свої корективи у плани соціалістів, тому домовленості у Женеві так і не були реалізовані на практиці.

Ключові слова: демократична республіка, декларація, федерація, широка автономія, територіальні нації, соціалісти-революціонери, соціал-демократи, революція.

THE NATIONAL QUESTION AT THE GENEVA CONFERENCE OF THE SOCIALIST PARTIES OF RUSSIA (APRIL 2-8, 1905): DISCUSSIONS AND DECISIONS

Abstract. *The purpose of the study is to shed light on the SRs' consideration of projects to resolve the national issue in the Russian Empire at the Geneva Conference of Socialist Parties and to evaluate the proposed ideas for Russia's restructuring. In the context of reviewing the discussions, special attention was paid to the future of tsarist-enslaved peoples, who were represented at the meetings by delegates from the National Socialist parties and demanded autonomous status, and sometimes national independence and secession from Russia, as in the case of Poland and Finland. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach or historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematics, as well as the use of the methods – analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological and problem-chronological. The scientific novelty is that in the course of the study for the first time there's been an attempt made to analyze the consideration of the national question in the Russian Empire at the Geneva Conference and to find out the attitude of the delegates from the National Socialist Parties to the SR projects. A complex topic is considered, which is practically not disclosed in historical studies of this period. Conclusions.* *The Geneva Conference was an important stage in the development of the Russian Revolution, when the leading socialist forces of Russia, as well as the national socialist parties and organizations, sought to understand each other in order to defeat the common enemy, tsarism. It demonstrated common views on the federalization of the Russian state in the post-revolutionary era and the granting of broad autonomy to enslaved nations. A separate point of the agreement was the support for perestroika mechanisms, which stated that the aim of the revolution would be to convene a Constituent Assembly, not only in Russia but also in Poland and Finland, which stated the abolition of tsarism and building a democratic republic. However, the events of the revolution made their adjustments to the plans of the Socialists, so the agreements in Geneva were never implemented in practice.*

Key words: democratic republic, declaration, federation, broad autonomy, territorial nations, socialist-revolutionaries, social democrats, revolution.

Постановка проблеми. Женевська конференція стала важливим етапом не тільки розгортання першої російської революції, а й моментом геополітичного протистояння. Вона збрала в одному приміщенні політиків, які відігравали значний вплив на хід історії Східної Європи. Ця конференція часто згадується у наукових дослідженнях, однак одну з головних дискусій на ній досі ніхто з істориків не зробив предметом спеціальної розвідки. Значна увага у Женеві була присвячена розгляду національного питання у Російській імперії. Делегати Партії соціалістів-революціонерів та націо-

нальних соціалістичних партій обговорили проекти післяреволюційної перебудови Росії та розв'язання міжнаціональних протиріч, корені яких ховалися у примусовій асиміляції та централізаторській політиці монархів з роду Романових. На конференції були запропоновані ідеї та проекти, дослідження яких становить виняткову наукову цінність для висвітлення подій першої російської революції та взаємин соціалістичних партій уярмлених народів із загальноросійськими партіями.

Аналіз джерел та останні дослідження. Передумови, хід та наслідки Женевської конференції 1905 р. знайшли відгуки у багатьох дослідженнях з історії Партії соціалістів-революціонерів. Зокрема, їх торкалися у своїх монографіях провідні дослідники діяльності есерів у 1902-1905 рр. – М. Леонов (Леонов, 1997) та 1907-1914 рр. – К. Морозов (Морозов, 1998). Про участь В. Чернова у роботі Женевської конференції згадував К. Гусев (Гусев, 1999). Важливе значення для висвітлення передумов скликання та впливу японського фактору на перебіг дискусій має робота істориків Д. Павлова та С. Петрова (Павлов, Петров, 1993), а також дослідження японського історика І. Чихару (Чихару, 2013). Однак вони переважно описують організацію конференції та її наслідки, не приділяючи особливої уваги національному питанню, яке порушувалося на засіданнях. Про хід дискусій соціалістичних партій ми можемо судити тільки з джерел особового походження. Частина з них стосується спогадів про організатора, яким став Г. Гапон, прославлений у «Криваву неділю». До таких джерел належать спогади секретаря конференції С. Раппопорта (Ан-ський, 1909), а також А. Кареліна (Карелин, 1922), В. Чернова (Чернов, 1910) (досить цікаво, що у своїх головних мемуарах Чернов оминає події Женевської конференції (Чернов, 1953)) та самого Г. Гапона (Гапон, 1990). Обидві декларації та повідомлення про перебіг конференції можна досліджувати за допомогою публікацій у центральному органі ПСР (Революционная Россия, 1905). Інформацію про делегатів містять опубліковані листи поліцейського провокатора Є. Азефа, який був одним із лідерів есерів і знав деталі форуму, хоча сам у ньому участі не брав (Письма Азефа, 1994). Загалом, історіографічний матеріал та опубліковані джерела цілком дозволяють дослідити зазначену тему.

Мета дослідження – висвітлити розгляд есерівських проектів розв'язання національного питання у Російській імперії на Женевській конференції соціалістичних партій та дати оцінку пропонованим ідеям перебудови країни. У дискусіях особливу увагу приділили обговоренню майбутнього уярмлених царизмом народів, які на засіданнях представляли делегати від національних соціалістичних партій та вимагали автономного статусу, а подекуди й відокремлення від Росії та набуття національної незалежності, як у випадку Польщі та Фінляндії.

Виклад основного матеріалу. 9 січня 1905 р. у Петербурзі сталися події, які отримали назву «Кривава неділя». Очоловану священиком Г. Гапо-

ном демонстраційну ходу розігнали постріли солдатів. Це зіткнення поклало початок набагато масштабнішим революційним подіям, які активізували діяльність опозиційних сил на боротьбу з самодержавством (Карелин, 1922). 12 січня 1905 р. Г. Гапон зумів утекти зі столиці, маючи при собі револьвер та бажання очолити революцію. Він чудово розумів, що потрібно рухатися у Європу та шукати підтримки революційних партій, які неодноразово заявляли про бажання боротися проти тиранії. Тільки одну ніч Г. Гапон провів у Берліні, подорожуючи до Швейцарії (Гапон, 1990).

Відомий публіцист С. Раппопорт (С. Анс-кий) залишив спогади про прибуття Г. Гапона до Женеви. Вони вперше зустрілися на квартирі в одного з представників Партії соціалістів-революціонерів. Згодом бачилися багато разів, розмовляючи про події в Росії. Г. Гапон розповідав про свою ідею підняти на боротьбу російську опозицію та головні революційні партії (Анський, 1909). «Бунтівний священик» наважився перейти від політичних бесід до конкретних дій, коли опублікував 7 лютого 1905 р. відкритого листа до соціалістичних партій, закликавши об'єднати зусилля проти самодержавства (Письмо Гапона к социалистическим партиям России, 1906).

Поява Г. Гапона у Європі звернула на себе увагу з боку організаторів Паризької конференції революційних та опозиційних партій. Водночас із перебуванням «бунтівного священика» у Женеві, в Парижі відбулася важлива зустріч. Полковник японської розвідки М. Акасі зустрівся з лідером Фінської партії активного спротиву К. Цілліакусом та есером М. Чайковським і обговорив пропозицію скликання нової конференції революційних партій. Вони вирішили використати ім'я популярного після «Кривавої неділі» Г. Гапона для зібрання усіх представників російського соціалізму та національних соціалістичних партій (Павлов, Петров, 1993).

Їхня ставка була цілком зрозумілою та виправданою. Популярність між революціонерами у Г. Гапона тільки зростала. В середині лютого 1905 р. він зустрівся з В. Леніним, який погодився з пропозиціями та опублікував після зустрічі статтю «О боевом соглашении для восстания» (Ленин, 1905). За таких умов навіть почалося певне ситуаційне зближення між есерами та соціал-демократами, які до того лише критикували програмні положення одні одних. У березні 1905 р. за дорученням партійних лідерів питанням об'єднання зусиль із більшовиками зайнявся Є. Азеф, тому Департамент поліції в Петербурзі також дізнався про всі події ще до середини березня (Павлов, Петров, 1993). Згодом у процесі об'єднання революційних зусиль активно включився К. Цілліакус, заявивши про готовність забезпечити фінанси та озброєння на випадок підготовки збройного повстання. Він наполягав тільки на проведенні спільної конференції та консолідації зусиль для повалення самодержавства. Цього разу навіть соціал-демократи вирішили не відмовлятися від його послуг та джерел отримання коштів (Павлов, Петров, 1993). Уже в десятих числах березня Г. Гапон почав розсилати офіційні запрошення, взявши у свої руки ініціативу скликання всіх революціонерів на конференцію (Чернов, 1910).

Першими відмовилися від участі меншовики, позицію яких повідомила редакція газети «Искра». Вона заявила, що щиро співчуває ідеї Г. Гапона, однак така конференція може бути скликана тільки спільним закликком усіх соціалістів та організована на переговорах представників їхніх центральних установ, а не лише окремих представників революційних подій (Новая межпартийная конференция, 1905, с. 4). Щоправда, меншовики здійснили спробу провести домовленості з есерами щодо альтернативної конференції. Веліся переговори між Г. Плехановим і М. Натансоном; був складений лист до Закордонного комітету РСР з підписами частини лідерів меншовиків Г. Плеханова, Л. Дейча, П. Аксельрода та Ю. Мартова, однак всі їхні намагання у цьому напрямку завершилися безрезультатно (Павлов, Петров, 1993). Після кількох консультативних бесід есери вирішили скликати конференцію за ініціативи Г. Гапона (Новая межпартийная конференция, 1905, с. 4).

4 квітня 1905 р. Є. Азеф попередив своїх поліцейських кураторів листом, у якому зазначав, що «Бабуся» (К. Брешко-Брешковська) повернулася з Америки та терміново виїхала до Женеви, де з зими планували зібрати форум соціалістичних організацій Росії (Письма Азефа, 1994, с. 124).

Відкриття конференції також не минулося без конфліктів. У перший день засідання делегація більшовиків на чолі з В. Леніним почала суперечку. Їх підтримали делегати Латвійської соціал-демократичної робітничої партії (ЛСДРП), Бунду та Революційної української партії (РУП). Приводом стала вимога В. Леніна та латвійських соціал-демократів видалити з конференції представників Латвійського соціал-демократичного союзу (ЛСДС), який підтримували соціалісти-революціонери, Польська партія соціалістична (ППС) і Грузинська партія соціалістів-федералістів-революціонерів (ГПСФР) (Новая межпартийная конференция, 1905, с. 4). Більшовики не визнавали ЛСДС як соціал-демократичну організацію, відкрито називаючи її у пресі «маріонеткою есерів». Окрім цього, В. Ленін взявся критикувати присутню на засіданнях Фінську партію активного спротиву, заявляючи, що соціал-демократи мають серйозні сумніви в її соціалістичному спрямуванні (Чихару, 2013). Однак це були тільки приводи, оскільки справжні причини ховалися у нездатності В. Леніна зайняти провідну роль у роботі конференції. Його не влаштовували повноваження Г. Гапона, не задовольняли позиції есерів (їх підтримували сім з одинадцяти партій, а більшовиків – тільки чотири), а також перспектива критики з боку соратників по РСДРП (не всім подобалося подібне тактичне зближення з есерами). В. Ленін з односторонніми поглядами покинув приміщення наступного дня, відкрито заявивши присутнім, що конференція перебуває під контролем есерів і повністю перетворилася на їхню іграшку (Чихару, 2013).

Незважаючи на демарш більшовиків, конференція таки продовжилася. Г. Гапон не засмутився виходу В. Леніна та його союзників, заявивши: «Ну, и с Богом! И без них обойдемся!» (Ан-ский, 1909). Для спільної роботи залишилися: від Партії соціалістів-революціонерів – В. Чернов та К. Брешко-Брешковська, Польської соціалістичної партії – В. Йодко, С. Войцеховський,

представники партії «Дашнакцютун» – Рустен, Сафо та Оман (Письма Азефа, 1994, с. 125), Грузинської партії соціалістів-федералістів-революціонерів – Г. Деканозов, Латвійського соціал-демократичного союзу – Е. Ролавс, Фінської партії активного спротиву – В. Фурухельм і Й. Гуммерус (без К. Ціллякуса), а також один представник від Білоруської соціалістичної «Громади». Голова конференції Г. Гапон разом з секретарем С. Раппопортом взяли участь як приватні особи без приналежності до партій (Чихару, 2013).

Дискусії революціонерів, близьких своїми поглядами до соціалістів-революціонерів, пройшли в основному спокійно та зважено. Насамперед розпочали з обговорення національного питання у Російській імперії. Щоправда, проти цього виступив головуючий Г. Гапон, який вимагав одразу перейти до тактичних узгоджень. Однак представники національних соціалістичних партій наполягли на своєму, заявляючи, що вони не готові нічого обговорювати, доки не отримають від присутніх запевнень у підтримці своїх вимог національної автономії. Першими про автономію заговорили представники Польської соціалістичної партії, а згодом до них додалися лідери Вірменської революційної федерації. Вони не переходили за межу, обговорюючи питання, які згадувалися на Паризькій конференції. Однак, несподівано, зустріли дивні заперечення з боку Г. Гапона. Священик обурився, взявши слово поза чергою, почав незрозуміло говорити, і завершив свою промову монархічною фразою: «Все заботятся только о себе, а о России никто не думает! Надо и о ней подумать!». Його вислів занепокоїв представників революційних сил, тому у справу негайно втрутилися есери. В. Чернов, як «великорос», заспокоював Г. Гапона запевненнями, що ніхто із присутніх на конференції не планує розривати Росію, а бореться тільки за захист національних прав (Ан-ский, 1909). Вислови Г. Гапона важко було назвати логічними та прямолінійними. Коли мова зайшла про єврейське питання, він нічого не заперечував проти того, що євреї така ж нація, як поляки, литовці та вірмени, тому мають право на національну автономію. Крім того, він погоджувався, що юдеям потрібно відвести для проживання окрему територію (Ан-ский, 1909). Це було досить дивно, хоча по-суті нічим не суперечило подвійній моралі лідера «Кривавої неділі». Як пізніше згадував С. Раппопорт, поруч з ним лукавий Г. Гапон багато разів висловлювався за захист євреїв, однак у розмовах з іншими діячами не припиняв використовувати антисемітські вислови (Ан-ский, 1909).

У підсумку дискусії Г. Гапон заспокоївся, охолонувши до завершення розгляду національного питання. Делегати від національних соціалістичних партій ігнорували його, вступаючи у конспіративні переговори виключно з лідерами есерів. Священик помітив свою нездатність очолити дискусії, тому досить довго продовжував пасивно спостерігати за роботою (Ан-ский, 1909). Він активізувався тільки тоді, коли зайшла мова про створення Бойового комітету, який очолили трое осіб. Г. Гапону віддали в ньому ключову посаду очільника, однак це все одно не задовольнило його амбіції (Чернов, 1910).

Подальших конфліктів між національними партіями та організаторами конференції більше не виникало. В підсумку дискусії стосовно національного питання у Російській імперії було створено дві окремі декларації. Обидві одразу після завершення роботи потрапили у газету «Революционная Россия» і з ними змогли ознайомитися інші партійні активісти та симпатички. Перша називалася «Общая политическая декларация конференции» (Документы межпартийной конференции, 1905). Вона починалася із короткого опису обставин, в яких опинилися уярмлені царизмом народи. Для порівняння автори декларації використали аналогію з каторжанами, котрих один до одного прикували міцними кайданами, тому вони можуть звільнитися тільки спільними зусиллями. Перемога революції мала закінчитися скликанням Установчих Зборів, які вирішать національно-культурні проблеми та оберуть майбутній устрій Росії. Вільний вибір народу визначить долю країни, розвернувши її в бік демократично-республіканських конструкцій, які гарантуватимуть розвиток кожної нації без деспотизму (Документы межпартийной конференции, 1905, с. 1).

Політичні умови «Общей декларации» передбачали такі позиції:

- 1) перебудова Російської імперії на демократично-республіканських засадах, на основі вільної, рівної та таємної подачі голосів;
- 2) скликання, за умови досягнення політичних свобод, Установчих Зборів з представниками усіх міст Росії, крім Польщі та Фінляндії;
- 3) Фінляндія зберігає положення автономно-конституційної держави та збирає власні Установчі Збори для визначення подальшої долі;
- 4) поляки отримують право скликати власний Установчий Сейм у місті Варшава та визначати долю своєї держави;
- 5) усі подальші форми налагодження стосунків між народами імперії покладатимуться на вибрані Установчими Зборами уряди;
- 6) скликання на Кавказі, як автономно-федеративній частині Російської імперії, Установчих Зборів теж відбуватиметься окремо.

Підписи під документом поставили усі сім представників від учасників конференції: Партія соціалістів-революціонерів, Польська соціалістична партія, Вірменська революційна федерація, Фінська партія активного спротиву, Грузинська партія соціалістів-федералістів-революціонерів, Латвійський соціал-демократичний союз та Білоруська соціалістична «Громада» (Документы межпартийной конференции, 1905, с. 2).

Після підписання першого документу, учасники форуму створили ще й окрему «Декларацию социалистических организаций», яку підписали всі, крім Фінської партії активного спротиву. Фіни співпрацювали із соціалістами та поділяли багато їхніх ідей, однак вони ніколи не вважали себе також соціалістами, тому з ідейних міркувань виявилися не готовими поставити підписи під радикальними соціально-економічними проектами (Новая межпартийная конференция, 1905, с. 6). Щоб не відкидати частину важливих

умов, інші делегати від революційних партій вирішили укласти два окремі документи. Варто також зазначити, що «Декларация социалистических организаций» стосовно національного питання загально повторювала позиції першого документу конференції, однак додавала до нього ще кілька положень. Серед них:

1) на Установчих Зборах Росія перебудовуватиметься на демократично-республіканську державу з прямою подачею голосів громадян, які досягли 20-річного віку, без обмежень за релігійними і національними особливостями;

2) новий державний устрій муситиме враховувати потреби широкої автономії областей та общин, а також застосування федеративних основ у стосунках між різними національностями;

3) дозволялося пряме народовладдя (референдум та його ініціатива), пропорційне представництво націй, виборність та підсудність посад, розділення церкви та держави у сфері освіти та культури;

4) рівні умови навчання на рідних мовах для всіх народів держави, рівноправність мов, введення місцевих мов у адміністративне діловодство та судову діяльність, виділення з бюджетів общин коштів на задоволення культурних потреб кожного народу (Документи межпартійної конференції, 1905, с. 2–3).

Особливості проведення конференції, склад учасників і прийняті резолюції стали відомі представнику закордонної агентури царської поліції у Парижі Л. Ратаєву ще до моменту публікації, завдяки листу Є. Азефа від 17 квітня 1905 р., який він написав у Женеві (Письма Азефа, с. 125). Офіційно декларації конференції опублікували 25 квітня 1905 р. на сторінках 65-го номеру газети «Революционная Россия» (Документи межпартійної конференції, 1905, с. 1–3). Большевики спочатку пишались своїм демаршем, однак згодом вони також прийняли рішення перейти до тактики підготовки збройного повстання, створили бойову технічну групу та наважилися на вступ у короткі тактичні союзи з есерами, як з «лівим крилом дрібнобуржуазних партій». Якщо боротьба зі спільним ворогом не змусила їх вступити у відносини з ПСР на конференції, то новина про японську субсидію на закупівлю зброї зробила це запростого. Вже у липні 1905 р. В. Ленін вступив у переговори з Г. Гапоном та есерами стосовно координації зусиль та участі большевиків у Об'єднаній Бойовій Організації (Чихару, 2013). Однак хід революції склався інакше, не дозволивши соціалістам разом підняти збройне повстання, а отже й досягнені на конференції домовленості відклалися до кращого моменту.

Висновки. Женевська конференція (1905 р.) стала важливим етапом формування міжпартійних зв'язків партії есерів і національних соціалістичних партій Росії. Спроба виступити спільними зусиллями проти царизму не призвела до створення впливових політичних організацій. Однак вони зуміли вирішити частину кризових питань та оприлюднити пропозиції врегулювання національного питання у Російській імперії. Головна роль у їхніх пла-

нах відводилася Установчим Зборам, які мали перетворити Росія на демократичну республіку з елементами федерації, де кожній нації гарантувалася широка автономія та задоволення національно-культурних потреб.

Список використаних джерел і літератури:

- Ан-ский, С. А.** (1909). Мое знакомство с Г. Гапоном. URL: http://az.lib.ru/a/anskij_s_a/text_1909_moyo_znakomstvo_s_gaponom.shtml. (дата звернення: 17.11.2021).
- Гапон, Г. А.** (1990). История моей жизни. Москва: Книга, 64 с. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gapon23.php (дата звернення: 17.11.2021).
- Гусев, К. В.** (1999). *В. М. Чернов: Штрихи к политическому портрету*. Москва: РОССПЭН, 208 с.
- Документы межпартийной конференции. *Революционная Россия*. (1905). 65 (25 апреля), 1–3.
- Новая межпартийная конференция. *Революционная Россия*. (1905). 65 (25 апреля), 3–7.
- Карелин, А. Е.** (1922). Девятое января и Гапон. Воспоминания. *Красная летопись*, (1). Петроград, 106–116. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/krln_gpn.php. (дата звернення: 17.11.2021).
- Ленин, В. И.** (1905). О боевом соглашении для восстания. *Вперёд*. 7 ((21 (8) февраля 1905 г.)). URL: <https://www.marxists.org/russkij/lenin/works/9-21.htm>. (дата звернення: 17.11.2021).
- Леонов, М. И.** (1997). *Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг.* Москва: РОССПЭН, 512 с.
- Морозов, К. Н.** *Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг.* Москва: РОССПЭН, 1998. 624 с.
- Павлов, Д. & Петров, С.** (1993). Японские деньги и русская революция. Русская разведка и контрразведка в войне 1904-1905 гг. URL: <http://regiment.ru/Lib/A/32/1.htm> (дата звернення: 17.11.2021).
- Павлов, Д. Б. & Перегудова, З. И.** (Сост.). (1994). *Письма Азефа: 1893-1917*. Москва: ТЕРРА, 287 с.
- Письмо Гапона к социалистическим партиям России с призывом объединиться для вооружённого восстания против царизма*. Берлин: Издание Гуго Штейница, 1906.
- Чернов, В. М.** (1910). Личные воспоминания о Г. Гапоне. URL: http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0090.shtml. (дата звернення: 17.11.2021).
- Чернов, В. М.** (1953). Перед бурей. Воспоминания. URL: http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0020.shtml (дата звернення: 17.11.2021).
- Чихару, И.** (2013). Японский резидент против Российской империи. Полковник Акаси Могодзиро и его миссия 1904-1905 гг. URL: <https://history.wikireading.ru/327658> (дата звернення: 17.11.2021).

References:

- An-skiy, S. A.** (1909). Moe znakomstvo s G. Gaponom [My acquaintance with H. Gapon]. Retrieved from http://az.lib.ru/a/anskij_s_a/text_1909_moyo_znakomstvo_s_gaponom.shtml [in Russian].
- Gapon, G. A.** (1990). Istoriya moey zhizni [The story of my life]. Moskva: Kniga, 64 s. Retrieved from http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gapon23.php. [in Russian].

Gusev, K. V. (1999). *V. M. Chernov: Shtrikhi k politicheskomu portretu* [V. M. Chernov: Strokes for a political portrait]. Moskva: ROSSPEN, 208 s. [in Russian].

Dokumenty mezhpartiynoy konferentsii [The documents of the inter-party conference]. *Revolutsionnaya Rossiya*. (1905), 65 (25 aprelya), 1–3. [in Russian].

Novaya mezhpartiynaya konferentsiya [The new inter-party conference]. *Revolutsionnaya Rossiya*. (1905), 65 (25 aprelya), 3–7. [in Russian].

Karelin, A. Ye. (1922). Devyatoe yanvarya i Gapon. Vospominaniya [January 9th and Hapon. Memories]. *Krasnaya letopis*, (1). Petrograd, 106–116. Retrieved from http://www.hrono.ru/libris/lib_k/krln_gpn.php. [in Russian].

Lenin, V. I. (1905). O boevom soglashenii dlya vosstaniya [About the combat agreement for the uprising]. *Vpered*. 7 ((21 (8) fevralya 1905 g.). Retrieved from <https://www.marxists.org/russkij/lenin/works/9-21.htm>. [in Russian].

Leonov, M. I. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905–1907 gg.* [Socialist-Revolutionary Party in 1905–1907]. Moskva: ROSSPEN, 512 s. [in Russian].

Morozov, K. N. *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1907–1914 gg.* [Socialist-Revolutionary Party in 1907–1914]. Moskva: ROSSPEN, 1998. 624 s. [in Russian].

Pavlov, D. & Petrov, S. (1993). Yaponskie dengi i russkaya revolyutsiya. Russkaya razvedka i kontrrazvedka v voyne 1904–1905 gg. [Japanese money and the Russian revolution. Russian intelligence and counterintelligence in the war of 1904–1905]. Retrieved from <http://regiment.ru/Lib/A/32/1.htm>. [in Russian].

Pavlov, D. B. & Peregodova, Z. I. (Sost.). (1994). *Pisma Azefa: 1893–1917.* [Azef's Letters: 1893–1917]. Moskva: TYeRRA, 287 s. [in Russian].

Pismo Gapona k sotsialisticheskim partijam Rossii s pryzvom obedinitsya dlya vooruzhennogo vosstaniya protiv tsarizma [The Hapon's letter to Russia's socialist parties calling for unity for armed uprising against tsarism]. Berlin: Izdanie Gugo Shteynitsa, 1906. [in Russian].

Chernov, V. M. (1910). Lichnye vospominaniya o G. Gapone [Personal memories of H. Hapon]. Retrieved from http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0090.shtml. [in Russian].

Chernov, V. M. (1953). Pered burey. Vospominaniya [Before the storm. Memories]. Retrieved from http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0020.shtml. [in Russian].

Chikharu, I. (2013). Yaponskiy rezident protiv Rossiyskoy imperii. Polkovnik Akashi Motodziro i ego missiya 1904–1905 gg. [The Japanese resident against the Russian Empire. Colonel Akashi Motojiro and his mission 1904–1905]. Retrieved from <https://history.wikireading.ru/327658>. [in Russian].

Отримано: 28.11.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.113–123
УДК 94(437.6+439)«1939»:355.48

ІГНАТОЛЯ Мирослав – аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Ужгородського національного університету, пл. Народна, 3, м. Ужгород, індекс 88000, Україна (myroslav.ihnatology@uzhnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9850-0657>

ІHNATOLJA Miroslav – PhD-student of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of Uzhhorod National University, 3, Narodna Square, Uzhhorod, index 88000, Ukraine (myroslav.ihnatology@uzhnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Ігнатоля, М. (2021). Бомбардування аеродрому Спішської Нової Весі як початок «Малої війни». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 113–123.

БОМБАРДУВАННЯ АЕРОДРОМУ СПІШСЬКОЇ НОВОЇ ВЕСІ ЯК ПОЧАТОК «МАЛОЇ ВІЙНИ»

Анотація. *Мета дослідження* – використовуючи доступні джерела і праці істориків, охарактеризувати події 24 березня 1939 р., коли відбулося бомбардування словацького аеродрому у місті Спішська Нова Весь (Spišská Nová Ves, угр. – Igló) та встановити значення цієї події для перебігу «Малої війни» 1939 р. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та об'єктивності. Автор використав проблемно-хронологічний метод. **Наукова новизна** полягає у тому, що цей епізод словацько-угорської «Малої війни» вперше отримав висвітлення в українській історіографії. **Висновки.** Атака на словацький аеродром була організована як відповідь на вдалі дії словацьких ВПС у перший день війни. Перед Королівськими ВПС Угорщини було поставлене завдання знищити головну словацьку військову авіабазу і домогтися таким чином цілковитого панування у небі. В силу малого досвіду та поганої організації, у повітряній атаці брали участь тільки 12 з 45 запланованих бомбардувальників. Повітряна атака тривала приблизно півгодини, більшість намічених цілей не було уражено. Загалом, втрати словацьких ВПС хоч і були суттєві, але не призвели до виконання поставленої противником мети. Вже наступного дня словацьке командування приймає рішення про контрудар, який мав включати, між іншим, атаку на Будапешт. В історіографії відсутня одностайна думка щодо того, чи бомбардування аеродрому в Спішській Новій Весі мало якийсь вплив на перебіг та результат «Малої війни». Проте для обох ворогуючих сторін події 24 березня 1939 р. мали глибоке символічне значення. Для угорської сторони – це була перша вдала бойова операція Королівських ВПС, бойове «хрещення вогнем». Словацькі історики й політики навпаки акцентують увагу на тому, що під час неоголошеної війни бомбардуванню перший раз у Центрально-Східній Європі було піддано мирне місто, а втрати серед цивільних осіб перевищували втрати серед військових.

Ключові слова: «Мала війна», Угорщина, Словаччина, авіація, бомбардування, Спішська Нова Весь.

THE BOMBING OF THE SPIŠSKÁ NOVÁ VES AIRFIELD AS THE BEGINNING OF THE "LITTLE WAR"

Abstract. *The purpose of the study is to describe using the available sources and the work of historians the events of March 24, 1939, when the Slovak airfield in Spišská Nová Ves (Igló) was bombed by the Hungarian Royal Air Force. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The author used the problem-chronological method. The scientific novelty is that this episode of the Slovak-Hungarian "Little War" was first covered in Ukrainian historiography. Conclusions. The attack on the Slovak airfield was organized in response to the successful actions of the Slovak Air Force on the first day of the war. The Royal Air Force of Hungary was tasked with destroying the main Slovak military air base and thus achieving complete domination of the skies. Due to little experience and poor organization, only 12 of the 45 planned bombers took part in the air attack. It lasted about half an hour, most of the targets were not hit. In general, the losses of the Slovak Air Force, although significant, did not lead to the goal set by the enemy. The very next day, the Slovak command decided on a counterattack, which was to include, among other things, an attack on Budapest. There is no consensus in historiography as to whether the bombing of the Spišská Nová Ves airfield had any effect on the course and outcome of the "Little War". However, for both warring parties, the events of March 24, 1939, had a deep symbolic meaning. For the Hungarian side, this was the first successful combat operation of the Royal Air Force, "baptism of fire". Slovak historians and politicians, on the other hand, point out that during the undeclared war, a peaceful city was bombed for the first time in Central and Eastern Europe, and civilian casualties outweighed military losses.*

Key words: "Little War", Hungary, Slovakia, aviation, bombing, Spišská Nová Ves.

Постановка проблеми. Бомбардування словацького аеропорту у місті Спішська Нова Вєсь 24 березня 1939 р. вважається одним із найбільш вивчених у словацькій та угорській історичній думці епізодів словацько-угорської війни у березні 1939 р., яка отримала назву «Мала війна». Термін «Мала словацько-угорська війна» залишається досі малознаним для українських дослідників і читачів. Серед українських істориків варто відзначити кілька осіб, які займалися цією темою: О. Кафтана (Кафтан, 2004), І. Боровця (Боровець, 2018) і М. Ігнатолю (Ігнатоля, 2020; Ігнатоля, 2021). Тому є сенс коротко нагадати основний перебіг тих подій.

Отже, 15 березня 1939 р. Королівська угорська армія почала активні бойові дії проти Карпатської України. Після захоплення регіону мобілізовані угорські війська було перегруповано з долини Тиси в напрямку східних кордонів Словаччини. Їм було наказано зайняти територію на захід від долини річки Уж. Угорські війська почали наступ на захід 23 березня 1939 р. Просунувшись приблизно на 20 км, 24 березня війська отримали наказ зупинитися, оскільки зайнятої ними на той час території було достатньо для забезпечення контролю над залізницею, що вела до Ужоцького перевалу. Словаччина, як наступниця Чехословаччини, також претендувала на цю смугу Карпатських гір, і в наступні кілька днів робила відчайдушні спроби зупинити угорські війська. Словацько-угорське протистояння отримало назву «Мала війна». Угорщина в результаті цієї війни змогла захопити смугу словацьких територій загальною площею 1 056 км², яку утримувала до 1944 р.

Питання: хто став переможцем «Малої війни», якими були фінальні цілі сторін та які чинники (військові чи дипломатичні) сприяли її швидкому завершенню – залишаються питаннями відкритими. Як вдалось встановити з аналізу історіографічного доробку словацьких та угорських істориків (Ігнатоя, 2021, с. 132) – «Мала війна» довгий час залишалось цариною військових істориків. Звідси ми маємо великий інтерес до фактологічної сторони подій з докладною їх реконструкцією. Водночас, достатньо мала частка загальних історичних розмірковувань про значення тієї чи іншої одиної події для цілісного сприйняття всього конфлікту. Бомбардування Королівськими ВПС Угорщини (далі – МКНЛ, тобто *Magyar Királyi Honvéd Légierő*) словацького аеродрому в місті Спішська Нова Весь є яскравою ілюстрацією цієї тези. Подія реконструйована з точністю до хвилини, однак досі як така залишається історичною та історіографічною проблемою. Не відомо ані її значення для перебігу конфлікту, ані необхідність її проведення. Оцінки словацької та угорської історіографії є часто діаметрально протилежними: від вдалого «хрещення вогнем» МКНЛ – в угорській версії, до «воєнного злочину» – в словацькій.

Аналіз джерел та останні дослідження. Бомбардування міста Спішська Нова Весь має на тлі загальної історіографічної ситуації, пов'язаної з вивченням та інтерпретацією подій «Малої війни» березня 1939 р., дуже нетипову традицію наукового вивчення. Якщо зазвичай «Мала війна» залишалась цариною словацьких істориків, а угорська історіографія цей сюжет просто ігнорувала, то у випадку цього конкретного сюжету загальна кількість угорських публікацій значно перевищує кількість словацьких.

Як уже було зазначено, «Мала війна» була першою пробою сил МКНЛ у виконанні конкретних бойових завдань. Це й пояснює популярність цієї теми серед угорських військових істориків. Такі дослідники як О. Банхі (Bánhi, 1983), Д. Пунко (Punka, 1988), І. Потокь (Pataky, 1992), М. Болаж (Balázs, 2012) та Ч. Стенге (Stenge, 2013) є авторами різних за об'ємом та історіографічним жанром розвідок пов'язаних з участю МКНЛ у подіях «Малої війни» взагалі та бомбардуванням міста Спішська Нова Весь зокрема. Як військові історики, вони вдаються до дріб'язкової реконструкції бойових зіткнень, багато уваги приділяють озброєнню, технічним характеристикам літаків, біографіям і військовому шляху офіцерів, що брали участь у боях словацько-угорської війни 1939 р. На жаль, публіцистична орієнтованість багатьох з цих авторів, призводить не тільки до тенденційності і надмірної патріотичності у висвітленні тих подій як вдалого і героїчного «хрещення вогнем» (пор. з назвою книжки Ч. Стенге (Stenge, 2013), але й до того, що у їх працях часом з'являються відверті вигадки. Яскравий приклад – відомості О. Банхі про «дуель винищувачів» над Спішською Новою Весю (Bánhi, 1983, s. 77). Дійсно, угорські бомбардувальники мали групу прикриття з винищувачів, про що авторові було відомо з угорських джерел, інша річ, що словацькі винищувачі не підіймались того дня у небо. Не знаючи, як пояснити відсутність опору з боку словацьких ВПС

(далі – SVZ, тобто Slovenské vzdušné zbrane), він домислив сюжет про бій винищувачів. Позиція угорських істориків почала змінюватись лише в останні роки. Зміна ця пов'язана з діяльністю, насправді, тільки одного історика – І. Янека. Він не лише послідовно впроваджує до сучасного угорського історіографічного дискурсу саме поняття «Kis háború» («Мала війна»), але й послідовно намагається познайомити угорського читача з позицією словацьких істориків, випрацьовуючи «середній погляд» на ті події. І в своїй дисертації (Janek, 2009), і в своїх статтях (Janek, 2014) він досить багато уваги приділив атаці МКНЛ на Спішську Нову Вєсь. Сучасний угорський історик акцентує увагу вже не на героїчній складовій, а на недосвідченості і беспорядності командування як особового складу SVZ, так і МКНЛ, що часом призводило до непотрібних і випадкових жертв як серед комбатантів, так і цивільних осіб.

Якщо угорські історики переважають у кількості публікацій, то словацькі – у їх якості. По суті, багато в чому тема бомбардування міста Спішська Нова Вєсь була і залишається темою одного автора – Я. Петрика. Він у 1999 р. опублікував працю «Спішська трагедія» (Petrik, 1999), яка була виконана на величезному масиві словацьких і угорських першоджерел. Ця невелика за об'ємом книга містить, окрім багатого ілюстративного матеріалу (фотографії, мапи і схеми), спогади очевидців, повідомлення преси, біографії головних учасників подій. Я. Петрик залишається одним з найбільш ідейних словацьких істориків, на якого, здається, мали вплинути словацькі історіографічні дискусії початку ХХІ ст. Презентуючи у 2016 р. результати нових досліджень, він писав: «Ми можемо стверджувати, що наше місто, Спішська Нова Вєсь, було першим містом у Центральній та Східній Європі, яке зазнало бомбардування перед Другою світовою війною, після іспанських міст, найвідомішим з яких є бомбардування Герніки. Просто так, по-піратські, без оголошення війни. Коли ми говоримо про баскське місто Герніка, слід враховувати – вже тривала Громадянська війна Іспанії 1936-1939 років. Герніка, священне для басків місто, було стерте з лиця землі 26 квітня 1937 року німецькими Люфтваффе [...]. Між ними минуло менше двох років. Два роки, які принесли нам передвістя найстрашнішої війни, яка спіткала земну кулю. Але ніхто не засвоїв уроків тих двох років. Ціна – понад 50 мільйонів жертв Другої світової війни – була заплачена людством за те, що попередження Герніки та Малої війни залишилися поза увагою...» (Petrik, 2016, s. 118). Як бачимо, Я. Петрик йде у своїх висновках досить далеко, порівнюючи аеродром в Спішській Новій Вєсі з Гернікою. Словацькій мартирології тих подій присвятив невеличку розвідку Я. Вольні (Volný, 2016). Зрозуміло, що осторонь не залишаються і словацькі військові історики. Цікаво, що спеціалісти обох країн чи через подібність мислення, чи через відсутність уяви, часом вдаються до тих самих метафор-вияснень. Наприклад, розділ, що присвячений «Малій війні» в книзі «Історія словацької авіації 1930-45» Я. Райнінца (Rajniš, 1997) називається так само, як пізніша книжка про ті самі часи угорського історика – «Хрещення вогнем» (Stenge, 2013).

Бомбардування Спішської Нової Весі стало центральною і невід'ємною частиною словацького історіографічного образу, елементом, довкола якого будується каркас нарації. Яскравий приклад – праця на тему «Малої війни» авторства П. Мічіяніка. Цілий розділ його монографії отримав назву «Бомбардування Спішської Нової Весі» (Mičianik, 2019, s. 348–378), хоча самій атаці МКНЛ, там присвячено ледве третину всього тексту.

Мета статті – дати узагальнену характеристику бомбардування міста Спішська Нова Весь та встановити значення цієї події для перебігу «Малої війни» 1939 р.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що Угорщина була однією з перших країн, що визнали незалежність Словаччини, стрімкі події на Закарпатті показали політичному і військовому керівництву в Братиславі, що конфлікт з Угорщиною є неминучим. Генерал Ф. Чатлош, головнокомандувач словацькими військами, з метою оборони країни, сформував три військово-тактичні групи. Ці три корпуси отримали позначення V, VI та VII і були розміщені у містах Тренчин, Спішська Нова Весь та Банська Бистриця (Štefanský, 1998, s. 44). Четвертий бойовий підрозділ складався із літаків SVZ, основна база яких знаходилася на аеродромі Спішська Нова Весь під командуванням підполковника А. Малара. Перед авіаційними полками було покладено завдання проводити розвідку, надавати повітряну підтримку словацьким військам та відбивати атаки МКНЛ, уповільнювати просування угорських військ (Simunič, 1993, s. 31).

У березні 1939 р. у Словаччині було розміщено 358 літаків різних типів (із загальної кількості 1630 чехословацьких) (Rajšnin, 1997, s. 34). Крім малої кількості літаків, існував величезний брак добре навчених пілотів. Ескадрильї поповнювалися по мірі повернення словацьких пілотів із території Протекторату Богемії та Моравії (Deák, 1993, s. 18–21). Основні сили SVZ були зосереджені на аеродромах Спішська Нова Весь і Себастове. Угрупування приблизно з 70–80 літаків складалося, в основному, з винищувачів Avia B-534, розвідувально-бомбардувальних літаків Letov Š-328 і 10 середніх бомбардувальників Avia B-71 (Mičianik, 2019, s. 348–350). Станом на 14 березня 1939 р. у Словаччині дислокувався лише один зенітний полк. Підрозділи полку були поділені на три частини, завданням яких було забезпечення протиповітряної оборони Братислави, Спішської Нової Весі та П'ештяні (Janeček, 2014, s. 180).

Просування угорських військ розпочалося 23 березня 1939 р. і було настільки стрімким, що до 9 год. 50 хв. вони були лише за 7 км від міста Собранці. Щоб прояснити ситуацію, командування VI корпусу наказало словацьким авіаційним підрозділам негайно з'ясувати напрямок атаки супротивника та місцезнаходження його військ. 45-й ескадрильї B-534 вдалося встановити, що угорські війська перетнули кордон і прямують у глиб Словаччини (Pataky, 1991, s. 67). Військова ситуація для словацьких частин погіршува-

лась, а тому командування словацького VI корпусу дало наказ трьом літакам 45-ої ескадрильї здійснити повітряну розвідку в районі Улич-Вубля-Великий Березний, а у випадку викриття угорців - атакувати їх (Janek, 2009, s. 83-84). Літаки не змогли виконати свою місію через погані погодні умови, і до 15 год. 28 хв. весь підрозділ повернувся на базу з повним бомбовим комплектом. Того ж дня о 13 год. 14 хв. з аеродрому у Спішській Новій Весі злетіла ще одна група із трьох словацьких літаків, що складалася із літаків 49-ої ескадрильї В-534. Їх пілоти (Й. Прхачек, Ш. Деван та К. Мартіш) помітили на залізничній станції Улич підрозділи 9-ої угорської окремої бригади, які обладнували зенітно-артилерійську позицію, угорські підрозділи були негайно атаковані ними та частково розсіяні (Janek, 2009, s. 84). О 15.00 год. ще три літаки (під командуванням Й. Хергotta, у супроводі Й. Світлика, М. Данієля) вилетіли для підтримки словацьких наземних військ. В районі Улича вони помітили, що угорські війська вивантажують зброю та боєприпаси з машин супротивника у дворі одного з будинків і збираються встановити гармату. Словацькі льотчики атакували своїми літаками, але при першому заході один з літаків був підбитий і впав недалеко від села (Petřík, 2016, s. 106).

Таким чином, угорське командування мало достатньо повідомлень із східної Словаччини про участь SVZ в боях 23 березня. Керівництво також знало про те, що словацькі військові літаки злітають із сучасної авіабази в Спішській Новій Весі, а показання захопленого в полон пілота тільки підтвердили цю інформацію (Petřík, 2016, s. 106).

Було прийнято рішення про організацію нальоту бомбардувальних підрозділів МКНЛ на аеродром Спішської Нової Весі. Передбачалося, що наліт міг розпочатися лише після прольоту над містом літака угорської цивільної авіакомпанії MALERT, що виконував рейс за маршрутом Варшава-Будапешт та користувався послугами гоніометричної станції, розташованої на аеродромі Спішської Нової Весі (Janek, 2014, s. 180).

Згідно з планами командування МКНЛ, ударна група мала складатися з двох груп літаків-бомбардувальників. Для їхнього захисту було виділено винищувальний ескорт, який мав складатися з 27 винищувачів. Згідно з попереднім планом штабу МКНЛ, дві ударні групи із 45 бомбардувальників JU-86 мали бути зібрані на аеродромі Мішкольць 24 березня о 16.00 год. під командуванням підполковника Е. Ковача (Mičanik, 2019, s. 149-150). Час для фактичного бомбардування був обмежений: не раніше польоту літака компанії MALERT над Татрами десь між 14-15.00 год. і до заходу сонця, яке того дня очікувалося близько 18.00 год. Таким чином, розрахунковий час нападу на аеродром приблизно планувався на п'яту годину вечора.

Проте, наземній команді вдалося підготувати лише вісім літаків першої групи та лише сім літаків другої. Підполковник Е. Ковач за кілька хвилин після зльоту зрозумів, що поспіхом не взяв із собою карту і що його радіопередавач не працює. Через важкий зимовий одяг він не міг перелізти з вежі в кабінку, розташовану внизу, щоб керувати радіостанцією, за допомогою якої мав команду-

вати операціями обох підрозділів. Він передав керівництво пілоту Е. Юберту. На старті виникла ще одна проблема – одному з літаків була потрібна заміна свічок запалювання. Таким чином, ескадрилья злетіла на 8-10 хвилин пізніше. Щоб компенсувати затримку, командир повів свої літаки прямо на Спішську Нову Весть замість запланованого маршруту Дебрецен-Мішкольц-Спішська Нова Весть (Stenge, 2013, s. 68). Через погану видимість і несправність навігаційного обладнання один із літаків прийняв місто Рожнява за Спішську Нову Весть і почав його бомбардувати. Бомби впали на полі за 600 метрів від кавалерійських казарм, далеко від будівель, де вони не завдали жодної шкоди, а деякі запальні бомби не вибухнули (Janek, 2009, s. 88).

Зрештою атака на аеродром була здійснена за допомогою 12 літаків. Літаки з'явилися з південного сходу з боку р. Мурані трьома послідовними групами. Мешканці міста спочатку не зрозуміли, що відбувається, подумавши, що це якесь військове авіашоу. Вулиці були переповнені людьми, які гуляли та йшли по своїх справах, які з подивом спостерігали за тим, що відбувається (Janek, 2009, s. 87). Військові бомбардувальники скинули 900 бомб вагою від 10 до 50 кілограмів, з яких 640 були запальними, загальною вагою 7,2 т. Більшість бомб впало на узбережжя р. Горнади, на цегельню перед аеропортом та на ангари. У районі цегельного заводу знаходилося кілька складів із боєприпасами словацької армії, які були підірвані запальними бомбами, що призвело до загибелі кількох робітників. Багато осколкових бомб впали на околиці міста, де деякі з них закопалися в землю, не вибухнувши (Petrik, 1999, s. 46-64).

Міська служба повітряного спостереження та сигналізації не працювала, оскільки перебувала на етапі формування. Ескадрилья винищувачів, створена для захисту аеропорту, не була доукомплектована кадрами, а отже, також залишилася бездіяльною. Словацькі підрозділи ППО в Спішській Новій Весі були сформовані тільки 23 березня 1939 р., вони були озброєні 8 легкими зенітними кулеметами, 24 зенітними гарматами на аеродромі (Rajnišec, 1997, s. 44; Janek, 2014, s. 188). Напередодні, 17 березня офіцерам, унтер-офіцерам та солдатам чеської національності було наказано залишити Словаччину і якнайшвидше повернутися до Протекторату, залишивши свою зброю та боєприпаси. Спорядження чехословацької армії було поділено між німецькою та словацькою державами. Німецька армія заволоділа не лише складами, а й військовими базами, аеродромами, казармами та заводами, які розташовані в «охоронній зоні» між Протекторатом та Словаччиною (Deák, 1993, s. 11). Як наслідок, словацька армія під час бойових операцій відчувала величезний брак боєприпасів для піхоти та важкої артилерії. Отже, коли угорські літаки бомбили місто Спішська Нова Весть, зенітні батареї не мали боєприпасів для його захисту.

Після атаки всі ескадрильї МКНЛ організовано повернулися на свої аеродроми. З цегляних будівель аеродрому та ангарів жодна не була вражена прямим попаданням, склад дров та вугілля був уражений та згорів. Угорські

бомби пошкодили злітно-посадкову смугу, аеродром та шість літаків SVZ, розмічених на аеродромі. Це були два винищувачі Avie B-534, три розвідувальні літаки Aero Ar-32, один літак спостереження та бомбометання Š-328 і бомбардувальник B-71, який очікував на ремонт. Внаслідок бомбардування загинуло п'ять словацьких військових та шість цивільних осіб, дев'ять осіб отримали поранення різних ступенів, з них три невдовзі померли у лікарні (Petrik, 2016, s. 117). Угорські та словацькі джерела розходяться у думках про масштаби втрат. Угорські пілоти повідомили про знищення 11-12 літаків. Один ангар був пошкоджений, а аеродром приведений у непридатність. Після аналізу аерофотознімків, зроблених угорським дистанційним зондуванням, офіційно було заявлено про знищення 17 літаків (Janek, 2009, s. 90).

Попередній план командування МКНЛ щодо атаки на аеродром у Спішській Новій Весі виглядав реалістичним, оскільки в операції мало було задіяно 45 бомбардувальників та 18 винищувачів. Однак цілі досягли лише 12 літаків, що можна пояснити недосвідченістю пілотів. Якби кількість угорських штурмовиків, передбачена планами, досягла Спішської Нової Весі, більше двох третин SVZ було б знищено (Janek, 2014, s. 188). Перемога з повітря таким чином фактично сприяла б швидкому просуванню угорських піхотних формувань.

Після того як угорські літаки повернулися до місць дислокації, командування МКНЛ ініціювало процедуру військового трибуналу для розслідування помилок, допущених під час бомбардування. В результаті розслідування підполковника Е. Ковача звільнили.

Вранці 25 березня 1939 р. Я. Амбруш, командувач SVZ, прибув до Спішської Нової Весі з метою організації контрудару на Будапешт та Ужгород (Petrik, 2016, s. 116). Проте, на той час, коли більшість літаків були готові до дії, надійшов наказ припинити атаку. Деякі словацькі літаки взагалі дізналися про припинення вогню тільки після бомбардування Мішкольця та Ужгорода, але завдані ними ураження виявилися незначними (Stenge, 2013, s. 77).

Можна припустити, що бомбардування Будапешта призвело б до ескалації війни між двома державами. SVZ завдали б додаткових втрат, угорські зенітні батареї та винищувачі було приведено в бойову готовність для відбиття можливої атаки. Окрім того, жертви серед мешканців щільно заселеного Будапешту призвели б до загострення конфлікту, з перспективою переростання «Малої війни» у війну «Велику».

Висновки. Навіть попри те, що повітряна боротьба під час словацько-угорської війни у березні 1939 р. належить до одного з найкраще вивчених аспектів бойових дій березня 1939 р., її значення досі не отримало більш-менш одноставної оцінки в історіографії. Наслідки угорського бомбардування аеродрому у Спішській Новій Весі, навряд чи можна, слідом за словацькими вченими, прирівнювати до бомбардувань Герніки або пізніших повітряних атак часів Другої світової війни. Погано організована атака, судячи з того, що

словацька сторона вже на наступний день повернулась до активних дій і навіть почала підготовку до бомбардування Будапешту, не досягла своїх цілей. Той факт, що кількість цивільних загиблих перевищила кількість загиблих військових, також не свідчить про якісь порушення правил ведення війни з боку Угорщини. Всі загиблі цивільні були працівниками аеродрому, тобто їх важко назвати випадковими жертвами.

Події 23-24 березня, натомість, мали для обох сторін важливе символічне і меморіальне значення. І для новостворених SVZ, і для МКНЛ – це був перший бойовий досвід, який сучасники та історики охоче переосмислювали в категорії метафори «хрещення вогнем». Суть метафори полягала у тому, що недосвідчені пілоти в умовах обмежених ресурсів, дякуючи особистій сміливості та патріотизму, спроміглися виконати поставлене бойове завдання. Для словацької сторони також особливе значення Спішська Нова Весь отримала як місце пам'яті. Цей населений пункт був найближчим великим містом, якого доторкнулися події «Малої війни», що автоматично перетворили його у центр словацької мартирології, пов'язаної з тими героїчними і трагічними подіями.

Список використаних джерел і літератури:

- Боровець, І. І.** (2018). Дипломатія угорсько-словацької «Малої війни» (березень–квітень 1939 р.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична*, (14), 79–86.
- Ігнаголя, М. М.** (2020). Словацько-угорські дипломатичні відносини в переддень «Малої війни». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 1 (42). Ужгород, 211–217.
- Ігнаголя, М. М.** (2021). Історія однієї метафори: «Мала війна» в словацькій та угорській історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 1 (44). Ужгород, 128–134.
- Кафтан, О.** (2004). «Мала війна» Словацької держави. *Магістеріум. Історичні студії*, (17). Київ, 64–68.
- Balázs, M.** (2012). Magyar-szlovák «Kis háború» 1939-ben. *Nagy Magyarország, Magyar Hírlap*, április 27, 1, URL: https://web.archive.org/web/20120701040718/http://www.magyarhirlap.hu/tortenelem/egy_elfelejtett_kis_haboru_1939ben.html (дата звернення: 10.10.2021).
- Bánhi, A.** (1983). Az Iglói repülőtér bombázása. *Magyar Szárnyak*, XII, 77–78.
- Deák, L.** (1993). *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*. Bratislava, 98 s.
- Janek, I.** (2009). *Magyar-szlovák kapcsolatok 1939–1944*. Pécs: Doktori disszertáció, 347 ol. URL: <https://docplayer.hu/12063439-Szlovak-magyar-kapcsolatok-1939-1944.html> (дата звернення: 01.10.2021).
- Janek, I.** (2014). A szlovák–magyar «Kis háború» története és annak interpretációi a nemzeti történetírásokban. *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony, 173–195.
- Mičianik, P.** (2019). *Malá vojna Maďarska proti Slovensku 1938–1939*. Banská Bystrica, 520 s.
- Pataky, I.** (1992). *Légi háború Magyarország felett*. Budapest, 271.
- Petrik, J.** (1999). *Spišská Tragédia*. Martin, 84 s.

Petrík, J. (2016). Bombardovanie Spišskej Novej Vsi dňa 24. marca 1939. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*. Zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19–20. marca 2015. Bratislava, 104–118.

Punka, G. (1988). Baljós kezdet. Igló bombázása 1939. *Repülő Hátter*, 11, 32–35.

Rajnišec, J. (1997). *Slovenské letectvo 1939–1944*. Bratislava, 158 s.

Simunič, P. (1993). Vojenské aspekty obrany Slovenska. *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*. Bratislava, 27–35.

Štefánsky, V. (1998). *Generál Ferdinand Čatloš*. Bratislava, 82 s.

Stenge, Cs. (2013). *Baptism of Fire: The First Combat Experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force, March 1939*. Solihull, 136 p.

Volný, J. (2016). Udržovanie tradície Malej vojny v Spišskej Novej Vsi po roku 1990. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa: zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19–20 marca 2015*. Bratislava, 186–190.

References:

Borovec, I. I. (2018). Dyplomatija ughorsjko-slovackoji «Maloji vijny» (berezenj–kvitenj 1939 r.) [Diplomacy of the Hungarian-Slovak «Little War» (March–April 1939)]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Serija: Istorychna*, (14), 79–86. [in Ukrainian].

Ighnatolja, M. M. (2020). Slovacjko-ughorsjki dyplomatychni vidnosny v pereddenj «Maloji vijny» [Slovak-Hungarian diplomatic relations on the eve of the «Little War»]. *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija: Istoriya*, 1 (42). Uzhghorod, 211–217. [in Ukrainian].

Ighnatolja, M. M. (2021). Istoriya odniji metafory: «Mala vijna» v slovackij ta ughorsjki istoriografiji [The story of one metaphor: the «Little War» in Slovak and Hungarian historiography]. *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija: Istoriya*, 1 (44). Uzhghorod, 128–134. [in Ukrainian].

Kaftan, O. (2004). «Mala vijna» Slovacjkoji derzhavy [The «Little War» of the Slovak state]. *Maghisterium. Istorychni studiji*, (17). Kyiv, 64–68. [in Ukrainian].

Balázs, M. (2012). Magyar-szlovák «Kis háború» 1939-ben. *Nagy Magyarország, Magyar Hirlap*, aprilis 27, 1, Retrieved from https://web.archive.org/web/20120701040718/http://www.magyarhirlap.hu/tortenelem/egy_elfelejtett_kis_haboru_1939ben.html. [in Hungarian].

Bánhi, A. (1983). Az Iglói repülőter bombázása. *Magyar Szárnyak*, XII, 77–78. [in Hungarian].

Deák, L. (1993). *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*. Bratislava, 98 s. [in Slovakian].

Janek, I. (2009). *Magyar-szlovák kapcsolatok 1939–1944*. Pécs: Doktori disszertáció, 347 ol. Retrieved from <https://docplayer.hu/12063439-Szlovak-magyar-kapcsolatok-1939-1944.html>. [in Hungarian].

Janek, I. (2014). A szlovák-magyar «Kis háború» története és annak interpretációi a nemzeti történetírásokban. *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony, 173–195. [in Hungarian].

Mičianik, P. (2019). *Malá vojna Maďarska proti Slovensku 1938–1939*. Banská Bystrica, 520 s. [in Slovakian].

- Pataky, I.** (1992). *Légi háború Magyarorszáig felett*. Budapest, 271. [in Hungarian].
- Petrik, J.** (1999). *Spišská Tragédia*. Martin, 84 s. [in Slovakian].
- Petrík, J.** (2016). Bombardovanie Spišskej Novej Vsi dňa 24. marca 1939. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*. Zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19-20. marca 2015. Bratislava, 104-118. [in Slovakian].
- Punka, G.** (1988). Baljós kezdet. Igló bombázása 1939. *Repülő Háttér*, 11, 32-35. [in Hungarian].
- Rajnec, J.** (1997). *Slovenské letectvo 1939-1944*. Bratislava, 158 s. [in Slovakian].
- Simunič, P.** (1993). Vojenské aspekty obrany Slovenska. *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*. Bratislava, 27-35. [in Slovakian].
- Štefanský, V.** (1998). *Generál Fedinánd Čatloš*. Bratislava, 82 s. [in Slovakian].
- Stenge, Cs.** (2013). *Baptism of Fire: The First Combat Experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force, March 1939*. Solihull, 136 p. [in English].
- Volný, J.** (2016). Udržovanie tradície Malej vojny v Spišskej Novej Vsi po roku 1990. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa : zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19-20. marca 2015*. Bratislava, 186-190. [in Slovakian].

Отримано: 02.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.123-136

УДК 94(437)«1939/1945»:323.17:327(470)«1939/1945»

ШНИЦЕР Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, індекс 88000, Україна (ihor.shnitsers@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

Researcher ID: T-7796-2019

Scopus-Author ID: 57208490333

SHNITSER Ihor – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, Uzhhorod National University, 3, Narodna Square, Uzhhorod, index 88000, Ukraine (ihor.shnitsers@uzhnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Шніцер, І. (2021). Радянський Союз і словацьке питання в роки Другої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 123-136.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Метою статті є дослідження словацького питання у зовнішній політиці Радянського Союзу в роки Другої світової війни. **Методологічною основою** пропонуваної статті є принципи історизму та об'єктивності, застосування яких передбачає неупереджене зображення минулих подій у їх історичному контексті. Для здійснення всебічного наукового аналізу проблематики дослідження автором було використано сукупність спеціальних методів історичного пізнання – проблемний, порівняльно-історичний, ретроспективний та діахронічний. **Наукова новизна** полягає в системному аналізі місця та ролі словацького питання у зовнішній політиці Радянського Союзу в 1939-1945 рр. **Висновки.** СРСР вважав незалежну Словацьку республіку штучним утворенням, продуктом німецької експансії. Радянсько-словацькі міждержавні відносини у вересні 1939 – червні 1941 рр. напряму залежали від короткочасного німецько-радянського партнерства. Офіційна Москва, після нападу нацистської Німеччини на СРСР та розірвання радянсько-словацьких міждержавних відносин, підтримала ідею континуїтету Чехословацької республіки та анулювання Мюнхенських угод. На практиці це означало, що СРСР виступає за повернення Словаччини до складу Чехословацької республіки, яка мала стати впливовим провідником радянського впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Радянський Союз вважав майбутній державно-правовий устрій республіки внутрішньою справою Чехословаччини та не втручався у питання врегулювання чесько-словацьких відносин. Позитивним було те, що радянське керівництво визнавало словаків за окремий народ. Це змусило чехословацький уряд та особисто Е. Бенеша частково переглянути власні погляди на дане питання та погодитися на відродження Чехословацької республіки як спільної держави рівноправних чеської та словацької націй, проте без чітко визначення державно-правового становища Словаччини.

Ключові слова: Радянський Союз, Словацька республіка, Друга світова війна, словацьке питання, Чехословацька республіка.

THE SOVIET UNION AND THE SLOVAK QUESTION DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract. The purpose of the article is to study the Slovak question in the foreign policy of the Soviet Union during the Second World War. **The methodological basis** of the proposed article is the principles of historicism and objectivity, the application of which involves an unbiased depiction of past events in their historical context. To carry out a comprehensive scientific analysis of the article, the author has used the unique historical research methods – problematic, comparative-historical, retrospective, and diachronic. **The scientific novelty** lies in the systematic analysis of the place and the role of the Slovak question in the foreign policy of the Soviet Union in 1939–1945. **Conclusion.** The USSR considered the independent Slovak Republic an artificial entity, a product of German expansion. The establishment and development of Soviet-Slovak interstate relations in September 1939 – June 1941 were primarily dictated by the conjuncture of the short-lived German-Soviet partnership. After the Nazi Germany attacked on the USSR and the severance of Soviet-Slovak interstate relations, official Moscow supported the idea of the continuity of the Czechoslovak Republic and the annulment of the Munich Agreements. In prac-

tice, this meant that the USSR advocated the return of Slovakia to the Czechoslovak Republic, which was to become an influential leader of Soviet influence in Central and South-Eastern Europe. The Soviet Union considered the future state and legal system of the republic to be an internal affair of Czechoslovakia and did not interfere in settlement of Czech-Slovak relations. On the positive side, the Soviet leadership recognized Slovaks as a separate people. This forced the Czechoslovak government and E. Beneš personally to partially reconsider their views on the issue and agree to the revival of the Czechoslovak Republic as a common state of equal Czech and Slovak nations but without a clear definition of the state and legal status of Slovakia.

Key words: *Soviet Union, Slovak Republic, World War II, Slovak question, Czechoslovak Republic.*

Постановка проблеми. Словацька держава у 1939 р. виникла під впливом зовнішніх факторів, а точніше під тиском нацистської Німеччини. За свою «незалежність» словакам довелося заплатити високу ціну – внаслідок «Малої війни» з Угорщиною вони втратили частину своєї території та були змушені змиритися з васальною залежністю від нацистської Німеччини. Участь Словаччини у Другій світовій війні на боці країн агресорів дискредитувала ідею словацької державності та поставила на порядок денний необхідність пошуку нових шляхів розв'язання словацького питання.

Посилення міжнародних позицій СРСР у роки війни зумовило її активну участь у формуванні повоєнної політичної карти Центральної та Південно-Східної Європи. За таких обставин, погляди радянського керівництва на словацьке питання багато у чому стали визначальними для занепаду Словацької республіки та повернення Словаччини до складу Чехословаччини.

Аналіз джерел та останні дослідження. У сучасній українській історіографії взаємовідносини СРСР та Словацької республіки в 1939-1941 рр. досліджували І. Боровець (Боровець, 2007) та І. Ліхтей (Ліхтей, 2016). Словацьке питання на завершальному етапі Другої світової війни вивчав І. Шніцер (Шніцер, 2016). Змістовними та детальними в плані висвітлення радянсько-словацьких та радянсько-чехословацьких відносин у роки війни є праці російської дослідниці В. Мар'їної (Мар'їна, 2009, 2011, 2013, 2016). Їх важливість для вивчення місця та ролі словацького питання у зовнішній політиці Радянського Союзу в 1939-1945 рр. полягає в тому, що вони написані на основі документальних матеріалів п'яти російських архівів та з врахуванням курсу офіційної Москви на відновлення Чехословаччини в домюнхенських кордонах й взаємного бажання Кремля та президента Е. Бенеша встановити союзницькі відносини. Вагомий внесок у вивчення даної проблематики зробили словацькі вчені А. Грубонь (Грубонь, 2016), В. Бистрицький (Быстрицкий, 2017), Д. Черна-Лантайова (Čierna-Lantayová, 2009) та ін.

Метою статті є дослідження словацького питання у зовнішній політиці Радянського Союзу в роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Утворення Словацької держави 14 березня 1939 р. відбулося в складних історичних умовах. Райхсканцлер Німеччини

А. Гітлер вирішив використати словацьке питання у своїх планах насильницької ліквідації Чехословаччини. Нацисти організували прямий тиск на словацьких діячів з вимогою негайного проголошення незалежності Словаччини (Боровець, 2012, с. 98). Дана вимога була підкріплена погрозою, що інакше словацькі землі будуть окуповані Угорщиною (Zápisnica z rokovania Jozefa Tisa s Adolfom Hitlerom).

Радянський Союз проігнорував утворення Словацької держави, оскільки вважав її продуктом німецької експансії. Як наголошував нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов, офіційна Москва підтримує принцип самовизначення народів, «але відокремлення Словаччини у цих обставинах нічого спільного з цим принципом не має. Ми виступаємо за добровільне об'єднання малих і особливо таких однорідних народів, як чехи й словаки, оскільки лише разом вони можуть відстоювати свою незалежність» (Генеральному секретарю ЦК ВКП(б) І.В. Сталину, с. 194). На думку політика, Німеччина була зацікавлена в незалежній Словаччині тільки тому, що планувала зробити її предметом торгів з Польщею, обмінявши згодом на «коридор» та Данциг (Письмо народного комиссара иностранных дел СССР М.М. Литвинова, с. 208).

Словацька республіка з перших днів існування мала фактичний статус німецького протекторату. Власне патронат Німеччини зіграв певну роль в утвердженні Словацької держави на міжнародній арені. Після підписання радянсько-німецького пакту Молотова – Ріббентропа про ненапад у серпні 1939 р. словацьке питання стало частиною зовнішньої політики Радянського Союзу (Ліхтей, 2016, с. 102). Зближення з Німеччиною диктувало СРСР новий підхід до чехословацького питання та вимагало встановлення дипломатичних відносин зі Словаччиною. Тим паче, що це могло посприяти «активізації радянської політики в південно-східній Європі, за Карпатами, на Балканах» (Мар'яна, 2011, с. 258).

Де-юре СРСР визнав Словацьку республіку у вересні 1939 р. Як справедливо відзначає І. Боровець, радянсько-словацькі дипломатичні відносини впродовж 1939-1941 рр. не виходили за межі традиційної практики, а їх встановлення та розвиток були продиктовані передусім кон'юнктурою короткочасного німецько-радянського партнерства (Боровець, 2007, с. 41).

Криза в радянсько-словацьких відносин розпочалася влітку 1940 р. з приходом на посаду міністра закордонних справ Словаччини В. Туки, який мав репутацію відданого рейху політика та відкрито засуджував панславізм. Ситуацію ускладнювало й те, що Німеччина планувала використати Словацьку республіку як плацдарм для проникнення на Балкани та глибокий тил німецької армії в майбутній війні проти СРСР (Боровець, 2007, с. 40). Надзвичайний та повноважний посол СРСР у Словаччині Г. Пушкін з цього приводу констатував, що говорити про «якусь самостійну політику цієї держави» не можна, а в погіршенні радянсько-словацьких відносин «вельми зацікавлені німці» (Čierna-Lantayová, 2009, s. 181). Словаччина, констатував дипломат, має вели-

ке значення для німців, «особливо у випадку різкого погіршення відносин між Радянським Союзом та Німеччиною» (Čierna-Lantayová, 2009, s. 181).

Як вірно констатує історик А. Грубонь, радянсько-словацькі відносини на першому етапі Другої світової війни погіршувалися паралельно із німецько-радянськими відносинами (Грубонь, 2016, с. 237). Остаточно вони припинилися після нападу Німеччини на СРСР. 21 червня 1941 р. німецький посол у Братиславі Г. Лудін під час зустрічі з президентом Й. Тісо та прем'єр-міністром В. Тукою поставив їм запитання щодо готовності словацької армії взяти участь у можливій війні проти СРСР. Як доповідав німецький дипломат в Берлін того ж дня, вони обидва відповіли схвально (Быстрицки, 2017, с. 193). Наступного дня, 22 червня 1941 р. о 9 годині ранку Г. Лудін офіційно інформував словацький уряд про початок війни Німеччини проти Радянського Союзу. У відповідь Словаччина 23 червня розірвала дипломатичні відносини з СРСР. Словацький делегат в Москві Ю. Шимко пояснював таке рішення влади тим, «що Словаччина прийняла сторону Німеччини та зобов'язалася координувати з нею свою політику» (Мар'їна, 2011, с. 35). Того ж дня Словаччина заявила про вступ у війну на боці Німеччини (Волков, 1999, с. 240). 24 червня 1941 р. Рада міністрів під головуванням В. Туки оголосила 22 червня за початок боєготовності держави, а міністр внутрішніх справ О. Мах зачитав по радіо оголошення про вступ Словацької республіки у війну проти СРСР (Быстрицки, 2017, с. 194).

За таких обставин, СРСР уже 3-4 липня 1941 р. висловився за відновлення Чехословацької республіки (ЧСР) та дипломатичних відносин з нею. Тим самим Радянський Союз підтримав ідею континуїтету Чехословацької республіки та анулювання Мюнхенських угод. Радянський посол у Великобританії І. Майський 8 липня 1941 р. передав президенту Чехословаччини в еміграції Е. Бенешу таке: «а) політичною програмою радянського уряду є самостійна Чехословаччина з чехословацьким національним урядом; б) само собою зрозуміло, що радянський уряд не хоче втручатися у внутрішні справи Чехословаччини й що питання про внутрішній режим та структуру чехословацький народ вирішить самостійно...» (Мар'їна, 2005, с. 404).

Е. Бенеш радо прийняв пропозицію про співпрацю з СРСР. Уже 18 липня 1941 р. був підписаний Договір між урядом СРСР та урядом Чехословацької республіки. Тим самим Радянський Союз заявив про свою підтримку програми відродження Чехословацької республіки до складу якої після закінчення війни мали повернутися й словацькі землі. Активізація співпраці СРСР з Е. Бенешем у наступні місяці дала підстави чехословацькому уряду в еміграції у своїй ноті від грудня 1941 р. заявити, що офіційна Москва ігнорує існування «так званої словацької держави» та вважає «її по праву тим, чим вона насправді є: штучною і тимчасовою конструкцією німецької політики» (Мар'їна, 2009, с. 33).

12 грудня 1943 р. у Москві був укладений Договір про дружбу, взаємодопомогу та повоєнну співпрацю між СРСР та Чехословаччиною. У вступ-

ній частині документу йшлося про бажання договірних сторін змінити та доповнити радянсько-чехословацький договір 1935 р. (цим підкреслювався континуїтет Чехословацької республіки) та підтвердити угоду 1941 р., а також висловлювалося бажання забезпечити дружбу та співпрацю двох країн у повоєнний період (Договор о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Чехословацкой Республикой, с. 121-122). І хоча в документі нічого не говорилося про кордони та державний устрій Чехословацької республіки, Радянський Союз розглядав словацькі землі виключно як її складову.

18 грудня 1943 р. відбулася робоча зустріч лідерів СРСР та Чехословаччини, в ході якої Й. Сталін рекомендував Е. Бенешу «міцно тримати в руках» словаків та «враховуючи їх нечисленність, жодного сепаратизму не можна допускати, це була б немислима дурість. З боку словаків це просто безглузде божевілля» (Мар'яна, 2009, с. 159). Й. Сталін під час зустрічі з Е. Бенешем наголошував, що «Словаччина не повинна й думати про те, щоб стати самостійною. Вона належить Чехословаччині» (Мар'яна, 2009, с. 159).

У Словаччині в 1944-1945 рр. серед місцевих комуністів вельми популярним було гасло «За радянську Словаччину». Воно передбачало входження Словаччини до складу СРСР та проведення соціалістичної революції (Мар'яна, 2016, с. 245). В аналітичному огляді словацького комуніста Г. Гусака «Про розвиток і ситуацію в Словаччині», який був підготовлений для радянського керівництва в середині 1944 р., про повоєнний державно-правовий статус Словаччини говорилося так: «...найбільш бажана комбінація з СРСР, а якщо ЧСР, то національно-федеративна та соціалістична» (Мар'яна, 2016, с. 245). Під час Словацького національного повстання 1944 р., згідно з твердженням секретаря ЦК КПС Е. Фріша (липень 1945 р.), «компартія жила ідеями боротьби за приєднання Словаччини до СРСР» (Мар'яна, 2016, с. 246). Навіть на початку 1945 р. в північно-східній Словаччині комуністи при підтримці Червоної Армії продовжували агітацію населення та збір підписів за приєднання до СРСР. Однак вже в середині лютого 1945 р. такі агітатори були викликані до радянського військового управління в Пряшеві, де їх діяльність була піддана гострій критиці через те, що не узгоджується з радянсько-чехословацьким договором та «за даних обставин є завчасною» (Шмигель, 2010, с. 139).

Входження Словаччини до складу СРСР не відповідало зовнішньополітичним інтересам Москви, адже одним із першочергових завдань радянської зовнішньої політики на завершальному етапі Другої світової війни було утвердження континентальної та геополітичної могутності СРСР. Задля цього потрібно було не дати союзникам по Антигітлерівській коаліції усунути себе від загального повоєнного врегулювання в Європі та забезпечити оптимальні умови власної безпеки завдяки територіальним змінам на континенті шляхом створення дружніх СРСР держав і урядів. Відповідно до цих стратегічних завдань СРСР був зацікавлений у забезпеченні дипломатичних та політичних умов для відновлення Чехословацької республіки. У записці керів-

ника Комісії Народного комісаріату закордонних справ СРСР по компенсації збитків, нанесених Радянському Союзу гітлерівською Німеччиною та її союзниками, І. Майського народному комісару закордонних справ В. Молотову з питань майбутнього миру та повоєнного устрою від 10 січня 1944 р. зазначалося, що «на противагу Польщі, СРСР вигідно прагнути до створення сильної Чехословаччини, яка через політичні настрої її населення, а також у зв'язку з недавнім підписанням радянсько-чехословацького пакту про взаємодопомогу на 20 років здатна бути важливим провідником нашого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі» (Записка керівника Комісії Народного комиссариата иностранных дел (НКВД) СССР, с. 30). У документі також зазначалося, що Чехословаччина мінімально повинна бути відновлена у своїх колишніх кордонах та мати спільний кордон з СРСР (Записка керівника Комиссии Народного комиссариата иностранных дел (НКВД) СССР, с. 30). Іншими словами, офіційна Москва й надалі виступала за повернення Словаччини до складу ЧСР.

Радянське керівництво не змінило власних поглядів на дане питання навіть під впливом політичних маневрів міністра національної оборони та головнокомандувача збройними силами Словаччини Ф. Чатлоша. Г. Пушкін ще в лютому 1941 р. на прохання Народного комісаріату закордонних справ СРСР дав йому таку характеристику: «Чатлош я схильний розглядати, як людину, добре налаштовану щодо Радянського Союзу. Але він досить хитрий і обережний, щоб відкрито виявляти симпатії до нас. Цього він не зробить доти, доки не зміниться політична ситуація у Центральній Європі, інакше кажучи, доти, доки Німеччина не перестане відігравати тут роль визначально-го фактора» (Мар'яна, 2008, с. 62).

Усвідомивши, що крах Німеччини неминучий, а Червона Армія наближається до кордонів Словаччини, Ф. Чатлош став «змінювати курс», про що свідчили його спроби налагодження контактів з партизанами та радянською владою (Мар'яна, 2011, с. 41). У травні 1944 р. Ф. Чатлош сформував дві нові добре озброєні піхотні дивізії, що утворили Східнославацький корпус під командуванням генерала А. Малара. Ці дивізії він планував використати для виступу проти німців, розраховуючи з їх допомогою здійснити переворот для того, щоб встановити військову диктатуру та зберегти самостійність Словаччини, однак вже під заступництвом СРСР. На початку серпня 1944 р. Ф. Чатлош адресував радянській владі свій план дій, відомий під назвою «Меморандум Чатлоша». Цікаво, що спочатку СРСР не відкидав можливості скористатися «послугами» генерала. Однак розуміючи, що це суперечитиме курсу радянської влади на відновлення Чехословаччини та загрожуватиме союзу з Е. Бенешем, офіційна Москва відмовилася від співпраці з Ф. Чатлошем з політичних міркувань (Мар'яна, 2011, с. 41).

На завершальному етапі війни СРСР виступав за повернення Словаччини до складу ЧСР. Не дарма очільник Відділу міжнародної інформації ЦК ВКП(б) Г. Димитров під час зустрічі з чеськими та словацькими кому-

ністами у грудні 1944 р. щодо можливості входження Словаччини до складу СРСР наголошував: «Вкотре повторюю: було б помилкою, якби словацькі комуністи думали, що в інтересах Радянського Союзу є відокремлення словаків від чехів. Ніколи!... Чехи є добрим народом і словаки є добрим народом, і обидва народи мають велике майбутнє» (Cesta ke květnu, 1965, s. 519). Щодо майбутнього державно-правового устрою відновленої Чехословацької республіки Г. Димитров заявляв: «вважаю, що найкращим розв'язанням питання про взаємини чехів та словаків у звільненій ЧСР було б, щоб чехи та словаки перебували в рівноправному становищі, щоб у Чехії був чеський уряд, а в Словаччині – словацький уряд, і щоб був спільний федеративний чехословацький уряд. Щоб існував парламент чеський і парламент словацький, і, крім того, загальний чехословацький парламент» (Cesta ke květnu, 1965, s. 519). По суті мова йшла про відродження Чехословаччини на федеративних засадах. Однак проти цього рішуче виступав чехословацький уряд в еміграції й особисто Е. Бенеш, який, залишаючись прибічником концепції «чехословакізму», ратував за відновлення унітарної республіки. У грудні 1943 р. Е. Бенеш під час зустрічі з представниками Закордонного бюро КПЧ в Москві говорив так: «Ви ніколи не переконаєте мене в тому, щоб я визнав словацьку націю... Я вважаю, що словаки – це чехи й, що словацька мова є тільки одним із діалектів чеської мови. Я нікому не забороняю називати себе словаком, але не допущу, аби проголошували існування словацького народу» (Марьина, 2013, с. 374). У наступні місяці Е. Бенеш, можливо й під впливом офіційної Москви, яка визнавала словаків за окремий народ, частково переглянув власні погляди на дане питання. Про це свідчить документ, який був переданий делегації Словацької національної ради після завершення переговорів у Лондоні восени 1944 р. У ньому президент вважав недоцільним і абсурдним нав'язувати законами існування чехословацького народу та відстоював позицію абсолютної лояльності «у нас повинен бути повністю і чесно визнаний словак (як народ), чех (як народ), чехословаки (як народ)» (Марьина, 2013, с. 376).

Відзначимо, що Радянський Союз, визнаючи словаків за окремий народ, не підіймав питання про державно-правовий устрій Чехословацької республіки з двох причин. По-перше, СРСР знаючи позицію чехословацького уряду на дане питання, хотів уникнути проблем в радянсько-чехословацьких відносинах, оскільки був зацікавленим у подальшій співпраці. Невипадково чехословацький посол в СРСР З. Фірлінгер у своїх мемуарах писав, що «Комісар Молотов і маршал Сталін ... ретельно уникали всього, що могло торкатися нашого уряду, що могло виглядати, як нав'язування або як прагнення вплинути на нас. При кожній можливості вони підкреслювали своє ставлення до Чехословаччини як до повністю суверенної та незалежної держави, яка повинна самостійно розв'язувати свої проблеми у демократичний спосіб та якій СРСР не має наміру нічого нав'язувати й нічого наказувати» (Марьина, 2013, с. 359).

По-друге, радянське керівництво розуміло, що публічне обговорення питання про майбутній державний устрій Чехословацької республіки може зашкодити розширенню бази національно-визвольної боротьби проти режиму Й. Тісо. Представники опозиційної групи «Флора» перебуваючи на позиціях «єдиного чехословацького народу» підтримували плани Е. Бенеша по відродженню Чехословацької республіки як унітарної держави, у той час, як члени «Громадянського блоку» вимагали визнання самобутності словацького народу та рівноправних відносин з чехами, гарантувати які могла федерація.

Словацьке національне повстання 1944 р. об'єднало місцевих представників руху Опору навколо програми відновлення Чехословацької республіки на федеративних засадах згідно з принципом «рівний з рівним». Тому не дивно, що в січні 1945 р. Й. Сталін рекомендував генеральному секретарю ЦК КПЧ К. Готвальду виявляти максимум обережності та тактовності при розв'язанні словацького питання, зважати на Е. Бенеша та досягти домовленості з ним як із президентом (Мар'яна, 2016, с. 248).

Під час московських переговорів у березні 1945 р. з приводу формування урядової програми Національного фронту чехів і словаків доволі прогнозовано найбільші дискусії розгорілися саме навколо словацького питання. Делегація Словацької національної ради (СНР) наполягала на федеративному устрої Чехословацької республіки, у той час, як представники чеських партій були категорично проти. І хоча СРСР безпосередньо не втручався у хід переговорів, його інтереси репрезентував К. Готвальд, який переконував словаків поступитися чехам у даному питанні (Мар'яна, 2016, с. 250). Згідно зі спогадами Г. Гусака, перед генеральним секретарем КПЧ стояло завдання домовитися з Е. Бенешем, а тому він відкрито не підтримав питання про федеративний устрій Чехословаччини. У результаті делегація СНР змушена була поступитися та задовольнитись загальними формулюваннями про те, що чесько-словацькі відносини в республіці будуть розбудовуватись згідно з принципом «рівний з рівним».

Керівники СРСР знали зміст проекту програми уряду Національного фронту, підготовленого за результатами переговорів у Москві. Чимало зауважень до нього мав завідувач IV Європейським відділом НКЗС СРСР В. Зорін. Зокрема, на його думку, початок четвертого розділу (перший абзац) потребував редакційного виправлення, оскільки у ньому, хоч і йшлося про рівноправність чеського та словацького народів, не було згадки ні про автономію Словаччини, ні про федеративне об'єднання Чехії та Словаччини. В. Зорін вважав, що в інтересах подолання «словацького сепаратизму», варто було більш точно сформулювати «майбутні державні форми існування Словаччини в рамках єдиної чехословацької держави» (Замечания заведующего IV Европейским отделом (ЕО) НКВД СССР В.А. Зорина, с. 176).

Зауваження В. Зоріна з цього питання не були враховані в остаточній редакції проекту програми уряду Національного фронту й офіційна Москва не протестувала проти цього, а отже, погоджувалася. Як наслідок, у

затвердженій програмі уряду Національного фронту від 5 квітня 1945 р. зазначалося, що «словаки мають бути господарями на своїй словацькій землі так, як і чехи у своїй чеській Вітчизні, і що республіка буде відновлена як спільна держава рівноправних чеської та словацької націй» (Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, s. 407). Передбачалося існування національних органів влади на території Словаччини у вигляді Словацької національної ради та Корпусу уповноважених. При цьому питання про форму державного устрою ЧСР остаточно так і не було вирішене, а повноваження словацьких органів влади не визначені.

Висновки. СРСР хоча і вважав Словацьку державу штучним утворенням, продуктом німецької експансії, зближення з Німеччиною вимагало встановлення дипломатичних відносин з нею. Тому не дивно, що радянсько-словацькі міждержавні відносини у вересні 1939 – червні 1941 рр. на пряму залежали від короткочасного німецько-радянського партнерства. Офіційна Москва, після нападу нацистської Німеччини на СРСР та розірвання радянсько-словацьких міждержавних відносин, підтримала ідею континенту Чехословацької республіки та анулювання Мюнхенських угод. На практиці це означало, що СРСР виступає за повернення Словаччини до складу Чехословацької республіки, яка мала стати провідником радянського впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Радянський Союз вважав майбутній державно-правовий устрій республіки внутрішньою справою Чехословацької республіки та не втручався у питання врегулювання чесько-словацьких відносин. Позитивним було те, що радянське керівництво визнавало словаків за окремий народ. Це змусило чехословацький уряд та особисто Е. Бенеша частково переглянути власні погляди на дане питання та погодитися на відродження Чехословацької республіки як спільної держави рівноправних чеської та словацької націй, проте без чітко визначення державно-правового становища Словаччини.

Список використаних джерел і літератури:

- Быстрицкий, Й.** (2017). О вступлении Словацкой республики (1939-1945) в войну против СССР через три четверти столетия. *Запад – Восток*, (10), 191–213.
- Боровець, І.** (2012). *Словацька держава 1939-1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 352 с.
- Боровець, І.** (2007). Взаємовідносини СРСР та Словацької Республіки в 1939-1945 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Історія*, (18), 38–45.
- Волков, В. К. & Гибианский, Л. Я.** (Отв. ред.). (1999). *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939-1941 гг.* Москва: Индрик, 528 с.
- Волокитина, Т. В.** (отв. редактор). (1999). Замечания заведующего IV Европейским отделом (ЕО) НКВД СССР В.А. Зорина по проекту программы правительства Национального Фронта Чехов и Словаков, разработанному Заграничным руководством КПЧ. *Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг.* (в 2 т., Т. 1. 1944-1948 гг.). Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 175–177.

Волокитина, Т. В. (отв. редактор). (1999). Записка руководителя Комиссии Народного комиссариата иностранных дел (НКВД) СССР по возмещению ущерба, нанесенного Советскому Союзу гитлеровской Германией и ее союзниками, И.М. Майского народному комиссару иностранных дел В.М. Молотову по вопросам будущего мира и послевоенного устройства, 10 января 1944 г. *Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг.* (в 2 т., Т. 1. 1944-1948 гг.). Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 23–48.

Генеральному секретарю ЦК ВКП(б) И. В. Сталину, 16 марта 1939 г. Секретно. (1992). *Документы внешней политики СССР.* (22, 2. 1 сентября – 31 декабря 1939 г.). Москва: Международные отношения, 194 с.

Грубонь, А. (2016). Словацко-советские отношения в 1939-1941 гг. *Праці гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік*, (11). Мінск: БДУ, 227–238.

Договор о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Чехословацкой Республикой. Москва, 12 декабря 1943 года. (1957). *Международные отношения и внешняя политика СССР (1871-1957 гг.): сборник документов.* Москва, 121–122.

Ліхтей, І. (2016). Дипломатичний дискурс радянсько-словацьких відносин у 1939-1941 роках. *Історичний часопис з богемістики і словакістики*, (6). Ужгород: Видавництво TIMPANI, 100–117.

Марьина, В. В. (2009). *Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг., (2: 1941-1945 гг.).* Москва: Индрик, 432 с.

Марьина, В. В. (2013). *Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884-1948.* Москва: Индрик, 488 с.

Марьина, В. В. (2005). Восстановление Чехословацкого государства: международные аспекты. 1939-1945. *Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории* (в 2 кн., Кн. 1). Москва: Наука, 390–427.

Марьина, В. В. (2008). Советские дипломаты и словацкие политические деятели. 1939-1941 годы. По материалам Архива МИД РФ. *Новая и новейшая история*, 1, 49–68.

Марьина, В. В. (2011). Словакия в войне против СССР. 1941-1945 годы. *Новая и новейшая история*, 4, 35–53.

Марьина, В. В. (2011). Словакия периода Второй мировой войны в документах российских архивов. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (XXX), 256–263.

Марьина, В. В. (2016). Густав Гусак в Москве. 1945 год. *Дриновський збірник*, (9), 245–253.

Письмо народного комиссара иностранных дел СССР М. М. Литвинова полномочному представителю СССР в Великобритании И. М. Майскому, 19 марта 1939 г. Секретно. (1992). *Документы внешней политики СССР.* (22, Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939 г.). Москва: Международные отношения, 206–208.

Шмигель, М. (2010). Движение за присоединение северо-восточной Словакии к советской Украине (1944-1945) в контексте аннексии Закарпаття СССР. *Codrul Cosmîlului*, XVI (2), 133–145.

Шніцер, І. (2016). Словацьке національне питання на заключному етапі Другої світової війни (1943-1945 рр.). *Дриновський збірник*, (9), 236–244.

Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 2 svazek. (1965). Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 453 s.

Сіерна-Лантайová, D. (2009). *Tradičia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934-1949).* Bratislava, 270 s.

Program vlády Národního frontu Čechov a Slovákův Košický vládný program (5 apríla 1945). *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. (1998). Zv. II. Bratislava, 407–409.

Zápisnica z rokovania Jozefa Tísa s Adolfom Hitlerom (13.3.1939). URL: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/zapisnica-z-rokovania-jozefa-tisa-s-adolfom-hitlerom-13-3-1939/> (дата звернення: 10-15.11.2021).

References:

Bystritski, Y. (2017). O vstupeňi Slovatskoy respubliki (1939–1945) v vojnu protiv SSSR cherez tri chetverti stoletiya [On the entry of the Slovak Republic (1939–1945) into the war against the USSR three quarters of a century later]. *Zapad – Vostok*, (10), 191–213. [in Russian].

Borovets, I. (2012). *Slovatska derzhava 1939–1945 rr.: istorychna geneza ta osoblyvosti rozvytku* [The Slovak state in 1939–1945: historical genesis and peculiarities of development]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 352 s. [in Ukrainian].

Borovets, I. (2007). Vzaïmovïdnosyny SRSR ta Slovatskoi Respubliki v 1939–1945 rr. [Relations between the USSR and the Slovak Republic in 1939–1945]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Istoriia*, (18), 38–45. [in Ukrainian].

Volkov, V.K. & Gibianskiy, L.Ya. (Otv. red.) (1999). *Vostochnaya Evropa mezhdú Gítlerom i Stalinyim 1939–1941 gg.* [Eastern Europe between Hitler and Stalin 1939–1941]. Moskva: Indrik, 528 s. [in Russian].

Volokitina, T. V. (otv. redactor). (1999). Zamechaniya zaveduyushchego IV Evropeyskim otdelom (EO) NKID SSSR V.A. Zorina po proektu programmy i pravitelstva Natsionalnogo Fronta Chehov i Slovakov, razrabotannomu Zagranichnyim rukovodstvom KPCh [Remarks by the Head of the IV European Department (ED) of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR V. A. Zorin on the draft program of the government of the National Front of Czechs and Slovaks, developed by the Foreign leadership of the Communist Party of Czechoslovakia]. *Sovetskiy faktor v Vostochnoy Evrope. 1944-1953 gg.* (v 2 t., T. 1. 1944-1948 gg.). Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 175–177. [in Russian].

Volokitina, T. V. (otv. redactor). (1999). Zapiska rukovoditelya Komissii Narodnogo komissariata inostrannyih del (NKID) SSSR po vozmescheniyu uscherba, nanesennoho Sovetskomu Soyuzu gítlerovskoy Germaniyey i ee soyznikami, I. M. Mayskogo narodnomu komissaru inostrannyih del V. M. Molotovu po voprosam budushchego mira i poslevoennogo ustroystva, 10 yanvarya 1944 g. [The note of the head of the Commission of the People's Commissariat of Foreign Affairs (CPCFA) of the USSR on compensation for damage caused to the Soviet Union by Hitler's Germany and its allies, I. M. Maysky to People's Commissar for Foreign Affairs V. M. Molotov on the future of the world and the postwar system, January 10, 1944]. *Sovetskiy faktor v Vostochnoy Evrope. 1944-gg.* (v 2 t., T. 1. 1944–1948 gg.). Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 23–48. [in Russian].

Generalnomu sekretaryu TsK VKP(b) Y. V. Stalinu, 16 marta 1939 g. Sekretno [To the General Secretary of the Central Committee of the CPSU (b) J.V. Stalin, March 16, 1939. Classified]. (1992). *Dokumenty vneshney politiki SSSR*. (22, 2. 1 sentyabrya – 31 dekabrya 1939 g.). Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya, 194 s. [in Russian].

Grubon, A. (2016). Slovatsko-sovetskie otnosheniya v 1939–1941 gg. [Slovak-Soviet relations in 1939–1941]. *Pratsyi gístarychnaga fakulteta BDU: navukovyi zbornik*, (11). Minsk: BDU, 227–238. [in Russian].

Dogovor o druzhbe, vzaimnoy pomoschi i poslevoennom sotrudnichestve mezhdru Soyuzom Sovetskih Sotsialisticheskikh Respublik i Chehoslovatskoy Respublikoy. Moskva, 12 dekabrya 1943 goda [The treaty on Friendship, Mutual Assistance and Post-War Cooperation between the Union of Soviet Socialist Republics and the Czechoslovak Republic]. (1957). *Mezhdunarodnyie otnosheniya i vneshnyaya politika SSSR (1871–1957 gg.)*: Sbornik dokumentov. Moskva, 121–122. [in Russian].

Likhtei, I. (2016). Dyplomatychnyi dyskurs radiansko-slovatskykh vidnosyn u 1939–1941 rokakh [Diplomatic Discourse of Soviet-Slovak Relations in 1939–1941]. *Istorychnyi chasopys z bohemytyky i slovakystyky*, (6). Uzhhorod: Vydavnytstvo TIMPANI, 100–117. [in Ukrainian].

Marina, V. V. (2009). *Sovetskiy Soyuz i cheho-slovatskiy vopros vo vremya Vtoroy mirovoy voyny. 1939–1945 gg.* [The Soviet Union and the Czechoslovak question during World War II. 1939–1945]. (2: 1941–1945 gg.). Moskva: Indrik, 432 s. [in Russian].

Marina, V. V. (2013). *Vtoroy prezident Chehoslovakii Edvard Benesh: politik i chelovek. 1884–1948* [The second president of Czechoslovakia, Edward Beneš: a politician and a man. 1884–1948]. Moskva: Indrik, 488 s. [in Russian].

Marina, V. V. (2005). Vosstanovlenie Chehoslovatskogo gosudarstva: mezhdunaronyie aspekty. 1939–1945 [The restoration of the Czechoslovak state: international aspects. 1939–1945]. *Chehiya i Slovakiya v XX veke: ocherki istorii* (v 2 kn., Kn. 1). Moskva: Nauka, 390–427. [in Russian].

Marina, V. V. (2008). Sovetskie diplomaty i slovatskie politicheskie deyateli. 1939–1941 gody. Po materialam Arhiva MID RF [Soviet diplomats and Slovak politicians. 1939–1941. According to the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation]. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 1, 49–68. [in Russian].

Marina, V.V. (2011). Slovakiya v voyne protiv SSSR. 1941–1945 gody [Slovakia in the war against the USSR. 1941–1945]. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 4, 35–53. [in Russian].

Marina, V.V. (2011). Slovakiya perioda Vtoroy mirovoj vojny v dokumentah rossijskikh arhivov [Slovakia during the Second World War in documents of Russian archives]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, (XXX), 256–263. [in Russian].

Marina, V.V. (2016). Gustav Gusak v Moskve. 1945 god [Hustav Husak in Moscow. 1945]. *Drinovskiy zbirnyk*, (9), 245–253. [in Russian].

Pismo narodnogo komissara inostrannykh del SSSR M. M. Litvinova polnomochnomu predstavitel'yu SSSR v Velikobritanii I. M. Mayskomu, 19 marta 1939 g. Sekretno [The letter from the People's Commissar for Foreign Affairs of the USSR M. M. Litvinov to the Plenipotentiary Representative of the USSR in Great Britain I. M. Maisky, March 19, 1939. Classified]. (1992). *Dokumenty vneshney politiki SSSR*. (T. 22. Kn. 2. 1 sentyabrya – 31 dekabrya 1939 g.). Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya, 206–208. [in Russian].

Shmigel, M. (2010). Dvizhenie za prisoedinenie severo-vostochnoy Slovaki k sovet'skoy Ukraine (1944–1945) v kontekste aneksii Zakarpattia SSSR [The movement for the accession of northeastern Slovakia to Soviet Ukraine (1944–1945) in the context of the annexation of Transcarpathia by the USSR]. *Codrul Cosminului*, XVI (2), 133–145. [in Russian].

Shnitser, I. (2016). Slovatske natsionalne pytannia na zakliuchnomu etapi Druhoi svitovoi viiny (1943–1945 rr.) [The Slovak national question at the final stage of the Second World War (1943–1945)]. *Drynovskiy zbirnyk*, (9), 236–244. [in Ukrainian].

Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu. 2 svazek. (1965). Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 453 s. [in Czech].

Čierna-Lantayová, D. (2009). *Tradicia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949)*. Bratislava, 270 s. [in Slovak].

Zápisnica z rokovania Jozefa Tisa s Adolfom Hitlerom (13.3.1939). URL: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/zapisnica-z-rokovania-jozefa-tisa-s-adolfom-hitlerom-13-3-1939/> [in Slovak].

Отримано: 09.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.136–149

УДК 796.032-056.26(4)«19»

СМИРНОВ Віктор – здобувач Донецького національного університету імені Василя Стуса, спортсмен-інструктор Донецького регіонального центру з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю «Інваспорт», заслужений майстер спорту України, Герой України, вул. Почтова, 44, кв. 104, м. Слов'янськ, Донецька область, індекс 84100, Україна (svs_1986@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2605-3672>

SMIRNOV Viktor – Applicant of Vasyľ Stus Donetsk National University, athlete-instructor at Donetsk Centre of Physical Culture and Sport for People with Disabilities «Invasport», Honored Master of Sports of Ukraine, Hero of Ukraine, 44 Pochtova Street, fl. 104, Sloviansk, Donetsk region, index 84100, Ukraine (svs_1986@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Смирнов, В. (2021). Історія становлення європейського паралімпійського спорту (XX – початок XXI ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 136–149.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРАЛІМПІЙСЬКОГО СПОРТУ (XX — початок XXI ст.)

Анотація. Мета дослідження – узагальнити історію розвитку паралімпійського спорту в європейських країнах, окреслити основні проблеми та перспективи його розвитку. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, неупередженості та соціального підходу, а також на використанні системного, антропологічного та комплексного підходів. У дослідженні використано загальнонаукові (аналізу та синтезу), загальноісторичні (хронологічний та історико-порівняльний) та міждисциплінарні методи (цитування, контент-аналізу, інтерпретативного аналізу). **Наукова новизна статті** полягає в тому, що комплексно проаналізовано зародження європейського паралімпійського спорту у XX ст., висвітлено участь у цих змаганнях спортсменів з інвалідністю з країн Європи, описано зародження та розвиток літніх і зимових Паралімпійських ігор, визначено основні напрями, проблеми та перспективи розвитку європейського паралімпійського руху. **Висновки.** Паралімпійський

рух сьогодні є важливим складником міжнародного спорту, ключовим чинником забезпечення соціальної адаптації інвалідів у суспільстві, підтримки впевненості та віри інвалідів у власні можливості. Фактично не залишилося жодного виду спорту з відомих та популярних, у яких не брали участь спортсмени з інвалідністю. Неухильно розширюється кількість паралімпійських дисциплін. Паралімпійський спорт сприяє оптимізації фізичного, психічного та морального стану інвалідів. В умовах розвитку національної системи фізичної культури та спорту потреба подальшого широкого та всебічного залучення інвалідів до активних занять фізичними вправами повинна розширюватися і набувати основного значення в процесах соціалізації інвалідів. Створення рівних умов інвалідам в аспекті їх залучення до заняття фізичною культурою і спортом – це основне досягнення розвинених європейських країн. Цей досвід європейських традицій паралімпійського спорту дуже цінний і для України.

Ключові слова: Паралімпійські ігри, паралімпійський рух, спорт інвалідів, спортивні організації інвалідів, спортивний рух інвалідів у Європі.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF EUROPEAN PARALYMPIC SPORTS (XX – early XXI century)

Abstract. *The purpose of the study is to summarize the history of the development of Paralympic sports in European countries, to identify the main problems and prospects for the development of the Paralympic movement. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, impartiality, and social approach, as well as the use of systemic, anthropological, integrated and value-based approaches. The general scientific (analysis and synthesis), general historical (chronological and historical-comparative) and interdisciplinary research methods (citation, content analysis, interpretative analysis) have been used. The scientific novelty lies in the fact that the origins of the European Paralympic Sports in the twentieth century are comprehensively analyzed, the participation of athletes with disabilities from European countries is covered, the origins and development of the Summer and Winter Paralympic Games are described, the main directions, problems and prospects for the development of the European Paralympic Movement are identified. Conclusion.* The Paralympic movement today is an important component of international sport, a key factor in ensuring the social adaptation of people with disabilities in society, maintaining the confidence and faith of people with disabilities in their capabilities. In fact, there are no known and popular sports that do not involve athletes with disabilities. The number of Paralympic disciplines is steadily expanding. Paralympic sports contribute to optimizing the physical, mental, and moral condition of people with disabilities. With the development of the national system of physical education and sports, the need for further broad and comprehensive involvement of people with disabilities in active exercise should be broadened and given priority in the processes of socialization of people with disabilities. The creation of equal conditions for people with disabilities in terms of their involvement in physical education and sports is the main achievement of developed European countries. This experience of European traditions of Paralympic sports is very valuable for Ukraine as well.

Key words: Paralympic Games, Paralympic movement, sports for people with disabilities, sports organizations of people with disabilities, sports movement of people with disabilities in Europe.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні ставлення до людей з обмеженими можливостями значно покращилося. Однак все ще зберігається

принцип ізоляції дітей та людей із порушеннями здоров'я, відсутні сприятливі умови для їхньої соціальної інтеграції в різні соціальні сфери суспільства.

У сфері адаптивної фізичної культури все ще не визначено основні умови соціальної інтеграції, облік яких дозволяє проводити її успішно. Тому питання методології соціальної інтеграції людей з інвалідністю в різних видах адаптивної фізичної культури потребує розроблення. Необхідний пошук моделей та обґрунтування структури такого поєднання в адаптивному фізичному вихованні, адаптивної рухової рекреації й адаптивному оздоровчому спорті.

У зв'язку з цим вивчення європейського досвіду вирішення соціальних проблем інвалідів, звернення до питань сучасних європейських традицій паралімпійського спорту, що формувалися впродовж XX – на початку XXI ст., визначило актуальність теми дослідження.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження складають міжнародні нормативно-правові документи, які регулюють соціальний захист та права осіб з інвалідністю, а також є базовими документами в питанні становлення та розвитку паралімпійського спорту і руху. До таких джерел відносимо: Статут Міжнародного спортивного комітету глухих (1926 р.), Регламент проведення змагань з видів спорту для інвалідів (1959 р.), який підготував та видав Людвіг Гетьман у «Книзі Сток-Менделівських ігор для паралізованих»; Декларацію «Про поліпшення якості життя інвалідів» (2003 р.); Конституцію та Регламенти Міжнародного паралімпійського комітету (далі – МПК) і паралімпійського руху (2004 р.). Окрему групу джерел складають статистичні дані про стан розвитку паралімпійського спорту в Європі, що є невід'ємною частиною системи кількісних показників досягнень учасників ігор. Отже, джерельна база є різноманітною та достатньою для дослідження історії становлення інваспорту в Європі.

Серед досліджень теми варто виділити праці Б. Кулинич та В. Лазуренко «Історія українського паралімпійського спорту в електронних медіа: рівень інформативності та репрезентативності» та «Історія становлення паралімпійського спорту України за матеріалами вітчизняної газетної періодики (1980-ті – початок 1990 рр.)» (Кулинич, 2021). Зазначені статті присвячені висвітленню в українських електронних засобах масової інформації історії та становлення паралімпійського спорту в Україні. Проаналізувавши матеріали вітчизняних електронних спортивних ЗМІ, автори відзначають роль у вивченні історії та популяризації паралімпійського руху в Україні. У зв'язку з цим констатуємо, що проблема розвитку паралімпійського спорту в Україні має важливе місце на спортивних вебсайтах, насамперед Національного олімпійського комітету України та Національного комітету спорту інвалідів України.

У статті Є. Гик, К. Гупало «Параолимпийское игры» (Гик, 2010) представлена хроніка літніх Паралімпіад, а також подано основні види паралімпійського спорту. У дослідженні висвітлено описову інформацію щодо основних

етапів розвитку паралімпійського руху, водночас подано тільки перелік різновидів літніх і зимових паралімпійських видів спорту.

Мета статті – проаналізувати та узагальнити історію розвитку паралімпійського спорту в європейських країнах упродовж ХХ – на початку ХХІ ст., окреслити основні проблеми та перспективи розвитку паралімпійського руху. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі дослідницькі завдання: по-перше, розглянути основні етапи розвитку паралімпійського руху; по-друге, проаналізувати історію становлення європейського паралімпійського спорту; по-третє, з'ясувати характерні риси та особливості розвитку адаптивного спорту в Європі, використовуючи різноманітні джерела, зокрема нормативну базу МПК та ЗМІ.

Виклад основного матеріалу. Соціальні права – це одна з основних концепцій, на яких у минулому столітті була побудована «нова Європа». Прийнята 7-8 травня 2003 р. в Малазі (Іспанія) Декларація «Про поліпшення якості життя інвалідів», призначена урядам та ключовим громадським силам Європи, визначила, що «основною метою на наступне десятиліття є поліпшення якості життя інвалідів та їхніх сімей, при цьому особливе значення має надаватися інтеграції і повноправному участі в суспільному житті» (Модіне, 2003).

Саме це положення стало базисом у питаннях вивчення проблеми участі інвалідів у спорті. Ще в 30-х рр. ХХ ст. вийшла у світ одна з перших узагальнювальних монографій Дж. Стаффорда «Спорт інвалідів», у якій була зроблена спроба аналізу проблеми, що існує (Stafford, 1939).

Інтеграція інвалідів у сучасне суспільство, залучення їх в усі сфери життя спричинили вивчення правового статусу спортсменів з інвалідністю (Abrams, 2010).

У світовій науковій літературі, у сучасних соціальних мережах накопичено фактичний матеріал про розвиток паралімпійського спорту в європейських країнах, участь інвалідів у спортивних змаганнях, який вимагає аналізу, узагальнення та практично не використовується українськими дослідниками і не внесений до науково-інформаційного обігу.

Адаптивний спорт (спорт інвалідів) є різновидом адаптивної фізичної культури. Його мета – реалізація здібностей людини та порівняння їх зі здібностями інших людей, які мають аналогічні проблеми в розвитку. Адаптивний спорт орієнтований на змагання, досягнення максимальних результатів. Тобто ключовою є установка на рекорд – це і є головна відмінність адаптивного спорту від всіх інших видів адаптивної фізкультури (Пангелова, Адаптивний спорт).

Необхідною умовою під час заняття адаптивним спортом є класифікація спортсменів за здібностями, прагнення до максимального зрівняння шансів на перемогу. Такий розподіл здійснюється за двома основними напрямками – медичному, де основним критерієм є ступінь наявного ураження

функцій, і спортивно-функціональному, де враховується специфіка рухової активності в кожному конкретному виді спорту.

На сьогодні найбільшого поширення набули три напрями спорту людей з інвалідністю: паралімпійський, сурдоломпійський та спеціально олімпійський. Розглянемо історію становлення європейського паралімпійського спорту.

16 серпня 1924 р. був утворений Міжнародний спортивний комітет глухих (МСКГ). До нього увійшли федерації, що об'єднували спортсменів із порушенням слуху. З того часу МСКГ кожні чотири роки став проводити літні Всесвітні ігри глухих. На першому Конгресі МСКГ, який відбувся в Брюсселі 31 жовтня 1926 р., був прийнятий Статут цієї організації. До початку Другої світової війни до неї долучилися Німеччина, Швейцарія, Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Австрія, США, Японія та Болгарія. У 1949 р. до них доєдналися Іспанія та Югославія. Згодом було організовано Міжнародні зимові ігри (История Дефлимпийских (сурдлимпийских) игр, 2015).

Традиційно виникнення видів спорту, у яких можуть брати участь інваліди, пов'язують з ім'ям англійського нейрохірурга Людвіга Гуттмана, що, долаючи вікові стереотипи щодо людей із фізичними недоліками, долучив спорт у процес реабілітації хворих з ушкодженнями спинного мозку. На практиці було доведено, що спорт для таких людей створює умови для успішної життєдіяльності, відновлює психічну рівновагу, дозволяє повернутися до повноцінного життя незалежно від фізичних недоліків.

Під час Другої світової війни на базі Сток-Мандевільського госпіталю в англійському місті Ейлсбері Людвіг Гуттман заснував Центр Лікування спинних травм. Тут проходили перші змагання зі стрільби з лука для спортсменів на візках. 28 липня 1948 р. група інвалідів, яка складалася з 16 паралізованих чоловіків і жінок, колишніх військовослужбовців, уперше за всю історію спорту почали використовувати спортивне спорядження (Гик, 2010).

У 1952 р. колишні голландські військовослужбовці доєдналися до руху та заснували Міжнародну спортивну федерацію людей із порушеннями опорно-рухового апарату. У 1956 р. Людвіг Гуттман розробив «Хартію спортсменів», сформував основи, на основі яких у подальшому вдосконалювався спорт інвалідів (3 історії Паралімпійських ігор).

У 1960 р. під егідою Всесвітньої федерації військовослужбовців створюють Міжнародну робочу групу, що вивчала проблеми спорту для людей з інвалідністю. У тому ж році в Римі були проведені перші міжнародні змагання інвалідів, фактично перші Паралімпійські ігри, у яких взяли участь 400 спортсменів з інвалідністю з 23 країн (Сирота).

У 1964 р. була створена Міжнародна спортивна організація інвалідів, до якої доєдналися 16 країн світу. Під час змагань у Токіо в 1964 р. за 7 видами спорту вперше офіційно підняли прапор, заслухали гімн та оприлюднили офіційну емблему ігор. Графічним зображенням світового паралімпійського руху визначили червону, синю та зелену пів сфери, що символізують розум,

тіло та незламний дух. Було вирішено, що кожного четвертого року ці ігри слід проводити в країні олімпіад та відтоді їх вважають Олімпійськими іграми інвалідів. Саме тоді Паралімпійські ігри проводилися в рік Олімпійських ігор, а, починаючи з Паралімпійських ігор у Сеулі 1988 р., вони проходили в тих самих містах, що їхні олімпійські аналоги. Двічі ігри проводили в країнах, однак не в містах Олімпіад – у Німеччині та Канаді, і тричі в інших країнах, оминаючи Олімпійські, – в Ізраїлі та в Нідерландах в 1980 і 1994 рр. (Історія паралимпійського спорту).

Термін «Паралімпійські ігри» став офіційним із 1988 р. Ця назва походить від грецького применника «рага» («близько» або «поряд») і словосполучення «Олімпійські ігри». Перші Паралімпійські зимові ігри пройшли в м. Ерншельдсвік (Швеція) в 1976 р. Починаючи з ігор у 1992 р., у Тігнесі-Альбервілі (Франція), Паралімпійські зимові ігри проходять в тих самих містах, що й Олімпійські зимові ігри (Історія паралимпійського спорту).

Із розвитком паралімпійського руху зростала необхідність у підвищенні координації та розширенні співпраці між різними організаціями. Так, у 1972 р. в Торонто у змаганнях взяли участь більше тисячі спортсменів з інвалідністю на візках з 44 країн. І лише з 1976 р. у змаганнях учасниками стали спортсмени з іншими групами ушкодження: інваліди по зору та люди, що перенесли ампутацію кінцівки. Із кожними наступними іграми зростала не тільки кількість учасників, поширювалася географія країн, а й збільшувалася кількість видів спорту.

У 1978 р. була створена Міжнародна асоціація спорту та фізичної культури для осіб із церебральним паралічем (СП-Ісра), у 1981 р. – Міжнародна федерація спорту сліпих (ІБСА), а в 1986 р. – Міжнародна спортивна федерація для осіб із порушенням інтелекту (ІНАС-Фід).

У 1982 р. чинні міжнародні організації об'єднали зусилля для створення Міжнародного Комітету з координації спорту для інвалідів у всьому світі (ІКК). У 1986 р. до них також доєдналися Міжнародний спортивний комітет глухих (ЦІСС) та ІНАС-Фід. ІКК представляв інтереси груп інвалідів і керував Паралімпійськими іграми в період між 1982 і 1992 рр. (Історія паралимпійського спорту).

Щораз вища потреба в розширенні національного представництва та створення Паралімпійського руху, здебільшого орієнтованого на спорт, призвели до заснування в 1989 р. в Дюссельдорфі (Німеччина) Міжнародного Паралімпійського комітету як визнаного керівного органу паралімпійського руху. На зустрічі були присутні представники шести ІОСД, яких вважають членами-засновниками МПК, та 42 національних Паралімпійських комітетів і національних організацій спорту для інвалідів. Вони затвердили першу Конституцію МПК та обрали першого Президента – доктора Роберта Стедварда (Dr. Robert Steadward) з Канади. Лише п'ять років по тому, у 1994 р., МПК взяв на себе повну відповідальність за проведення Паралімпійських ігор (International Paralympic Committee).

Для того, щоб сповна відобразити історію розвитку європейського спорту інвалідів, слід звернутися власне до історії Паралімпійських ігор.

Всесвітні ігри інвалідів, фактично перші Паралімпійські ігри, відбулися в Римі (Італія) в 1960 р. майже відразу після закінчення XVII Олімпіади. Їх відкрила дружина колишнього президента Італії Карло Гонки, а Папа Римський Іоанн XXIII вітав учасників змагань у Ватикані. В іграх брали участь тільки спортсмени-візочники, які перенесли травму спинного мозку. Були також представлені стрільба з лука, легка атлетика, баскетбол, фехтування, настільний теніс, плавання, а також дартс і більярд.

У других Паралімпійських іграх (Токіо, Японія, 1964 р.) взяли участь 390 спортсменів з 22 країн. Ігри вдалося провести в Японії завдяки сталому зв'язкам японських фахівців-медиків зі Сток-Мандевільським центром Людвіга Гутмана. Команди Великобританії (70 осіб) і США (66 осіб) були представлені найбільшою кількістю атлетів. У програму Ігор було внесено нові види спорту, зокрема гонки на візках: індивідуальні на 60 м і естафетні, важка атлетика та метання диска. Розіграний комплект у 144 медалі. За кількістю завойованих медалей явними лідерами в неофіційному загальнокомандному заліку виявилися спортсмени США. Друге і третє місця посіли команди Великобританії та Італії відповідно. Визначальною подією ігор стало їхнє перейменування на «Паралімпійські». На змаганнях уперше використовувалася паралімпійська атрибутика (прапор, гімн і символ) (Paralympic Games).

Наступні Ігри повинні були пройти в Мехіко відразу після Олімпіади-1968. Однак уряд Мексики ще за два роки до цього відмовилися від Паралімпіади з огляду на технічні труднощі. Виручив Ізраїль, який організував змагання на високому рівні. У третіх Паралімпійських іграх (Тель-Авів, Ізраїль, 1968 р.) брали участь 750 атлетів із 29 країн. У порівнянні зі змаганнями в Токіо програма Ігор істотно розширилася. У проведенні змагань із деяких видів спорту, наприклад з баскетболу, плавання та легкої атлетики, внесені класифікаційні зміни. Героєм Ігор в Ізраїлі став Р. Марсон з Італії, виборовши в трьох видах спорту 9 золотих медалей. Спортсменка Л. Дод з Австралії протягом одного дня встановила три світових рекорди в плаванні. Е. Оуен з США в декількох видах спорту завоював 7 медалей різного гатунку. За підсумками Паралімпійських ігор 1968 р. турнірну таблицю в неофіційному командному заліку очолили США. Другими були паралімпійці Великої Британії, третіми – Ізраїлю (Paralympic Games).

У четвертих Паралімпійських іграх (Хайдельберг, Німеччина, 1972 р.) взяли участь 1000 спортсменів із 44 країн. Найчисленніші делегації представлені Німеччиною, Великобританією та Францією. У програму змагань були внесені нові види спорту та дисципліни для спортсменів різних груп недієздатності: гандбол, біг на 100 м для спортсменів із порушенням зору. Під час Ігор встановлено кілька світових рекордів, зокрема в плаванні, де вперше використовувалися спеціальні технічні засоби. Найбільшу кількість медалей завоювали американські та німецькі спортсмени. З великим відставан-

ням від лідерів третє неофіційне загальнокомандне місце посіли спортсмени Південно-Африканської Республіки (ПАР) (История Паралимпийских игр).

Після проведення Паралімпійських ігор 1972 р. за пропозицією технічного комітету фахівці працювали над удосконаленням правил змагань. Під час Паралімпійських ігор у Хайдельберзі реалізована різнобічна культурна програма, наприклад, практично почали застосовувати ідею «наметового пива» для всіх учасників, а встановлений Великий Курінь у реабілітаційному центрі став місцем вечірніх розваг усіх присутніх.

У п'ятих Паралімпійських іграх (Торонто, Канада, 1976 р.) взяли участь 1600 спортсменів (з них 253 жінки) із 42 країн. На знак протесту проти участі в них спортсменів ПАР, на Ігри не приїхали представники деяких країн. Уперше в змаганнях брали участь 261 спортсмен з ампутованими кінцівками та 167 атлетів із порушенням зору. На Паралімпійських іграх у Торонто вперше здійснено телевізійну трансляцію змагань спортсменів з інвалідністю більш ніж для 600-тисячної аудиторії кожної області Онтаріо. Істотно розширилася програма змагань: їзда на візках на 200, 400, 800 і 1500 м. За кількістю медалей у неофіційному загальнокомандному заліку спортсмени США з великим відривом від інших країн завоювали перше загальнокомандне місце. Друге і третє місця посіли команди Нідерландів та Ізраїлю відповідно.

У церемонії відкриття шостих Паралімпійських ігор (Анхем, Нідерланди, 1980 р.) взяли участь 2500 спортсменів із 42 країн. Розширена класифікація спортсменів дозволила розіграти понад 3 тис. медалей. Уперше до програми Паралімпійських ігор було внесено волейбол сидячи, а також змагання для чотирьох груп інвалідності спортсменів. Голбол, як різновид футболу для спортсменів із порушенням зору, став паралімпійським видом спорту. Перше, друге та третє місця в неофіційному загальнокомандному заліку посіли відповідно команди США, Німеччини та Канади (История Паралимпийских игр).

Паралімпійські ігри 1984 р. проходили в Америці та Європі: 1780 спортсменів із 41 країни брали участь у змаганнях у Нью-Йорку і 2300 представників із 45 країн – у Сток-Мандевілі. На Іграх було розіграно 900 медалей. Фінансування здійснювалося не тільки з державних, а й із приватних джерел, основна частина дотацій представлена через інформаційне агентство урядом США.

Основними представниками ЗМІ були компанії Бі-Бі-Сі, голландське, німецьке та шведське телебачення. За проведенням змагань із 13 видів спорту в Нью-Йорку спостерігали більше ніж 80 тис. глядачів. Представники кожної групи інвалідності продемонстрували на Іграх значні результати: у підсумку команда США виборола 276 медалей, посіла в неофіційному загальнокомандному заліку перше місце, а спортсмени Великобританії з 240 медалями – друге місце. У Сток-Мандевілі змагання проводилися за 10 видами спорту. Установлено велику кількість світових і паралімпійських рекордів, особливо в легкій атлетіці. Паралімпійські ігри в Сток-Мандевілі, незважаючи на короткий термін (4 місяці) підготовки, мали значний успіх. Організатори зма-

гань погодилися з необхідністю участі в Паралімпійських іграх спортсменів усіх чотирьох груп інвалідності (Параолімпійские игры. История).

На восьми Паралімпійські ігри (Сеул, Південна Корея, 1988 р.) прибула рекордна на той час кількість спортсменів – 3053 представники з 61 країни. Спортсменів, тренерів та технічний персонал розмістили в спеціально обладнаному містечку, у якому було 10 житлових будинків із 1316 квартирами. У програму внесено 16 видів спорту. Як демонстраційний вид спорту був представлений теніс на візках. У Сеулі окремі спортсмени вибороли по кілька медалей у різних видах спорту. Перше місце в неофіційному загальнокомандному заліку посіла команда США (268 медалей), друге – Німеччини (189 медалей), третє – Великобританії (179 медалей) (История Паралимпийских игр).

Церемонія відкриття дев'ятих Паралімпійських ігор (Барселона, Іспанія, 1992 р.) проходила 3 вересня на Олімпійському стадіоні. На ній були присутні 65 тис. глядачів; 90 делегацій брали участь в урочистому параді. В олімпійському містечку розмістилося понад 3 тис. спортсменів та тисячі тренерів, офіційних осіб і менеджерів. Для спортсменів були організовані всі необхідні види медичного обслуговування. Упродовж 12 днів спортсмени змагалися в 15 видах спорту. Під час Ігор близько 1,5 млн. глядачів відвідали різні змагання. В іграх взяли участь 3020 спортсменів, приблизно 50% від загальної кількості спортсменів змагалися в плаванні та легкій атлетіці. Установлено 279 світових рекордів і розіграна 431 золота медаль. Після Паралімпійських ігор в Барселоні для спортсменів із вадами розумового розвитку також були проведені змагання в Мадриді (Paralympic Games).

Десяті ігри стали першими в історії, які отримали комерційну підтримку спонсорів. Розігрувалося 508 комплектів нагород у 20 видах програми. Як показові види спорту були представлені вітрильний спорт і регбі на візках. На десяти ігри (Атланта, США, 1996 р.) прибуло 3195 спортсменів (2415 чоловіків та 780 жінок) і 1717 представників делегацій із 103 країн. Із 16 до 25 серпня змагання проводилися за 20 видами спорту, із яких 3 – як демонстраційні. Уперше 56 спортсменів із порушенням розумових здібностей брали участь у змаганнях із легкої атлетики та плавання. Ігри пройшли на високому організаційному рівні. Змагання відвідали понад 400 тис. глядачів. На відкритті та закритті Ігор були присутні понад 60 тис. глядачів. Перебіг змагань висвітлювався в ЗМІ: загалом 2088 журналістів, із них 721 – у газетах і журналах, 806 – на радіо і телебаченні, 114 – у фотоматеріалах. Україна на цих Паралімпійських іграх вперше взяла участь окремою командою і відтоді бере участь на всіх літніх і зимових Іграх (Paralympic Games).

На третьому Паралімпійському конгресі, який проходив за чотири дні до початку Ігор, розглядали політичні та економічні проблеми. Обговорювали питання, пов'язані з цивільними правами спортсменів з інвалідністю у суспільстві, та інші проблеми інваруху.

У Паралімпійських іграх 2000 р. брали участь 3843 спортсмени із 127 країн, 2000 офіційних осіб, 1300 представників ЗМІ, 1000 технічних працівників,

2500 гостей із міжнародного та національних комітетів і 10 тис. волонтерів. Найбільш представницькими за кількістю спортсменів-учасників були команди Австралії (303), США (288), Німеччини (262), Іспанії (224), Великобританії (219), Канади (172), Франції (158), Японії (157), Польщі (114), Голландії (105), Росії (90). Найбільш представницькими за кількістю спортсменів були легка атлетика – 1043 спортсмени, плавання – 570, пауерліфтинг – 278, настільний теніс – 270, баскетбол у візках – 240, велоспорт- шосе – 177, велоспорт-трек – 152, волейбол сидячи – 140, стрільба кульова – 139, голбол – 116. Після цих ігор було прийнято рішення тимчасово відсторонити від участі спортсменів із порушенням інтелекту. Причина полягала в труднощах медичного контролю. Підставою була гра у складі збірної Іспанії з баскетболу кількох здорових спортсменів. Іспанці у фіналі перемогли Росію, однак обман був розкритий, проте «золото» не віддали російським баскетболістам, вони так і залишилися срібними призерами (История Паралимпийских игр).

Наступні (дванадцяті) Паралімпійські ігри проходили в Афінах (Греція) упродовж 17-28 вересня 2004 р. Такої великої кількості рекордів не було на жодних минулих іграх. Тільки в змаганнях із плавання рекорди світу були побиті 96 разів. У легкій атлетіці 144 рази перевищували світові рекорди і 212 – Паралімпійські. 3800 атлетів із 136 країн протягом 11 днів змагалися за медалі Паралімпіади. Підсумкову перемогу здобули китайські атлети з обмеженими можливостями, в активі яких загалом 141 медаль, 63 із яких – вищої гідності. Друге місце посіла збірна Великобританії, третє – Канади. В Афінах успішно виступили знамениті ветерани паралімпійського спорту, зокрема американка Тріша Зорн, інвалід по зору, яка в 40 років виграла свою 55-у медаль у плаванні. Учасниця шести ігор, вона виграла на них майже всі змагання з плавання і одночасно утримувала дев'ять паралімпійських світових рекордів. Тріша виступала і в змаганнях здорових спортсменів, була кандидатом у збірну США на Олімпійські ігри 1980 року.

Героїнею Ігор стала японська плавчиня Маюмі Наріта. Спортсменка-колясочниця завоювала сім золотих і одну бронзову медаль та встановила шість світових рекордів (История Паралимпийских игр).

На тринадцятих літніх Іграх, що відбувалися в Пекіні у 2008 р., господарі створили всі умови для учасників. Спеціальними пристроями для інвалідів були обладнані не тільки спортивні об'єкти і олімпійське селище, а й вулиці Пекіна, а також історичні об'єкти. На першому місці, як і очікувалося, опинився Китай, виборовши 211 медалей (89 золотих). Найбільше медалей – 9 (4 золоті, 4 срібні та 1 бронзову) виграв бразильський плавець Даніель Діас.

Інший герой – Оскар Пісторіус (ПАР), бігун на протезах, – в м. Пекін став триразовим чемпіоном ігор. В 11 місяців він втратив ноги через вроджений дефект. Спортсмен використовував для бігу спеціально розроблені протези з вуглепластика і відтоді змагається за право брати участь на рівних з усіма в лондонській Олімпіаді-2012.

Чотирнадцять літніх Паралімпійські ігри, що проходили в Лондоні з 29 серпня по 9 вересня 2012 р., мали неабияке зацікавлення з боку українського суспільства. Як і на попередніх змаганнях, українська збірна посіла 4 місце.

Перші зимові Паралімпійські ігри відбулися в 1976 р. в м. Орнсколдсвіку (Швеція). Змагання проводилися для спортсменів з ампутованими кінцівками та вони були організовані на треку та в полі. Уперше демонстрували змагання в гонках на санях. Успішне проведення перших зимових Ігор дозволило організувати другі Паралімпійські зимові змагання в 1980 р. в м. Гейло (Норвегія). Швидкісний спуск на санях проводився як показовий виступ. У паралімпійських стартах взяли участь спортсмени всіх груп інвалідності (Paralympic Games).

Наступні (треті) зимові Паралімпійські ігри були проведені в м. Інсбруку (Австрія) в 1984 р. Уперше 30 осіб на трьох лижах взяли участь у гігантському слаломі. У 1988 р. четверті зимові Паралімпійські ігри знову проводили в Інсбруку (Австрія). У змаганнях взяли участь 397 спортсменів із 22 країн. У програму Ігор були внесені змагання на сидячих лижах.

У 1992 р. зимові Паралімпійські ігри були проведені в м. Тінс, м. Альбервіль (Франція). Змагання проводили тільки з гірських лиж, лижних гонки і біатлону. Вперше в Паралімпіаді взяли участь спортсмени з порушенням ОДА (Paralympic Games).

Шості зимові Паралімпійські ігри проводили в 1994 р. в м. Ліллекхаммері (Норвегія). Понад 1000 атлетів жили в містечку з обладнаними спеціальними технічними засобами для інвалідів. На іграх уперше були продемонстровані змагання з сидячого хокею. Паралімпійська версія хокею виявилася популярною. Змагання з лижних перегонів та біатлону проходили на місцевому лижному стадіоні.

Сьомі зимові Паралімпійські ігри вперше проводили на Азійському континенті в м. Нагано (Японія). В іграх взяли участь 1146 чол. (571 спортсмен і 575 офіційних осіб) з 32 країн. Протягом 10 днів розігрували медалі з 5 видів спорту: гірськолижному, ковзанярському, лижних гонках, біатлоні та хокеї. Атлети з 22 країн піднімалися на п'єдестал на цих Іграх. Уперше в Паралімпіаді брали участь лижники ІД. Спортсмени Норвегії повторили успіх попередніх Ігор і в неофіційному заліку посіли перше загальнокомандне місце (18 золотих медалей), друге місце завоювала збірна Німеччини (14 золотих медалей), третє – США (13 золотих медалей) (История Паралимпийских игр).

У восьмих зимових Паралімпійських іграх (Солт-Лейк-Сіті, США, штат Юта), що проходили впродовж 7-16 березня 2002 р., брали участь 36 команд (416 спортсменів). Уперше боролися атлети з Китаю, Андорри, Чилі, Греції та Угорщини. Збірна США була найчисельнішою: 57 осіб. На другому місці за чисельністю – збірна Японії: 37 атлетів. У командах Німеччини, Канади та Норвегії нараховувалося по 27 спортсменів. Спортсмени з 22 країн завоювали медалі різного ґатунку. Спортсмени з України брали участь втретє в історії зимової Паралімпіади, проте не вибороли жодної медалі.

На дев'ятих Паралімпійських іграх (м. Турин, Італія, 10-19.03.2006) взяли участь 486 спортсменів із 39 країн. Вони розіграли 58 комплектів медалей у п'яти дисциплінах: гірських лижах, біатлоні, лижних гонках, хокеї та керлінгу. У 2006 р. на зимовій Паралімпіаді в Турині в особистому медальному заліку серед спортсменів кращою стала українська біатлоністка і лижниця Олена Юрковська, яка виборола 6 медалей, серед них 4 – золоті (Історія Паралімпійських ігор).

Отже, адаптивний спорт отримав всесвітнє визнання. Досягнення спортсменів з обмеженими можливостями вражають уяву, іноді вони наближаються до олімпійських рекордів. Фактично не залишилося жодного виду спорту з відомих та популярних, у яких не брали участь спортсмени з інвалідністю. Неухильно розширюється кількість паралімпійських дисциплін. Місцеві органи влади окремих країн Європи фінансують фізкультурно-оздоровчу роботу. Так, в Італії в провінції Тоскана розвиток фізичної активності та спорту серед інвалідів посідає один із шести пріоритетних напрямів у діяльності регіональної ради. Муніципалітети Фінляндії змогли залучити до роботи з інвалідами на початку 1990-х рр. велику кількість спортивних інструкторів. Крім того, вони висували жорсткі вимоги до будівництва спортивних споруд із метою забезпечення ширшого доступу інвалідів до спортивних об'єктів.

Усвідомлюючи, що фізкультурно-оздоровча та спортивна активність впливає на відновлення працездатності інвалідів, велику підтримку німецькому спортивному союзу інвалідів і всьому паралімпійському руху надають федеральні організації. Підготовка кадрів, на відміну від вищезгаданих країн, у Німеччині в основному здійснюють не навчальні заклади, а сама Спортивна федерація інвалідів.

Можемо стверджувати, що саме спортивний рух інвалідів у країнах Європи стимулював законодавче визнання їхніх громадянських прав, але безсумнівним є той факт, що спортивний рух «візочників» у 1950–1960-ті рр. у багатьох країнах привернув увагу до можливостей та потенціалу спортсменів з інвалідністю.

Висновки. Проаналізувавши основні етапи та напрями становлення європейського паралімпійського спорту, можемо зробити висновок про те, що спорт людей з обмеженими здібностями на сьогодні є важливим складником міжнародного спорту, чинником забезпечення соціальної адаптації інвалідів у суспільстві, підтримки впевненості та віри інвалідів у власні можливості. Так, паралімпійський спорт сприяє оптимізації фізичного, психічного та морального стану інвалідів. В умовах розвитку національної системи фізичної культури та спорту потреба подальшого широкого і всебічного залучення інвалідів до активних занять фізичними вправами розширюється та набуває пріоритетного значення в процесах соціалізації інвалідів. Створення рівних умов інвалідам у питанні їх залучення до заняття фізичною культурою і спортом – це основне досягнення розвинених європейських країн. Цей досвід європейських

традицій паралімпійського спорту вельми цінний і для України. Однак проблема участі інвалідів у спортивних змаганнях настільки багатогранна, що потребує подальшого наукового вивчення, зокрема розгляду психологічних аспектів соціальної адаптації спортсменів з інвалідністю та багатьох інших аспектів історії та розвитку паралімпійського спорту в Україні.

Список використаних джерел і літератури:

- Гук, Е. & Гупало, К.** (2010). Паралимпийские игры. *Наука и жизнь*, 3, 56–62.
З історії Паралімпійських ігор. URL: <https://tfmarket.ru/uk/volosypricheski/kogda-sostoyalis-pervye-letnie-paralimpiiskie-igr-istoriya-paralimpiiskih-igr.html> (дата звернення: 11.11.2021).
- История Дефлимпийских (сурдлимпийских) игр. URL: <http://m.invozersk.lact.ru/entsiklopediya/istoriya-deflimpiyskih-surdlimpiyskih-igr>. (дата звернення: 01.12.2021).
- История Паралимпийских игр. URL: <http://www.olympic.kz/content.php?id=099> (дата звернення: 01.12.2021)
- История паралимпийского спорта: становление, события, факты: Материалы международного паралимпийского комитета. URL: <http://paralymp.ru/paralympic/histori.php> (дата звернення: 28.11.2021)
- Модине, М.** (2003). Доступ инвалидов к социальным правам в Европе: Доклад на 26-й сессии Комитета по реабилитации и интеграции инвалидов (CD-P-RR) (Страсбург, 7-10 октября 2003 года). URL: <http://www.ccoms-fcicif.fr/ctnerhi/pagint/etudes/Russse.pdf>. (дата звернення: 01.12.2021)
- Параолимпийские игры. История. URL: <http://www.paralympic.org.ua> (дата звернення: 01.12.2021).
- Пангелова, Н. Є.** Адаптивний спорт. URL: https://vue.gov.ua/Адаптивний_спорт (дата звернення: 10.10.2021).
- Сирота, В.** Людвиг Гутман – отец Паралимпийских игр. URL: http://www.abrud.org/interviews/history_paralimpic.htm/ (дата звернення: 22.11.2021)
- Abrams, R. I.** (2010). *Sports justice: the law & the business of sports*. Hanover: University Press of New England, 214 p.
- International Paralympic Committee: Official website of the Paralympic Movement. URL: <http://www.paralympic.org/> (дата звернення: 01.11.2021)
- Paralympic Games: International Paralympic Committee: Official website of the Paralympic Movement. URL: <http://www.paralympic.org/Athletes/Results> (дата звернення: 25.11.2021)
- Stafford, G. T.** (1939). *Sports for the handicapped*. New York: Prentice-Hall, 302 p.

References:

- Гук, Е. & Гупало, К.** (2010). Paralimpiyskie igry [Paralympic Games]. *Nauka i zhizn*, 3, 56–62. [in Russian].
- Z istoriyi Paralimpiys'kykh ihor [From the history of the Paralympic Games]. Retrieved from <https://tfmarket.ru/uk/volosypricheski/kogda-sostoyalis-pervye-letnie-paralimpiiskie-igr-istoriya-paralimpiiskih-igr.html> [in Ukrainian].
- Istoriya Deflimpiyskikh (surdlimpiyskikh) igr [The history of the Deaflympic Games]. Retrieved from <http://m.invozersk.lact.ru/entsiklopediya/istoriya-deflimpiyskih-surdlimpiyskih-igr>. [in Russian].

Istoriya Paralimpiyskikh igr [The history of the Paralympic Games]. Retrieved from <http://www.olympic.kz/content.php?id=099> [in Russian].

Istoriya paralimpiyskogo sporta: stanovlenie, sobytiya, fakty: Materialy mezhdunarodnogo paralimpiyskogo komiteta [The History of Paralympic Sports: Development, Events, Facts: Materials of the International Paralympic Committee]. Retrieved from <http://paralymp.ru/paralympic/histori.php> [in Russian].

Modine, M. (2003). Dostup invalidov k sotsialnym pravam v Yevrope [Access for people with disabilities to social rights in Europe]: Doklad na 26-y sessii Komiteta po reabilitatsii i integratsii invalidov (CD-P-RR) (Strasburg, 7-10 oktyabrya 2003 goda). Retrieved from <http://www.ccoms-fcicif.fr/ctnerhi/pagint/etudes/Russse.pdf>. [in Russian].

Paraolimpiyskie igry. Istoriya [Paralympic games. History]. Retrieved from <http://www.paralympic.org.ua> [in Russian].

Panhelova, N. YE. Adaptivnyy sport [Adaptive sports]. Retrieved from https://vue.gov.ua/Адаптивний_спорт [in Ukrainian].

Sirota, V. Lyudvig Gutman – otets Paralimpiyskikh igr [Ludwig Guttmann – the father of the Paralympic Games]. Retrieved from http://www.abrud.org/interviews/history_paralympic.htm/ [in Russian].

Abrams, R. I. (2010). *Sports justice: the law & the business of sports*. Hanover: University Press of New England, 214 p. [in English].

International Paralympic Committee: Official website of the Paralympic Movement. Retrieved from <http://www.paralympic.org/> [in English].

Paralympic Games: International Paralympic Committee: Official website of the Paralympic Movement. Retrieved from <http://www.paralympic.org/Athletes/Results> [in English].

Stafford, G. T. (1939). *Sports for the handicapped*. New York: Prentice-Hall, 302 p. [in English].

Отримано: 05.12.2021

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.150–180

УДК 94(477)«16»:321

СТЕПАНКОВ Валерій – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (stepankovk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Researcher ID <https://publons.com/researcher/3298585/valery-stepankov/>

STEPANKOV Valeriy – Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (stepankovk@gmail.com)

СТЕПАНКОВ Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

STEPANKOV Vitaliy – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Степанков В., Степанков В. (2021). Роль Хотинської кампанії 1621 року у трансформації козацької старшини в українську політичну протоєліту (1621-1638 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 150–180.

РОЛЬ ХОТИНСЬКОЇ КАМΠΑНІЇ 1621 РОКУ У ТРАНСФОРМАЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В УКРАЇНСЬКУ ПОЛІТИЧНУ ПРОТОЄЛІТУ (1621-1638 рр.)

Анотація. Метою статті є з'ясування, на основі вивчення виявлених джерел і літератури, ролі Хотинської кампанії Війська Запорозького у трансформації його стар-

щини в українську політичну протоеліту упродовж 1621-1638 рр. **Методологічні засади** дослідження становлять ідеї В. Липинського, Г. Моски, В. Парета, Дж. Сарторі й ін. елітологів; теоретичні положення неопозитивізму, школи «Анналів» і «нової політичної історії»; принципи історизму, об'єктивності й системності, а також такі методи: нарративний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, реконструктивний, періодизації, структурний, діахронний та термінологічного аналізу. **Наукова новизна** полягає у спробі вперше в історіографії виявити значимість участі Війська Запорозького у Хотинській кампанії як одного з найважливіших чинників еволюції козацької старшини в українську політичну протоеліту й структурувати цей процес, виокремивши у ньому періоди з властивими їм прикметними рисами. **Висновки.** Хотинська кампанія зіграла роль потужного імпульсу не тільки для утвердження існуючих зародків процесу перетворення старшини у політичну протоеліту, але і, що не менш важливо, надала йому незворотності й небаченої раніше динаміки розвитку. Виділяємо у ньому три періоди. Так, у **першому з них (1621 – листопад 1625 рр.)** старшина починає усвідомлювати себе легітимним виразником і захисником інтересів всього Війська Запорозького, включаючи нереєстрове козацтво. Домогалася від Варшави істотного збільшення реєстру, права козакам проживати не лише у королівських володіннях, але шляхетських і церковних; формувала власні органи адміністративної й судової влади, «створюючи собі окремию Річ Посполиту», яку прагнули поширити на все Київське воєводство. Водночас старшина рішуче наполягала на узаконенні сеймом і королем відродженої ієрархії Православної Церкви, припинення релігійних утисків «руському народу» й на початку 1622 р. окреслила ідею його рівноправності з польським і литовським. Територіально-адміністративна реформа устрою Війська Запорозького, проведена у кінці 1625 – на початку 1626 рр. гетьманом М. Дорошенком, започаткувала **другий період (листопад 1625 – червень 1630 рр.)**, характерним для якого стало утвердження у козацькому регіоні полково-сотенного устрою – підвалини майбутнього адміністративно-територіального ладу Української держави середини XVII – 80-х рр. XVIII ст. Відбувається легітимізація влади старшини в особі очільників полків, сотень і куренів як адміністративно-територіальних структур. Вона продовжує рішуче добиватися узаконення функціонування Православної Церкви й ліквідації унії. Водночас проходить формування радикального, поміркованого й угодовського угруповань старшини, що негативно позначалося на набутті нею якостей політичної протоеліти. Уперше її радикальне угруповання, очолюване Федоровичем Тарасом, розпочавши у березні 1630 р. повстання, звернулося зі закликами до посполитих «України» й «Руси» підніматися на боротьбу за віру «проти ляхів», поєднуючи таким чином її релігійну спрямованість із національно-визвольною. **Третій період (друга половина 1630 – грудень 1638 рр.)** характеризувався значним прискоренням процесу перетворення радикального й поміркованого угруповань у політичну протоеліту, а угодовського – у провідника польської політики в Україні. Тому якісні зміни відбувалися у розвитку їх політичної свідомості та діяльності. Так, 1632 р., ще остаточно не сформована, вона вперше через посольство Війська Запорозького на сеймі порушила клопотання про урівняння козацтва у правах зі шляхтою, себто визнання його «політичним народом» України й врешті-решт домоглася легітимізації Православної Церкви. З цього року повела рішучу боротьбу (спочатку політичну, а в 1637–1638 рр. – збройну) за збереження прав і свобод українського (руського) народу. Вперше перебрала на себе функцію захисника соціальних інтересів посполитих й пунктирно, у розпливчатій формі, під час повстання 1637–1638 рр. окреслила задум звільнення Русі з-під польської влади («ляхів»). У свою чергу, угодовське угруповання старшини взяло участь у придушенні повстання.

Ключові слова: Хотинська кампанія, Військо Запорозьке, старшина, політична про-тоеліта, гетьман, король, Православна Церква, руський народ, повстання, договір.

THE ROLE OF THE KHOTYN CAMPAIGN OF 1621 IN THE TRANSFORMATION OF A COSSACK OFFICER INTO THE UKRAINIAN POLITICAL PROTOELITE (1621–1638)

Abstract. *The purpose of the study* is to clarify, based on the study of identified sources and literature, the role of the Khotyn campaign of the Zaporozhian Army in the transformation of Cossack officers into the Ukrainian political protoelite during 1621–1638. **The methodological foundations** of the study are the ideas of V. Lypynsky, G. Mosca, V. Pareto, G. Sartori, and other elitologists; theoretical positions of neo-positivism, the school of “Annals” and “New Political History”; the principles of historicism, objectivity, and system, as well as the following methods: narrative, problem-chronological, historical-genetic, reconstructive, periodization, structural, diachronic and terminological analysis. **The scientific novelty** is to try for the first time in historiography to clarify the significance of the Zaporozhian Army’s participation in the Khotyn campaign as one of the most important factors in the evolution of Cossack officers into the Ukrainian political proto-elite and to structure this process. **Conclusions.** The Khotyn campaign served as a powerful impetus not only for the establishment of the existing embryos of the process of transforming the Cossack sergeants into a political protoelite, but also, not least, gave them the irreversibility and unprecedented dynamics of development. We distinguish three periods in it. Thus, in **the first period (1621 – November 1625)**, the officers began to realize themselves as legitimate spokesmen and defenders of the interests of the entire Zaporozhian Army, including unregistered Cossacks. And thus, it demanded a significant increase in the register from Warsaw, the right of the Cossacks to live not only in royal possessions but in noble and ecclesiastical ones as well; formed its own bodies of administrative and judicial power, “creating a separate Commonwealth,” which sought to extend to the entire Kyiv province. At the same time, the elder strongly insisted on the legalization of the revived hierarchy of the Orthodox Church by the Sejm and the king, the cessation of religious oppression of the “Rus’ people” and in early 1622 outlined the idea of its equality with Polish and Lithuanian. The territorial and administrative reform of the Zaporozhian Army, carried out in late 1625 – early 1626 by Hetman M. Doroshenko, began **the second period (November 1625 – June 1630)**, which was characterized by the establishment in the Cossack region of the regimental-hundred system – the foundations of the future administrative-territorial system of the Ukrainian state in the mid-XVII – 80’s of the XVIII century. There is a legitimization of the power of the sergeant in the person of the leaders of regiments, hundreds, and huts as administrative-territorial structures. It continues to work resolutely to legitimize the functioning of the Orthodox Church and to liquidate the union. At the same time, radical, moderate, and bargaining groups of sergeants were being formed, which had a negative effect on its acquisition of the qualities of a political protoelite. For the first time, its radical group, led by Taras Fedorovych, began an uprising in March 1630 and called on the commonwealths of Ukraine and “Rus” to rise to the struggle for the faith “against the Lyakhs,” thus combining its religious orientation with national liberation. **The third period (the second half of 1630 – December 1638)** was characterized by a significant acceleration of the process of transformation of radical and moderate groups into a political proto-elite, and the agreement – the leader of Polish politics in Ukraine. Therefore, qualitative changes took place in the development of their political consciousness and activities. Thus, in 1632, not yet fully formed, for the first time through the embassy of

the Zaporozhian Army in the Sejm it violated the petition for equalization of the Cossacks in rights with the nobility, the so-called recognition of its "political people" of Ukraine and eventually legitimized the Orthodox Church. From this year it waged a decisive struggle (first the political, and in 1637-1638 – the armed) for the preservation of the rights and freedoms of the Ukrainian (the Rus') people. For the first time, it took over the function of defender of the social interests of the Commonwealth and in dotted lines, in a vague form, during the uprising of 1637-1638 outlined the idea of liberating Rus' from Polish rule ("lyakhiv"). In turn, the agreement group of officers took part in the suppression of the uprising.

Key words: *Khotyn campaign, Zaporozhian army, sergeant, political protoelite, hetman, king, Orthodox Church, Rus' people, uprising, treaty.*

Постановка проблеми. Внаслідок панування в українській і зарубіжній історіографії статусно-функціонального підходу у розумінні поняття «політична еліта», проблема процесу її формування традиційно залишається поза увагою дослідників. В силу чого обійдено мовчанкою й з'ясування ролі участі Війська Запорозького у Хотинській кампанії 1621 р. у трансформації козацької старшини в українську політичну протоеліту. Відсутність таких праць, як на наш погляд, примітивізує її значимість, з одного боку, обмежуючись мілітарним аспектом, а з другого – не дозволяє збагнути масштабів політичних наслідків, зокрема в еволюції елітарного прошарку Війська Запорозького.

Аналіз джерел та останні дослідження. Зміст статті ґрунтується на аналізі рукописних матеріалів і археографічних публікацій. Так, для виявлення політичних поглядів козацької старшини та взаємовідносин угруповань упродовж 1636-1638 рр. вельми важливими є їхні епістолярії та листування польських урядовців, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Інститут рукопису), Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). З опублікованих документальних джерел найбільшу інформаційну цінність для з'ясування ролі Хотинської кампанії в еволюції старшини у політичну протоеліту (в політичній свідомості і діяльності) мають: «Воссоединение Украины с Россией» (т. 1) (Воссоединение, 1953), «Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, угоди, присяги» (Документи, 2016), «Жерела до історії України-Руси» (т. VIII) (Жерела, 1908), «Повстання Війська Запорозького 1630 року» (Повстання, 2017) та «Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646» (Korespondencja, 2005). З-поміж наративних джерел відзначимо значущість «Історії Хотинського походу Якова Собеського 1621» (Вип. 2) (Історія, 2006) та «Щоденника Симеона Окольського 1637–1638» (Щоденник, 2006), зміст яких поглиблює розуміння ментальності старшини, її політичних поглядів та характеру взаємовідносин існуючих у ній угруповань.

Проблема перетворення старшини у політичну протоеліту до початку другого десятиріччя XXI ст. в історіографії не вивчалася взагалі. Започаткував її дослідження один із авторів цієї статті В.В. Степанков, ко-

трий відзначив важливість у цьому процесі участі Війська Запорозького у Хотинській военній кампанії 1621 р. (Степанков, 2014, 2019, 2021). Сказане аж ніяк не означає ігнорування істориками розробки питань, пов'язаних безпосередньо чи дотично з висвітленням внутрішніх процесів становлення й функціонування козацької старшини у 20–30-х рр. як станової еліти Війська Запорозького та ролі у них Хотинської епопеї. Але при цьому обходили мовчанкою такий важливий її аспект як трансформація в українську політичну протоеліту. І все ж без цих напрацювань була б неможливою поява даної статті. З останніх досліджень насамперед відзначимо доробок А. Беджицької (Беджицька, 2006; Biedrzycka, 1999, 2000), А. Боров'яка (Borowiak, 2000, 2002, 2010), В. Брехуненка (Брехуненко, 2008, 2010, 2011, 2012, 2014, 2016), М. Гавенди (Gawęda, 2007), М. Дроздовського (Drozdowski, 2007, 2008), Т. Ковальця (Ковалець, 2017), В. Маєвського (Majewski, 2000), Ю. Мищика (Мищик, 1997, 1998, 2004, 2007), С. Плохія (Плохій, 2005), Р. Романського (Romański, 1999), П. Саса (Sas, 2010, 2011, 2012), Б. Флорі (Флоря, 2002), М. Франца (Franz, 2006, 2021), Т. Хинчевської-Геннел (Chynczewska-Hennel, 2008), В. Щербака (Щербак, 1997, 2000, 2004, 2009, 2012, 2019) тощо.

Мета дослідження полягає у спробі реконструкції (у загальних рисах) панорами впливу Хотинської кампанії Війська Запорозького на трансформацію старшини в українську політичну протоеліту упродовж 1621-1638 років.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо за доцільне перш ніж приступити до з'ясування означеної проблеми, окреслити власне розуміння авторами статті понять «політична еліта» й «політична протоеліта». Майже стовідсотково дослідники, котрі торкаються їхнього змісту, дотримуються усталеного в українській та зарубіжній елітології статусно-функціонального підходу. Відповідно до нього, політичною елітою вважається владна верхівка, котра реалізовує у суспільстві управлінські функції без огляду на наявність у неї для цього відповідних здібностей і достоїнств. Але ж за такого трактування «...слово «еліта» виступає по-суті справи просто синонімом «правлячого прошарку» чи «панівного класу» (і до цього слід віднести висловлені вище претензії). Внаслідок чого питання: чи є ось ця володарююча меншість елітою чи ні? втрачає смисл. А запитати між іншим хочеться... Це інтуїтивне прагнення обумовлене самою етимологією слова «еліта». Таке неспівпадіння етимології звичайного застосування терміну варте уваги. Видається вельми незручним вживати слово, *значення якого безпосередньо пов'язане з оцінкою і всякий раз при цьому застерігатися, що вживається воно не в оцінювальному смислі* (виділено нами – авт.)» (Афанасьєв, 2000, с. 256).

І це напевно так! Відсутність якісних показників у діяльності владних структур, як на наш погляд, слугує неспростовним доказом того, що йдеться не про політичну еліту, а владну меншину. На підставі вивчення концептуальних напрацювань теоретиків елітології (В. Липинського, Г. Моски, В. Парета, Дж. Сарторі та ін.) визнаємо, що політичною елітою слід вважати лише ту

правлячу/владну верхівку, котра ефективно (якісно) виконує свої управлінські функції, творить і реалізовує політичні цінності (Степанков, 2014, с. 196–197; 2019, арк. 69–79). Це по-перше, а по-друге, статусно-функціональний підхід суттєво ускладнює можливості вивчення генези еліти себто її зародження у формі протоеліти, бо наявність влади вважається єдиною і визначальною ознакою потрактування її носіїв елітарною групою. Внаслідок чого, за винятком декотрих учених, становлення протоеліти та її перетікання у політичну еліту як наукова проблема майже не вивчається у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

На наш погляд, саме участь Війська Запорозького у Хотинській кампанії стала своєрідним рубіконом у започаткуванні процесу еволюції його старшини у протоеліту, себто набуття нею якостей української політичної еліти (Степанков, 2021, с. 51). По-перше, в історичній літературі з'ясовано, що визначальним чинником її згоди взяти участь у боротьбі з Османською імперією була надія на легітимацію сеймом і королем, висвяченої ерусалимським патріархом Феофаном у кінці 1620 – початку 1621 рр. вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії, та припинення утисків православного населення Русі, а не домагання розширення власних прав і свобод.

По-друге, – це особливість укладеного на червневій раді 1621 р. «найманського контракту» Війська Запорозького з польським королем і Річчю Посполитою, яка полягала у «затягненні» на військову службу не окремих козацьких підрозділів, а всього «козацького війська як укомплектованого, повністю сформованого військового контингенту» (Сас, 2011, с. 451). Показово також, що власне вона, а не уряд, визначала чисельність війська та його особовий склад й не обговорювала такого важливого питання як платня за службу. Адже, за підрахунками П. Саса, козаки отримали за участь у кампанії («за увесь термін служби» всього-навсього по символічних 1,5 зл., а з донативою (відшкодуванням за збитки) – 2,5 зл. у той час, коли польські жовніри такого ж легкоозброєного (по-козацьки) типу – по 20 зл. на квартал. На його переконання, це трапилося внаслідок «власної неуваги до «нерву війни» – грошей...» (Сас, 2011, с. 452–463)). Як на наш погляд, причина полягала в іншому: у даному випадку старшина і козацтво не розглядали себе «найманцями» у тогочасному розумінні цього поняття як служби для заробітку. Адже йшлося про прохання короля стати на захист «вітчизни» від «ворога Хреста Святого». Як встановив В. Брехуненко, вони щиро вбачали у Речі Посполитій вітчизну, вважаючи обов'язком захищати її, виставляючи «горла свої проти кожного неприятеля за цілісність вітчизни» (виділено нами – авт.) (Брехуненко, 2016 а, с. 15–17). Тим паче, що сам патріарх Феофан у грамоті до Війська Запорозького від 17 січня 1621 р. закликав його виступити на її захист «... от головного християнского неприятеля, которого ярма неволи турецкое есть великое...» (Брехуненко, 2016, с. 201).

По-третє, як правило, дослідники трактують Військо Запорозьке лише як військовий контингент – козацьке військо, що взяло участь у кампанії. При

цьому не звертають увагу на той важливий факт, що Військо Запорозьке – це не просто звичайні вояки ранньомодерної епохи, а соціальна корпорація (прошарок, стан, страта) «людей рицарських», котрі вважали свій статус рівним шляхетському. А відтак цілком слушно козацька старшина гадала, що, проливши кров не за гроші, а нарівні зі шляхтою, захищаючи вітчизну від ворога, вона має тепер законне право домагатися від короля, сейму й уряду не тільки збереження існуючих прав і свобод Війська Запорозького та їх істотного розширення, але й узаконення існування православної ієрархії і припинення національно-релігійних утисків руському народу. Так, у листі до короля на початку 1627 р. гетьман Михайло Дорошенко, посилаючись на заслуги Війська Запорозького у боротьбі з «тим ворогом Хреста С., котрий було справді пащеки свої роззявивши на християнську кров ... вторгнувся у держави в. к. м-ті ...», у коректній формі дозволив собі дорікнути Сигізмунду III за ігнорування ним їхніх прохань (Брехуненко, 16, с. 300).

По-четверте, і старшина, і рядове козацтво, успішно відбивши атаки чи не кращої у світі турецької піхоти, не лише вдосконалили військовий вишкіл, але, що не менш важливо, зміцнили віру у власний военний потенціал, спроможність у разі необхідності обстоювати свої права, вольності і свободу силою зброї. І висловлена на Кагарлицькій раді 15-17 червня 1621 р. гетьманом Яковом Бородавкою-Неродою славнозвісна фраза: «Перед Військом Запорозьким тремтять земля польська, турецька й увесь світ» (Lukaszewicz, 1842, s. 166), безперечно спрямовувалася на утвердження у свідомості присутніх бойового духу напередодні воєнних дій (Сас, 2010, с. 369). І він зіграв свою велику роль і в проведенні упродовж травня-вересня блискучих морських операцій, і в затятих боях у вересні-жовтні біля Хотина.

По-п'яте, в історіографії майже обійдена мовчанкою вражаюча діяльність Я. Бородавки і старшин у справі мобілізації величезного (50-тисячного) війська, його зосередження у таборі над р. Мокрий Кагарлик (ймовірно протягом травня-першої половини червня) й утвердження козацьких порядків на обширній території, починаючи від «козацької України», й далі, охоплюючи південь Волині й частково Подільське воеводство (друга половина червня – початок серпня). Ксьондз Оборницький, виконуючи функцію королівського посла до Війська Запорозького, побувавши на згадуваній раді, свої враження занотував у звіті 28 червня з Фастова Сигізмунду III. У ньому змалював рішучі настрої козацтва, поголовне покозачення селян і міщан та повну втрату влади місцевими урядниками. «Дуже слід боятися, щоб тільки козаки не вчинили великих заворушень і не спричинили хлопської війни. Дуже тут запанували, – підкреслював він, – і тепер тільки все більше зростає їхня зухвалість і свавілля, так як побачили себе у такій [великій] кількості і силі. Бородавка у своїй промові на тій раді з цього приводу зрештою сказав таке: «Перед Військом Запорозьким тремтять земля польська, турецька й увесь світ». Нехай збереже Бог місцевих нечисленних і нещасних католиків. Не має місця, де можна було б врятуватися, кляшторів [майже] не має і в цілому залишені; міста й села спус-

тошені козаками. Людей не має, *все, що живе пішло у козацтво. Більшої шкоди не завдали б цар турецький і хан* (виділено нами – авт.)» (Lukaszewicz, 1842, s. 166). Не важко помітити, що наш переклад в деяких деталях різниться від зробленого М. Грушевським (Грушевський, 1995, с. 460).

По-шосте, вважаємо, що саме у період з травня й до кінця грудня 1621 р., коли де-факто влада щонайменше на теренах центральної і південної частин Київського воєводства та південно-східної Брацлавщини знаходилася в руках козацької адміністрації, у головах радикально налаштованих старшин народжується ідея їх перетворення в автономну складову Корони Польської під управлінням Війська Запорозького. Це міркування обумовлюється інформацією інструкції його посольству до короля, ухваленої, на думку П. Саса, козацькою радою 11-12 жовтня (Сас, 2011, с. 439–441). Оскільки її зміст добре відомий (Грушевський, 1995, с. 483; Жерела, 1908, с. 251–252; Сас, 2011, с. 440–441), звернемо увагу на головніші з домагань. Так, посилаючись на «... криваві і всьому християнству славні і поганству всьому очевидні заслуги» та «вірність нашу», клопоталися про збільшення щорічної платні з 40 тис. злотих до 100 тис., дозволу усім козакам, котрі взяли участь у війні (не згадуючи про складання реєстру), проживати «... у маєтках й.к.м., князівських, шляхетських і духовних, *де хто має своє помешкання, або де собі вподобав, без жодного утиску з боку урядників при вольностях своїх вільно залишався* (виділено нами – авт.)» (Жерела, 1908, с. 251), а також «вільно» ловити рибу і полювати на звірів. Враховуючи збитки, яких зазнали вони під час кампанії, прохали розташувати їхні полки по містах на зимовій постій (лежі) «для відпочинку». І чи не найважливіше – посольство мало клопотатися «Аби жоден жовнір у містах, де помешкання свої маємо, особливо у Київському воєводстві, леж і розташувань (у вигляді залог?) не мав» (Жерела, 1908, с. 252). Іншими словами, старшина, хоча у розмитій формі (пунктирно), все ж окреслила ідею створення у зоні Великого Кордону окремішнього регіону під колективним управлінням Війська Запорозького.

По-сьоме, ініціювавши у кінці 1620 р. відновлення ієрархії Православної Церкви, старшина відразу ж рішуче виступила за її визнання королем і сеймом, припинення релігійних утисків руському народу, «повернення уніатами усіх церковних володінь та їх у духовній владі скинути з руських ший» (інструкція послам до короля від 11 березня 1621 р.) (Брехуненко, 2016, с. 202–203). Відразу ж після завершення Хотинської битви в уже згаданій інструкції посольству знову ж таки повторили клопотання перед Сигізмундом III, щоб той, доклав зусиль, «... зважаючи на криваві заслуги і вірність нашу, старожитну віру нашу грецьку пошвидше заспокоїти...» (Жерела, 1908, с. 251).

Відомо, що владні елітарні групи Австрії, Угорщини й Хорватії спромоглися збагнути значимість утворення у прикордонних регіонах з Османською імперією військових округів, чоловіче населення яких, згідно законодавства, мало нести військову службу. За що «отримували землю, були вільними від влади феодалів і мали особисту свободу», створюючи військово-політичні

спільноти (граничарів, секеїв і гайдуків), котрі володіли різними формами «колективного дворянства», яке дозволяло «користуватися дворянськими привілеями у межах визначеної території...» (Гусарова, 1997, с. 190; Леп'явко, 1997, с. 182–189; 2006, с. 102–115). На відміну від них, польська, не дбаючи про захист українських територій від нападів татар, зяято і твердолобо намагалася за жодних обставин не допустити появи в Україні окремого «козацького регіону» з управлінням Війська Запорозького, наділеного у ньому шляхетськими привілеями. Відтак король рішуче відхилив усі його домагання.

У січні 1622 р. проводиться Київська комісія, що продемонструвала раніше не бачену стійкість старшини в обстоюванні вимог Війська Запорозького. Його кондиції (умови) від 13 січня до польських комісарів засвідчили факт істотного розвитку корпоративної самосвідомості й самоповаги; відмови від традиційного надмірно догідливого запобігання перед королівським маєством. Чи не вперше насмілилися виступити з неприхованою критикою ставлення короля і Речі Посполитої до козацтва й руського народу. Так, відверто заявили, що після вчинених послуг Війська Запорозького у Хотинській битві «... сподівалися від й. к. м. не комісії, а мил-вої ласки заслуженого уконтентування (ублаготворення – авт.)...». Нарікали на те, що не отримали належного грошового винагородження, у той час як «панам лісовським чи повітовим, чи якимось козакам, будучим на тій війні, заплачено, хоча інші мало що робили чи нічого не робили, брали по двадцять і чотири злотих тож бо і війську нашому 40 000 осіб за кілька чвертів (кварталів несення служби – авт.) належало б дати...» (Брехуненко, 2016, с. 218, 221). Відхилили пропозицію погодитися на складання трьохтисячного реєстру, повідомивши, що питання чисельності Війська Запорозького і реєстру обговорюватимуться весною на козацькій раді. Спростували заяви коронного гетьмана Я. Ходкевича «і станів коронних», зроблених старшині під час боїв під Хотином, про відсутність релігійних утисків «народу нашому руському», навівши ряд конкретних прикладів про їх існування (Брехуненко, 2016, с. 219). Рішуче наполягаючи на узаконенні висвячених ерусалимським патріархом київського митрополита та єпископів, вперше звернули увагу короля на порушення, укладенням Берестейської унії, «права народу руському, наданому під час входження держав руських до Корони (себто Люблінського сейму 1569 р. – авт.)... (виділено нами – авт.)» (Брехуненко, 2016, с. 220).

Ці паростки нових уявлень старшини знайшли подальший розвиток і виразніше формулювання у листі від 8 січня 1623 р. гетьмана Богдана Конші на сейм й інструкції відправленого на нього посольства. Ймовірніше всього, виражаючи інтереси її радикально та помірковано налаштованих кіл і козацтва, апелюючи до прийняття християнства зі Сходу «великим монархом руським Володимиром (виділено нами – авт.)», гетьман наголошував на тому, що польські королі власне своєю «побожністю й людськістю», а також «добročинностями», спромоглися прилучити до Корони таку велику кількість людей («оршак») на основі «рівних прав з народом польським (виділе-

но нами – авт.)» і збереження вольностей «старожитної Східної Церкви», які порушуються уніатами. Саме вона, стверджував Б. Конша, «... породжує замішання між паном і підданим, між братами і рідними, між шляхтою і поспільством...». Тому слід відмінити її і «...нас, і народ наш руський у державах Коронних заспокоїти». Окрім того, що продовжував домагатися легалізації висвячених ієрархів, порушив перед королем клопотання про скасування виданих ним, на основі неправдивої інформації, універсалів з різними обвинуваченнями їх у зраді (лист гетьмана до польного гетьмана литовського К. Радзивіла від 7 лютого) (Брехуненко, 2016, с. 241–243, 246–247; Сас, 2010, с. 285–287; Drozdowski, 2007, s. 116–123).

Звертає увагу на себе рішуча позиція старшини в обстоюванні не лише соціальних корпоративних інтересів Війська Запорозького, але й однозначно політичних. Прохала короля розширити їх вольності, зокрема «дозволити спокійно проживати у володіннях й. к. м-ті, князівських, шляхетських і духовних, і світських у воеводстві Київському, де хто обістя свої має і кривавою працею своєю і послугами укоренився, без утиску з боку урядовців і суди між собою відправляли старшими на то поставленими (виділено нами – авт.)», а також аби це воеводство було звільнене від леж і розташування жовнірів. Одночасно клопоталася про надання Сигізмундом III привілеїв на функціонування Братства при церкві св. Богородиці у Києві та утвореної при ньому школи «для наук і вивчення різних мов» (Брехуненко, 2016, с. 243–247). Отже безсумнівно йшлося про перетворення Київського воеводства в автономну козацьку провінцію (державне утворення) зі своїм соціально-економічним і правовим устроєм, що відображало «... прагнення козаків почуватися господарями в Україні» (Сас, 2010, с. 288).

І вони мали для цього всі підстави. Адже, дякуючи зусиллям старшин й потужному інстинктивному потягу поспільства до покозачення, упродовж першої половини 20-х рр. XVII ст. посилювався процес заселення південних староств Київського воеводства (Білоцерківського, Богуславського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського й Чигиринського (інколи воно входило до складу Корсунського)), абсолютну більшість мешканців якого складали (за даними люстрації 1622 р.) козаки, котрі утверджували тут свій спосіб господарювання, власні управління та юрисдикцію (Воссоединение, 1953, с. 36–41; Мицик, 2007, с. 16–17). Сучасник подій, анонімний автор публіцистичного трактату, написаного десь у 1622–1623 рр., підкреслюючи масовий характер покозачення селян і міщан, зазначав: «вони відразу ж починали йменуватися «молодцями» і вважати себе «... вільними від панських робіт, а також повинностей як королівських, так і шляхетських...». І, якщо не призупинити цього процесу, то «незабаром вся Україна обернеться в козацтво (виділено нами – авт.)», про що незлічена кількість є доказів».

Наголошував на привласненні козацькими урядниками «великої юрисдикції», заможності козацтва, декотрі з-поміж якого «...з власного обістя» мають більші прибутки «ніж найбагатша шляхта на Україні і з більшими воль-

ностями, бо від них ніколи жодних поборів, а ні приватних, а ні публічних не отримувано...». Зафіксував і факт активної підприємницької діяльності козаків і покочачених посполитих: «...ледь не всі, облишивши військовий вишкіл і службу, бавляться шинками, торгівлею, пасіками, ставами, полями, різноманітною худобою і всі займаються господарством; деякі будинки у містах мають і на якому їм до вподоби місці будують броварні і солодовні й тим самим спустошують ліси й діброви, чого їм ніхто заборонити не спроможний, бо хлоп, панський власний підданий, коли покочачиться, на рівні з паном стає і наказує пригощати і шанувати, котрі часто плачуть зі словами пророка Єремії: «раби панують над нобілітетом» (виділено нами – авт.)» (Мицик, 2004, с. 457–460). Відбувалося, що вкрай важливо, визнавлася королем тільки за реєстровиками. Як він зазначав у «Декларації» Війську Запорозькому від 27 жовтня 1625 р., козаки завжди користувалися його ласкою, оскільки «... не належачи до шляхетського стану, були урівняні з цим найпершим у Речі Посполитій станом у вільностях життя й користуванні своїми маєтностями (виділено нами – авт.)» (Відділ рукописів, ф. 5, спр. 475/II, арк. 103).

Сейм, король і нобілітет уже у 1625 р. не приховували реальної загрози для Речі Посполитої з боку козацької України, яка перебувала під управлінням Війська Запорозького. У листі до короля князь Ю. Збараський (липень) підкреслював, що козацька «зухвалість» породжена двома чинниками: здобутою славою після Хотинської війни та «незвичайною їхньою силою і згромаженістю». І «ця сила козацька полягає не тільки у цьому лотрівському скупченні. Але понад цього має ще два співмножники: великий послух своїх нецот й очевидна та прихована доброзичливість ледь не всієї Київської землі та Білої Русі (виділено нами – авт.)». Й до того всього, на його думку, слід зважати на «військовий вишкіл з рицарських справ». Відверто заявляв Сигізмунд III, що він «не зможе жодним чином знести тих козаків, допоки добряче не забезпечить себе від війни як татарської, так і турецької і на потім матимеш міцний мир з ними». І радив у ситуації, що склалася: «не слід дразнити цієї гадини, а краще її приголублювати» (Жерела, 1908, с. 287–288).

Образніше змалював відрубність і самостійність козацького володарювання в регіоні анонім у листі від 25 серпня до брацлавського воеводи А. Заславського. Наголошуючи на зростанні «страшної небезпеки для Речі Посполитої» з боку козаків, які, підкреслював він: «... в тій Україні абсолютно панують і не має таких сміливих зухвальств, яких би спробували [здійснити] (виділено нами – авт.)» (Відділ рукописів, ВР, ф. 5, спр. 1848/I, арк. 39–40). Сам король в інструкції на шляхетські сеймики (грудень 1625 р.) змушений був, не приховуючи великого занепокоєння, визнати, що «домове свавілля гору бере, яке так заповзялося, що і нам самим є важкою, і з потужними сусідами нас сварить. Уже справді, забувши віру і підданство, собі удільну Річ Посполиту створюють, на життя, на маєтність людей невинних наступують. Вся Україна ними опанована, шляхтич у власному домі не вільний, у міс-

тах і містечках його королівської м-ті увесь уряд, вся влада у козаків, узурпують собі юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші подібні ексцеси не пригадуються (виділено нами – авт.) ... Не один шляхетський дім від своїх власних підданих під козацьким титулом зневажений, зганьблений, закривавлений (виділено нами – авт.)» (Жерела, 1908, с. 285).

Ще один важливий аспект – це діяльність Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин. Старшини підтримували контакти з Московією, а в кінці 1624 р. вперше уклали союзний договір з Кримським ханством, який передбачав взаємодопомогу у боротьбі з ворогами (Брехуненко, 2016, с. 252). З одного боку, укладений союз «... став своєрідним вододілом у позаконфронтаційних відносинах Війська Запорозького з мусульманськими сусідами, відкривши еру подальших подібних спілок» (Брехуненко, 2016а, с. 31), з другого – ознаменував «новий курс козацької політики – державної політики на свою руку» (Грушевський, 1995, с. 538). І він дуже непокоїв владну меншину Польщі. В уже згадуваній інструкції на сеймики, король не приховував обурення тим фактом, що козаки «Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони розривають перемир'я, укладені Річчю Посполитою» (Жерела, 1908, с. 285).

Отже, упродовж 1622-1625 рр. у козацькій Україні, внаслідок бурхливої діяльності старшини, почав «формуватися державний організм» (Serczyk, 1998, s. 21). Зрозуміло, що його складові перебували у зародковому стані. Тим не паче вони засвідчували початок українського державотворення.

Восени 1625 р. Варшава вирішила покласти край козацькому домінуванню «в Україні», зліквідувавши усталений у ній устрій Війська Запорозького. Про це промовляла передана 27 жовтня новообраному гетьману Михайлу Дорошенку і старшинам «Декларація волі й. к. м. Війську Запорозькому» (Відділ рукописів, ф. 5, спр. 475/II, арк. 103–108). Проте вони відмовилися капітулювати і вперше у XVII ст. наважилися зі зброєю в руках зустріти польське військо. Жорстокі бої в урочищі Ведмежі Лози не виявили переможця й обидві сторони погодилися на укладення 5 листопада Куруківської угоди. Вона носила компромісний характер: польний гетьман С. Конєцпольській погодився на збільшення реєстру з 3-х тис. козаків до 6-ти і платні – до 60 тис. злотих (окремо визначилася сума для гетьмана і старшини за винятком отаманів), право Війська Запорозького обирати гетьмана, якого мав затверджувати коронний гетьман; новий гетьман – на складення реєстру упродовж 6 тижнів, проживання реєстровиків тільки у королівських маєтностях, відмову від козацького судочинства, всі, хто залишався поза ним, змушені були або повертатися до лав посполитих, або за згодою власника маєтку залишитися й виконувати на його користь повинності й сплачувати податки тощо (Брехуненко, 2016, с. 283–287; Грушевський, 1995, с. 543–559; Відділ рукописів, ф. 5, спр. 475/II, арк. 96–129).

Факт встановлення платні для старшин не був випадковим, а слугував своєрідним «хабарем» для здобуття їхньої лояльності до політики Варшави.

Для С. Конєцпольского не були таємницею пропольські настрої серед замозного козацтва, готового за привілеї вірно служити Речі Посполитій. Російський вивідувач Г. Гладкій, побувавши у Києві на початку вересня 1625 р., коли проводилася козацька рада, спостеріг: «запорозькі кращі люди хочуть перебувати під королівською волею» і, якби сам король «їм, козакам, кращим людям, надав привілеї і велів би їм, козакам, служити з маєтностей (s romieściiej)» (Fłoria, 1998, s. 37). Отже, «вже у середині 20-х років XVII ст., – як слушно відзначав російський історик Б. Флоря, – проявилися досить виразно прагнення козацької старшини до здобуття собі упривілейованого суспільного статусу і на таких умовах порозуміння з урядом» (Fłoria, 1998, s. 37).

Після укладення угоди найскладнішим завданням постало складення реєстру до 18 грудня з позначенням у ньому місця проживання. Жоден з козаків не мав права мешкати у шляхетських чи духовних маєтках. Бажаючим зберегти свій статус надавалося 12 тижнів для продажу дому і маєтності та переїзду до одного зі староств (Брехуненко, 2016, с. 285–286). І саме у цьому процесі зосередження у них козаків М. Дорошенко провів реформу Війська Запорозького. Вона передбачала заміну чисто мілітарного принципу творення сотень і полків (з усіх бажаючих осіб) на адміністративно-територіальний. У кожному з 6-ти староств утворювався свій полк (чисельністю в 1 тис. осіб). Маємо свідчення священника Пилипа, що «козацький де гетьман Дорошенко з польськими комісарами їздить по козацьким містам, відбирає козаків. І нині де гетьман Дорошенко прибув до Ніжина для відбирання козацького, а з Ніжина йому де бути у Прилуках і в Лубнах козаків де відбирати. А по містам де, государь, козаки його, Дорошенка слухають, тому що кращі люди козаки пристали до нього, Дорошенка» (Воссоединение, 1953, с. 62). У кожному з них утворювалася військово-територіальна структура управління, що згодом (у роки національної революції (1648–1676)) стала фундаментом адміністративно-територіального устрою Української держави. Складання чорнового варіанту реєстру було завершено у третій декаді січня 1626 р. На зустрічі з польськими комісарами в Києві гетьман і старшини домоглися «продовження терміну для виходу реєстрових козаків з панських маєтностей до весни» (Грушевський, 1995а, с. 22).

Оскільки Куруківський договір істотно обмежував функціонування козацьких інституцій, очільники козацької корпорації роблять спробу домогтися легітимації козацьких прав, свобод і привілеїв на зразок шляхетських. Так, в інструкції посольству на сейм від 10 лютого 1626 р. зазвучало прохання до Сигізмунда III «ласкою своєю» затвердити їх «вольності» і «упривілеювати правами» (Брехуненко, 2016, с. 291). У листах, написаних М. Дорошенком до київського воеводи Т. Замойського і литовського польного гетьмана К. Радзивіла, уточняв його зміст: враховуючи «минулі заслуги» козацтва, відправлене посольство мало клопотатися, щоб «вольності, які людям рицарським належать», «надати і упривілеювати (виділено нами – авт.)» («права і вольності наші, які людям рицарським належать (виділено

нами – авт.)» (Брехуненко, 2016, с. 293–294). Продовжували наполягати і на узаконенні акту висвячення ієрархів Православної Церкви (Брехуненко, 2016, с. 291). На жаль, на сеймах 1627-1629 р. до розв'язання цієї проблеми старшини не поверталися (Грушевський, 1995а, с. 32–40; Drozdowski, 2008, s. 134–135). Чому? Невідомо, можливо свою роль зіграли спроби православних й уніатських ієрархів знайти порозуміння, перехід 1627 р. відомого українського письменника-полеміста, церковного й освітнього діяча Мелетія Смотрицького у лоно Уніатської Церкви та загострення внутрішніх суперечностей у козацькій спільноті та її старшини.

Як показали події кінця 20-х рр., Куруківська угода зумовила кілька негативних наслідків для консолідації старшини та її трансформації у протоеліту. По-перше, зміцніла позиція лояльного до політики Варшави угодовського угруповання, що виражало інтереси заможного козацтва. По-друге, до козацького реєстру потрапили переважно представники останнього («кращі люди козаки»), бо записували до нього, як правило, спадкоємних козаків і тих, хто мав домівки й маєтності, включаючи земельну власність, а бідніші та показані посполиті – а це десятки тисяч осіб, – включаючи й учасників Хотинської кампанії, zostалися поза його межами. Повертатися ж у підданство до шляхти аж ніяк не хотіли, тому масово йшли на Запоріжжя, вчиняли морські виправи, охоче втручалися у міжусобиці в Криму 1628-1629 рр., вербувалися до польських підрозділів на війну зі Швецією в надії на здобич.

По-третє, трансформація реєстрового козацтва у привілейований прошарок перетворювала його в опору польського режиму. Як зауважував С. Рудницький, воно стало «огнищем урядової партії між козаками» (Рудницький, 1899, с. 2), що вело до загострення боротьби у середині козацької корпорації. По-четверте, пришвидшується викристалізування серед старшини трьох угруповань: *радикального*, яке на чільне місце ставило обстоювання інтересів як всього Війська Запорозького, так і національно-релігійних прав і свобод руського (українського) народу; *поміркованого*, що послідовно захищало інтереси козацького стану й релігійні – руського народу, однак не сприймало радикальних методів боротьби та *угодовського*, котре дбало насамперед про збереження своїх привілеїв, прав і свобод, проявляючи готовність пожертвувати становими (Війська Запорозького) й національно-релігійними цінностями. Важливо мати на увазі таке: саме радикальне й почасти помірковане, як засвідчили події 1630-1638 рр., володіли потенціалом до трансформування у політичну протоеліту, угодовське – вірою й правдою прислужувало польській владі, не хештуючи зі зброєю у руках захищати її панування в Україні. Принагідно висловимо наступну пересторогу: до радикального угруповання не включаємо очільників загонів люмпенізованих мас з їхніми анархічними та охлократичним устремліннями, як і не зараховуємо усіх старшин польської орієнтації до угодовців.

Повернення у кінці 1629 р. козацьких підрозділів зі Швеції, поява кварцних корогв польського війська, розташованих на постій у козацькому ре-

гіоні, насильства з боку жовнірів, утиски шляхти і урядників суттєво послалили невдоволення основної маси козацтва (за винятком реєстровців) втручанням Варшави у вибори гетьмана. Зробивши ставку на реєстровиків, вона проігнорувала основну традицію Війська Запорозького – його обов'язкового обрання військовою радою. У кінці липня – на початку серпня спонукала їх надіслати королю 8 кандидатів, з-поміж котрих той мав призначити «старшого». «Поцастило» Грицьку Чорному, який одержав булаву (Ковалець, 2017, с. 43, 47). Щоправда після цього зібрана рада начебто формально обрала його гетьманом (якщо вірити словам С. Конєцпольского) (Ковалець, 2017, с. 185). Це трапилося у час, коли з кінця квітня уже гетьманував Левко Бут (Грушевський, 1995а, с. 64). Даний крок влади вніс потужну політичну деструкцію у процес формування протоєліти бо, по-перше, започаткував перетворення реєстрового козацтва у монопольного виразника і захисника інтересів усього Війська Запорозького; по-друге, породив загрозу розколу як Війська Запорозького в цілому, так і його старшини, по-третє, відкрив шлях до трансформації реєстрової старшини у провідника польської політики, а відтак «ящик Пандори» міжособної боротьби, яка уже явно проявилася під час повстання 1630 р.

Не важко здогадатися, що запорожці, випищики й покозачені посполиті відмовилися визнавати владу Г. Чорного й виконувати його розпорядження. Погодившись з польською ініціативою під час видачі козакам платні, під приводом внесення змін до реєстру вилучити з нього близько 300 реєстровців, котрі знаходилися у Запоріжжі, він зробив фатальну помилку. За обставин поширення чуток про організацію ним карального походу на Запоріжжя, радикально налаштовані запорожці новим гетьманом обирають Федоровича Тараса й приймають ухвалу про похід на «волость» і покарання Г. Чорного. У ніч з 14 на 15 березня 1630 р. його разом з однодумцями схопили у Черкасах й за вироком козацької ради стратили (Грушевський, 1995а, с. 100–101; Ковалець, 2017, с. 22, 82, 109, 185–187).

Так розпочалося повстання, перебіг якого добре відомий. Тому зробимо спробу лише в'яснити його значимість для становлення протоєліти. По-перше, насамперед зазначимо, що в масі своїй реєстрова старшина не тільки не взяла у ньому участі, але приєдналася до каральних акцій польського війська (В. Соколко, К. Вовк, Л. Пашковський, М. Пирський, О. Качковський, К. Капуста, З. Перехриста, С. Яблонівський та ін.) (Ковалець, 2017, с. 116–117, 122–123). А відтак названі особи разом з іншими аж ніяк не мають підстав бути зараховуваними до грона старшин, які еволюціонували у політичну протоєліту. Ядро останніх склали Т. Федорович, А. Конашевський, Л. Бут, Л. Бубнівський, К. Прокопович, І. Сорока, Д. Гарбуз, Чепуга (можливо Семен), І. Кулага-Петрижицький, Заблоцький, Андрій Бут та ін. (Ковалець, 2017, с. 116, 120–121).

По-друге, на початковому етапі повстання його очільники не відкидали можливості порозуміння з владними структурами за умови виведення польських підрозділів з козацького регіону «за Білу Церкву», покарання ко-

заків, котрі залишилися у складі польського війська («зрадників») та скасування умов Куруківської угоди. Проте С. Конєцпольській ув'язнив їх послів і перейшов у наступ.

По-третє, проводирі повстання зуміли розширити горизонти мети боротьби за сферу традиційних козацьких домагань. Вони свідомо апелювали не лише до посполитих козацького краю, але й інших регіонів України, зі закликами повстати і приєднатися до них. За свідченням полоненого козацького старшини Ю. Латиша, «Тарас, козацький гетьман, *понаписував по всій Україні і по всій іншій Русі, щоб, хто називається, що він грецької віри, до Війська Запорозького сходилися, а не давали ляхам проходу* (виділено нами – авт.)». За його ж даними начебто ««писав до нас Борецький з Києва на Запорожжя, щоб ми усім військом рушили на ляхів, кажучи, що ляхи нам на віру наступають (виділено нами – авт.)»» (Ковалець, 2017, с.109). С. Конєцпольській свідчив, що до повстанців надходили листи «від декотрих осіб і духовних, і світських грецької релігії, де оповіщали їх, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, аби за віру стали». І відразу ж «сваволя повидавала *універсали, що справа про віру йде, аби хто був коли-небудь козаком і ним хоче бути, аби збиравися, обіцяли їм всякі вольності давні...* (виділено нами – авт.)» (Ковалець, 2017, с. 187).

Саме ж повстання завершилося знову ж таки компромісом. Згідно Переяславської угоди, Військо Запорозьке погодилося визнати чинність Куруківського договору, а польська сторона – на збільшення, за дозволом короля, на 2 тис. осіб козацького реєстру (Ковалець, 2017, с. 119–126, 131–132, 136).

Початок нового етапу трансформації старшини в протоєліту розпочався в атмосфері утвердження у свідомості радикального і поміркованого угруповань старшини переконання в успішності свого виступу 1630 р., на що слушно звернув увагу М. Грушевський (Грушевський, 1995а, с. 119). У складних взаєминах з Варшавою й Січчю новий гетьман Т. Орендаренко не спромігся утвердитися при владі і у червні наступного року втрачає її. Гетьманом обирається учасник повстання 1630 р. Іван Кулага-Петрижицький, котрий відносився до поміркованого угруповання. У свій час М. Грушевський характеризував його як «талановитого і зручного політика і адміністратора» (Грушевський, 1995а, с. 130). Скажемо більше: він належав до найосвіченіших і найталановитіших гетьманів-політиків першої половини XVII ст., але неоціненого й забутого нащадками, як і Я. Бородавка, до речі з такою ж трагічною долею. Саме він спромігся сформулювати ряд важливих положень тогочасної української суспільно-політичної думки, висловлених у його епістоляріях, зокрема у листі до депутатів житомирського сеймику від 30 травня 1632 р., якого Ю. Мищик назвав її «важливою пам'яткою» (Мищик, 1996, с. 18).

Відзначимо головніші:

- вперше, як козацький гетьман, висунув ідею необхідності об'єднання зусиль Війська Запорозького, князів і шляхти православного й протес-

тантського віросповідань аби на конвокаційному сеймі (мав розпочатися 24 червня) домогтися скасування унії, узаконення існування Православної Церкви й припинення національно-релігійних утисків «руської нації» («підтвердити право й вольності російської нації і наші рицарські») (Брехуненко, 2016, с. 353–363; Мицик, 1996, с. 20–22);

- став першим гетьманом, котрий збагнув безперспективність політики низькопоклонства у досягненні від Варшави поступок. За його ж словами, «жебрати, плакати, прагнучи миру для неї (вітчизни). Але нас то обіцянками збували...». Тепер же, потрібно домогтися аби той, хто, «всїдаючи на престол Корони Польської, спочатку присяг, заспокоївши в (своїх) державах релігію старожитну грецьку, підтвердити права й вольності російської нації і наші рицарські (виділено нами – авт.)...», а унію знищити (Мицик, 1996, с. 21);

- винятково важливе значення для долі Війська Запорозького мало обґрунтування ним концепту урівняння соціально-політичного статусу козацтва зі шляхетським. «Було б справедливо, – наголошував у листі до житомирського сеймику, – не обирати короля без нашого подання й дозволу (себто Війська Запорозького – авт.), бо Р.П. має визнати нас своєю складовою, [бо] ми у більшості випадків де тільки найгірше, там платимо за неї своїм життям, за її цілісність, за достоїнство королів – володарів наших – проти кожного ворога стаємо грудьми, не шкодуючи життя, майна і втрат своїх (виділено нами – авт.) (Брехуненко, 2016, с. 354). Ймовірно вся старшина підтримала цю ідею (вперше висловлену гетьманом І. Куцковичем ще 21 травня 1602 р. у листі до галицького старости Ю. Струса (Брехуненко, 2016, с. 131–132)), бо вона потрапила і до інструкції посольству на конвокаційний сейм, і до листа до нього Війська Запорозького від 19 червня (Брехуненко, 2016, с. 358–361);

- важко переоцінити політичну значимість обґрунтування ним суження про необхідність відмови від визнання королівської влади й зі зброєю у руках до самої смерті добиватися задоволення висунутих вимог, якщо король обійме трон без нашої згоди, «без затвердження прав і свобод народу нашого російського... тоді, аби нас за бунтівників Р.П. не вважали, а за охоронців прав і вольностей своїх. Відгукуємося з тим, що жодного за володаря собі мати не хочемо, як уже зазначалося, допоки нам і духовним нашим прав, свобод і вольностей к. його м. не затвердить і не присягне. І з цим заявляємо, що наважилися [пожертвувати] здоров'ям і всіма достатками, готові умирати за свої права і вольності (виділено нами – авт.)» (Брехуненко, 2016, с. 354);

- нарешті останній штрих, який хоча не має безпосереднього відношення до реконструкції картини політичних поглядів гетьмана, проте дозволяє глибше осягнути його духовний світ. Йдеться про те, про що неприйнятно мало згадується в історичній літературі, а саме: важливу особисту участь у заснуванні у березні 1631 р. Київського колегіуму (Києво-Могилянської колегії) – витоків першого навчального закладу вищої освіти України (Брехуненко, 2016, с. 344–346; Мицик, 1996, с. 17; Drozdowski, 2008, s. 172–174).

Отже, упродовж десятиріччя з часу завершення Хотинської кампанії значна частина козацької старшини швидко набувала якостей політичної протоеліти. Зокрема, вперше перейшла до рішучих вимог королю під присягою затвердити всі «права і свободи народу нашого російського», ліквідувати унію, надати Війську Запорозькому шляхетський статус під загрозою невизнання чинності його влади й готовності зі зброєю у руках домагатися їх реалізації. Вперше стала на шлях залучення до боротьби поспільства та поєднання в ній релігійних і національно-визвольних гасел. У цілому ж сформульована програма за своїм обсягом і радикальністю істотно переважала умови Замостянського перемир'я з Річчю Посполитою, укладеного Б. Хмельницьким після здобуття трьох перемог, у третій декаді листопада 1648 р. (Документи, 1961, с. 84).

Конвокаційний сейм (червень-липень 1632 р.) відхилив ці домагання козацького посольства. І вперше в історії Війська Запорозького ця невдача обернулася для ні в чому невинних його членів та І. Кулаги-Петрижицького смертним вироком козацької ради 25 серпня, на якій були присутніми Київський митрополит Ісайя Копинський з духовенством. Їх безпідставно обвинуватили у недбалому виконанні своїх обов'язків, а гетьмана, за поданням митрополита, у симпатіях до уніатства (каголицизму) (Грушевський, 1995а, с. 151–155; Drozdowski, 2008, s. 150–151; Drozdowski, Chynczewska-Hennel, 2008, s. 195–196).

Як спостеріг М. Грушевський, новий гетьман А. Діденко продовжував дотримуватися у відносинах з Варшавою попереднього курсу (Грушевський, 1995а, с. 155–157), щоправда у м'якшому варіанті. Наполягаючи на поновленні прав і свобод руського народу, теж апелював до підтримки православної і протестантської шляхти й зробив нову невдалу спробу добитися визнання за козаками «рицарських» вольностей і права обирати короля (Брехуненко, 2006, с. 368–378; Грушевський, 1995а, с. 156–162). З позитиву відзначимо прийняття 1 листопада «Пунктів заспокоєння» Православної Церкви, що проголошували рівноправність православних й уніатів, узаконювали церковну ієрархію та ін. На коронаційному сеймі Владислав IV 14 березня 1633 р. підписав «Диплом» про підтвердження давніх прав Православної Церкви (не без впливу клопотань нового козацького посольства). Нарешті 14 березня 1635 р. він видав привілеї для Православної та Уніатської Церков, які гарантували їм рівноправність (Грушевський, 1995а, с. 158–195; Mironowicz, 2001, s. 98–106). Тривала боротьба з 1621 р. за відродження функціонування Православної Церкви Русі завершилася перемогою, у здобутті якої вирішальну роль відіграло Військо Запорозьке.

Іншим складником творення протоеліти безперечно стала багатогранна діяльність старшини у першій половині 30-х рр. у сфері формування нових полків (нереєстрових козаків). Нестача джерел не дозволяє сповна встановити її масштаби, але є підстави стверджувати, що вони були вельми значимими, при чому активніше цей процес проходив у Лівобережжі, де з'явилися такі полки як Миргородський (Яблунівський?), Полтавський і Лубенський, у

Правобережжі – Київський, але у ньому проходило стрімке розширення козацького регіону у південному та південно-західному напрямках, охоплюючи й терени Брацлавщини до річки Південний Буг, ймовірно, у трикутнику міст Умань–Ладижин–Бершадь (Сергійчук, 1991, с. 33–35; Korespondencja, 2005, s. 306–307). Рідкісні джерела, що дійшли до нашого часу, засвідчують повноцінне функціонування витворених у них органів влади (Брехуненко, 2016, с. 379–380, 392–394).

Попри великі заслуги Війська Запорозького у війні з Московією (1632–1634 рр.) і воєнному конфлікті 1633 р. з Портою, Варшава у середині 30-х рр. зробила чергову спробу підпорядкувати його своїм інтересам. Досягнення мети пов'язували як зі застосуванням жорстких заходів, передбачених зимовим сеймом 1635 р. (скорочення реєстру з 8 до 7 тис., запровадження смертної кари для реєстровиків навіть за непослух своїй старшині чи заклику до чорної ради, будівництва замку на Дніпрі для контролю за пересуванням козаків та ін. (Грушевський, 1995а, с. 211–213; Serczyk, 1984, s. 324–327), так і за допомогою підкупу реєстрових старшин і заможних козаків та підтримки їх намірів зосередити у своїх руках провід Військом Запорозьким і відсунути на соціально-політичний маргінес запорозьке і nereєстрове козацтво. Як підкреслював брацлавський каштелян А. Кисіль у листі до С. Конєцпольского (серпень 1636 р.), «Трьома способами завжди потрібно трактувати той нерозумний плебс. Старшину – даровизною, доброчесних і тих, котрі мають сім'ї й на них оглядаються – гречністю, пропонуючи їм цілісність Вітчизни, вольності потомству, не тільки тим, хто служить, а ... бунтівників, голоту, що лише здобиччю живуть як орда – страхом шаблі, бо розум, любов до Вітчизни, релігія, вольності, дружини, діти – все це у їх їхній голові з ними по Дніпру плаває» (Korespondencja, 2005, s. 317).

В історіографії недооцінюється той факт, що власне угодовство і корумпованість старшин і заможних реєстровиків на рівні з репресіями з боку влади, стали причинами розколу у Війську Запорозькому та його старшині, трагічних наслідків повстань 1635, 1637–1638 рр., а відтак й притлумлення процесу формування політичної протоєліти. За свідченням А. Кисіля, саме задача ним «зі шкатулки» грошей старшині й позиція брацлавського воєводи Л. Жулкевского спрямували реєстрове козацтво на придушення виступу І. Сулими 1635 р. (Грушевський, 1995а, с. 219–225; Іванцов, 2002, с. 71–77; Щербак, 1989, с. 49–51; Korespondencja, 2005, s. 438–439). Маємо вкрай важливе визнання реєстровиків, зроблене у листі до короля від 3 лютого 1638 р., що вони змушені були приєднатися до війська повстанців напередодні битви під Кумейками (16 грудня 1637 р.). Але, підійшовши до «польського війська» «відступили, залишивши їх (повстанців – авт.) на полі бою («на плаци»)), відкривши прохід у табір. Польські корогви увірвалися до нього і в гарячковості, «не дивлячись винні чи невинні, мечем і вогнем і їх (реєстровиків – авт.) знесли» (Брехуненко, 2016, с. 433–434). Що в кінцевому рахунку й обумовило Кумейківський погром повстанців.

Не аналізуючи причин повстання 1637-1638 р. та його перебігу, виокремимо головніші ознаки набуття частиною старшин якостей політичної проєліті.

Перша, прагнення зберегти цілісність козацької корпорації, уникнути розколу між реєстровим козацтвом та їх старшиною, з одного боку, й запорозьким і нереєстровим козацтвом і їх старшиною – з другого. Як писали у середині червня 1637 р. нереєстрові козаки реєстровим, «... аби одне товариство було, одне військо й один старший, а не два і так би жили заодно при військовому скарбі брат з братом у боязні Божій...» (Брехуненко, 2016, с. 408–409; ІР НБУ, ф. 2, спр. 13402, арк. 227–228). В іншому листі від 9 липня підкреслювали необхідність збереження рівноправ'я у Війську Запорозькому у способах життя реєстрових і нереєстрових козаків: «... хто хоче при клейнодах жити на Запоріжжі, вільно нехай на здоров'я живе і котрий захоче майна свого глядіте, нехай доглядає і вільно живе (виділено нами – авт.)» (Korespondencja, 2005, s. 393).

Друга, рішуча протидія прагненням старшин реєстровиків і заможних городових козаків за всебічного сприяння Варшави зосередити у своїх руках клейноди (символи влади) Війська Запорозького, а відтак і провід над ним. У листах до реєстровиків П. Бут (Павлюк) обґрунтував перевезення гармат («військової армати») на Січ традиціями їхнього тут перебування: «Як власні клейноди і скарби військові взявши, і тепер дякуючи Богу і його св. милості, поставили на звичне місце, звідкіля і постала вона за славної пам'яті предків наших – старинних добрих молодців Війська й.к.м. Запорозького» (ІР НБУ, ф. 2, спр. 13402, арк. 226). Іншими словами, Запоріжжя розглядалося своєю столицею Війська Запорозького, «козацьким центром» (Іванцов, 2002, с. 108).

Третя, рішучий спротив політиці реєстрової старшини і заможного козацтва, спрямованої на перетворення козацтва у привілейовану соціально-замкнуту страту. Адже до реєстру вписували тільки козаків, за котрих «поручалися старші і дозволяли панове підстарости» (Wójcik, 1968, s. 112). Дане ж угруповання старшини розглядало козацтво відкритим для поповнення вихідцям з усіх верств і груп за умови сприйняття цінностей Війська Запорозького. Не випадково очільники повстань у закликах підніматися на боротьбу апелювали не тільки до козаків, але й до усіх, хто хотів стати козаком і був готовий битися з «ляхами» за віру і вольності («всьому товариству, черні, тобто поспільству і всій нашій братії», «Товаришам нашим, панам отаманам миським, козакам Війська й. к. м. Запорозького, які живуть у Задніпров'ї, всім взагалі й усьому поспільству та братії нашій (виділено нами – авт.)») (Брехуненко, 2016, с. 420–422, 426–428; Щоденник, 2006, с. 175–176, 185–186, 199–201).

Четверта, прояви перебрання на себе функції протектора поспільства, його захисника від утисків з боку жовнірів, урядників, шляхти (Брехуненко,

2016, с. 417, 439). Вони викликали глибоке обурення у С. Конєцпольского, котрий обвинувачував очільників повстання 1637-1638 рр. у привласненні «прав короля». Як зазначав у листі до запорозьких козаків від 5 листопада 1637 р., «Милосердя чините велике над підданими й. к. м., з жалісливості якусь собі опіку, яку сам лише й. к. м. у руках своїх має, будучим для цього покликаний Паном Богом» (Korespondencja, 2005, s. 427).

П'ята, утвердження практики залучення до боротьби поспільства не тільки козацького регіону, але й Лівобережжя, Сіверщини, Правобережжя та Галичини. Відомі відозви до жителів Переяславщини, «всієї України», «Задніпров'я», «всієї Сіверщини», зокрема Снятина, Сенчі, Лохвиці, Глинська, Ромен «та інших міст і містечок...» (Брехуненко, 2016, с. 414–415, 420–422, 426–428; Щоденник, 2002, с. 175–186, 199–200). Дуже цінною є інформація київського капелана С. Окольського, котрий супроводжував польську армію під час її боротьби з повстанцями 1637-1638 рр., про підготовку ранньою весною 1638 р. гетьманом Яцьком Остриянином всеукраїнського антипольського повстання. У своєму щоденнику занотував: «... розіслали листи та грамоти в більш відомі монастирі та міста, відправили священників та ченців на Поділля, Покуття і Волинь, аби спонукати до війни народ і шляхту грецького віровизнання, залучаючи навіть черниць до цієї пропаганди (виділено нами – авт.)» (Щоденник, 2006, с. 221, 247).

Шоста, поєднання у закликах до населення національно-релігійних і соціальних мотивів необхідності вести боротьбу з польським режимом. «Дійшла до нас правдива й довершена відомість, – повідомляв в універсалі до козаків полковник К. Скидан у жовтні 1637 р., – що вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме ляхи, маючи злий умисел, забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро, хочуть внівеч обернути як Військо й. к. м., так і підданих королівських, князівських і панських й, проливши християнську кров, над жінками і дітьми нашими позбиткуватися і в неволю запровадити (виділено нами – авт.)» (Брехуненко, 2016, с. 420). Соціальний мотив набрав специфічної форми. Знаючи, що посполиті вбачали земний ідеал у покозаченні й набутті козацького імунітету, проводирі повстання в універсалах до них засвідчували його визнання за усіма тими, хто приєднається до їхнього війська. Уже у липні 1637 р. гетьман П. Бут (Павлюк) почав розсилати «свої універсали з придуманою печаткою до міст і містечок, аби до нього всі, хто називається козаком, збиралися на Запоріжжя. При цьому суворо наказував, аби жоден уряд над тим, котрий козацьким іменем пишається, хоча б і не був у реєстрі, не претендував на застосування юрисдикції і не думав її застосовувати (виділено нами – авт.)» (Korespondencja, 2005, s. 404). У дещо іншому варіанті їхній зміст передається так: Павлюк «тепер універсали свої вислав зі Запоріжжя, щоб того, хто озвався бути козаком, і землевласник, і пан не шарпав, не зважаючи на реєстри... (виділено нами – авт.)» (ІР НБУ, ф. 2, спр. 13402, арк. 280).

Сьома, як уявляла в цілому старшина статус козацької України, що мала перебувати під контролем Війська Запорозького? У їхньому розумінні, у ній «мала б панувати ... козацька влада, а Річ Посполита гарантувала б своє управління за умови невтручання у внутрішні справи Козаччини» (Vorowiak, 2010, s. 37). Іншими словами – мати певну автономію у складі Корони Польської. Відголоском цього слугує переконання козацтва (червень 1637 р.), що Куруківська угода забороняла жовнірам переходити за умовну лінію Біла Церква – Київ – себто з'являтися на теренах козацького регіону (Брехуненко, 2016, с. 408). У зв'язку з чим постає й інше питання: невже очільники повстання 1630 р., а особливо 1637-1638 рр., спонукали до виступу населення всієї етнічної України лише для того, щоб домогтися згаданого вище статусу для козацького регіону? Не віриться у це! Не вірили у це й король і сенатори. Зокрема, Владислав IV у пропозиціях до сейму 19 січня 1631 р. підкреслив: якби не було вчасно «погашено цей запал» в Україні, «... могли б очікувати чогось страшнішого у державах Речіпосполитої, бо до чогось більшого бралися ці люди, ніж вдавали (виділено нами – авт.)» (Жерела, 1908, с. 356).

А «більшою» і «страшнішою» могла б стати тільки загроза втрати Польщею своєї влади щонайменше над частиною території України. Дослідники чомусь не зважають на наступний нюанс згадуваних листів весною 1638 р. до населення Волині, Поділля й Покуття: заклики до «війни» стосувалися не лише міщан і селян, але й «*шляхти грецького віросповідання*», себто русинів. Це слугує аргументом на користь міркування, що їхні автори під нею розуміли боротьбу з польським пануванням і засиллям католицизму. Маємо невизначну інформацію кількох джерел, що Я. Остриянин і його соратники плакали надію домогтися звільнення Русі. Наприклад, С. Окольський занотував цікаву з цього погляду інформацію: у цей же час «*козаки вже розподіляли Україну поміж ватажків: одному віддавали Переяслав, другому Київ, третьому Волинь*» (виділено нами – авт.)» (Щоденник, 2006, с. 228). Відомо – П. Бут восени 1637 р. призначив К. Скидана «старшим у всій Україні і Задніпров'ї» (як той себе титулував: «*полковник і опікун всієї України*» (виділено нами – авт.)) (Брехуненко, 2016, с. 420–422). Є інформація, що сам він хотів стати «*володарем землі Руської*» (Nowak-Dłużewski, 1972, s. 57). Єврейський хроніст Н. Ганновер, який проживав у Заславі, теж занотував чутки, що повстанці «*розділили між собою все Польське королівство, а бунтівника Павлюка вирішили вчинити над собою королем у столичному місті Варшава*» (Еврейские хроники, 1997, с. 87). Маємо підстави висловити припущення, що у представників політичної протоєліти вперше започатковується формування контурів державної ідеї у формі витворення самостійної Руської (Української) держави. Однак поразка повстання 1637-1638 рр., брутальні репресії поляків, загибель більшості представників протоєліти, «Ординація» 1638 р. перервали процес її формування, що негативно позначилося на політичних результатах першого року Української національної революції 1648-1676 рр.

Висновки. Хотинська кампанія зіграла роль потужного імпульсу не тільки для утвердження існуючих зародків процесу перетворення старшини у політичну протоєліту, але і, що не менш важливо, надала йому незворотності й небаченої раніше динаміки розвитку. Виділяємо у ньому три періоди. Так, у *першому з них (1621 – листопад 1625 рр.)* старшина починає усвідомлювати себе легітимним виразником і захисником інтересів всього Війська Запорозького, включаючи нереєстрове козацтво. Домагалася від Варшави істотного збільшення реєстру, права козакам проживати не лише у королівських володіннях, але шляхетських і церковних; формувала власні органи адміністративної й судової влади, «створюючи собі окремішню Річ Посполиту», яку прагнули поширити на все Київське воеводство. Водночас старшина рішуче наполягала на узаконенні сеймом і королем відродженої ієрархії Православної Церкви, припинення релігійних утисків «руському народу» й на початку 1622 р. окреслила ідею його рівноправності з польським і литовським.

Територіально-адміністративна реформа устрою Війська Запорозького, проведена у кінці 1625 – на початку 1626 рр. гетьманом М. Дорошенком, започаткувала *другий період (листопад 1625 – червень 1630 рр.)*, характерним для якого стало утвердження у козацькому регіоні полково-сотенного устрою – підвалини майбутнього адміністративно-територіального ладу Української держави середини XVII – 80-х рр. XVIII ст. Відбувається легітимізація влади старшини в особі очільників полків, сотень і куренів як адміністративно-територіальних структур. Вона продовжує рішуче добиватися узаконення функціонування Православної Церкви й ліквідації унії. Водночас проходить формування радикального, поміркованого й угодовського угруповань старшини, що негативно позначалося на набутті нею якостей політичної протоєліти. Уперше її радикальне угруповання, очолюване Федоровичем Тарасом, розпочавши у березні 1630 р. повстання, звернулося зі закликами до посполитих «України» й «Руси» підніматися на боротьбу за віру «проти ляхів», поєднуючи таким чином її релігійну спрямованість із національно-визвольною.

Третій період (друга половина 1630 – грудень 1638 рр.) характеризувався значним прискоренням процесу перетворення радикального й поміркованого угруповань у політичну протоєліту, а угодовського – у провідника польської політики в Україні. Тому якісні зміни відбувалися у розвитку їх політичної свідомості та діяльності. Так, 1632 р., ще остаточно не сформована, вона вперше через посольство Війська Запорозького на сеймі порушила клопотання про урівняння козацтва у правах зі шляхтою, себто визнання його «політичним народом» України й врешті-решт домоглася легітимізації Православної Церкви. З цього року повела рішучу боротьбу (спочатку політичну, а в 1637-1638 рр. – збройну) за збереження прав і свобод українського (руського) народу. Вперше перебрала на себе функцію захисника соціальних інтересів посполитих й пунктирно, у розпливчатій формі, під час повстання 1637-1638 рр. окреслила задум звільнення Русі з-під польської влади («ля-

хів»). У свою чергу, угодовське угруповання старшини взяло участь у придушенні повстання.

Список використаних джерел і літератури:

Афанасьев, М. Н. (2000). *Клиентаризм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России* (2-е изд., дополн.). Москва: Московский общественный научный фонд, 318 с.

Беджицька, А. (2006). Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. ССXLIII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін). Львів: [Б. в.], 522–535.

Брехуненко, В. (2008). На шляху до Гадяча 1658: козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс. *350-lectie unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa: «DIG», 69–88.

Брехуненко, В. (2010). Культ правителя в світобаченні козацьких спільнот XVI – середини XVII ст. *Україна крізь віки*: зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України Валерія Смоля. Київ: Ін-т історії України НАН України, 337–353.

Брехуненко, В. (2011). Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.). *Actes testantibus. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (20). Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 119–129.

Брехуненко, В. (2011а). *Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ: [Б. в.], 504 с.

Брехуненко, В. (2012). «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Białystok: Ін-т Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 126–131.

Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.* Київ: Темпора, 504 с.

Брехуненко, В. (2016а). Передмова. *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги*, 7–32.

Брехуненко, В. (Упоряд. (відп. секретар) (2016). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, угоди, присяги*. Київ: [Б.в.], 608 с.

Воссоединение Украины с Россией (1953). Документы и материалы в трех томах / [редкол.: П.П. Гудзенко, А.К. Касименко и др.] (т. 1: 1620 – 1647 годы). Москва: Из-во АН СССР, 586 с.

Грушевський, М. С. (1995). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 7: Козацькі часи до року 1625, 628 с.

Грушевський, М. С. (1995а). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, т. 8, ч. 1: Від Куруківщини до Кумейщини, 3–335.

Гусарова, Т.П. (1997). Дворянство Венгрії в XVI–XVII вв. *Европейское дворянство XVI – первой половины XVII вв.: границы сословия*. Москва: Археографический центр, 171–191.

Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). (1961). Київ: Вид-во АН Української РСР, 740 с.

Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины»). (1997). Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. Москва, Иерусалим, 288 с.

Жерела до історії України-Руси (1908). (т. VIII: *Матеріали до історії української козащини*, т. I: *Документи по рік 1631*). Львів: [Б.в.], 407 с.

Гванцов, І.О. (2002). *Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр.* Київ: Видавничий дім «Академперіодика», 315 с.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2, спр. 13402, 495 арк.

Історія Хотинського походу Якова Собеського (2006). *Мемуари до історії Південної Русі*. Дніпропетровськ: «Січ», 2, 45–131.

Ковалець, Т. (2017). Передмова. *Повстання Війська Запорозького, 1630 року: документи і матеріали*. Харків: ТОВ «Видавництво «ФОЛІО»», 16–36.

Ковалець, Т. (Упоряд.) (2017). *Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали*. Харків: ТОВ «Видавництво «ФОЛІО»», 352 с.

Леп'явко, С. А. (1997). Угорські аналоги українського козацтва. *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: матеріали міжн. наук. конф. Київ-Запоріжжя*: [Б. в.], 182–189.

Леп'явко, С. А. (2006). Аналоги українського козацтва у західному світі. *Історія українського козацтва*. Нариси: (у 2 т.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 102–115.

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (ЛННБ). ВР, ф. 5, спр. 475/II, 278 арк.

Мицик, Ю. (1996). Листи Петрижицького-Кулаги. *Козацтво*, 1(4), 15–22.

Мицик, Ю. (1997). До історії повстання 1630 р. *Пам'ять століть*, (4), 28–31.

Мицик, Ю. (1998). Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: ПРОЄФΩΝΗΜΑ*. Історичні та філологічні розвідки, присвяч. 60-річчю академіка Ярослава Саєвича: зб. наук. пр. Львів: ІУ, 5, 413–426.

Мицик, Ю. (2004). Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво. *Український археографічний щорічник*. Нова серія, (8/9). Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 11/12, 453–460.

Мицик, Ю. (2007). *Чигирин – гетьманська столиця*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 392 с.

Плохій, С. (2005). *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. Київ: Критика, 496 с.

Рудницький, С. (1899). *Українські козаки в 1625-30 рр. Критично-історичні розвідки*. Львів, 76 с.

Сас, П. (2010). *Витоки українського націотворення*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 702 с.

Сас, П. (2011). *Хотинська війна 1621 року*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 520 с.

Сас, П. (2012). *Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний: монографія*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 350 с.

Сергійчук, В. І. (1991). *Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття*: (автор. дис. ... д-ра іст. наук (брак нумерації спеціальності)). Київ, 56 с.

Степанков, В. В. (2014). Еволюція козацької старшини у протоеліту (кілька міркувань дискусійного характеру). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (24). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 195–211.

Степанков, В. В. (2019). *Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648–1676 рр.)*. (Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Кам'янець-Подільський, 370 с.

Степанков, В. В. (2021). Проблема формування політичної протоєліти та її особливості в Україні (1622–1648 рр.). *Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви*: програма та матеріали круглого столу. Київ – Кам'янець-Подільський, 51–55.

Флоря, Б. Н. (2002). Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны. *Славяноведение*, (2), 36–51.

Щербак, В. (1989). *Антифеодалні рухи напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.* Київ: Наукова думка, 128 с.

Щербак, В. (1997). Козацька верхівка другої половини XVI – середини XVII ст. *Київська старовина*, (5), 3–12.

Щербак, В. (2000). *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: вид. дім «КМ Akademia», 300 с.

Щербак, В. (2004). Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Істину встановлює суд історії*: зб. на пошану Федора Павловича Шевченко. Київ: Ін-т історії України НАН України, (2), 183–193.

Щербак, В. (2009). Становлення ідеї козацької автономії в Речі Посполитій. *Наукові записки НаУКМА: історичні науки*, (91). Київ: Вид-во КМ «Akademia», 4–8.

Щербак, В. (2012). Взаємовідносини козацтва з іншими соціальними верствами, королівською та місцевою владою в Речі Посполитій. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. W 35-lecie pracy Naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel. Białystok: In-t Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 153–165.

Щербак, В. (2019). *Державна ідея в ранньомодерній Україні*. Вінниця: ТОВ «ТВО-РИ», 220 с.

Шоденник Симеона Окозького, 1637–1638. (2006). *Мемуари до історії Південної Русі*. Дніпропетровськ: «Січ», 2, 171–292.

Biedrzycka, A. (1999). Przed powstaniem Pawluka. Stosunki polsko-kozackie (grudzień 1635 – lipiec 1637). *Studia historyczne*, (XLII, z. 4 (167)), 505–519.

Biedrzycka, A. (2000). Złoty pokój: kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej, 1639–1647. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, (127), 27–38.

Biedrzycka, A. (Oprac.) (2005). *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego, 1632–1646*. Kraków: «Societas Vistulana», 775 s.

Borowiak, A. (2000). Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648). *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych*: zbiór studiów, Warszawa: «DIG», 25–44.

Borowiak, A. (2002). Powstanie kozackie 1638 r. *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*. Warszawa: «DIG», 57–84.

Borowiak, A. (2010). *Powstanie kozackie, 1638*. Zabrze: Inforteditons, 176 s.

Drozdowski, M. (2007). *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*. Warszawa: «DIG», 278 s.

Drozdowski, M. & Chynczewska-Hennel, T. (2008). *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego. Społeczeństwo staropolskie*. Seria Nowa. Warszawa: «DIG», 165–222.

- Floria, B.N.** (1998). Nowe materiały do dziejów powstania kozackiego 1625 roku. *Przegląd Wschodni*, t. V, z. I (17), 27–42. [in Polish].
- Franz, M.** (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 476 s.
- Franz, M.** (2021). Powstanie kozackie 1638 roku w polskiej historiografii. *Lukaszewski, A.* (2021). *Rok 1638 w dziejach stosunków polsko-kozackich (Bunt Ostrzanina, Skidania i Huni) / oprac., wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz*. Warszawa: «DIG», 122 s.
- Gawęda, M.** (2007). *Powstanie kozackie, 1637*. Zabrze: Inforteditio, 232 s.
- Kovalets, T.** (2015). Korupcja i Wojsko Zaporoskie w latach 20–30 XVII wieku. *Studia nad staropolską sztuką wojenną*. Oświęcim: Wyd-wo Napoleon V, (IV), 148–154.
- Lukaszewicz, J.** (1842). *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*. Poznań [bw], s. 166.
- Majewski, W.** (2000). Walki z kozakami w latach 1591–1653. *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*. Warszawa: B-ka Uniwersytecka, 103–127.
- Mironowicz, A.** (2001). *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 352 s.
- Nowak-Dłużewski, J.** (1972). *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi wazowie*. Warszawa: Wyd-wo PAX, 387 s.
- Romański, R.** (1999). *Kozaczyzna*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 214 s.
- Serczyk, W.A.** (1968). *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wyd. III, przejrzone i uzupełnione. Warszawa: Wiedza Powszechna, 244 s.
- Serczyk, W.A.** (1984). *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków, Wrocław: Wyd-wo Literackie, 376 s., 51 il.
- Serczyk, W.A.** (1998). Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej państwowości). *Przegląd Wschodni*, (V, z. 1 (17)). 17–25.

References:

- Afanas'yev, M. N.** (2000). *Kliientarizm i rossiyskaya gosudarstvennost': Issledovaniye kliientarnykh otnosheniy, ikh roli v evolyutsii i upadke proshlykh form rossiyskoy gosudarstvennosti, ikh vliyaniya na politicheskoye instituty i deyatelnost' vlastvuyushchikh grupp v sovremennoy Rossii* [Clientelism and Russian statehood: A study of client relations, their role in the evolution and decline of past forms of Russian statehood, their influence on political institutions and the activities of ruling groups in modern Russia] (2-ye izd., dopoln.). Moskva: Moskovskiy obshchestvennyy nauchnyy fond, 318 s. [in Russian].
- Bedzhytska, A.** (2006). Zvit pro robotu kozatskoi komisii u Kyievi u sichni 1622 roku [A report on the work of the Cossack commission in Kyiv in January 1622]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* (T. CCXLIII: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin). Lviv: [B. v.], 522–535. [in Ukrainian].
- Brekhunenko, V.** (2008). Na shliakhu do Hadiacha 1658: kozatskyi tradytsionalizm i hadiatskyi dyskurs [On the way to Hadiach 1658: Cossack traditionalism and Hadiach discourse]. *350-letcie unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa: «DIG», 69–88. [in Ukrainian].
- Brekhunenko, V.** (2010). Kult pravytelia v svitobachenni kozatskykh spilnot XVI – seredy XVII st. [The cult of the ruler in the worldview of the Cossack communities of the XVI – mid XVII centuries]. *Ukraina kriz viky: zb. nauk. pr. na poshanu akademika NAN Ukrainy Valeriia Smoliiia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 337–353. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2011). Hetman chy starshyi? Za lashtunkamy nomenklatury kozatskykh providnykiv (XVI – persha polovyna XVII st.) [Hetman or senior? Behind the scenes of the nomenclature of Cossack leaders (XVI – first half of the XVII century.)]. *Actes testantibus. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (20). Lviv: In-t ukrainozn. im. I. Krypy'iakivycha NAN Ukrainy, 119–129. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2011a). *Kozaky na Stepovomu Kordonі Yevropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVI – pershoi polovyny XVII st.* [Cossacks on the Steppe Border of Europe: Typology of Cossack Communities of the XVI – first half of the XVII century]. Kyiv: [B. v.], 504 s. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2012). «Vitchyzna» v uiavlenniakh khrystyianskykh kozatstv XVI – pershoi polovyny XVII st. [“Fatherland” in the ideas of the Christian Cossacks of XVI – first half of XVII century]. *Od Kijova do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Białystok: In-t Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 126–131. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII–XVIII st.* [Eastern Gate of Europe. Cossack Ukraine in the middle of the XVII–XVIII centuries]. Kyiv: Tempora, 504 s. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2016a). Peredmova [Preface]. *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, prysiahny*, 7–32. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (Uporiad. (vidp. sekretar) (2016). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universaly, uhody, prysiahny* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI – first half of the XVII century: universals, agreements, oaths]. Kyiv: [B.v.], 608 s. [in Ukrainian].

Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyyey [Reunification of Ukraine with Russia]. (1953). Dokumenty i materialy v trekh tomakh / [redkol.: P.P. Gudzenko, A.K. Kasimenko i dr.] (t. 1: 1620 – 1647 gody). Moskva: Iz-vo AN SSSR, 586 s. [in Russian].

Hrushevs'kyi, M. S. (1995). *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. Kyiv: Naukova dumka, t. 7: Kozats'ki chasy do roku 1625, 628 s. [in Ukrainian].

Hrushevs'kyi, M. S. (1995a). *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. Kyiv: Naukova dumka, t. 8, ch. 1: Vid Kurukivshchyny do Kumeyschyny, 3–335. [in Ukrainian].

Gusarova, T. P. (1997). Dvoryanstvo Vengrii v XVI–XVII vv. [The nobility of Hungary in the XVI–XVII centuries]. *Yevropeyskoye dvoryanstvo XVI – pershoi polovini XVII vv.: granitsy sosloviya*. Moskva: Arkheograficheskiy tsentr, 171–191. [in Russian].

Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648–1657) [The Documents of Bohdan Khmelnytskyi]. (1961). Kyiv: Vyd-vo AN Ukrainskoi RSR, 740 s. [in Ukrainian].

Yevreyskie khroniki XVII stoletiya (Epokha «khemelnichchyny») [Jewish chronicles of the XVII century (The age of “Khmelnitskyi”)]. (1997). Issledovanie, perevod i kommentarii S.Ya. Borovogo. Moskva, Ierusalim, 288 s. [in Russian].

Zherela do istorii Ukrainy-Rusy (1908). (t. VIII: *Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny, t. 1: Dokumenty po rik 1631*) [The sources on the history of Ukraine-Rus' (1908). (vol. VIII: Materials on the history of the Ukrainian Cossacks, vol. 1: Documents for the year 1631)]. Lviv: [B.v.], 407 s. [in Ukrainian].

Ivantsov, I. O. (2002). *Povstannia ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi 1635–1638 rr.* [Uprising of the Ukrainian people against aristocratic Poland in 1635–1638]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Akadempriodyka», 315 s. [in Ukrainian].

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of V.I. Vernadsky National Library], f. 2, spr. 13402, 495 ark. [in Ukrainian].

Istoriia Khotynskoho pokhodu Yakova Sobeskoho [History of the Khotyn campaign of Jacob Sobieski]. (2006). *Memuary do istorii Pivdennoi Rusi*. Dnipropetrovsk: «Sich», 2, 45–131. [in Ukrainian].

Kovalets, T. (2017). Peredmova [Preface]. *Povstannia Viiska Zaporozkoho, 1630 roku: dokumenty i materialy*. Kharkiv: TOV «Vydavnytstvo «FOLIO»», 16–36. [in Ukrainian].

Kovalets, T. (Uporiad.) (2017). *Povstannia Viiska Zaporozkoho 1630 roku: dokumenty i materialy* [Uprising of the Zaporozhian Army in 1630: documents and materials] Kharkiv: TOV «Vydavnytstvo «FOLIO»», 352 s. [in Ukrainian].

Lepiavko, S. A. (1997). Uhorski analohy ukrainskoho kozatstva [Hungarian analogues of the Ukrainian Cossacks]. *Zaporozke kozatstvo v ukrainskii istorii, kulturi ta natsionalnii samovidomosti: materialy mizhn. nauk. konf. Kyiv-Zaporizhzhia*: [B. v.], 182–189. [in Ukrainian].

Lepiavko, S. A. (2006). Analohy ukrainskoho kozatstva u zakhidnomu sviti [Analogues of the Ukrainian Cossacks in the Western world]. *Istoriia ukrainskoho kozatstva*. Narysy: (u 2 t.). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademii», 102–115. [in Ukrainian].

Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka (LNNB) [Stefanyk National Scientific Library]. VR, f. 5, spr. 475/II, 278 ark. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1996). Lysty Petryzhytskoho-Kulahy [Letters of Petryzhytsky-Kulaha]. *Kozatstvo*, 1(4), 15–22. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1997). Do istorii povstannia 1630 r. [On the history of the uprising of 1630]. *Pam'iat stolit*, (4), 28–31. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1998). Novi dani do biohrafii Petra Konashevycha (Sahaidachnoho) [New data to the biography of Petro Konashevych-Sahaidachny]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: PROΣΦΩNHMA*. Istorychni ta filolohichni rozvidky, prysviach. 60-richchiu akademika Yaroslava Saievycha: zb. nauk. pr. Lviv: IU, 5, 413–426. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2004). Polskyi publitsystychnyi traktat pershoi chverti XVII stolittia pro zaporozke kozatstvo [Polish journalistic treatise of the first quarter of the XVII century on the Zaporozhian Cossacks]. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*. Nova seriia, (8/9). Kyiv – Niu-Iork: Vyd-vo M.P. Kots, 11/12, 453–460. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2007). *Chyhyryn – hetmanska stolytsia* [Chyhyryn – Hetman's capital]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademii», 392 s. [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2005). *Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini* [Nalyvayko faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine]. Kyiv: Krytyka, 496 s. [in Ukrainian].

Rudnytskyi, S. (1899). *Ukrainski kozaky v 1625–30 rr. Krytychno-istorychni rozvidky* [Ukrainian Cossacks in 1625–30. Critical and historical intelligence]. Lviv, 76 s. [in Ukrainian].

Sas, P. (2010). *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia* [The origins of the Ukrainian nation-building]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 702 s. [in Ukrainian].

Sas, P. (2011). *Khotynska viina 1621 roku* [Khotyn War of 1621]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 520 s. [in Ukrainian].

Sas, P. (2012). *Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sahaidachnyi* [The honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny]: monohrafiia. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 350 s. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V.I. (1991). *Ukrainske kozatske viisko v druhii polovyni XVI – seredyni XVII stolittia* [The Ukrainian Cossack army in the second half of the XVI – middle of the XVII century]. (*Extended abstract of Doctoral thesis*). Kyiv, 56 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. V. (2014). Evoliutsiia kozatskoi starshyny u protoelitu (kilka mirkuvan dyskusiinoho kharakteru) [The evolution of the Cossack sergeant in the proto-elite (several debatable consideration)]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (24). Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory – 2006», 195–211. [in Ukrainian].

Stepankov, V. V. (2019). *Politychna elita Ukrainy: protsesy stanovlennia, sfera diialnosti, mizhhrupovi vzaiemyny, politychni pohliady (1648–1676 rr.)* [The political elite of Ukraine: the processes of formation, sphere of activity, intergroup relations, political views (1648–1676)] (*Candidate's thesis*). Kamianets-Podilskiy, 370 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. V. (2021). Problema formuvannia politychnoi protoelity ta yii osoblyvosti v Ukraini (1622–1648 rr.) [The problem of formation of the political proto-elite and its features in Ukraine (1622–1648)]. *Vid arystokratii do elity: domoderni ta moderni identychnosti, iierarkhii ta seredovyshche pravliachoi verstvy: prohrama ta materialy kruhloho stolu*. Kyiv – Kamianets-Podilskiy, 51–55. [in Ukrainian].

Florya, B.N. (2002). Otnoshenie ukrainskogo kazachestva k Rechi Pospolitoj vo vremya kazatskikh vosstaniy 20–30-kh godov XVII veka i na nachalnom etape narodno-osvoboditelnoy voyny [The attitude of the Ukrainian Cossacks to the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Cossack uprisings of the 1920s and 1930s and at the initial stage of the people's liberation war]. *Slavyanovedenie*, (2), 36–51. [in Russian].

Shcherbak, V. (1989). Antyfeodalni rukhy naperedodni vyzvolnoi viiny 1648–1654 rr. [The anti-feudal movements on the eve of the liberation war of 1648–1654]. Kyiv: Naukova dumka, 128 s. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (1997). Kozatska verkhivka druhoi polovyny XVI – seredyny XVII st. [The Cossack elite of the second half of the XVI – middle of the XVII century]. *Kyivska starovyna*, (5), 3–12. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2000). *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: the formation of social status. The second half of the XV – middle of the XVII century]. Kyiv: vyd. dim «KM Akademia», 300 s. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2004). Sotsialnyi portret kozatskoi verkhivky druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. [A Social portrait of the Cossack elite of the second half of the XVI – first half of the XVII century]. *Istynu vstanovliuie sud istorii: zb. na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenko*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, (2), 183–193. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2009). Stanovlennia idei kozatskoi avtonomii v Rechi Pospolytii [The formation of the idea of Cossack autonomy in the Commonwealth]. *Naukovi zapysky NaUKMA: istorychni nauky*, (91). Kyiv: Vyd-vo KM «Akademia», 4–8. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2012). Vzaiemovidnosyny kozatstva z inshymy sotsialnymy verstvamy, korolivskoiu ta mistsevoiu vladoiu v Rechi Pospolytii [Relations of the Cossacks with other social strata, royal and local authorities in the Commonwealth]. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35-lecie pracy Naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel*. Białystok: In-t Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 153–165. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2019). *Derzhavna ideia v rannomodernii Ukraini* [State idea in early modern Ukraine]. Vinnytsia: TOV «TVORY», 220 s. [in Ukrainian].

Shchodennyk Symeona Okolskoho, 1637–1638 [The diary of Symeon Okolsky, 1637–1638]. (2006). *Memuary do istorii Pivdennoi Rusi*. Dnipropetrovsk: «Sich», 2, 171–292. [in Ukrainian].

Biedrzycka, A. (1999). Przed powstaniem Pawluka. Stosunki polsko-kozacki (grudzień 1635 – lipiec 1637). *Studia historyczne*, (XLII, z. 4 (167)), 505–519. [in Polish].

Biedrzycka, A. (2000). Złoty pokój: kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej, 1639–1647. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, (127), 27–38. [in Polish].

Biedrzycka, A. (Oprac.) (2005). *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego, 1632–1646*. Kraków: «Societas Vistulana», 775 s. [in Polish].

Borowiak, A. (2000). Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648). *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych: zbiór studiów*, Warszawa: «DIG», 25–44. [in Polish].

Borowiak, A. (2002). Powstanie kozackie 1638 r. *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*. Warszawa: «DIG», 57–84. [in Polish].

Borowiak, A. (2010). *Powstanie kozackie, 1638*. Zabrze: Inforteditions, 176 s. [in Polish].

Drozdowski, M. & Chynczewska-Hennel, T. (2008). Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego. *Spółeczeństwo staropolskie*. Seria Nowa. Warszawa: «DIG», 165–222. [in Polish].

Drozdowski, M. (2007). *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*. Warszawa: «DIG», 278 s. [in Polish].

Floria, B.N. (1998). Nowe materiały do dziejów powstania kozackiego 1625 roku. *Przegląd Wschodni*, t. V, z. I (17), 27–42. [in Polish].

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 476 s. [in Polish].

Franz, M. (2021). Powstanie kozackie 1638 roku w polskiej historiografii. *Lukaszewski, A. (2021). Rok 1638 w dziejach stosunków polsko-kozackich (Bunt Ostrzanina, Skidana i Huni) / oprac., wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz*. Warszawa: «DIG», 122 s. [in Polish].

Gawęda, M. (2007). *Powstanie kozackie, 1637*. Zabrze: Inforteditions, 232 s. [in Polish].

Kovalets, T. (2015). Korupcja i Wojsko Zaporoskie w latach 20–30 XVII wieku. *Studia nad staropolską sztuką wojenną*. Oświęcim: Wyd-wo Napoleon V, (IV), 148–154. [in Polish].

Lukaszewicz, J. (1842). *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*. Poznań [bw], s. 166. [in Polish].

Majewski, W. (2000). Walki z kozakami w latach 1591–1653. *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*. Warszawa: B-ka Uniwersytecka, 103–127. [in Polish].

Mironowicz, A. (2001). *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 352 s. [in Polish].

Nowak-Dłużewski, J. (1972). *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi wazowie*. Warszawa: Wyd-wo PAX, 387 s. [in Polish].

Romański, R. (1999). *Kozaczyzna*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 214 s. [in Polish].

Serczyk, W.A. (1968). *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wyd. III, przejrane i uzupełnione. Warszawa: Wiedza Powszechna, 244 s. [in Polish].

Serczyk, W.A. (1984). *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków, Wrocław: Wyd-wo Literackie, 376 s., 51 il. [in Polish].

Serczyk, W.A. (1998). Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej państwowości). *Przegląd Wschodni*, (V, z. 1 (17)). 17–25. [in Polish].

Отримано: 03.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.181-198
УДК 94(477.4)«17/18»(081)

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-2659-114X

FILINYUK Anatoly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (afilinyuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Філінюк, А. (2021). Правобережна Україна в політиці Росії та Австрії щодо Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 181–198

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ РОСІЇ ТА АВСТРІЇ ЩОДО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати місце Правобережної України в політиці Росії та Австрії щодо Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. **Методологічну основу** дослідження складають підхід «перехресної»/«переплетеної» історії, що передбачає вивчення тривалих взаємин, трансферів і конфліктів між державами, суспільствами, націями й культурами; принципи історизму, об'єктивності, системності, а також порівняльно-історичний, історико-хронологічний, аналітико-синтетичний та інші методи. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що у ній через призму транснаціональної історії досліджується питання про місце Правобережної України у взаєминах Російської імперії з Річчю Посполитою наприкінці XVIII ст., яка була в її складі, та зовнішній політиці російського самодержавства й уряду Австрійської імперії. У російській і польській історіографії зберігає свою актуальність вивчення історії Речі Посполитої на останньому етапі її незалежного існування. В цьому зв'язку злободенним є повніше усвідомлення росіянами репресивності імперії, нащадками якої вони себе позиціонують, як у позитивному, так і негативному значенні. **Висновки.** Внаслідок змін у міждержавних відносинах в Європі і геополітичному становищі Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., зумовлених перемогами Росії у війнах над Османською державою, в фокусі зовнішньої політики російського та царського урядів опинилася територія Польщі, так і землі Правобережної України, що входили до її складу. Зміна зовнішньополітичного вектору Росії в південно-західному напрямі Чорного та Азовського морів й зацікавлення геополітичними можливостями Правобережної України спричинили широке залучення її у внутрішню і зовнішню політику в контексті взаємин з Австрією у Речі Посполитої.

Ключові слова: зовнішня політика, геополітичні процеси, Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія, Австрійська імперія, поділи.

RIGHT-BANK UKRAINE IN THE POLITICS OF RUSSIA AND AUSTRIA ON THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AT THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to find out the place of Right-Bank Ukraine in the policy of Russia and Austria on the Polish-Lithuanian Commonwealth in the late eighteenth century. The methodological basis of the study is the approach of “cross” / “intertwined” history, which involves the study of long-term relationships, transfers, contacts and conflicts between states, societies, nations and cultures; the complex application of the principles of historicism, objectivity, systematics, as well the as comparative-historical, historical-chronological, analytical-synthetic and other methods helped to ensure the understanding and comprehensive disclosure of the little-studied topic. The scientific novelty of the work is that for the first time through the prism of transnational, interconnected history the question of the place and role of the lands of Right-Bank Ukraine in the relations of tsarist Russia with the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 18th century and its foreign policy autocracy and the government of the Austrian Empire, oriented to the south-west and south of Europe, at the center of which was the Commonwealth. The urgency of the problem is evidenced by the fact that in both Russian and Polish historiography, the study of the Polish-Lithuanian Commonwealth remains relevant, including at the last stage of its independent existence. In this regard, the need for Russians to be more fully aware of the repressiveness of the empire, the descendants of which they position themselves in both positive and negative terms, is urgent. Conclusions.* The study has shown that due to the changes in interstate relations in Europe and the transformations of the geopolitical position of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the late eighteenth century, caused by Russia's victories in the wars against the Ottoman Empire, the focus of the foreign policy of the Russian autocracy and the imperial government of Austria were both the territory of Poland itself and the Right-Bank lands, which were part of it. The change in Russia's foreign policy vector in the southwestern direction of the Black Sea and the Sea of Azov, and significant interest in the geopolitical opportunities of Right-Bank Ukraine led to its broad involvement in domestic and foreign policy in the context of relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Austria.

Key words: *foreign policy, geopolitical processes, Right-Bank Ukraine, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire, the Austrian Empire, divisions.*

Постановка проблеми. Розвиток Правобережної України у складі Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. відбувався під впливом складних міжнародних процесів у Східній Європі. Значною мірою він зумовлювався політикою Росії та Австрії щодо Речі Посполитої, котрі, як і Пруссія, борючись за протекторат над нею та діючи за принципом «імперії знають тільки кордони, котрі вони прокладали своїми арміями», позбавили її суб'єктності та перетворили на арену затяжного громадянського конфлікту. Це, зрештою, привело до поділів і руйнації її як держави, так і нового розчленування українських земель. Наслідком другого та третього поділів Польщі стали анексія і включення Правобережжя до складу Російської імперії. Українська візія розгляду проблеми через призму політики Росії та Австрії дозволяє глибше осмислити природу та сутність суспільних процесів у великому прикордонному та транскордонному українському регіоні, що був об'єктом їх експансіоністсь-

кого спрямування і певною мірою чинником великомасштабної геополітичної гри й пов'язаних із нею суспільних процесів і перетворень. Вивчення та перегляд теоретичних концепцій і інтерпретацій минулого цієї доби впливає не тільки з логіки розвитку науки, але й з глибшої кризи, спричиненої зміною «світогляду», що своєю чергою відображає зміну оточуючої реальності. З іншого боку, більшість істориків сходяться на тому, що на підставі тих самих фактів можна написати різні не лише за інтерпретаціями, а й за своїми підставовими підходами історії та висновками (Грицак, 2019, с. 19).

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерела з історії зовнішньої політики Росії та Австрії щодо Речі Посполитої і її складової – Правобережної України в останні роки XVIII ст. доволі різноманітні. Серед них: актові матеріали – маніфести, укази Катерини II і Сенату Росії; багата діловодна документація, зокрема рескрипти імператриці Г. Потьомкіну, рапорти, донесення, записки і доповіді високопосадовців самодержиці, Сенату і Воєнній колегії, службове листування самодержиці та світлішого князя з багатьма вищими чиновниками Росії (О. Безбородьком, Я. Булгаковим, О. Суворовим тощо); переписка іноземних дипломатів графа Л. фон Кобенцеля (Австрія), Дж. Гарріса (Англія), акредитованих у Санкт-Петербурзі; а також листування російських державних і військових діячів (П. Рум'янцева, О. Потьомкіна, А. Гловайського), спогади О. Воронцова, С. Понятовського та ін.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розкрити місце Правобережної України в російсько-австрійських міждержавних відносинах і реалізації експансіоністської політики Російської та Австрійської імперій, спрямованої на Річ Посполиту і Південно-Східну Європу наприкінці XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. За оцінкою українсько-американського історика С. Плохія Україна, в силу свого географічного розташування, впродовж багатьох століть слугувала брамою Європи, що сприяло формуванню «особливої прикордонної ідентичності та духу» (Плохій, 2016, с. 176). Українські землі увібрали в себе кілька важливих природних і цивілізаційних кордонів: географічний – між степом і лісом із проміжною зоною лісостепу, гідрографічний – між басейнами Балтійського й Чорного морів, соціально-економічний – між осілим землеробством і кочівниками, етнорелігійний – між слов'янами-християнами й тюрками-мусульманами, культурний – між цивілізаціями Заходу і Сходу. Цілком погоджуємося з Я. Грицаком, який наголошує на необхідності розгляду вітчизняного минулого не лише в контексті її зв'язків «між Заходом і Сходом», а й через призму глобальної історії України (Грицак, 2019, с. 7). Адже і нині етнічні українські землі, особливо держава Україна є впливовим регіональним чинником у Європі, початок якому поклали поділи Речі Посполитої, а також приналежністю до різних державно-політичних організацій, міжнародних і міжнаціональних відносин, культурних, конфесійних й демографічних традицій. Ми також дотримуємося того світоглядного підходу, що «історія незмінно продовжує втручатися в

політику», а тому до історії «необхідно підходити чесно, не замазуючи гріхи і помилки минулого» (Бухарин, 2014, с. 43, 173). Ми також виходимо з того, що Правобережна Україна посідала особливе місце у складі Речі Посполитій в останній третині XVIII ст. та як її складова частина стала заручником загарбницьких і геополітичних стратегій Росії та Австрії. Очевидно мав рацію І. Аксаков, коли розглядаючи територіальні претензії російського самодержавства, писав, що Правобережжя і білоруські землі складали предмет розбрату між росіянами і поляками (Аксаков, 1900, с. 22).

Історіографічний аналіз засвідчує, що на сучасному етапі в Польщі активно розробляється історія Росії, України, Білорусі і Литви. Потужний доробок із проблеми представлений працями таких дослідників, як С. Бернарський, А. Боченський, М. Вержбіцька, Є. Брацисевич, В. Грабенський, Г. Дильонгова, Л. Заштовх, З. Зелінська, К. Кардчак, Л. Кондзеля, Ф. Лешняк, В. Менджерський, К. Моравський, І. Рихлікова, М. Серейський, В. Серчик, Ж. Сікорська-Кулеша, Е. Сковронек, А. Хвальба, Я. Чубати та ін. В Росії за останні десятиліття побачили світ праці Л. Аджакової, С. Бухаріна, В. Виноградова, Л. Горизонтова, М. Долбілова, В. Дьякова, О. Зоріна, О. Єлісєєвої, О. Калашнікова, В. Коновалова, М. Лилової, Н. Макарова, М. Майорова, Б. Носова, М. Петрової, Н. Ракітянського, Г. Саніна, Є. Смілянської, П. Стегнія, О. Тинянова та ін.

На фоні цього історіографічного моря українська складова виглядає дещо скромно. Серед вітчизняних істориків, у працях яких висвітлюються ті чи інші аспекти історії України в складі Речі Посполитої у 60–90-х рр. XVIII ст., варто передусім назвати В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, І. Франка, а в числі сучасних – М. Бармака, В. Веригу, Я. Грицака, М. Дністрянського, О. Доніка, Л. Зашкільняка, М. Крикуна, С. Плохія, О. Реєнта, В. Смолія, А. Філінюка, В. Шандру, Р. Шпорлюка, Н. Яковенко та ін. В останні десятиліття для розвінчування фальшивого відображення історичного розвитку Речі Посполитої періоду її поділів і долі Правобережної України, зусиллями багатьох вітчизняних істориків введено в науковий обіг нові масиви архівних джерел, здійснено осмислення численних офіційних документів і на їх основі пролито світло на чимало аспектів перебування українських земель у складі сусідніх імперій. Було сформовано основу для теоретичного узагальнення обраної проблеми та утвердження децимі історичної правди у висвітленні складної і драматичної історії великого українського регіону. Проте цілісної картини про місце Правобережної України в політиці Російської та Австрійської імперій.

Відсутність власного дискурсу на проблему означає, що її або не було (не існує), або проблема висвітлюється з позицій чужого, нав'язаного «великоросійського» контексту. В нашому випадку відсутність власного дискурсу про російський імперіалізм щодо України загалом і Правобережжя зокрема, «навіть у постколоніальні часи свідчить про ступінь успіху в риторичі, якого досягла Росія» (Томпсон, 2008, с. 9, 10, 53). Тому в Європі та світі поділи Речі

Посполитої й місце в них Правобережної України часто сприймаються через призму російської саморепрезентованої візії, за якою Росії були не потрібні населені поляками землі, вона повертала лише землі, населені «русскими».

Для російської літератури характерними є дві тези Катерини II як головного архітектора політики самодержавства щодо Речі Посполитої та її східних регіонів, зокрема й Правобережної України. Згідно з першою, Росія у поділах Речі Посполитої захищала єдиновірних і єдинокровних братів; із другою – що повертала свої території і не придбала жодної п'яді польської землі. До уваги досі не береться, що історична Польща була майже вся римо-католицькою, тоді як у східних провінціях абсолютну більшість населення складали уніати – українці та білоруси, а звернення до самодержавства про допомогу були ініційовані самим Санкт-Петербургом. Виявом цього було те, що будь-яка спроба поляків вийти з-під російського протекторату сприймалася в Росії з гіркою образою (Аржакова, 2008, с. 32). Тож в основу слід брати об'єктивні факти та враховувати, що, перебуваючи в складі Речі Посполитої, розташованої географічно «на великому перехресті світових шляхів, Україна, зокрема її Правобережжя, постійно виявлялися жертвою загарбників і гнобителів, її постійно членували та ділили» (Лоутон, 2006, с. 52) й тим самим гармонізувати історичну пам'ять із положеннями істориків європейських країн.

У 60–80-х рр. XVIII ст. домінуючими чинниками міжнародних відносин у Південно-Східній Європі було російсько-турецьке протистояння і позиція, яку зайняли кабінети Австрії, Франції, Пруссії та Англії. На міжнародній політичній арені, де основним суперником Росії була Франція з її антиросійською та антиавстрійською позицією, активно взаємодіяли, співробітничали, суперничали три видатних представники епохи Просвітництва, три «других» – Катерина, Фрідріх Пруський і Йосиф Австрійський (Век Катерини, 2000, с. 5). Головною несучою конструкцією «Східного бар'єру» була Річ Посполита, засобом якої на межі Західної і Східної Європи утворився «коридор нестабільності», небезпечний для трьох імперій – Російської, Священної Римської та Габсбургів. Відтак, Річ Посполита стала об'єктом підвищеної уваги Австрії, Росії та Пруссії, що мали свої володіння на теренах цього простору і шукали «слабку ланку» в геополітичній конструкції регіону (Тынянова, Калашников, 2012, с. 116-117).

Для реалізації експансіоністської політики в цей час були розроблені масштабні державні проекти, що вперше пов'язували вигоди політичних союзів, дипломатичних і воєнних акцій Росії з її кордонами та етнокультурним сусідством. Такий проект у першій половині правління Катерини II належав М. Паніну, в другій – її фактичному співправителю Г. Потьомкіну. Він за допомогою створеної ним «російської» партії не тільки відтіснив від управління країною пропрусські налаштованих діячів на чолі з канцлером, а й протиставив союзу Росії, Пруссії, Швеції, Данії та Польщі ідею просування Росії на південь, оволодіння північним узбережжям Чорного моря. Цей проект носив яскраву геополітичну спрямованість (Елисеєва, 1998, с. 63). Для

його втілення Російська імперія вступила в підготовлений Г. О. Потьомкіним союз з Австрією, яка мала намір розширити свої володіння, відтиснувши ослаблену війнами Туреччину із завойованих нею земель (История внешней, 1998, с. 128, 129). Ключовим у проєкті було проведення незалежного зовнішньополітичного курсу в південному і південно-західному напрямі через зближення та укладення в 1781 р. союзу з Австрією, котра прагнула до поділу європейських земель Оттоманської Порти. Воно розглядалося як тимчасовий захід задля забезпечення рівноваги між німецькими державами в Центральній Європі. До зближення Росії з Австрією підштовхнули перемоги в російсько-турецькій війні та ускладнення її відносин із Пруссією. Дії союзників були добре продумані та узгоджені і лише збіг обставин помішав реалізації планів (Елисеєва, 2000).

У першій половині 1760-х рр. увага політичних кіл Європи була прикута до Речі Посполитої в зв'язку з боротьбою за польський трон, підкріпленою черговою інтервенцією російських військ (Яковенко, 1997, с. 264) і тісною взаємодією з Пруссією на засадах договору від травня 1764 р. На початку вересня того ж року королем Речі Посполитої обрали ставленика і фаворита російської імператриці Станіслава Понятовського, який перемогу здобув трагою грошей, інтригами та насильством (Гребеньский, 2006, с. 361). Його підлеглість Росії і цариці була «не тільки наслідком звички і сердечних взаємин, а й не меншою мірою витікала з того переконання, що це єдиний засіб, здатний спасти країну від загибелі і дати їй можливість внутрішнього відродження» (Понятовский, 1995, с. 12). Зведення С. Понятовського на престол перетворило Річ Посполиту на арену громадянського конфлікту, а російську царицю в справжнього хазяїна Польщі (Яковенко, 1997, с. 263-264). Російська імперія контролювала останню через сейми, вразливі для військово-політичного тиску, або через лояльного короля і навіть думки не допускала, що поляки коли-небудь вийдуть з-під її протекторату (Філінюк, 2015, с. 107). Як і в підросійській Україні, «мацаки московського бюрократичного спрута» проникали в тіло Речі Посполитої, «затримуючи вільний розвиток, паралізуючи її самоврядування й самовизначення, вносячи сум'яття і розбрат» (Грушевський, 2002, с. 407). М. Репнін відіграв у Варшаві більшу роль, ніж король, затикаючи кожному рота на засіданнях словами: «така воля імператриці» (Лонгинов, 1885, с. 849). Більше того, «не допускати ніяких реформ в державному устрої Польщі» і «не дати їй «відновити свою внутрішню силу» передбачалося секретною статтею російсько-пруського воєнного союзу від 1765 р. (Корнилов, 1915, с. 8). До того ж, господарючи в ній, мов у себе дома, Росія вміло використовувала хвилювання мас через суспільні і релігійні утиски для підготовки ґрунту під цілковите державно-політичне поневолення Польщі. Тому поляки вбачали в Росії пригноблювача і поневолювача (Заштовт, 2017, с. 97).

Зближення Австрії та Пруссії з Росією перехрещувалися в питанні розбору, усунення Польщі з числа великих європейських держав, а також у роз-

поділі українських земель між Росією та Австрією (Велика, 1993, с. 148-149). Союз між ними оформився майже одночасно та у геополітичному плані проявив себе як один із самих міцних й важливих складових їх зовнішньої політики та чинник європейського балансу сил. Під його впливом розвивалися всі процеси та події в Речі Посполитій і навколо неї. До того ж, у ньому Росії вдалось відіграти роль лідера і засвідчити про входження до кола великих держав (Коновалов, 2013, с. 43).

Міжнародний порядок, події, драматичні геополітичні зміни у Центральній та Східній Європі останньої третини XVIII ст. (Плохій, 2016, с. 182) мали до українських земель пряме відношення: по-перше, ними керували з Санкт-Петербурга, Відня, Варшави і Стамбула й «кожна з імперій претендувала на її землю та багатства, залишаючи відбитки на ландшафт і в характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу; по-друге, вони відбувалися «тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, – в міжнародному устрої» (Шпорлюк, 2000, с. 256).

У складі Речі Посполитої українські землі, як і білоруські, були «предметом розбрату між росіянами і поляками» (Аксаков, 1900, с. 22). Включення їх в орбіту інтересів хижих імперій додало нового стимулу в безоглядній загарбницькій експансії сусідніх держав. Вікно нових можливостей для цього відкрили перемоги Росії у війні з Туреччиною 1768-1774 рр., події якої були пов'язані з територією Південної України та Правобережжя, зокрема безпосередньо стосувалися Поділля і молдавського Придністров'я. Почалося з того, що, переслідуючи конфедератів у червні 1768 р., загін гайдамаків В. Шила заглибився в межі Очаківської області у районі Балти, яка належала Туреччині. Це стало приводом до оголошення 25 вересня 1768 р. Туреччиною війни Росії. Важливо, що в ході її розвитку перша і друга російські армії під командуванням генералів-аншефів О. Голіцина та Г. Рум'янцева чисельністю в 90 тис. осіб не лише відтіснили війська хана у район Балти, а й нанесли удару по загонах конфедератів. Армія Рум'янцева після двомісячної осади оволоділа в липні 1769 р. Хотином, а в 1770 р. – здобула перемоги над турками при Ларзі та Кагулі (Гросул, 1998, с. 159, 160).

Переживаючи глибоку кризу державно-політичної системи і втративши можливість внутрішньополітичного управління, Річ Посполита не могла протистояти геополітичному тиску європейських монархій, які домінували на її території. Хоча всі події і процеси в країні відбувалися за вагомої участі польських можновладців, всю ситуацію контролювала проросійська котерія (Бовуа, 2020, с. 21). Коли ж почалася Коліївщина, в розпалюванні якої особливу роль відіграло самодержавство (Чечулин, 1886, с. 373), періодично активізуючи підтримку дисидентського питання, щоб тиснути на правлячі кола Польщі і провокувати загострення ситуації (Носов, 1999, с. 57, 91). З іншого боку, єдиною силою для придушення Коліївщини виявилася російська армія.

Тому після різанини в Умані імператриця спеціальним маніфестом зріклася від солідарності з гайдамаками і наказала військам генерала Кречетникова приборкати бунтівників (Гребеньский, 2006, с. 384). Зрештою, допомога російських військ полякам у розправі над учасниками Коліївщини поклала початок південно-західному напрямку політики царизму (Філінюк, 2015, с. 109).

Не поступалися Катерині II і Йосиф II та Фрідріх II. Користуючись зайнятістю самодержавства російсько-турецькою війною, Австрія в 1769–1770 рр. захопила м. Спіш з навколишньою територією та частину Чорштинського, Новотарзького та Сандецького староств. У вересні 1772 р. її війська без жодного опору увійшли в Львів і на початку жовтня «змусили скласти колективну присягу на вірність австрійському цісареві». Приєднання населених українцями і поляками Руського та Белзького воєводств у Галичині і частини Подільського воєводства було офіційно оголошено «ревіндикацією», або поверненням втраченого. Безпосереднім аргументом цього стало коротке перебування краю під владою Угорського королівства (Аркуша, Кондратюк, Мудрий, Сухий, 2016, с. 48). Тоді ж, підштовхнутий розвитком подій, Фрідріх II під виглядом створення санітарного кордону для захисту від чуми, що прокотилася по Речі Посполитій, окупував Королівську Пруссію, крім Гданська і Торуні, та північ Великопольщі. За таких умов Катерина II дала згоду на частковий поділ Речі Посполитої. Угода про поділ держави Австрія, Пруссія та Росія (История внешней, 1998, с. 119) підписали 5 серпня 1772 р. після 14-місячних перемовин та ліквідації головних осередків спротиву барських конфедератів (Камінський, 2011, с. 217). В указі від 16 серпня 1772 р. імператриця зазначала про приєднання до імперії земель й про формальну угоду з віденським і берлінським Дворами, доведену до досконалої зрілості, підписаною секретною конвенцією. Приєднання цих земель і їх жителів на вічні часи мотивувалося давнім незаперечним правом Росії (Полное, 1830, т. 19, с. 553, 554). Річ Посполита втратила майже 30 % території і близько третини населення (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 235).

У 1774 р. Австрія захопила у контрольованій османами Молдавії гірський регіон Буковину (Serczyk, 2001) й Росія перетворила Правобережжя в об'єкт економічної та військової експлуатації. У період між першим і другим поділами О. Потьомкін отримав тут величезні помістя, що налічували 70 тис. кріпаків. На території Правобережної України стали заготовляти для російської армії провіант. На ці території, розташовані неподалік від театру воєнних дій, легше було виводити армію на зимові квартири (Елисеєва, 2000). У 1772 р. до Росії відійшли не тільки білоруські землі, але і частина української території на лівому березі Дніпра, що склала майбутній Стародубський повіт Чернігівської губернії (Корнилов, 1915, с. 7). Північне Придністров'я залишалося в складі Речі Посполитої (Гросул, 1998, с. 161).

Ця політична комбінація дозволила Росії нейтралізувати відкриту протидію з боку Австрії і приховану – Пруссії, досягти вирішальних успіхів і завершити війну з Туреччиною підписанням у 1774 р. Кючук-Кайнарджійсь-

кого миру, забезпечити свободу торговельного мореплавання в Чорному морі й відкрити шлях для приєднання Криму. Договір став підставою для міжнародного визнання права Росії опікуватися православною церквою на Балканах (Достян, 1998, с. 43). Катерина II вважала, що на чолі політичного облаштування Європи повинні були стояти дві імперії: віденська, спадкоємниця Римської, і петербурзька – спадкоємниця константинопольської (Зорин, 2001, с. 45). Для цього під час подій у Криму імператриця регулярно листувалася з цісарем, зацікавленим в її успіхах у боротьбі з Портою (История Екатерины, 1885, с. 402). Враховуючи неможливість зупинити Росію на Балканах, Відень вирішив скористатися союзом із нею для того, щоб відхилити Катерину II від Фрідріха II та прусського загрозу, що висіла над державою як дамоклів меч – від Чехії до Бельгії, жителі якої вперто відстоювали свою самобутність (Век Екатерины, 2000, с. 207). У травні 1789 р. російсько-австрійський союз був продовжений новим обміном листами між Йосифом II і Катериною II (Синяк, 2004, с. 86), політичні плани Росії та її союзниці Австрії перейшли в нову фазу.

Грецьким проектом Катерини II – Потьомкіна, враховуючи образу Варшави за перший поділ, передбачалося віддати їй частину Молдавії та землі між Дністром і Бугом. Відень мав вибрати землі нижче Дунаю, які склали його найбільше зацікавлення. Російська сторона власні вимоги визначила фразою: «Кордони Росії – Чорне море», що дозволяло зняти будь-які заперечення Австрії, коли справа з приєднанням Криму вже завершиться. Проте в першому варіанті проекту про приєднання Криму, який тримали в секреті від Йосифа II, Росія планувала отримати ще устя Дунаю і можливість повного контролю за входом у Боспор (Елисеєва, 1998, с. 65). Як співавтор геополітичної перебудови Балкан і Греції (Петрова, 2011), цісар висловив бажання отримати Хотин з областю, частину Валахії, обидва береги вверх по Дунаю, Боснію, Чорногорію, частину Сербії та Албанії по лінії від Белграду до Адріатичного моря, включаючи Дринську затоку. До Австрії повинні були також відійти всі володіння венеціанців із компенсацією їм півострова Морея (Пелопонес) і островів Кандії та Кіпру. Втім Австрія і Росія озвучували не все, зокрема щодо частини Молдавії до річки Сирет (Елисеєва, 1998, с. 66) і суперечності привели до припинення листування між імператорами, хоча не поклали край експансіоністській політиці обох держав у цьому регіоні.

Перша половина 90-х рр. XVIII ст. позначилася участю Росії в боротьбі з французькою революцією і польською незалежністю у контексті цілеспрямованого й неперервного відстоювання різноманітних інтересів самодержавства (Лылова, 2011, с. 25, 29). Цьому передував рескрипт генерал-фельдмаршалу Г. Потьомкіну, яким імператриця веліла підкріпити незадоволених останньою конституцією значною кількістю військ для виконання намальованого ним плану та налагодження зносин з імператором Римським і, по-можливості, відговорення прусського короля не брати участі в подіях у Польщі до зміцнення Росією своїх позицій, а у випадку нездоланної жа-

дібності короля Пруссії, для запобігання клопотів і безпечності, погодитися на новий поділ польських земель в інтересах трьох сусідніх держав (Проект, 1883, № 1, с. 79, 80).

Інструментами, з допомогою яких було реалізовано другий поділ Речі Посполитої вже між Росією та Пруссією, стали санкціонована Катериною II Торговицька конфедерація, влаштована проросійською партією незадоволених конституцією 3 травня 1791 р. аристократів, яка, відстоюючи недоторканість колишнього шляхетського устрою в Речі Посполитій, відразу ж ліквідувала всі постанови сейму, і 100-тисячна армія, введена у травні 1792 р. «на територію Речі Посполитої в районі Правобережної України» (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 242). Не чекаючи підписання угоди про поділ Речі Посполитої з союзниками, на основі іменного указу «Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами» від 8 грудня 1792 р. царизм розпочав формування імперського державно-політичного простору та підготовку до створення нового кордону Росії (Філінюк, 2010, с. 202). Правовою основою другого поділу стали Конвенція між Росією та Пруссією і маніфест від 27 березня 1793 р. «Про приєднання польських областей до Росії», підписаний Катериною II після завершення російсько-пруських переговорів (Полное, 1830, т. 23, с. 388-391), а територіальні зміни закріпив скликаний 6 липня 1793 р. на її вимогу Гродненський сейм Речі Посполитої. Розцінюючи ситуацію навколо Речі Посполитої 24 серпня 1793 р., Воронцов висловив переконаність, що «ні австрійці, ні поляки по одинці не торкнуться до залишку Польщі, розмірковуючи на наш тому опір; сама по собі вона ніщо» (Архив, кн. 12, с. 77-78, 92). Внаслідок цього до Російської імперії була приєднана Правобережна Україна, зокрема Київське, Брацлавське і Подільське воеводства та східна половина Волинського воеводства (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 243), тимчасом історичні польські землі були розділені між Австрією та Пруссією. Як і раніше, «російський національний рух відбувався під релігійним прапором» (Соловьев, 2003), чим на переконання Л. Аржакової, історик С. Соловьев поставив його на перше місце серед причин, які привели Польську державу до загибелі (Аржакова, 2008, с. 35).

Політична еліта Чотирилітнього сейму не змиралася з катастрофою другого поділу Речі Посполитої й у березні 1794 р. підняла повстання на чолі з Т. Костюшком проти насильства над їхньою державою, за свободу, суверенність і «новий народ» (Камінський, 2000, с. 232). Розпочавши війну проти Росії, його лідери і натхненники не домоглися нейтральної позиції Австрії та Пруссії. Навпаки, Пруссія майже відразу після його початку задекларувала ворожі наміри й стала надавати збройну допомогу російській армії. Австрія, ображена захопленням Пруссією більшої частини Сілезії, чекала моменту, щоб розширити свої території (Бардах, Леснодовский, Пиетрчак, 1980, с. 280). Тому, скориставшись нагодою, її армія зайняла Сандомир, Люблінське воеводство і Холмську землю. Більш як семимісяч-

на боротьба повстанців завершилася поразкою. Тим часом Австрія Пруссія і Росія розпочали переговори про остаточний, третій поділ Речі Посполитої (Камінський, 2011, с. 235, 236, 238).

У спільній декларації Російської та Австрійської імперій про третій поділ Речі Посполитої від 23 грудня 1794 р. зазначалося про її цілковите підкорення військами імператриці, яка «для здобуття перемоги» попередньо порозумілася з союзниками: й. в. імператором римським і й. в. королем пруським. Будучи переконаними в абсолютній нездатності Польської республіки облаштувати в себе потрібне правління чи жити мирно під покровительством законів, перебуваючи у стані якої-небудь незалежності, монархи визнали в ім'я збереження миру і щастя своїх підданих провести повний поділ республіки між трьома сусідніми державами як крайню необхідність (Бармак, 2016, с. 286–287). Після тривалих суперечок, арбітром в яких виступила Катерина II, Австрія здобула Малу Польщу аж до Західного Бугу, Пруссія зайняла Варшаву з Мазовією і Литву по Німан, а Росія анексувала решту Литви й територію на схід від лінії Ковно – Володимир – Берестечко – Сатанів – Хотин (Камінський, 2011, с. 239). Підсумком розв'язання польського питання стала конференція трьох держав (Росії, Пруссії і Австрії) про падіння польської держави, її суверенітету, що відбулася 13 жовтня 1795 р. (Стегний, 2002). Відтак, з мапи Європи були стерті Крим і Річ Посполита (Плохій, 2016, с. 23, 194, 195, 197, 198).

Першість і левова доля відповідальності за поділи Речі Посполитої належить Російській імперії (Аржакова, 2018, с. 137). Але вину за них та ліквідацію європейської держави було покладено на польських і литовських магнатів, які заради утвердження всевладдя у власних феодалних латифундіях, заради панування на сеймиках, проводили безвідповідальну, егоїстичну політику та готові були рвати державу на частини і топити в безперестанних політичних кризах. Їхні безкрайні земельні помістя, котрі переважали за розмірами окремі європейські держави, переважно були в Україні, що надавало свавілля панів-магнатів ще й національного характеру (Санін, 1998, с. 169, 172). Проте якщо порівняти з білорусами чи українцями, поляки опинились не в найгіршій ситуації (Заштовт, 2017, с. 97).

Висновки. Отже, критичний аналіз вітчизняної і зарубіжної історіографії й введеного у науковий обіг фактичного матеріалу дозволили глибше й повніше з'ясувати, якою насправді була політика Росії та Австрії щодо Речі Посполитої в 60–90-х рр. XVIII ст., зокрема й українських земель. Утвердження політичного протекторату та панування Росії на її території спричинили Барську і Торговицьку конфедерації, Коліївщину, російсько-турецькі війни і поділи Речі Посполитої, що привели не тільки до ліквідації великої європейської держави, а й зумовили анексію та подальше перебування українських земель у складі нових метрополій. Це також засвідчило, що Правобережна Україна, як і всі українські землі, посідала чільне місце в ек-

пансіоністській політиці Росії та Австрії у Речі Посполитої останньої третини XVIII ст. З регіоном були пов'язані опір, конфедерації, партії, події та процеси, які були використані в інтересах Санкт-Петербурга, Відня і Пруссії. Від двостороннього співробітництва отримала більше переваг Росія, нейтралізувавши Пруссію, приєднавши Крим, а головне забезпечивши завоювання найбільших територій і закріплення виходу до Чорного моря. Проте більшість надій від союзу Австрії та Росії не виправдались: монархія Габсбургів виявилась обезкровленою і тому погодившись при підписанні миру на збереження довоєнного статус-кво.

Залучення в політичні справи, зміни політичних режимів, безкінечні збройні зіткнення, розміщення і переміщення через Правобережжя російських військ, а також результати міжнародних трактатів і особливо магнатсько-шляхетські конфедерації прямо та опосередковано впливали до долю корінних мешканців. Захист прав православного населення на її теренах з боку самодержавства обернувся направленням на терени Правобережної України російської армії, збройним вибухом національного протесту і тяжкими наслідками за підсумками поділів Речі Посполитої, внаслідок яких українські землі були анексовані і перебували аж до початку XX ст. в складі Російської та Австрійської імперій.

Список використаних джерел і літератури:

Аксаков, И. С. (1900). *Польский вопрос и Западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886* / [статті из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси»]. (т. 3), (Изд. второе). Санкт-Петербург: Изд-во Император. публ. библиотеки, 570 с.

Аржакова, Л. М. (2008). Диссидентский вопрос и падение Речи Посполитой (до-революционная отечественная историография проблемы). *Петербургские славянские и балканские исследования*, (1 (3)), 31–39.

Аржакова, Л. (2018). Польша, как это ни странно, – неведомая сторона, terra incognita, для русского человека... *Новейшая история России*, 1, 130–141.

Аркуша, О. Г., Кондратюк, К. К., Мудрий, М. М., Сухий, О. М. (2016). *Час народів. Історія України XIX століття*: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 408 с.

Бардах, Ю., Леснодовский, Б., Пиетрчак, М. (1980). *История государства и права Польши*: пер. з пол. И. Б. Грекова, А. Ф. Курилко, К. Я. Старосельской. Москва: Юрид. литер., 564 с.

Бармак, М. В. (2016). *Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.)*. Тернопіль: Вид-во «Астон», 392 с.

Бартнев, П. И. (Ред.). (1977). *Архив князя Воронцова* (Кн. 12: Бумаги графов Александра и Семена Романовичей). Москва: Тип. Лебедева, 485 с.

Бовуа, Д. (2020). *Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.*: пер. З. П. Борисюк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 872 с.

Брикнер, А. (1885). *История Екатерины Второй*. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 516 с.

Бухарин, Н. И. (2014). *Россия – Польша: опыт двадцатилетних отношений: 90-е годы XX века – первое десятилетие XXI века* (2-е изд. испр. и доп.). Москва; Санкт-Петербург: Нестор–История, 204 с.

Виноградов, В. Н. (Отв. ред.). (2000). *Век Екатерины II: Дела балканские*. Москва: Наука, 295 с. URL: https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2000_vek_ekateriny_ii_dela_balkanskie.pdf (дата звернення: 04.09.2021).

Віднянський, С. В. (Ред.). (2020). *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України, 814 с.

Гребенський, В. (2006). *Історія польського народу*. Мінськ: МФЦП, 800 с.

Грицак, Я. (2019). *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття*. Київ: UKABOO Publishing, 656 с.

Гросул, В. Я. (1998). Молдавское Приднестровье в годы екатерининских русско-турецких войн. *Век Екатерины и Балканы* (отв. ред. И. И. Лещиловская). Москва: Наука, 156–164.

Грушевський, М. С. (2002). *Єдність чи розпад [Росії]? Грушевський М. С. Твори (в 50 т., Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907))*. Львів: Світ, 405–412.

Достян, И. С. (2000). Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 года в политике России на Балканах. *Век Екатерины и Балканы* (отв. ред. И. И. Лещиловская). Москва: Наука, 40–56.

Елисеєва, О. И. (1998). «Балканская тема» во внешнеполитических проектах Г. А. Потемкина. *Век Екатерины и Балканы* (отв. ред. И. И. Лещиловская). Москва: Наука, 63–67.

Елисеєва, О. И. (2000). *Геополитические проекты Г. А. Потемкина*. Москва: Ин-т российской истории РАН, 342 с. URL: <http://prussia.online/books/geopoliticheskie-proekti-g-a-potemkina> (дата звернення: 08.10.2021).

Зашкільняк, Л. Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: нац. ун-т ім. І. Франка, 660 с.

Заштовт, Л. (2017). Политика, стереотипы и историческая память. Многогранные польско-русские отношения XIX века – ряд размышлений. *Россия в польской историографии, Польша в российской историографии (к 50-летию Комиссии историков России и Польши)* (отв. ред. Н. А. Макаров; Ин-т славяноведения РАН). Москва: Индрик, 97–116.

Зорин, А. (2001). *Кормя двуглавого орла. Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века*. Москва: Новое литературное обозрение, 416 с. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zorin-a-kormya-dvuglavogo-orla-russkaya-literatura-i-gosudarstvennaya-ideologiya-v-posledney-treti-xviii-pervoy-treti-xix-veka> (дата звернення: 08.10.2021).

История внешней политики России. XVIII век: От Северной войны до войн России против Наполеона. (1998). Москва: Междун. отношения, 305 с.

Камінський, А. С. (2011). *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*: пер. з пол. Я. Стріхи. Київ: Наш час, 263 с.

Коновалов, В. С., Петрова, М. А. (2013). *Екатерина II и Иосиф II: формирование российско-австрийского союза, 1780–1790*. Москва: Наука, 2011. 419 с. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2013-02-007-petrova-m-a-ekaterina-ii-i-iosif-ii-formirovanie-rossiysko-avstriyskogo-soyuza-1780-1790-m-nauka-2011-419-s/viewer> (дата звернення: 05.07.2021).

Корнилов, А. А. (1915). *Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века*. Петроград: Изд-во «Огни», 93 с.

Крип'якевич, І. П. (Авт. передм.), **Голубець М.** (Упоряд.). (1993). *Велика історія України* (в 2 т., Т. II). Київ: Глобус, 400 с.

Лылова, М. Е. (2011). *Внешнеполитическая деятельность императрицы Екатерины Второй: 1762-1796 гг.* (автореф. дисс. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.02 Отечественная история). Москва, 49 с.

Лонгинов, М. (1885). Подлинные анекдоты о князе Н. В. Репнине. *Русский архив*, 7, 848–852.

Лоутоп, Л. (2006). *Українське питання*. Київ, Лондон: «Спадщина» ЛТД, 168 с.

Носов, Б. В. (1999). Русская политика в диссидентском вопросе в Польше в 1762–1766 гг. *Польша и Европа в XVIII веке: Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 20–101.

Петрова, М. А. (2011). *Формирование австро-российского союза в правление Иосифа II (1780-1790)*. Москва: Наука, 419 с. URL: http://195.19.135.90/WEBIRBIS/CGI/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=2&I21DBN=KNIGA&P21DBN=KNIGA&Z21ID=&Image_file_name=KART%2F221321.pdf (дата звернення: 12.11.2021).

Плохій, С. (2016). *Брама Європи*: пер. з англ. Р. Ключка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 496 с.

Полное собрание законов Российской империи (Собр. 1-е). Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830.

Понятовский, С. (1995). *Мемуары*: пер. с фр. В. Савицкого. Москва: ТЕРРА, 367 с. URL: <file:///C:/Users/Admin/Documents/Мемуары%20Понятовского.pdf> (дата звернення: 05.07.2021).

Проект рескрипта секретного к генералу-фельдмаршалу кн. Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому. 1791. (1883). *Русский архив*, 1, 78–84.

Санин, Г. А. (1998). Разделы Речи Посполитой. *История внешней политики России* (т. 18: от Северной войны до войн России против Наполеона). Москва: Международные отношения, 168–197.

Синяк, Л. В. (2004). Дипломатия Екатерины II после первого раздела Речи Посполитой. *Российские и славянские исследования*: сб. науч. статей, (1). Минск: БГУ, 83–90.

Соловьев, С. М. (2003). *История нашествия Польши*. Москва: АСТ, 304 с. URL: http://lovelead.ec/read_book.php?id=75665&pr=3 (дата звернення: 10.10.2021).

Стегний, П. В. (2002). *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795*. Москва: Международные отношения, 696 с.

Тынянова, О. Н., Калашников, И. А. (2012). Первый раздел Польши в фокусе геополитического анализа. *Пространство и время*, (3 (9)), 115–124.

Томпсон, Ева М. (2008). *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*: пер. з англ. М. Корчинська (вид. друге). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 368 с.

Філінюк, А. Г. (2015). Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр., (4). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 102–118.

Філінюк, А. Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 728 с.

Чечулин, Н. Д. (1896). *Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II*. Санкт-Петербург, 468 с. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book578339/#page/4/mode/1up> (дата звернення: 07.07.2021).

Шпорлюк, Р. (2000). *Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі*. Київ, 230 с.

Яковенко, Н. (1997). *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*: навч. посіб. для учнів гуман. гімназ., ліцеїв, студ. іст. фак., вузів, вчит. Київ: Генеза, 312 с.

Kappeler, A. (2012). *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien: Böhlau Verlag, 395 s.

Serczyk, W. (2001). *Historia Ukrainie*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo. URL: <https://epage.pub/doc/serczyk-wadysaw-historia-ukrainy-y14lvo2rmy> (дата звернення: 10.10.2021).

References:

Aksakov, I. S. (1900). *Polskij vopros i Zapadno-russkoe delo. Yevrejskij vopros. 1860–1886* [The Polish question and the Western Russian matter. The Jewish question. 1860–1886] / [statii iz «Dnya», «Moskvу», «Moskvicha» i «Rusi»]. (т. 3). (Izd. vtoroe). Sankt-Peterburg: Izd-vo Imperator. publ. biblioteki, 570 s. [in Russian].

Arzhakova, L. M. (2008). Dissidentskij vopros i padenie Rechi Pospolitoj (dorevolucionnaya otechestvennaya istoriografiya problemy) [The dissident question and the fall of the Polish-Lithuanian Commonwealth (pre-revolutionary domestic historiography of the problem)]. *Peterburgskie slavyanskije i balkanskije issledovaniya*, (1 (3)), 31–39. [in Russian].

Arzhakova, L. (2018). Polsha, kak eto ni stranno, – nevedomaya storona, terra incognita, dlya russkogo cheloveka... [Strange as it may seem, Poland is an unknown country, terra incognita, for a Russian person...]. *Novejshaya istoriya Rossii*, 1, 130–141. [in Russian].

Arkusha, O. H., Kondratiuk, K. K., Mudryi, M. M., Sukhyi, O. M. (2016). *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia* [Time of the peoples. History of Ukraine of the XIX century]: navch. posib. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 408 s. [in Ukrainian].

Bardakh, Yu., Lesnodovskiy, B., Pyetrchak, M. (1980). *Istoriya gosudarstva i prava Polshy* [History of the state and law of Poland]: per. z pol. Y. B. Hrekova, A. F. Kurylko, K. Ya. Staroselskoi. Moskva: Yuryd. liter., 564 s. [in Russian].

Barmak, M. V. (2016). *Formuvannia rosiiskoi imperskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainskykh zemliakh (XVIII – XIX st.)* [The formation of the Russian imperial system of civil service in the Ukrainian lands (XVIII – XIX centuries)]. Ternopil: Vyd-vo «Aston», 392 s. [in Ukrainian].

Bartenev, P. Y. (Red.). (1977). *Arkhyv kniazia Vorontsova* [The archives of Prince Vorontsov] (Kn. 12: Bumahy hrafov Aleksandra i Semena Romanovychei). Moskva: Tip. Lebedeva, 485 s. [in Russian].

Bovua, D. (2020). *Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793–1914 rr.* [The triangle of the Right Bank: the tsar, the nobility and the people. 1793–1914]: per. Z. P. Borysiuk. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio», 872 s. [in Ukrainian].

Briker, A. (1885). *Istoriya Ekateriny Vtoroj* [The history of Catherine II]. Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina, 516 s. [in Russian].

Buharin, N. I. (2014). *Rossiya – Polsha: opyt dvadcatiletnih otnoshenij: 90-e gody XX veka – pervoe desyatiletie XXI veka* [Russia – Poland: the experience of twenty years of relations: the 90s of the XX century – the first decade of the XXI century] (2-e izd. ispr. i dop.). Moskva; Sankt-Peterburg: Nestor–Istoriya, 204 s. [in Russian].

Vinogradov, V. N. (2000). *Vek Ekateriny II: Dela balkanskije* [The age of Catherine II. The Balkan affairs]. Moskva: Nauka, 295 s. Retrieved from https://inслав.ru/sites/default/files/editions/2000_vek_ekateriny_ii_dela_balkanskije.pdf [in Russian].

Vidnianskiy, S. V. (Red.). *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy* [Ukraine in the history of Europe of the XIX – early XXI centuries: historical essays]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2020. 814 s. [in Ukrainian].

Grebenskij, V. (2006). *Istoriya polskogo naroda* [The history of the Polish people]. Minsk: MFCP, 800 s. [in Russian].

Hrytsak, Ya. (2019). *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX – XX stolittia* [The essay on the history of Ukraine. The formation of a modern nation of the XIX – XX centuries]. Kyiv: YKABOO Publishing, 656 s. [in Ukrainian].

Grosul, V. YA. (1998). Moldavskoe Pridnestrove v gody ekaterininskih russko-tureckih vojn [Moldavian Transnistria during the Catherine Russian-Turkish wars]. *Vek Ekateriny i Balkany* (otv. red. I. I. Leshhilovskaya). Moskva: Nauka, 156–164. [in Russian].

Hrushevskiy, M. S. (2002). *Yednist chy rozpad [Rosii]?* [Unity or disintegration of [Russia]?]. Hrushevskiy M. S. Tvory (v 50 t., T. 1: Seriia «Suspilno-politychni tvory (1894–1907)). Lviv: Svit, 405–412. [in Ukrainian].

Dostyan, I. S. (2000). Znachenie Kyuchuk-Kajnardzhiskogo dogovora 1774 goda v politike Rossii na Balkanah [The significance of the Kyuchuk-Kaynardzhi Treaty of 1774 in Russia's policy in the Balkans]. *Vek Ekateriny i Balkany* (otv. red. I. I. Leshhilovskaya). Moskva: Nauka, 40–56. [in Russian].

Eliseeva, O. I. (1998). «Balkanskaya tema» vo vneshnepoliticaleskikh proektah G. A. Potemkina [The “Balkan theme” in H.A. Potemkin's foreign policy projects]. *Vek Ekateriny i Balkany* (otv. red. I. I. Leshhilovskaya). Moskva: Nauka, 63–67. [in Russian].

Eliseeva, O. I. (2000). *Geopoliticheskie proekty G. A. Potemkina* [H. A. Potemkin's geopolitical projects]. Moskva: In-t rossijskoj istorii RAN, 342 s. Retrieved from <http://prussia.online/books/geopoliticheskie-proekty-g-a-potemkina> [in Russian].

Zashkilniak, L. Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: From ancient times to the present day]. Lviv: Lviv. nats. un-t im. I. Franka, 660 s. [in Ukrainian].

Zashtovt, L. (2017). Politika, stereotypy i istoricheskaya pamyat. Mnogogrannye polsko-russkie otnosheniya XIX veka – ryad razmyshlenij [Politics, stereotypes and historical memory. The multifaceted Polish-Russian relations of the 19th century are a number of reflections]. *Rossiia v polskoj istoriografii, Polsha v rossijskoj istoriografii (k 50-letiyu Komissii istorikov Rossii i Polshi)* (otv. red. N. A. Makarov; In-t slavyanovedeniya RAN). Moskva: Indrik, 97–116. [in Russian].

Zorin, A. (2001). *Kormya dvuglavogo orla. Literatura i gosudarstvennaya ideologiya v Rossii v poslednej treti XVIII – pervoj treti XIX veka* [Feeding a double-headed eagle. Literature and state ideology in Russia in the last third of the XVIII – first third of the XIX century]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 416 s. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zorin-a-kormya-dvuglavogo-orla-russkaya-literatura-i-gosudarstvennaya-ideologiya-v-poslednej-treti-xviii-pervoy-treti-xix-veka> [in Russian].

Istoriya vneshnej politiki Rossii. XVIII vek: Ot Severnoj vojny do vojn Rossii protiv Napoleona [History of Russian foreign policy. XVIII century: From the Great Northern War to the wars of Russia against Napoleon]. (1998). Moskva: Mezhdun. otnosheniya, 305 s. [in Russian].

Kaminskiy, A. S. (2011). *Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatiokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura* [History of the Polish-Lithuanian Commonwealth as the History of Many Nations, 1505–1795. Citizens, their state, society, culture]: per. z pol. Ya. Strikhy. Kyiv: Nash chas, 263 s. [in Ukrainian].

Konovalov, V. S., Petrova, M. A. (2013). *Ekaterina II i Iosif II: formirovanie rossijsko-avstrijskogo soyuza, 1780–1790* [Catherine II and Joseph II: the formation of the Russian-Austrian union, 1780–1790]. Moskva: Nauka, 2011. 419 s. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/2013-02-007-petrova-m-a-ekaterina-ii-i-iosif-ii-formirovanie-rossijsko-avstrijskogo-soyuza-1780-1790-m-nauka-2011-419-s/viewer> [in Russian].

Kornilov, A. A. (1915). *Russkaya politika v Polše so vremeni razdelov do nachala XX veka* [Russian politics in Poland from the time of the partitions to the beginning of the twentieth century]. Petrograd: Izd-vo «Ogni», 93 s. [in Russian].

Kryp'yakevych, I. P. (Avt. peredm.), **Holubets' M.** (Uporyad). (1993). *Velyka istoriya Ukrainy* [Great History of Ukraine] (v 2 t., T. II). Kyiv: Hlobus, 400 s. [in Ukrainian].

Lylova, M. E. (2011). *Vneshnepoliticheskaya deyatel'nost imperatrycy Ekateriny Vtoroj: 1762–1796 gg.* [Foreign policy of Empress Catherine II: 1762–1796] (Extended abstract of Doctoral thesis). Moskva, 49 s. [in Russian].

Longinov, M. (1885). Podlinnye anekdoty o knyaze N. V. Repnine [True anecdotes about Prince N. V. Repnin]. *Russkij arhiv*, 7, 848–852. [in Russian].

Louton, L. (2006). *Ukrainske pytannia* [The Ukrainian question]. Kyiv, London: «Spadshchyna» LTD, 168 s. [in Ukrainian].

Nosov, B. V. (1999). Russkaya politika v dissidentskom voprose v Polše v 1762–1766 gg. [Russian policy on the dissident question in Poland in 1762–1766]. *Polša i Evropa v XVIII veke: Mezhdunarodnye i vnutrennie faktory razdelov Rechi Pospolitoj*. Moskva: In-t slavyanovedeniya RAN, 20–101. [in Russian].

Petrova, M. A. (2011). *Formirovanie avstro-rossijskogo soyuza v pravlenie Iosifa II (1780–1790)* [The formation of the Austro-Russian Union in the reign of Joseph II (1780–1790)]. Moskva: Nauka, 419 s. Retrieved from http://195.19.135.90/WEBIRBIS/CGI/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=2&I21DBN=KNIGA&P21DBN=KNIGA&Z21ID=&Ima ge_file_name=KART%2F221321.pdf [in Russian].

Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy* [The gate of Europe]: per. z anhl. R. Klochka. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia», 496 s. [in Ukrainian].

Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi imperiyi [The Complete collection of laws of the Russian Empire] (Sobr. 1-e). Sankt-Peterburh: Tip. 2-go Otdeleniia Sobstv. E. Y. V. kantse-liariyi, 1830. [in Russian].

Ponyatovskij, S. (1995). *Memuary* [Memoirs]: per. s fr. V. Savitskogo. Moskva: TERRA, 367 s. Retrieved from file:///C:/Users/Admin/Documents/Memuary%20Poniatovskoho..pdf [in Russian].

Proekt reskripta sekret'nogo k generalu-feldmarshalu kn. Grigoriyu Aleksandrovichu Potemkinu-Tavrisheskomu. 1791 [The draft rescript of the secret to Field Marshal Kn. Grygory Olexandrovych Potemkin-Tavrishesky. 1791]. (1883). *Russkij arhiv*, 1, 78–84. [in Russian].

Sanin, G. A. (1998). Razdely Rechi Pospolitoj [The sections of the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Istoriya vneshnej politiki Rossii* (t. 18: ot Severnoj vojny do vojn Rossii protiv Napoleona). Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 168–197. [in Russian].

Sinyak, L. V. (2004). Diplomatyiya Ekateriny II posle pervogo razdela Rechi Pospolitoj [Diplomacy of Catherine II after the first section of the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Rossijskie i slavyanskije issledovaniya: Sb. nauch. statej*, (1). Minsk: BGU, 83–90. [in Russian].

Solovev, S. M. (2003). *Istoriya padeniya Polshi* [History of the fall of Poland]. Moskva: AST, 304 s. Retrieved from http://loveread.ec/read_book.php?id=75665&p=3 [in Russian].

Stegnij, P. V. (2002). *Razdely Polshi i diplomatiya Ekateriny II. 1772. 1793. 1795* [Partitions of Poland and diplomacy of Catherine II. 1772. 1793. 1795]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 696 s. [in Russian].

Tynyanova, O. N., Kalashnikov, I. A. (2012). Pervyj razdel Polshi v fokuse geopoliticheskogo analiza [The first section of Poland in the focus of geopolitical analysis]. *Prostranstvo i vremya*, (3 (9)), 115–124. [in Russian].

Tompson, Eva M. (2008). *Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm* [Troubadours of the Empire: Russian Literature and Colonialism]: per. z anhl. M. Korchynska (vyd. druhe). Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 368 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2015). Podily Rechi Pospolytoi v doli Pravoberezhnoi Ukrainy [The division of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the fate of the Right Bank of Ukraine]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. pr.*, (4). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 102–118. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – na pochatku XIX stolittia: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii* [Right-bank Ukraine in the late eighteenth – early nineteenth century: development trends and social transformations]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 728 s. [in Ukrainian].

Chechulin, N. D. (1896). *Vneshnyaya politika Rossii v nachale carstvovaniya Ekateriny II* [Russia's foreign policy at the beginning of the reign of Catherine II]. Sankt-Peterburg, 468 s. Retrieved from <https://runivers.ru/bookreader/book578339/#page/4/mode/1up>

Shporliuk, R. (2000). *Imperiia ta natsii. Z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polshchi ta Bilorusi* [The Empire and the nations. From the historical experience of Ukraine, Russia, Poland and Belarus]. Kyiv, 230 s. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (1997). *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* [The essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the eighteenth century]: navch. posib. dlia uchniv human. himnaz., litseiv, stud. ist. fak., vuziv, vchyt. Kyiv: Heneza, 312 s. [in Ukrainian].

Kappeler, A. (2012). *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien: Böhlau Verlag, 395 s. [in German].

Serczyk, W. (2001). *Historia Ukrainie*. Wroclaw – Warszawa – Krakow: Zaklad Narodowy im. Ossolinskich Wydawnictwo. Retrieved from <https://epage.pub/doc/serczyk-wadysaw-historia-ukrainy-y14lvo2rmy> [in Polish].

Отримано: 10.12.2021.

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.199–209

УДК 94 (477. 54)«17/19»

КУШНАРЬОВ Сергій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, індекс 61022, Україна (s.s.cuschnarev@karazin.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2076-9904>

KUSHNARIOV Serhii – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of Eastern European History, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, index 61022, Ukraine (s.s.cuschnarev@karazin.ua)

Бібліографічний опис статті: Кушнар'юв, С. (2021). Міські кладовища Харкова у XVIII – на початку XX ст.: між традицією та інноваціями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 199–209.

МІСЬКІ КЛАДОВИЩА ХАРКОВА У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.: МІЖ ТРАДИЦІЄЮ ТА ІННОВАЦІЯМИ

Анотація. *Мета дослідження* – на прикладі Харкова дослідити особливості створення, функціонування та еволюції кладовищ в культурно-історичному просторі провінційного міста, продемонструвати роль місцевої влади та містян у процесі десакралізації некрополів. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, всебічності та цілісності, об'єктивності та системності. Дослідження проведено в рамках мікросторії. *Теза про перетворення сакрального місця в місце колективної пам'яті, виникнення та згасання інтересу до некрополів у міських обивателів, ґрунтується на типології сценаріїв антрополога П. Коннертона та теорії гетеротопії М. Фуко.* **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії харківські міські некрополі стали об'єктом спеціального дослідження. На регіональному матеріалі проілюстровано процес трансформації традиційного ставлення до місця поховань померлих. На основі архівних матеріалів зроблено спробу проаналізувати поєднання традиційних та інноваційних підходів до побутування кладовищ, що поступово набували поширення у досліджуваній період. **Висновки.** Міські некрополі Харкова упродовж XVIII – початку XX ст. пройшли шлях перетворень від сакральних місць на освяченій церковній землі, навколо храмів, до територій, які використовувалися для господарських та комерційних потреб. Створення та існування кладовищ є цікавим прикладом конструювання символічного простору міста з урахуванням сакральних традицій та соціальної стратифікації, що стала результатом модернізації життя країни. Упродовж досліджуваного періоду некрополі були важливою складовою публічного простору міста, а ритуальні практики протягом тривалого часу демонстрували стійкість традиційних форм комеморацій. Ріст населення та розширення кордонів міста на зламі XIX–XX ст. призвели до появи з боку місцевої влади інноваційних підходів щодо організації поховальної справи.

Ключові слова: некрополь, міський простір, кладовище, традиція, поховальна культура.

KHARKIV CITY CEMETERIES IN THE XVIII – EARLY XX CENTURIES: BETWEEN TRADITION AND INNOVATION

Abstract. *The purpose of the study is to research the peculiarities of the creation, functioning, and evolution of cemeteries in the cultural and historical space of the provincial city, to demonstrate the role of local authorities and citizens in the process of desacralization of necropolises. The research methodology is based on the principles of historicism, comprehensiveness, and integrity, objectivity, and systematicity. The research was conducted within the framework of microhistory. The thesis about the transformation of a sacred place into a place of collective memory, the emergence, and extinction of interest in necropolises among urban residents, is based on the typology of scenarios of anthropologist P. Connerton and the theory of heterotopia by M. Foucault. The scientific novelty of the study is that for the first time in the national historiography, the Kharkiv city necropolises became the object of a special study. The regional material illustrates the process of transformation of the traditional attitude to the burial place of the dead. Based on archival materials, an attempt was made to analyze the combination of traditional and innovative approaches to the life of cemeteries, which gradually became widespread during the study period. Conclusions. The urban necropolises of Kharkiv during the XVIII – early XX centuries passed the path of transformation from sacred places on the consecrated church land, around the temples, to the territory used for economic and commercial purposes. The creation and existence of these cemeteries is an interesting example of constructing a symbolic space of the city, considering the sacred traditions and social stratification, which resulted in the modernization of life in the country. During the study period, necropolises had been an important part of the public space of the city, and ritual practices had long demonstrated the stability of traditional forms of commemoration. Population growth and expansion of the city at the turn of the XIX – XX centuries led to the emergence of innovative approaches by local authorities to the organization of the funeral business.*

Key words: *necropolis, urban space, cemetery, tradition, funeral culture.*

Постановка проблеми. Вивчення історії некрополів, які є невід'ємною частиною міської просторової структури, є важливим елементом сучасних урбаністичних студій. Дослідження регіональних особливостей поховальної культури, при використанні сучасних методологічних підходів, дає змогу розглядати кладовище у якості особливого локусу культурно-історичного простору міста, що має свої традиції, разом з містом зазнає певної трансформації, через призму людського сприйняття конструюється у специфічний простір.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження ґрунтується на архівних джерелах, які зберігаються у дорадянських фондах Державного архіву Харківської області. Найбільш важливі документи, що проливають світло на створення, побутування та закриття міських кладовищ Харкова, віднайдені у фондах Харківської міської управи (ф. 45), Харківського губернського у земських і міських справах присутствія (ф. 19), Харківського губернського у справах про товариства та спілки присутствія (ф. 29). Окрім того, під час дослідження були використані джерела мемуарного характеру, що містять важливу інформацію щодо ставлення населення провінційного міста до місць поховань померлих (Карпов, 1900). У путівнику містом початку ХХ ст.

наводиться довідкова інформація щодо зруйнованих та наявних на той час міських цвинтарів (Гусев, 1902).

До сьогодні історія створення та функціонування міських кладовищ Харкова не була предметом спеціального дослідження. Більшість сюжетів, які стосуються державного регулювання практик поховання померлих, діяльності харківської місцевої влади в цьому ж руслі, а також проблема місця некрополів у сакральному та культурному просторі міста, до цього часу не знайшли відображення в наукових студіях. Однак, окремі аспекти даної проблематики, на регіональних матеріалах, розглянуті в ряді публікацій. Так, є певна історіографічна традиція дослідження міських некрополів Чернігова (Бойченко, 2014), Одеси (Цубенко, 2016), Миколаєва (Губская, 2012), Львова (Гавришкевич, 2019) та ін. Наявність таких публікацій та інтерес дослідників до даної проблематики свідчить, що в сучасній вітчизняній історіографії, в рамках мікросторичного підходу, дослідження некрополів є актуальним та перспективним напрямком.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей створення, функціонування та місця некрополів в культурно-історичному просторі провінційного міста. Ґрунтуючись на діловодній документації місцевих органів влади, зроблено спробу дослідити та продемонструвати намагання влади та містян, через поєднання традиційних та інноваційних підходів до побутування кладовищ, вписати сакральний простір некрополів у нове обличчя міста.

Виклад основного матеріалу. Еволюція міських поселень Слобожанщини від міст-фортець у XVII ст. до індустріальних центрів у XX ст. супроводжувалася незмінною умовою – обмеженням ресурсом земельних площ. Оскільки культові споруди тривалий час були одночасно і архітектурними домінантами міської забудови, території навколо них заселялися та забудовувалися повільніше і використовувалися, найчастіше, для розміщення сакральних об'єктів – некрополів. Кладовища, які в ранні епохи сприймалися місцем скверни, зосередження чогось нечистого, населенням середньовічних міст уже вважалися осередком священного, публічного, невіддільного від людської спільноти (Аръес, 1992, с.64). В результаті розширення території міста в цілому, простір некрополів звужувався як у сенсі скорочення площі, так і в сприйнятті обивателів. В результаті некрополь із сакрального місця трансформувався в місце відпочинку, комерційної діяльності. Сакральний вигляд таких місць набував нового сенсу. Кладовище та місто, в результаті таких змін, утворювали переплетення культурних феноменів, об'єднаних відносинами подібності (Пискунова, 2012). Кладовища, як і місто, отримали стабільність планування (розбивка на квартали), регулярність, впорядкованість. Крім того, особливе місце почала відігравати ієрархічність, яка проявлялася у наявності та співвідношенні центру та периферії. Ієрархічність почала відображати соціально-культурні елементи некрополя: конфесійні, ставні, корпоративні, етнічні.

У межах Харкова в різні часи існувало декілька значних некрополів, які стали невід'ємними елементами культурно-історичної канви міста, еволюціонували разом з ним і з часом втратили свої функції. На початку ХХ ст. у місті існували такі кладовища: Усікновенське (Миське), Кирило-Мефодіївське (на Чугувській вулиці), Всіхсвятське (Кузінське або Холодногірське), Преображенське старообрядницьке (на Москалівці), єврейське і караїмське (на Холодній горі), магометанське (в кінці Німецької вулиці за Усікновенським кладовищем), католицьке і лютеранське (на Німецькій вулиці). Окрім того, в місті існували кладовища, які були закриті для поховання, проте, на той час, не зруйновані міською забудовою – Мироносицьке, Дмитрівське (в районі Благовіщенської вулиці), Свято-Духівське (в районі Кінної площі), та частково забудоване Каплуновське (в районі Технологічного інституту).

Перші харківські кладовища засновані разом з харківською фортецею у середині ХVІІ ст. Вони не були ізольованими від міста, оскільки розташовувалися навколо церков, які були осередками соціального життя містян. Незважаючи на природний страх, який викликали померлі та місця їх поховання, церковні цвинтарі були не лише звичною частиною фізичного та культурного ландшафту церкви, а й природним продовженням самого храму (Мохов, 2018, с. 21). Тим самим, перші некрополі в міському просторі виконували як сакральну, так і соціальну функції. Некрополі при найбільших міських церквах (Успенській, Миколаївській та ін.) всередині харківської фортеці переповнювалися досить швидко. Їх ліквідація відбулася в межах перших кількох десятиліть існування міста. Децю довше проіснували некрополі навколо храмів у приміських слободах. В 1902 р. згадуються вже закриті кладовище ХVІІІ ст. біля Михайлівської (Сінної) площі для жителів «Захаркова» та Немишлі і цвинтар Дмитрівської церкви в районі Панасівки та Іванівки (Гусев, 1902, с. 62).

Питання подальшого використання кладовищ у межах міських кварталів в Російській імперії набуває актуальності з середини ХVІІІ ст. Це було пов'язане, перш за все, з розвитком міста та зростанням чисельності населення. Переповнені кладовища були загрозою поширення небезпечних хвороб і джерелом неприємного запаху. Зміни в окремих елементах поховального обряду і регулювання цього питання на державному рівні пов'язано з правлінням імператриці Катерини ІІ. Вводилися регламентовані норми розташування місць поховань померлих. Утримання цвинтарів після 1772 р. перейшло з відання церкви до купецтва і городян (ПСЗРИ, 1830, т. 9, с. 621–622). Контроль над створенням та облаштуванням місць поховань на державному рівні вписували кладовища в новий вигляд міста. Нові некрополі, не на освяченій землі парафіяльних храмів, а за межами міста, поступово втратили частину сакральних функцій. У цей період були закладені основи функціонування нових кладовищ, які мали вже не сакральний, а санітарно-епідеміологічний характер.

Яскравим прикладом ліквідації «заміських» кладовищ ХVІІІ ст. у Харкові є історія Мироносицького некрополя, що розташовувався на Сумській ву-

лиці, отримавши назву від церкви Святих Жон Мироносиць. У 1803 р. Мироносицьке кладовище було закрито для поховань, оскільки межа міста перемістилася на північ. Свої сакральні функції кладовище почало втрачати досить рано. Сучасників ліквідації некрополя вражали масштаби руйнування надгробних пам'ятників і ставлення місцевих жителів до збереження пам'яті та виконання санітарно-епідеміологічних норм. Зі спогадів купця В. Карпова бачимо, що до середини XIX ст. Мироносицька площа була «...богата разрытыми могилами и ямами от погребальных склепов. Немало было чугунных, каменных и мраморных плит с зияющими норами, точно ранами, от провалившейся в склеп земли. Вся эта картина полного разрушения и пренебрежения к месту упокоения когда-то усопших людей, и даже к порядку и благообразию, стояла много и много лет, наводя и страх, и ужас на обывателя патриархальной старины, в ночное время и днем» (Карпов, 1900. с. 329-330).

З місця скорботи кладовище перетворилося на місце «людей злої воли і распущенного нрава»: «В брошенных на произвол всеразрушающего времени часовнях, капличках, и разных склепах с начала дней весны ... эти люди жили там, как в своем углу. Там, сидя на гробах усопших, они, при свете сальной свечи или каганца, играли в три листа. В темные ночи из этих усыпальниц виднелся красноватый огонек и шел дым, застилавший собою соседние склепы и могилы. Это в склепах готовился ужин; мраморная надгробная плита изображала собою кухонный стол, и тут, над гробами мертвых, шла стряпня для проголодавшихся жильцов гробниц. Иногда эта ... веселая компания в этих усыпальницах совершала вакханалии совместно с прекрасным полом, и тогда, кроме света, слышались еще и звуки бандуры нищего-слепца, нанятого играть для такого пышного бала» (Карпов, 1900. с. 330). Остаточна ліквідація Мироносицького кладовища була проведена за ініціативи генерал-губернатора С. Кокошкіна силами в'язнів Харківських арештантських рот у середині XIX ст. (Карпов, 1900. с. 471). У 1850-80-х рр. площа біля церкви використовувалася жителями міста для народних гулянь та продажу спиртних напоїв.

У результаті ліквідації Мироносицького цвинтаря в 1830 р. в Харкові було засновано одне з найбільших за площею кладовищ – Усікновенське (Миське) (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 45, арк. 10зв.). Воно було закладено на міських вигонах на околиці Харкова в кінці вулиці Німецької (Пушкінської) і свою назву отримало від церкви Усікновення Глави Іоанна Предтечі. З середини XIX ст. кладовище стало місцем поховання представників привілейованих станів – дворянства, купецтва, військових, діячів мистецтва. Крім того, Усікновенське кладовище відрізнялося від інших не тільки похованнями відомих людей, а й надгробками і пам'ятками культурної та художньої цінності. Соціальними маркерами локації поховання були храм при кладовищі і цвинтарна огорожа. Для поховання приїжджих селян, бездомних, нижніх військових чинів, які померли в харківських госпіталях і лікарнях, використовували окремі ділянки біля огорожі, а заможні жителі міста та священнослужителі віддавали перевагу центральній алеї, тим самим повто-

рюючи соціальну ієрархію міста. Місце на елітній ділянці виступало в якості показника престижу живих і демонстрації можливостей соціальної групи, до якої належали померлі. У січні 1883 р. Харківська міська управа прийняла «Правила для завідування Харківським Міським Усікновенським кладовищем» (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 17зв.). Згідно з «Правилами...», місця на кладовищі розподілялися на чотири розряди та розташовувалися таким чином: 1) праворуч та ліворуч головної алеї, що вела до кладовищенської церкви; 2) місця на схід від церкви; 3) на північ від центральної алеї відводилися місця для парафіяльних церков міста – миколайське, мироносицьке, ново-троїцьке, соборне, старо-троїцьке; 4) братське холерне кладовище (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 18зв.). В залежності від місця поховання різнилася й ціна – від 10 до 1,5 рублів сріблом за квадратний аршин. Місця четвертого розряду коштували 25 копійок за квадратний аршин або взагалі були безкоштовними для безхатьків, сиріт, під час епідемій (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 18зв., 19).

У 1909 р. Усікновенське кладовище виявилось переповненим. Харківська міська дума прийняла рішення про його закриття, починаючи з 1913 р., з правом ховати небіжчиків виключно в межах сімейних склепів (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 45, арк. 33). Основним аргументом на користь закриття кладовища було те, що при щорічній його заповнюваності в межах 1500-1700 осіб, «безкоштовні й дешеві місця», тобто місця для неможливих верств населення, вже давно вичерпалися. Разом з тим, керівництво Усікновенського кладовища не мало змоги використовувати старі могили повторно через те, що не мали точного плану та звітної документації про рік здійснення поховань (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 45, арк. 9зв., 10). Оскільки означене кладовище знаходилося в «зеленій зоні» і своїм виглядом не порушувало забудову і розбивку вулиць, міська влада вирішила за доцільне дозволити здійснювати поховання тільки на сімейних ділянках, тим самим остаточно закріпивши за кладовищем «елітний» статус (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 45, арк. 34зв.). Остаточо Усікновенський некрополь було закрито лише в 1949 р., а в 1971 р. – зруйновано та ліквідовано.

Одне з найбільших міських кладовищ Харкова другої половини ХІХ – початку ХХ ст., Кирило-Мефодієвське, було відкрите у жовтні 1885 р. на східній околиці міста. Під кладовище виділялася площа для поховання не менше 50 000 покійних, без урахування братських поховань (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 78зв.). У 1885 р. Харківською міською думою були прийняті «Правила завідування та управління Кирило-Мефодіївським кладовищем». Вони регулювали не тільки проведення господарських робіт з облаштування місць поховання, а й суворо регламентували вартість ділянок, що використовувалися під могили та склепи для різних верств населення (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103,

арк. 76). Поділ могильних місць на розряди з фіксованою ціною був тотожним з Усікновенським кладовищем, проте на Кирило-Мефодіївському вводилося вже 7 тарифних розрядів (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 42). На думку міської влади, збільшення кількості розрядів повинно було стимулювати зростання надходжень до бюджету кладовища. За «Правилами...» також було передбачене будівництво усипальниці для покійних, поховання яких заборонялося раніше 72 годин після смерті. Усипальницю було спроектовано з трьох кімнат – дві для розміщення покійних і одна для прислуги, яка не тільки охороняла тіло, а й слідкувала за тим, щоб своєчасно надати допомогу «мнимо умершим» (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 83зв.).

Значну увагу міська влада приділяла благоустрою місць поховань. Усіма господарськими справами завідував доглядач, що призначався попечителем. Він спостерігав за порядком та чистотою, за копанням та розподілом могил, роботою майстерень з виготовлення хрестів і трун, дезінфекцією усипальниці, похоронних колісниць та катафалків, збирав кошти на проведення панахид, відав свічковими зборами кладовищенської церкви. Окремо доглядач слідкував за озелененням території. Після розбивки кладовища на квартали, алеї обсаджувалися високорослими (не фруктовими) деревами. В могильних огорожах рідним покійних дозволялося висаджувати квіти, кущі та дерева. Могили незаможних засівалися травою (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 79зв., 80). «Правила...» також регламентували поведінку доглядача та робітників: «Смотритель, как лично сам в обращении с публичкой должен быть вежлив и предупредителен, так наблюдать и за тем, чтобы все служители: могильщики, сторожа и проч. были не грубы, вежливы и ни в коем случае не только не выпрашивали бы, но и не принимали бы даяний «на чаек» (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 82зв.). Всі служителі повинні були слідкувати за охайністю свого зовнішнього вигляду, а під час похоронних процесій одягати спеціальну траурну форму (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 85).

Завдяки перерозподілу повноважень між причтом та правлінням, бюджет Кирило-Мефодіївського кладовища вже мало залежав від церковних видатків. Він формувався частково із доходів кладовищенської церкви та доходів суто цвинтарних. До останніх відносилися надходження від продажу могильних місць (окрім безкоштовних місць для бідних), плата за труни, хрести, закладку та ремонт склепів, використання катафалків, ліхтарів, прибирання снігу взимку, обсіпання могил піском на свята, піклування про зелені насадження, підтримування негасимого вогню в капличках тощо (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 86). Для поховання бідних керівництво кладовища не тільки виділяло безкоштовні місця, а й надавало труни та хрести. Кошти на це виділяли або із загального бюджету, або з благодійних пожертвувань (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2103, арк. 86).

Після зведення в 1897 р. Кирило-Мефодіївської церкви некрополь став місцем останнього спочинку не тільки селян з навколишніх сіл та хуторів, а й також дворян, почесних громадян, купців та військових. На початку ХХ ст. на території кладовища було створено окрему військову ділянку (Госпітальне кладовище) для померлих нижніх чинів полків, які квартирувалися у Харкові і окреме кладовище для іновірців, що активно використовувалося в роки Першої світової війни. У 1916 р. до попечителя кладовища звернулися представники магометанської та старообрядницької общин Харкова з проханням виділити для них окремі ділянки, що були прирізані до території некрополя в роки війни (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 3, спр. 1644, арк. 6, 7зв.). Окрім того, станом на 1916 р. на кладовищі існували окремі ділянки для баптистів та євангелістів-лютеран (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 3, спр. 1644, арк. 12зв.). У тому ж році було створено Братське кладовище, що межувало з військовою ділянкою (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 3, спр. 1644, арк. 50). В майбутньому на ньому планувалося встановити пам'ятник загиблим воїнам (Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 3, спр. 1644, арк. 50зв.). Таким чином, враховуючи конфесійну, соціальну та професійну приналежність похованих, Кирило-Мефодіївський некрополь, як і Усікновенський, повторював міську топографію.

У Харкові також існували окремі кладовища для іновірців – римо-католицьке, лютеранське, магометанське, єврейське і караїмське. Їх створення починається не раніше 1730-х рр., коли виходить Указ імператриці Анни Іванівни «О не похованні при церквах і монастирях міст іновірців» (ПСЗРИ, 1830, т. 7, с. 279). Однак аж до початку ХІХ ст. поховання лютеран і католиків проводилися на окремій ділянці православного Мироносицького кладовища. Новий католицький і лютеранський цвинтар (сучасне 2-е міське кладовище Харкова) було засновано в 1828 р. у кінці Німецької вулиці, навпроти православного Усікновенського, за ініціативи лютеранської громади Харкова. Виокремлення кладовища пов'язано, в першу чергу, із зростанням лютеранської громади міста, яка прагнула отримати не тільки окреме місце для поховань, а й створити власну парафію, тобто позиціонувати себе (Гусев, 1902, с. 119). Приводом для виокремлення римо-католицького кладовища стало будівництво костьолу в 1840-х рр.

Функціонування кладовищ для іновірців регламентувалося загальнодержавними нормами, проте в окремих випадках місцеві національні громади виступали з ініціативами щодо благоустрою місць поховань. Так, у квітні 1910 р. представники єврейської громади подали на розгляд Харківського губернского присутствія прохання про затвердження «Статуту Товариства благоустрою Харківського єврейського кладовища» (Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 133). Його метою були економічний і духовний благоустрій єврейського некрополя: приведення території кладовища в стан, «відповідно до висоти поняття про місце останнього спочинку», прикраса кладовища до святкових днів, дотримання санітарних

і гігієнічних норм, догляд за могилами, будівлями і предметами релігійно-го культу. Слід зазначити, що Товариство сприяло скороченню витрат на поховання «всіх без винятку» євреїв при неухильному дотриманні традицій і обрядів. Діяльність товариства поширювалася на Харків і Харківський повіт (Держархів Харківської обл., ф. 29, оп. 1, спр. 133, арк. 12, 12зв.). Таким чином, єврейська громада, на міському рівні, намагалася зберегти історичну пам'ять шляхом колективної комеморації. Її діяльність була спрямована на збереження пам'ятних місць, створених з метою фіксації, зберігання і трансляції колективної пам'яті про актуальні для громади події та особистостей.

На рівні міської влади неодноразово підіймалося питання щодо переповнення харківських кладовищ. У травні 1889 р. на засіданні Харківської міської думи розглядалося питання про закриття Всіхсвятського (Холодногірського) кладовища. Для створення нового міського кладовища пропонувалося викупити селянські земельні наділи біля станції Дергачі Харківського повіту (приблизно 16 км від Харкова). З Дергачів до нового кладовища пропонувалося прокласти нову гілку залізниці, а небіжчиків транспортувати туди в особливих вагонах, які б кріпилися до товарних потягів. Біля кладовища повинна була розміститися станція для розгрузки. Цікаво, що ця ідея знайшла підтримку у відомстві залізниці (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 45, арк. 12). Також існувала ідея будівництва окремої трамвайної лінії до Кирило-Мефодіївського кладовища (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп.1, спр.45, арк.12зв.). Проте, на заваді реалізації даних проєктів стала Перша світова війна.

У 1907 р. Харківська міська дума запропонувала римо-католицькій громаді вирішити проблему переповнення кладовища шляхом будівництва крематорію або створення колективних поховань, взявши за приклад італійське місто (Держархів Харківської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 45, арк. 13зв.). Таким чином, проблему старих, переповнених кладовищ для православних та іновірців місцева влада намагалася вирішити інноваційним шляхом, тим самим вписавши їх простір у межі міста, яке активно росло в територіальному плані.

Висновки. Таким чином, харківські некрополі впродовж XVIII – початку XX ст. зазнали еволюції від сакральних місць на освяченій церковній землі до території, яка використовувалася обивателями для господарювання та міської забудови. Утилітарно-прагматичний підхід, який намітився у плануванні міської забудови наприкінці XVIII ст., сприяв подальшій десаκραлізації некрополів та зниження їх значення в системі суспільних цінностей. На прикладі провінційного міста ми бачимо, що вже в середині XIX ст. сакральність некрополя нівелюється, а сама його територія, в якості місця пам'яті, перетворюється на привабливу в комерційних цілях територію. На початку XX ст. кладовище, здебільшого вже винесене за межі міста, опиняється на шляху розширення міської забудови. Використання старих некрополів ускладнювалося не тільки обмеженням території, а й неспроможністю церкви на гідному рівні займатися господарськими проблемами поховальної справи. Ці обставини вимагали від міської влади рішучих дій з впорядкування питання бла-

гоустрою кладовищ, розширення їх площ, ліквідації та подальшого використання території. Разом із тим, некрополі були важливою складовою публічного простору міста. Наповненість кладовищ релігійною символікою, робили їх важливими пам'ятними місцями, з якими пов'язувалася релігійна ідентичність населення міста. З початку ХХ ст. харківські кладовища, озеленені деревами та кущами, розглядалися місцевою владою в якості рекреаційних зон міста, що, свідчить про зародження та поступове втілення ідеї перетворення некрополів на садово-паркові комплекси.

Список використаних джерел і літератури:

- Арес, Ф.** (1992). *Человек перед лицом смерти*. Москва: Прогресс, 528 с.
- Бойченко, С. Г.** (2014). Міські кладовища у територіально-планувальній структурі Чернігова ХІХ ст. – поч. ХХ ст. *Сіверянський літопис*, 6, 50–57.
- Гавришкевич, І.** (2019). Личаківський некрополь: сторінки антропології пам'яті. *Вісник Львівської академії мистецтв*, (41), 19–24.
- Губская, Т. Н.** (2012). *Город мраморных ангелов*. Николаев: Издатель Гудим И., 377 с.
- Гусев, А. Н.** (1902). *Харьков его прошлое и настоящее*: Историко-справочный путеводитель. Харьков, 260 с.
- Державний архів Харківської області.
- Карпов, В. П.** (1900). *Харьковская старина. Из воспоминаний сторожила: (1830–1860 гг.)*. Харьков, 519 с.
- Мохов, С.** (2018). *Рождение и смерть похоронной индустрии: от средневековых погостов до цифрового бессмертия*. Москва: Common place, 360 с.
- Пискунова, Л. П.** (2012). Городские кладбища в динамике социальных репрезентаций (семиотический анализ). *Человек. Культура. Образование*, (2), 95–101.
- Полное собрание законов Российской империи.
- Цубенко, В.** (2016). Формування, територіальне поширення, функціональна структура історичних кладовищ м. Одеси. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*, (7), 173–189.

References:

- Ares, F.** (1992). *Chelovek pered litsom smerti* [A man in the face of death]. Moskva: Progress, 528 s. [in Russian].
- Boichenko, S. H.** (2014). Miski kladovyshcha u terytorialno-planuvalnii strukturі Chernihova ХІХ st. – poch. ХХ st. [City cemeteries in the territorial planning structure of Chernihiv in the ХІХ century – early ХХ century]. *Siverianskyi litopys*, 6, 50–57. [in Ukrainian].
- Havryshkevych, I.** (2019). Lychakivskiy nekropol: storinky antropologii pamiaty [Lychakiv necropolis: the pages of anthropology of memory]. *Visnyk Lvivskoi akademii mystetstv*, (41), 19–24. [in Ukrainian].
- Hubskaya, T. N.** (2012). *Gorod mramornykh angelov* [The city of marble angles]. Nikolaeв: Izdatel Gudim I., 377 s. [in Russian].
- Husev, A. N.** (1902). *Kharkov, ego proshloe i nastoyashchee: Istoriko-spravochnyy putevoditel* [Kharkov, its past and present: the historical and reference guide]. Kharkov, 260 s. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [The State Archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].

Karpov, V. P. (1900). *Kharkovskaya starina. Iz vospominaniy storozhila: (1830–1860 gg.)* [Kharkiv antiquity. From the memoirs of the guard: (1830–1860)]. Kharkov, 519 s. [in Russian].

Mokhov, S. (2018). *Rozhdenie i smert pokhoronnoy industrii: ot srednevekovykh pogostov do tsifrovogo bessmertiya* [The birth and death of the funeral industry: from medieval churchyards to digital immortality]. Moskva: Common place, 360 s. [in Russian].

Piskunova, L. P. (2012). Gorodskie kladbishcha v dinamike sotsialnykh reprezentatsiy (semioticheskiy analiz) [Urban cemeteries in the dynamics of social representations (semiotic analysis)]. *Chelovek. Kultura. Obrazovanie*, (2), 95–101. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [The complete collection of laws of the Russian Empire]. [in Russian].

Tsubenko, V. (2016). Formuvannya, terytorialne poshyrennia, funktsionalna struktura istorichnykh kladovyshch m. Odesy [Formation, territorial distribution, functional structure of historical cemeteries of Odesa]. *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu*, (7), 173–189. [in Ukrainian].

Отримано: 04.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.209–220

УДК 63.3(2)47

КОЛОМОЄЦЬ Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (helenkolomoets7@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1198-073X>

Researcher ID U-2676-2017

КОЛОМОІЕТС Олена – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of East European History, Oles Honchar Dnipro National University, Gagarina Avenue, 72, Dnipro, index 49010, Ukraine (helenkolomoets7@gmail.com)

КОЛОМОЄЦЬ Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (dnufzdo@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3952-519X>

Researcher ID U-2981-2017

КОЛОМОІЕТС Yurii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of East European History, Oles Honchar Dnipro National University, Gagarina Avenue, 72, Dnipro, index 49010, Ukraine (dnufzdo@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Коломoeць О., Коломoeць Ю. (2021). Еволюція взаємин Михайла Драгоманова та російської революційної еміграції в Швейцарії наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 209–220.

ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМИН МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ТА РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ШВЕЙЦАРІЇ НАПРИКІНЦІ 1870-х — НА ПОЧАТКУ 1880-х РОКІВ

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити еволюцію взаємин М. Драгоманова з російськими революціонерами наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та об'єктивності. Використано низку методів: загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціально-історичні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що висвітлено недосліджені аспекти взаємин М. Драгоманова із представниками російського революційного руху в еміграції наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років. Подано точки зору таких діячів, як В. Засулич, Л. Дейч, Я. Стефанович, свідчення жандармських органів щодо ролі М. Драгоманова в емігрантських колах у Швейцарії. **Висновки.** Упродовж другої половини 1870-х – на початку 1880-х років взаємини між М. Драгомановим та російською революційною еміграцією пройшли шлях від абсолютно приязних до відверто ворожих та ігноруючих. Відомий науковець і громадський діяч, прибувши до Швейцарії, згуртував навколо себе емігрантів, яких приваблювали його принципівість і поміркованість поглядів. Проте в кризові для революційного руху 1880–1881 рр. М. Драгоманов став небажаною фігурою для революціонерів-емігрантів. Багато хто з них публічно демонстрував небажання підтримувати зв'язок із Драгомановим і навіть говорити про нього. Причину цього ми вбачаємо в особливостях існування емігрантського середовища, які позначилися на психології, способі мислення та навіть діях революціонерів-вигнанців, провокуючи радикалізацію поглядів, нетерпимість до чужої думки, пошук прихованих зрадників і ворогів революційної справи. Зміна їх ставлення була зумовлена тим, що М. Драгоманов не поділяв ідеї революційного терору, а також певний час співпрацював із газетою «Вольное Слово».

Ключові слова: М. Драгоманов, революційний рух, еміграція, Швейцарія.

THE EVOLUTION OF THE RELATIONS BETWEEN MYKHAILO DRAGOMANOV AND RUSSIAN REVOLUTIONARY EMIGRATION IN SWITZERLAND IN THE LATE 1870s — EARLY 1880s

Abstract. *The purpose of the study is to shed light on the evolution of M. Dragomanov's relations with the Russian revolutionaries in the late 1870s and early 1880s. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. A number of methods are involved: general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special-historical methods: problem-chronological, comparative-historical, retrospective. The scientific novelty lies in the fact that unexplored aspects of M. Dragomanov's relations with the representatives of the Russian*

revolutionary movement in exile in the late 1870s and early 1880s are shown. The views of such figures as V. Zasylych, L. Deich, J. Stefanovych, the testimony of the gendarmerie units on the role of M. Drahomanov in emigrant circles in Switzerland are presented. **Conclusions.** During the second half of the 1870s and early 1880s, the relations between M. Drahomanov and the Russian revolutionary emigration went from being absolutely friendly to openly hostile and ignoring. Having arrived in Switzerland, the famous scientist and public figure gathered emigrants around him. They were attracted by his principled and moderate views. However, in the times of crisis for the revolutionary movement of 1880–1881, M. Drahomanov became an undesirable figure for the emigrant revolutionaries. Many of them publicly showed reluctance to keep in touch with Drahomanov and even talk about him. The reason for this, in our opinion, is the peculiarities of the emigrant environment, which affected the psychology, way of thinking, and even actions of exiled revolutionaries, provoking radicalization of views, intolerance of other people's opinions, the search for hidden traitors, and enemies of the revolutionary cause. The change in their attitude was due to the fact that M. Drahomanov did not share the idea of revolutionary terror, and for some time collaborated with the newspaper "Volnoe Slovo" ("Free Word").

Key words: M. Drahomanov, revolutionary movement, emigration, Switzerland.

Постановка проблеми. Середина 1870-х рр. була дуже важливою для українського і російського визвольних рухів. Невдача «ходіння в народ», здійсненого народниками у 1872-1874 рр. та подальші кримінально-політичні процеси, Емський указ 1876 р., закриття напівлегальних громад та утиски українського національного руху в цілому змусили революційних діячів залишити Росію, виїхати на тривалий час у вимушену еміграцію, подеколи не маючи навіть надії на повернення. Серед них варто назвати П. Лаврова, П. Кропоткіна, М. Сажина, П. Ткачова, С. Подолинського та багатьох інших.

Змушений був виїхати за кордон і М. Драгоманов – відомий вчений, педагог та громадський діяч. Слід зазначити, що це було зроблено дуже вчасно, оскільки невдовзі було надіслано циркуляр з вимогою не видавати М. Драгоманову виїзних документів. Говорячи про життя та діяльність революціонерів-емігрантів, варто підкреслити, що 1870–1880-ті рр. ще не позначилися тією масовістю еміграції, яка спостерігалася пізніше. Наприклад, на початку ХХ ст., за даними Департаменту поліції Російської імперії, у Західній Європі налічувалося до 20 тис. політичних емігрантів (Загранична агентура..., 1941, с. 5).

У період, який ми обрали для аналізу, кількість емігрантів в Швейцарії коливалася в межах десятків-сотень осіб. Необхідно підкреслити, що невдачі революційної боротьби у Росії в середині 1870-х рр. спричинили й перші спроби впорядкування руху, що вилилося у створення у 1876 р. організації «Земля і Воля», до якої увійшли провідні представники народництва. У зв'язку з цим слід звернути увагу на неоднозначне ставлення до еміграції в цілому, що побутувало серед революціонерів. Воно викристалізувалося ще наприкінці 1860-х рр., коли частина революціонерів, наприклад, П. Зайончковський, вкрай негативно ставилися до еміграції, вважаючи, що боротьбу з царизмом необхідно вести виключно в Росії. Саме це згодом визначило відношення

революціонерів-народовольців до еміграції. З іншого боку, такі провідні діячі визвольного руху, як О. Герцен, М. Огарьов, М. Бакунін, Г. Плеханов, а згодом В. Ленін, Ю. Мартов, В. Чернов та інші, вважали, що еміграція має стати важливою складовою революційного руху, надаючи йому всебічну підтримку. На нашу думку, М. Драгоманов належав саме до другої групи, оскільки вважав, що за кордоном є можливість продовжувати свою діяльність.

Аналіз джерел та останні дослідження. У нашому дослідженні використані архівні та опубліковані джерела: листи, спогади, статті революційних діячів, листи самого М. Драгоманова, жандармські документи, у яких аналізувалась революційна активність емігрантів.

Діяльність Михайла Драгоманова в еміграції стала об'єктом вивчення істориків, філологів, політологів, соціологів уже з початку ХХ ст. Вченими були розглянуті різні аспекти його роботи: наукові, громадські, політичні. Починаючи з розвідок видатних українських вчених Б. Кістяківського «М. П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя» та С. Єфремова «Драгоманов на еміграції», опублікованих відповідно у 1906 р. та 1913 р., кількість робіт, присвячених М. Драгоманову, постійно зростала. В радянські часи слід відзначити праці Д. Заславського (Заславский, 1924), Р. Іванової (Іванова, 1971), П. Федченка (Федченко, 1991) та ін., в яких із застосуванням архівних матеріалів висвітлювався складний життєвий шлях М. Драгоманова та його велика літературна спадщина.

У сучасних умовах українські автори аналізують не лише життєвий шлях М. Драгоманова, але й окремі аспекти його діяльності. Слід відзначити роботи Т. Андрусяка (Андрусак, 2017), Н. Заверющенко (Заверющенко, 2002), А. Катренка та Ю. Беззуба (Катренко & Беззуб, 1997), А. Круглашова (Круглашов, 2000), О. Скакун (Скакун, 1993), Л. Ушкалова (Ушкалов, 2019) та багатьох інших дослідників, які проаналізували його внесок у політичну думку, історичну науку, літературу, журналістику тощо. Всі науковці так чи інакше торкалися й питання стосунків між М. Драгомановим та російськими емігрантами, аналізували проблеми, з якими він стикався впродовж перебування в Швейцарії. Проте ці взаємовідносини ще не стали предметом спеціального наукового дослідження.

Мета статті – висвітлення еволюції взаємин М. Драгоманова з російськими революціонерами наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що величезною проблемою для емігрантів (особливо до формування перших загальноросійських партій) була відірваність від батьківщини. Можливо, саме тому частина революціонерів і не бачила своєї діяльності за межами Росії. З іншого боку, прибуття будь-якої нової людини ставало подією в емігрантському житті. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що приїзд М. Драгоманова, відомого на той час вченого та громадського діяча, не міг не збудити великої зацікавленості в середовищі емігрантів. Він одразу ж стає дуже популярною фі-

гурою в Женеві. Відомий народник, а згодом соціал-демократ Л. Дейч зазначав, що «всі емігранти найсприятливішим чином говорили про Драгоманова ... в російській колонії він грав чи не найпершу роль» (Дейч, 1920, с. 24–25). Цікавою, на наш погляд, є розгорнута характеристика ставлення емігрантів до М. Драгоманова у 1878 р., яку дала відома революціонерка В. Засулич. Вона писала: «Коли влітку 1878 року я приїхала до Женеви, Драгоманов стояв в центрі еміграції. До нього першого вели кожного, хто приїхав, у нього щонеділі збиралася ледь не вся емігрантська колонія» (Засулич, 1913, с. 185). Тобто знані російські революціонери визнавали дуже вагомую роль, яку відігравав М. Драгоманов в емігрантському житті. З нашої точки зору, причина його популярності полягала в тому, що Драгоманов лишався нейтральною фігурою для російських революціонерів, які на той час уже поділялися на прихильників продовження пропаганди та агітації серед селян на кшталт «ходіння в народ» та тих, хто закликав до безпосередніх політичних дій. В цих умовах відвідування М. Драгоманова значило перебування на відносно спокійному острівцеві, де могли перебувати представники різних течій. Хоча слід зазначити, що він не приховував своїх поглядів. Б. Кістяківський писав: «Він [Драгоманов – Ю.К., О.К.] вважає, що є принципи, від яких нізащо не можна відступати і стосовно яких жодні компроміси неприпустимі. Особливо небезпечними в таких випадках він вважав компроміси на благо партії, революційного руху чи держави. Найвищим з цих непорушних принципів він визнавав повагу до чужої особистості» (Кістяковский, 1911, с. 150). Мабуть, у цьому теж полягає причина популярності М. Драгоманова в емігрантському середовищі. Тим більше, як вказувала В. Засулич, «його крайній федералізм з автономією земських одиниць, починаючи з общини, здавався близьким до анархії» (Засулич, 1913, с. 185). Якщо врахувати, що більшість емігрантів на той час були прихильниками ідей М. Бакуніна та П. Кропоткіна, то й помірковані погляди М. Драгоманова не викликали особливих заперечень.

Важливим є той факт, що він намагався продемонструвати свої принципи на практиці. Цікавою видається інформація, яку надав майбутній непримиренний критик М. Драгоманова В. Черкезов у листі до П. Лаврова у квітні 1878 р. Він зазначав, що в «друкарні «Громади», організованій на федеративних засадах, працювали і росіяни, і українці, і французи, а будуть працювати й поляки» (ГАРФ, ф. 1762, оп. 4, д. 471, л. 3). Отже, М. Драгоманов не тільки висловлював свої погляди, а й втілював їх у життя в можливому для того часу вигляді. До того ж робота в українській друкарні давала можливість заробітку емігрантам, серед яких, поза сумнівом, були люди невеликих статків. Особливої уваги заслуговують, на наш погляд, особистісні характеристики М. Драгоманова, серед яких були абсолютна чесність, вимогливість не тільки до інших, але й передусім до себе.

Співробітництво з російськими революціонерами було вигідним і для М. Драгоманова, оскільки це давало можливість включати видану ним літературу в загальні транспорти нелегальних видань, які ввозилися в Росію. Варто

підкреслити, що 1878 рік, з нашої точки зору, є певною мірою переломним у тогочасному революційному русі. Саме тоді у революціонерів знову з'являється надія на можливу селянську революцію, яку вони повинні були підштовхнути різними засобами, зокрема й шляхом терору. І цей фактор, на нашу думку, сприяв зростанню авторитету М. Драгоманова, який намагався його використовувати задля впливу на радикалізм російських революціонерів.

Цікавим є зауваження, зроблене тодішнім революціонером Я. Стефановичем, який зазначав, що «Взагалі Драгоманов більш, ніж хто-небудь за кордоном, шукає шляхів своєму впливові на хід і напрямок російського руху. З цієї метою він пише брошури російською мовою, співробітничав в російських закордонних виданнях, ніколи не проминає нагоди познайомитися з тимчасово приїжджаючими з Росії, веде діяльну пропаганду федеративних ідей серед емігрантів і, головним чином, молоді, що навчається» (Стефанович, 1921, с. 78). Його особливу активність відзначав революціонер, історик та мемуарист М. Тютчев, який, описуючи події на початку 1880-х рр., виділив групу «Української громади» у складі Драгоманова, Подолинського, Павлика, Ляхоцького та ін. Діяльність Драгоманова в Женеві стає настільки активною, що на це звертають увагу і царські правоохоронні органи. Про це свідчить огляд російського революційного руху, зроблений жандармським генералом М. Голіциним, який писав, що в Женеві у видавничій галузі працювали Алісов, Ельпідін та Драгоманов, який випускав збірник «Громада» накладом в 1 тис. прим. (Хроника социалистического движения..., 1906, с. 100). Авторитетність М. Драгоманова підтверджував і жандармський документ «Обзор важнейших дознаний» за друге півріччя 1882 р., де окремо зазначалося, що С. Ерастов (відомий у майбутньому український діяч) з осені 1880 по травень 1881 р. жив за кордоном, «у т.ч. і в Швейцарії, де скоріш за все спілкувався з Драгомановим» (Обзор важнейших дознаний..., с. 30).

Ейфорія, яка, на нашу думку, розпочалася в російському революційному русі наприкінці 1870-х рр., згубно вплинула на його подальший розвиток. Вдалі терористичні акти 1878-1881 рр. породжували, як зрозуміло тепер, нездійсненну мрію про селянську революцію. Одночасно жорсткішою стає каральна політика царизму, що змушує деяких діячів, причетних до терористичних актів, тікати за кордон. Це стосується таких визначних революціонерів, як М. Морозов, В. Фігнер та ін. Їх прибуття також було пов'язане з необхідністю інформувати європейську спільноту про дійсний стан справ у Росії. Як зазначала В. Фігнер, «щоб припинити масу брехливих чуток і всіляких «качок», які подавалися європейській публіці... було необхідно правильно доставляти закордонним агентам кореспонденції з Росії про все, що відбувалося в російському революційному світі. Комітет [Виконавчий комітет «Народної Волі» – Ю.К., О.К.] вибрав мене восени 1880 р. секретарем для закордонних зв'язків» (Фигнер, 1921, с. 120).

Таким чином, еміграція на певний час стає необхідним засобом боротьби для всіх напрямків революційного руху. Певною мірою саме 1880-

1881 рр. стають переломними у революційному русі, оскільки після замаху С. Халтуріна у лютому 1880 р. царський уряд починає вживати дуже жорстких заходів щодо учасників визвольного руху. Спочатку було створено Вищу розпорядчу комісію, якій підпорядковувалися III відділення і Корпус жандармів, і мета якої полягала в знищенні будь-яких революційних проявів. Невдовзі було створено Департамент поліції, який і боровся з революційним рухом до 1917 р.

Варто підкреслити, що ситуація в Женеві, яка стала центром революційної еміграції, почала змінюватися для М. Драгоманова на гірше, оскільки більшість тих, хто приїздив за кордон, тепер були прихильниками революційного терору, а Драгоманов був абсолютним його противником. Гарячі дискусії, які точилися в емігрантському середовищі, призводили до того, що революціонери ставали все нетерпимішими до точок зору, відмінних від їх власних. Необхідно зазначити, що тут, як підкреслював Ф. Енгельс, «після кожної революції чи контрреволюції, що зазнала краху, серед емігрантів, що втекли за кордон, розвивається лихоманкова діяльність. Створюються партійні угруповання різноманітних відтінків, кожне з яких докоряє іншим у тому, що вони завели коня у трясовину, і звинувачує їх у зраді та всіляких смертних гріхах. При цьому зберігають тісний зв'язок з батьківщиною, ведуть конспіративну роботу, друкують листівки та газети, клянуться, що через двадцять чотири години знову «почнеться», що перемогу гарантовано» (Енгельс, 1961, с. 510).

Як підсумок, центральне становище М. Драгоманова, яке він посідав у еміграції у другій половині 1870-х рр., вернулося до нього зовсім іншим боком. Річ у тому, що у боротьбі з революційним рухом царські каральні органи почали активно використовувати всілякі методи, які ставили за мету дискредитувати як його учасників, так і рух в цілому. Часто застосовувалися провокації, дезінформація, інсинуації, які, на наш погляд, стали більш професійними, ніж у попередні періоди. Еміграції це стосується передусім тому, що як в Росії, так і в Західній Європі центром всіх змов вважалися саме революціонери-емігранти. Як зазначав у своїй статті кореспондент впливової газети «The Times» за 22 березня 1881 р., в Женеві влаштувалася «банда російських змовників» (Ракитников, 1933, с. 244–245). Ми не вважаємо цю точку зору правильною, оскільки, як вказувалося раніше, прихильники терору досить негативно ставилися до еміграції. Як свідчив на процесі головний організатор замаху на Олександра II А. Желябов, він просив «емігрантів не пускатися в судження про завдання російського соціально-революційного напрямку, поки вони за кордоном» (Процесс 1-го марта 1881-го года, 1906, с. 218–219). Серед емігрантів поширилися надмірна підозріливість, недовіра до своїх товаришів, звинувачення у співпраці з царськими каральними органами, провокаторстві тощо. Характерною ознакою часу став повний розкол між двома напрямками в народництві, а саме «Народною Волею» та «Чорним переділом» у питаннях співвідношення соціалізму та політичної боротьби.

Тепер кожен крок М. Драгоманова сприймався через призму відданості революційній справі саме у тому вигляді, як її бачили революціонери.

Зрештою, достатньо було якогось негативного, з точки зору емігрантів, вчинку, щоб ставлення до людини змінилося докорінно. Таким вчинком стало співробітництво М. Драгоманова із газетою «Вольное Слово». Цьому епізоду в його житті присвячена достатня кількість наукових розвідок. Слід звернути увагу на дореволюційні роботи В. Богучарського (Богучарский, 1912), Б. Кістяківського (Кистяковский, 1912), що обстоювали протилежні точки зору, твори сучасних авторів Т. Андрусяка (Андрусак, 1998), Л. Ушкалова (Ушкалов, 2019), А. Якімової (Якімова, 2020) та ін. Ми не ставимо за мету аналіз подій, пов'язаних з участю М. Драгоманова у газеті, з'ясування фактів, що свідчили б про джерела фінансування газети, її підтримку з боку «Священної дружини» або «Земського союзу». Також не розглядаємо конфлікт між М. Драгомановим та «Чорним переділом», очолюваним Г. Плехановим, суперечки щодо ролі терору, земських установ, федералізму та конституціоналізму. Нам здається важливим показати, як змінювалося ставлення до М. Драгоманова в середовищі російської еміграції. Спочатку розглянемо надану ним самим характеристику стану справ. У грудні 1882 р. він писав І. Франку, що «я іноді невмінняємий – таки ледве голову ношу через усілякі клопоти, бо я і нянька дітська, й дослідач, і публіцист, і перекладач, і редактор, і експедитор» (Всеукраїнська Академія наук. Комісія Західної України, 1928, с. 47).

Можна сказати, що в цей час на М. Драгоманова звалилися як побутові, так і громадські проблеми, у тому числі пов'язані з «Вольным Словом». Уже згадуваний нами Л. Дейч писав, що навесні 1882 р. зіткнення з Драгомановим стають дуже гострими, оскільки останній відкрито розглядав російський тероризм як кримінальний злочин (Дейч, 1923, с. 25). В. Засулич так охарактеризувала стосунки з Драгомановим: «Відносини з Драгомановим настільки зіпсувалися, що під час зустрічі з ним ми ледь кланялися, а частіше намагалися не помічати один одного» (Засулич, 1913, с. 189). Цікавою видається й зміна ставлення П. Лаврова – одного з керівників російського народництва. Якщо у 1876-1878 рр. між ними існувало активне листування з різних питань, то, наприклад, у 1891 р. П. Лавров у своєму листі до редакції «Przedsvit» відверто зазначає, що Драгоманов «байдужий для мене, так і для моїх друзів, російських соціалістів, тому немає необхідності говорити про це» (Василевский (Плохоцкий), 1907, с. 126).

Висновки. Упродовж другої половини 1870-х – початку 1880-х рр. взаємини між М. Драгомановим та російською революційною еміграцією пройшли шлях від абсолютно приязних до відверто ворожих та ігноруючих. Відомий науковець і громадський діяч, прибувши до Швейцарії, згуртував навколо себе емігрантів, яких привертала його принциповість і поміркованість поглядів. Проте в кризові для революційного руху 1880-1881 рр.

М. Драгоманов став небажаною фігурою для революціонерів-емігрантів. Багато хто з них публічно демонстрував небажання підтримувати зв'язок із Драгомановим і навіть говорити про нього. Причину цього ми вбачаємо в особливостях існування емігрантського середовища, які позначилися на психології, способі мислення та навіть діях революціонерів-вигнанців, провокуючи радикалізацію поглядів, нетерпимість до чужої думки, пошук прихованих зрадників і ворогів революційної справи. Зміна їх ставлення була зумовлена тим, що М. Драгоманов не поділяв ідеї революційного терору, а також певний час співпрацював із газетою «Вольное Слово».

Список використаних джерел і літератури:

- Андрусяк, Т. Г.** (2017). Михайло Драгоманов – ключова постать української правової думки XIX ст. *Часопис Київського університету права*, 1, 8–13.
- Андрусяк, Т. Г.** (1998). *Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)*. Львів: Світ. 189 с.
- Богучарский, В. Я.** (1912). *Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX в.* Москва: Книгоиздательство «Русская Мысль». 483 с.
- Василевский (Плохоцкий), Л.** (1907). Еще к вопросу о переговорах «Исполнительного Комитета Народной Воли» с «Добровольной Охраной». *Былое*, 8, 125–127.
- Всеукраїнська Академія наук. Комісія Західної України. (упоряд.) (1928). *Матеріали для культурної та громадської історії Західної України*, (1. Листування І. Франка і М. Драгоманова). Київ: Вид. Всеукр. Акад. Наук, 508 с.
- Государственный архив Российской Федерации.
- Дейч, Л.** (1923). О сближении и разрыве с народовольцами (к истории возникновения группы «Освобождение Труда». *Пролетарская революция*, 8 (20), 5–54.
- Дейч, Л. Г.** (1920). *Русская революционная эмиграция 70-х годов*: М. Бакунин, Л. Варынский, С. Дикштейн, М. Драгоманов, Н. Жуковский, П. Кропоткин, П. Лавров, З. Ралли, А. Эльсниц и П. Ткачев. Петроград: Гос. изд-во, 87 с.
- Заверюченко, Н. С.** (2002). «Женевська» публіцистика М. Драгоманова: до питання про державотворчу концепцію діяча. *Вестник Международного Славянского ун-та. Серия: Филология*, 3, 32–35.
- Заграничная агентура Департамента полиции: (записки С. Сватикова и документы заграничной агентуры)*. (1941). Москва: Главное архивное управление НКВД СССР, 152 с.
- Заславский, Д.** (1924). *М. П. Драгоманов: критико-биографический очерк*. Киев: Сорабкоп, 170 с.
- Засулич, В. И.** (1913). «Вольное слово» и эмиграция. Из воспоминаний В. И. Засулич. *Современник*, 6, 179–191.
- Іванова, Р. П.** (1971). *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 235 с.
- Катренко, А. М. & Беззуб, Ю. В.** (1997). *Український національний рух XIX ст. (По сторінках праць М. Драгоманова)*: навч. посіб. Київ, 51 с.
- Кистяковский, Б. А.** (1911). М. П. Драгоманов по его письмам. *Русская мысль*, 9, 132–150.
- Кистяковский, Б. А.** (1912). *Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России*. Москва: Типография П. П. Рябушинского. 131 с.

Круглашов, А. (2000). Драгоманівська концепція поступу. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*, (73). Чернівці, 227–241.

Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях за время с 1-го сентября 1882 г. по 1-е января 1883 г., по делам о государственных преступлениях, 66 с.

Процесс 1-го марта 1881-го года. (1906). Санкт-Петербург: издание И. Балашова (Тип. Монтвида), 262 с.

Ракитников, Н. И. (1933). Отклики за границей. *1 марта 1881 года*. Москва: Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 221–297.

Скакун, О. Ф. (1993). *М. П. Драгоманов как политический мыслитель*. Харьков: Основа, 144 с.

Стефанович, Я. В. (1921). Русская революционная эмиграция. Записка Я. В. Стефановича. *Былое*, 16, 75–85.

Ушкалов, Л. (2019). *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов*. Київ: Дух і Літера, 600 с.

Федченко, П. (1991). *Михайло Драгоманов: Життя і творчість*. Київ: Дніпро, 360 с.

Фигнер, В. Н. (1921). *Запечатленный труд*, (1). Москва: Задруга, 348 с.
Хроника социалистического движения в России. 1878–1887. Официальный отчет. (1906). Москва: Издание В. М. Саблина, 364 с.

Энгельс, Ф. (1961). Эмигрантская литература. *Сочинения* (в 30 т., Т. 18), (изд. 2-е). Москва: Госполитиздат, 501–548.

Якімова, А. М. (2020). М. Драгоманов і «Вольное слово» у дослідженнях болгарського вченого І. Шишманова. *Сумська старовина*, 5–19.

References:

Andrusiak, T. H. (2017). Mykhailo Drahomanov – ključova postat ukrajinskoj pravovoi dumky XIX st. [Mykhailo Drahomanov – a key figure in Ukrainian legal thought of the 19th century]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 8–13. [in Ukrainian].

Andrusiak, T. H. (1998). *Shliakh do svobody (Mykhailo Drahomanov pro prava liudy)* [The Path to Freedom. Mykhailo Drahomanov about human rights]. Lviv: Svit. 189 s. [in Ukrainian].

Bogucharskiy, V. Ya. (1912). *Iz istorii politicheskoy borby v 70-kh i 80-kh gg. XIX v.* [From the history of the political struggle in the 70s and 80s of the 19th century]. Moskva: Knigoizdatelstvo «Russkaya Mysl». 483 s. [in Russian].

Vasilevskiy (Plokhotskiy), L. (1907). *Yeshche k voprosu o peregovorakh "Ispolnitelnogo Komiteta Narodnoy Voly" s "Dobrovolnoy Okhranoy"* [More on the issue of negotiations between the "Executive Committee of the Narodnaya Volya" and the "Dobrovolnaya Okhrana"]. *Byloe*, 8, 125–127. [in Russian].

Vseukrainska Akademiia nauk. Komisiia Zakhidnoi Ukrainy. (uporiad.) (1928). *Materialy dlia kulturnoi ta hromadskoi istorii Zakhidnoi Ukrainy*, (1. Lystuvannia I. Franka i M. Drahomanova) [Materials for the cultural and social history of Western Ukraine. T. 1. Correspondence of I. Franko and M. Drahomanov]. Kyiv: Vyd. Vseukr. Akad. Nauk, 508 s. [in Ukrainian].

Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [The State Archives of the Russian Federation]. [in Russian].

Deych, L. (1923). O sblizhenii i razryve s narodovoltsami (k istorii vozniknoveniya grupy "Osvobozhdenie Truda" [On the rapprochement and break with the "Narodnaya Volya" (to the history of the emergence of the "Dobrovolnaya Okhrana" group)]. *Proletarskaya revolyutsiya*, 8 (20), 5–54. [in Russian].

Deych, L. G. (1920). *Russkaya revolyutsionnaya emigratsiya 70-kh godov*: M. Bakunin, L. Varynskiy, S. Dikshhteyn, M. Dragomanov, N. Zhukovskiy, P. Kropotkin, P. Lavrov, Z. Ralli, A. Elsnits i P. Tkachev [Russian revolutionary emigration of the 70s: M. Bakunin, L. Varynskiy, S. Dikstein, M. Drahomanov, N. Zhukovsky, P. Kropotkin, P. Lavrov, Z. Rally, A. Elsnitz and P. Tkachev]. Petrograd: Gos. izd-vo, 87 s. [in Russian].

Zaveriushchenko, N. S. (2002). "Zhenevska" publitsystyka M. Drahomanova: do pytannia pro derzhavotvorchu kontseptsiiu diiacha [M. Drahomanov's "Geneva" journalism: on the question of the state-building concept of the activist]. *Vestnik Mezhdunarodnogo Slavyanskogo un-ta. Seriya: Filologiya*, 3, 32–35. [in Ukrainian].

Zagranichnaya agentura Departamenta politzii: (zapiski S. Svatikova i dokumenty zagranichnoy agentury) [Foreign agents of the Police Department: (notes by S. Svatikov and documents of foreign agents)]. (1941). Moskva: Glavnoe arkhivnoe upravlenie NKVD SSSR, 152 s. [in Russian].

Zaslavskiy, D. (1924). *M. P. Dragomanov: kritiko-biograficheskiy ocherk* [M. P. Drahomanov: a critical biographical essay]. Kyiv: Sorabkop, 170 s. [in Russian].

Zasulich, V. I. (1913). "Volnoe slovo" i emigratsiya. Iz vospominaniy V. I. Zasulich ["Volnoe slovo" and emigration. From the memoirs of V. I. Zasulich]. *Sovremennik*, 6, 179–191. [in Russian].

Ivanova, R. P. (1971) *Mykhailo Drahomanov u suspilno-politychnomu rusi Rosii ta Ukrainy (II polovyna XIX st.)* [Mykhailo Drahomanov in the socio-political movement of Russia and Ukraine (second half of the 19th century)]. Kyiv: Vyd-vo Kyiv. un-tu, 235 s. [in Ukrainian].

Katrenko, A. M. & Bezzub, Yu. V. (1997). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX st. (Po storinkakh prats M. Drahomanova)* [The Ukrainian national movement of the 19th century. (Based on the pages of M. Drahomanov's works)]: navch.posib. Kyiv, 51 s. [in Ukrainian].

Kistyakovskiy, B. A. (1911). M. P. Dragomanov po ego pismam [M. P. Drahomanov according to his letters]. *Russkaya mysl*, 9, 132–150. [in Russian].

Kistyakovskiy, B. A. (1912). *Stranitsy proshlogo. K istorii konstitutsionnogo dvizheniya v Rossii* [The pages of the past. To the history of the constitutional movement in Russia]. Moskva: Tipografiya P. P. Ryabushinskogo. 131 s. [in Russian].

Kruhlashov, A. (2000). Drahomanovska kontseptsiiia postupu [Drahomanov's concept of progress]. *Naukovyi Visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriia*, 73, 227–241. [in Ukrainian].

Obzor vazhneyshikh doznaniy, proizvodivshikhsya v zhandarmskikh upravleniyakh za vremya s 1-go sentyabrya 1882 g. po 1-e yanvary 1883 g., po delam o gosudarstvennykh prestupleniyakh [The review of the most important inquiries carried out in the gendarme offices during the period from September 1, 1882, to January 1, 1883, on the cases of state crimes]. 66 s. [in Russian].

Protseess 1-go marta 1881-go goda [The trial of March 1, 1881] (1906). St. Petersburg: edition of I. Balashov (typ. Montvida, 262 s. [in Russian].

Rakitnikov, N. I. (1933). Otkliki za granitsey [Responses Abroad]. *1 marta 1881 goda*. Moskva: Vsesoyuz. o-vo polit. katorzhan i ssylno-poselentsev, 221–297. [in Russian].

Skakun, O. F. (1993). *M. P. Dragomanov kak politicheskii myslitel* [M. P. Drahomanov as a political thinker]. Kharkov: Osnova, 144 s. [in Russian].

Stefanovich, Ya. V. (1921). *Russkaya revolyutsionnaya emigratsiya. Zapiska Ya. V. Stefanovicha* [Russian revolutionary emigration. Note by Y. V. Stefanovych]. *Byloe*, 16, 75–85. [in Russian].

Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov* [The Charm of Energy: Mykhailo Drahomanov]. Kyiv: Dukh i Litera, 600 s. [in Ukrainian].

Fedchenko, P. (1991). *Mykhailo Drahomanov: Zhyttia i tvorchist* [Mykhailo Drahomanov: Life and work]. Kyiv: Dnipro, 360 s. [in Ukrainian].

Figner, V. N. (1921). *Zapchatlennyi trud* [Captured work], (1). Moskva: Zadruga, 348 s. [in Russian].

Khronika sotsialisticheskogo dvizheniya v Rossii. 1878-1887. Ofitsialnyy otchet [Chronicle of the socialist movement in Russia. 1878-1887. Official report]. (1906). Moskva: Izdanie V.M.Sablina, 364 s. [in Russian].

Engels, F. (1961). *Emigrantskaya literatura* [Emigrant literature]. *Sochineniya* (v 30 t., T. 18) (izd. 2-e). Moskva: Gospolitizdat, 501–548. [in Russian].

Yakimova, A. M. (2020). *M. Drahomanov i “Volnoe slovo” u doslidzhenniakh bolharskoho vchenoho I. Shyshmanova* [M. Drahomanov and “Volnoe Slovo” in the studies of the Bulgarian scientist I. Shyshmanov]. *Sumska starovyna*, 5–19. [in Ukrainian].

Отримано: 06.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.220–233

УДК 930.25(4):[327+061.2](477)“1917/1921”

АДАМОВСЬКИЙ Володимир – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (adamovskuy@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9186-6234>

ADAMOVSKY Volodymyr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archival studies, special historical and law disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (adamovskuy@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Адамовський, В. (2021). Архіви українських дипломатичних місій УНР та неурядових організацій в країнах Європи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 220–233.

АРХІВИ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ МІСІЙ УНР ТА НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні процесу створення архівних осередків дипломатичних місій УНР та неурядових інституцій у країнах Європи, напрямків їх діяльності, пов'язаних із збереженням історико-культурної спадщини українського народу. **Методологія дослідження** спирається на різноманітні методи науково-пізнавальної діяльності. У роботі використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу) та спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методи дослідження. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені завдання. **Наукова новизна** полягає у розширенні переліку архівних центрів української еміграції в країнах Європи за рахунок віднесення до них архівів дипломатичних місій та архівних осередків при українських культурно-освітніх установах, заснованих українською громадськістю у міжвоєнний період. **Висновки.** Діяльність дипломатичних місій УНР залишила по собі значний документальний комплекс, який зосереджувався в їхніх архівах. Більшість з них так і не стали архівними центрами. Однак при дипломатичних місіях в Угорщині та Швейцарії були досить потужні архіви. Їх вдалося зберегти через передання цих документальних комплексів на збереження в «Празький український архів» та «Бібліотеку імені Симона Петлюри». До створення архівних установ долучилися й представники українських еміграційних громадсько-освітніх і культурних установ – неурядових інституцій. При ряді з них були організовані архівні центри, які виконували роль не лише зберігання, але й надавали можливість їх використовувати в науково-освітніх цілях.

Ключові слова: емігранти, осередки, створення, зберігання, архівні установи, дипломатичні місії, громадські установи.

THE ARCHIVES OF UKRAINIAN DIPLOMATIC MISSIONS OF THE UPR AND NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN EUROPEAN COUNTRIES

Abstract. The purpose of the study is to highlight the process of creating archival centers of diplomatic missions of the UPR and non-governmental institutions in Europe, their activities related to the preservation of the historical and cultural heritage of the Ukrainian people. The research methodology is based on various methods of cognitive activity. The work used general scientific (analysis and synthesis) and historical (problem-chronological, comparative, retrospective, statistical) research methods. The use of this toolkit allowed to achieve the goal and fulfil the tasks set by the researchers. The scientific novelty lies in the expanded list of categories of archival centers by including the archives of Ukrainian diplomatic missions and archival centers at Ukrainian cultural and educational institutions founded by Ukrainian emigrants in Europe. **Conclusions.** The activities of the diplomatic missions of the Ukrainian People's Republic left behind a whole documentary complex, which was concentrated in their archives. Most of them never became archival centers. However, the diplomatic missions in Hungary and Switzerland had quite powerful archives. They were preserved through the transfer of these documentary complexes to the "Prague Ukrainian Archive" and the "Simon Petliura Libraries". Representatives of Ukrainian emigrant public educational and cultural institutions,

non-governmental organizations, also joined the creation of archival institutions. Some of them had archival centers, which not only performed the role of storage but also provided the opportunity to use them for scientific and educational purposes.

Key words: *emigrants, centers, creation, storage, archival institutions, diplomatic missions, public institutions.*

Постановка проблеми. Після поразки Української революції 1917-1921 рр. за межами українських земель, насамперед у країнах Європи, опинилися не лише уряд, державні структури УНР та ЗУНР, але й ряд політичних, громадсько-культурних діячів та військові з'єднання, котрі потрапили під інтернування. Уже з перших днів перебування в еміграції перед українцями постало питання скрупчення документальної спадщини у вигляді архівних центрів, які б не лише займалися проблемами зберігання вивезених документів і матеріалів, але й охопили своєю увагою документальні комплекси, що були сформовані в умовах еміграції. Безумовно, головну роль у цьому процесі відводилася уряду УНР в екзилі та емігрантським державним структурам. Однак ця місія не могла б завершитися успіхом без залучення до цього української громадськості та окремих політичних діячів.

Аналіз джерел та останні дослідження. При дослідженні документальної спадщини громадсько-політичних та культурних осередків української еміграції нами використовувалися наукові доробки українських та зарубіжних дослідників. Вітчизняна історична наука збагатилася низкою публікацій, які не лише продовжили досліджувати означені аспекти (С. Заремба, І. Срібняк і О. Лук'яненко), але й започаткували нові наукові студії з питань Головного військово-історичного архіву армії УНР в Польщі (Г. Савченко, І. Срібняк), табірних архівів українських інтернованих вояків (І. Срібняк), архівів при науково-культурних інституціях (В. Потульницький).

Певною мірою проливають світло на факти існування архівів в українських громадських та науково-освітніх і культурних осередках часів еміграції публікації О. Кириленка і О. Яценка (архів Українського вільного університету в Мюнхені), З. Кісіля (Українське воєнно-історичне товариство). Завдячуючи Р. Кравцю, ми можемо констатувати наявність архівного осередку у нечисельної у міжвоєнний час української еміграції в Великобританії. Словацький дослідник М. Мушинка подав відомості про Музей визвольної боротьби України в Празі. Питання існування архівів дипломатичних місій у Німеччині розробляв В. Заболотнюк, Швейцарії – В. Лозицький, І. Матяш, Угорщині – І. Матяш і Ю. Мушка.

На окрему увагу заслуговує науковий доробок М. Палієнко, яка у своїй монографії висвітлила питання створення, організації та функціонування головних архівних центрів української політичної еміграції у міжвоєнний період.

Мета статті полягає у висвітленні процесу створення архівних осередків дипломатичних місій УНР та неурядових інституцій у країнах Європи,

напрямок їх діяльності, пов'язаних із збереженням історико-культурної спадщини українського народу.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною складовою документальної спадщини українського народу, його історичної пам'яті є архівні колекції, які утворилися в результаті діяльності громадсько-політичних та культурних осередків української еміграції у різних країнах світу. Одним з важливих аспектів діяльності української еміграції упродовж ХХ ст. стало збирання і збереження пам'яток української історії та культури, заснування архівних осередків у країнах осідку. Особливого значення ця робота набула у міжвоєнний період, коли на теренах кількох європейських держав представники української політичної та військової еміграції заснували низку громадсько-політичних, культурно-освітніх, наукових установ та організацій, документація яких стала основою створених архівних колекцій. Важливі документальні зібрання залишилися після ліквідації українських дипломатичних місій і представництв. Архівні осередки утворилися також у таборах військовополонених та інтернованих. Окрім того, після поразки революції 1917-1921 років за межами України опинився масив цінних документів офіційного й особового походження. Зазначене, зумовлює необхідність відображення діяльності української еміграції із збереження українських історичних пам'яток через утворені в міжвоєнний період закордоном архівні центри.

Уряди першої і другої УНР, Української Держави та ЗУНР намагалися проводити активну зовнішньополітичну діяльність. У цьому їм мали надавати посильну допомогу засновані українською владою різного рангу дипломатичні місії за кордоном (Соловйова, 2006). Не всім із них вдалося налагодити та розгорнути належну роботу. Лише окремі проіснували до середини 1920-х років. Надзвичайно сильно відчувався брак коштів та кваліфікованих кадрів. Тому, наприклад, у Німеччині до 1922 р. працювали лише українське посольство в Берліні і генеральні консульства у Мюнхені і Берліні (Осташко, Соловйова; Соловйова, 2006, с. 155). У тому ж році припинило діяльність українське консульство у Відні (Соловйова, 2006, с. 156). До 1923 р. функціонувала Надзвичайна дипломатична місія у Празі (Осташко, Соловйова; Соловйова, 2006, с. 219). Безумовно, чим потужніше працювала дипломатична місія, тим більшими були їх архіви. Фактично вони формувалися при інформаційних відділах тих посольств, які здійснювали активну видавничу діяльність, як, наприклад, посольство УНР у Берліні (Заболотнюк, 2017, с. 44).

На жаль, у силу об'єктивних обставин, ми не можемо належним чином здійснити реконструкцію їх організації та функціонування. Загалом, архіви при українських дипломатичних осередках не стали цілком самостійними інституціями з належно організованими своїми архівами. Однак у ході діяльності цих установ відкладався певний документальний масив, який і становив їхні архіви. В той же час, ми з впевненістю можемо констатувати факт існування таких архівів. Проведений нами аналіз публікацій, пов'язаних із

діяльністю українських дипломатичних місій після вимушеного виїзду українського республіканського уряду в еміграцію, зафіксував факт функціонування архівів при кількох дипломатичних місіях УНР.

Перш за все виділимо архіви при Надзвичайній дипломатичній місії УНР в Угорщині (Матяш, Мушка, 2005) та дипломатичних установах у Швейцарії (Кравець; Лозицький, 2000; Матяш). Адже саме архіви цих дипломатичних осередків і вдалося в значній мірі зберегти через передання їх до найпотужніших наприкінці 1920-х років українських емігрантських архівних установ у Франції та Чехо-Словаччині. Дипломатична місія в Швейцарії проіснувала до 1926 р. (Лозицький, 2002, с. 278; Матяш). Головна функція її керівника З. Курбаса полягала саме в збереженні її архіву після закриття дипломатичної установи в Берні. Зрештою документи було передано швейцарському юристу Е. фон Бергену, родина якого зберігала папери до 1969 р., коли їх передали у Федеральний архів Швейцарії (Лозицький, 2000, с. 76).

Певні підстави для перетворення в архівні осередки української громади мали документальні зібрання, відкладені в результаті діяльності Українського клубу в Женеві. Однак вони не втілилися в життя. Без успіху завершилися починання О. Шульгіна у 1930 р. щодо створення в Женеві українського національного Музею-архіву (Наріжний, 1999, с. 115–116). Як свідчить лист від 1934 р. за псевдонімом «канадобієць» українці в Швейцарії неодноразово обговорювали питання створення архівного осередку у цій країні, однак враховуючи обставини вони «не хо[тіли] суперничати з Прагою, але вважають, що у такій країні як Швейцарія український музей (архів) міг би мати виняткове значення» (Наріжний, 1999, с. 117–118).

Ряд документів, представлених у праці І. Матяш і Ю. Мушка, вказують на те, що матеріали архіву Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, що проіснувала до 1924 року було врятовано. Голова місії В. Сікевич передав архів на тимчасове зберігання сотнику В. Звізловському, який 1927 року, після недовготривалої переписки, передав матеріали архіву колишньої дипломатичної інституції до Українського національного архіву-музею у Празі (Матяш, Мушка, 2005, с. 369; Палієнко, 2008, с. 688). Очільник останнього Н. Григорієв навіть написав листи-подяки за проявлену ініціативу генералу В. Сікевичу (Матяш, Мушка, 2005, с. 369) та сотнику В. Звіздовському (Матяш, Мушка, 2005, с. 370).

Після відступу армії УНР за Збруч на територію Польщі її особовий склад мав здати зброю і військове майно і піддатися, згідно норм міжнародного права, інтернуванню. Всього під названу процедуру потрапило бл. 18 тис. вояків (Срібняк, 1997, с. 21). Найбільші табори інтернованих вояків Армії УНР були розміщені у 20 місцевостях по всій території Польщі, зокрема Вадовицях, Пйотркові, Олександрові-Куявському, Ланцуті, Стшалкові, Пікуличі (біля Перемишля), Каліші, Шпийорні, Радомі, Рембертові, Тарнові. Табори інтернованих проіснували до 1924 р., коли за наполяганням радянської влади польською владою були розпущені, а інтернованих українських

вояків зарахували до політичних емігрантів (Срібняк, 1997, с. 46). Попри дуже погані житлові умови, моральні зневаги зі сторони більшовицьких полонених, а також частини польської табірної адміністрації, що вважала інтернованих за чергову партію більшовицьких або галицьких полонених, українські вояки в цих таборах намагалися консолідуватись (Зінкевич). Інтерновані частини зберегли попередню організаційну структуру й досвідчене командування, проводилася вишкільна діяльність. Зважаючи на необхідність підтримки морально-бойового духу козацтва, командування постійно дбало про розгортання в таборах культурно-просвітньої роботи: заснувало школи, гімназію імені Шевченка, курси українознавства, бібліотеки, хори, аматорські театральні трупи, видало десятки часописів. Координатором цієї роботи були Український Центральний Комітет і громадські товариства – Всеукраїнська спілка військових інвалідів, «Союз українок», «Плекання рідної мови», «Веселка», «Кооперативна спілка», Братство св. Покрови. Драматичне товариство імені М. Садовського та десятки інших недержавних національних структур.

У 1924 р. було створено Товариство колишніх вояків, у 1925 р. – Воєно-історичне товариство (Зінкевич). Функціонування цих таборів інтернованих залишило по собі значний документальний масив, зокрема, документи внутрішнього розпорядку, спілкування з урядом УНР в екзилі та польською адміністрацією. Окрім того, в таборах зосереджувалися штабні осередки значної кількості підрозділів і з'єднань української армії, в яких були документи з історії цих військових формувань, списки вояків, інформація про бойовий шлях тощо (Срібняк, 2000). Це фактично були цілком сформовані архівні центри української військової адміністрації. Однак, враховуючи умови перебування в таборах та незадовільний стан збереженості прирідків їх на знищення. Єдино правильним вирішенням проблеми їх збереження стала передача основного комплексу документів до створених українською владою таких архівних установ у Польщі, як Головний військово-історичний музей-архів армії УНР у Тарнові, у місці осідку уряду УНР в екзилі, а також Музей-архів визволення України (Срібняк, 1997, с. 78).

Після того як урядові структури УНР перебралися до Франції, головною організацією української еміграції у Польщі став Український центральний комітет. Він мав дбати про потреби української еміграції в цій країні. При інституції функціонувала власна книгарня та бібліотека. Вони, фактично, виконували функції архівних осередків (Наріжний, 1999, с. 91–92).

У Румунії інтернованих українських військовиків розмістили в таборах міст Брашов, Феєраш, Орадя-Маре (нині м. Орадя) і Джурджу. Загальна чисельність інтернованих тут становила 868 осіб (Срібняк, 1997, с. 27–28). Українська еміграційна влада взялася за опікування над ними, долучивши до цього свою дипломатичну місію в Бухаресті. Окрім того обговорювалося питання їх переведення до Польщі. Ці табори були ліквідовані у 1923 році (Срібняк, 1997, с. 28–33).

Чимало українських військових опинилося на початку 1920-х рр. у Болгарії, Югославії та Туреччині. В переважній більшості це були солдати решток білогвардійської армії Врангеля. Частина їх, маючи стійкі антибільшовицькі переконання, висловлювала свої симпатії українській справі. Переважна більшість цих вояків попервах перебувала на становищі інтернованих у таборах на теренах Туреччини й Греції (а також кількох північноафриканських країн), зберігаючи свою військову або напіввійськову організацію. У цей час, за оцінками українських дипломатів, у складі врангелівської армії налічувалося 18–25 тис. вояків-українців (Срібняк, 1997, с. 45). Однак архівних відділів у них, як у тих, які перебували в Польщі, створено не було. Перебування в межах Туреччини такої значної кількості вояків-українців спонукало командування Армії УНР обмірковувати плани перевезення їх до місць дислокації основних сил українського війська (Срібняк, 1997, с. 45). Однак не всі українські вояки побажали переїжджати. На наш погляд, це пояснюється тим, що вони отримували певну допомогу від владних структур як вояки врангелівської армії, а якби вони захотіли виділитися як українці окремо, то б не мали навіть мінімальної допомоги на прожиття у тих складних умовах.

На Балканах, у Туреччині функціонувало чимало українських еміграційних товариств («Українська хага» в Софії, «Український комітет» у Белграді та ін.). Вони опікувалися життям українців, створювали бібліотеки тощо. Але ці структури не змогли перетворитися в архівні інституції. В силу їх неналежної зорганізованості (як у Югославії та Туреччині), проросійського впливу (як у Туреччині, Болгарії та Югославії), тимчасового закриття українських товариств (як у Болгарії у 1924 р.). А у Румунії, попри існування дієвих осередків з бібліотеками, читальнями та проведенні різноманітних заходів, не вдалося зорганізувати єдиного архівного осередку (Наріжний, 1999, с. 119–126).

На початку 1920-х рр. почало формуватися середовище української військової еміграції у Німеччині. Частина з них – військовополонені колишньої російської армії, вояки-українці, що втекли з польських таборів інтернованих. Загальний масштаб військової еміграції в цій країні був невеликим, однак серед них були визначні постаті періоду українських визвольних змагань (О. Думін, Є. Коновалець, Ю. Кучабський), які прагнули організувати, проживаючих у Німеччині українців. Найбільш активним об'єднанням був Союз українських старшин, створений у 1921 р. (Заболотнюк, 2016, с. 109–112; Заболотнюк, 2016, с. 61). Його різнопланова діяльність мала на меті консолідацію українського військового середовища, здійснювала широку видавничу діяльність, у результаті чого при цих видавництвах створювався своєрідний архів. Однак перетворення в архівний центр не відбулося.

Падіння гетьманського режиму у грудні 1918 р. спровокувало хвилю політичної еміграції частини громадських діячів, чиновників Української Держави на чолі з її очільником П. Скоропадським. Навколо колишнього гетьмана згуртувалися ідеологи та прихильники українського консерватизму. П. Скоропадський став лідером Українського Союзу Хліборобів

Державників, які прагнули до побудови міцної Української Держави у формі трудової монархії на чолі з дідичним гетьманом (Павлишин, 2018).

Місце проживання П. Скоропадського у Ванзеї поблизу Берліна стало осередком потужної архівної колекції не лише документів і матеріалів часів Української Держави, але й документальних комплексів, які склалися в результаті функціонування політичної еміграції в Німеччині впродовж міжвоєнного часу. Сюди ввійшли і документи сімейного архіву. Вона отримала відповідну назву – «Ванзейська колекція» (Олійник, 2014, с. 136).

У лютому 1945 р. більша частина колекції («політичний архів»), з огляду неможливості її вивезення з Берліну, була знищена (Олійник, 2014, с. 136). Фактично цей комплекс архівної україніки було безповоротно втрачено. Загалом, ми можемо лише констатувати факт її існування, а питання її складу, системи зберігання, функціонування залишаються для нас без відповіді.

Як зазначав у своїй праці С. Наріжний, у міжвоєнній Німеччині в 20-х роках ХХ ст. зосередилася значна кількість українців. Українські емігранти гуртувалися навколо створених ними різноманітних культурно-освітніх організацій, у результаті діяльності яких відклялися певні комплекси архівних документів і матеріалів. Серед них слід виокремити Український науковий інститут у Берліні, створений у 1926 р. з ініціативи П. Скоропадського та «Українського товариства допомоги біженцям». Його директором став відомий український політичний діяч і історик Д. Дорошенко (керував інститутом до 1931 р.) (Наріжний, 1942, с. 210). Інститут займався підготовкою молодих учених, науковими виданнями та дослідницькою працею, «плеканням української науки і культури на німецькому терені, нав'язанням та посиленням культурно-наукових взаємин між Україною і західноєвропейським, голосно німецьким науковим світом» (Наріжний, 1942, с. 211]. Викладацький склад інституту було представлено значною частиною політичних емігрантів (Д. Дорошенко, С. Смаль-Стоцький, І. Горбачевський, В. Залозецький, В. Старосольський тощо) (Наріжний, 1942, с. 211). Викладачі активно займалися видавничою науковою діяльністю, чимало з них були авторами статей в українських емігрантських часописах, брали участь у міжнародних наукових конгресах, співпрацювали з іншими українськими інституціями в Європі. Інститут мав свій друкований орган. При Українському науковому інституті в Берліні функціонувала бібліотека українознавства, яка стала визначною книгозбірнею на чужині. Накопичення зібрань поставило на порядок денний відкриття при Інституті архіву української преси з читальним залом (Наріжний, 1942, с. 218). Фактично цей архів за масштабом наповнення був другим у Німеччині після «Ванзейського».

На території міжвоєнної Німеччини функціонували ряд студентських організацій, у результаті діяльності яких виник своєрідний документальний комплекс (Антонович, 1976; Наріжний, 1942, с. 218). Однак він не зміг перерости у належний архівний центр. Більше того, архіви студентських організацій (Союз українських студентських організацій у Німеччині та м. Дан-

цигу, Українського студентського товариства в Берліні) було передано до українських архівних осередків у Празі (Кириленко, Яценко, 2004, с. 98).

На початку 1920-х рр. до числа популярних місць зосередження української політичної та науково-культурної еміграції не входила Великобританія. Після припинення діяльності дипломатичних місій УНР і ЗУНР в Лондоні відповідно у 1921 і 1923 рр. тут залишилися лише кілька осіб. Інформації щодо існування при них архіву не має. Проте поступово і тут виник своєрідний архівний центр української еміграції. Впродовж наступних років поступово частка українців у Великобританії почала зростати (Кравець). У 1931 р. в Лондоні виникло Українське бюро, що займалося інформаційною діяльністю на підтримку української справи. У циркулярі від 28 березня 1931 р. завданнями Бюро були визначені: «Сприятти українському народові, діючи як інформаційна установа, надавати решті світу, зокрема його англо-саксонській частині, вірогідну інформацію про Україну, її народ, культуру, економічні, релігійні та політичні прагнення, підтримувати бібліотеку й архівні фонди, видання і т.п.» (Кравець; Наріжний, 1999, с. 128)

У міжвоєнний період основним центром української політичної еміграції була Чехо-Словаччина. Крім десятка українських видавництв, понад півсотні українських організацій та стільки ж редакцій українських часописів, у Празі перебували Український вільний університет з двома факультетами (1921-1945), Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (1923-1933), Українська студія пластичного мистецтва (1923-1952), Музей визвольної боротьби України (1925-1948); у Подебрадах – Український господарська академія з трьома факультетами (1922-1935), Український технічно-господарський інститут з трьома відділами (1932-1945); у Модржавах-Ржевницях-Празі – Українська гімназія (1925-1945). Кожна з цих організацій, редакцій та установ мала свої архіви. Передбачалося, що після виникнення самостійної України їх буде перевезено на рідну землю, де вони прислужаться побудові нової держави (Наріжний, 1942, с. 119–190). Серед них чи не найбільш різноманітний архівний матеріал було представлено в Українському вільному університеті (Віднянський, 1998, с. 62). Вважаємо за необхідне окремо звернути увагу серед зазначених українських науково-культурних та громадських інституцій на історико-філологічне товариство, утворене у 1923 р. плеядою визначних діячів (Д. Антонович, В. Біднов, В. Щербаківський та ін.), яке упродовж своєї діяльності проводило наукові засідання, на яких обговорювалися проблеми україніки, відбувалося знайомство з монографіями тощо. За 15 років свого існування було обговорено 611 доповідей, проведено 404 засідань. Товариство брало активну участь у різноманітних урочистостях (Наріжний, 1938, с. 3–7). Воно намагалося, попри брак фінансів, налагодити свою наукову діяльність. У ході діяльності товариства зібрався значний документальний матеріал, який став частиною існуючої при ньому бібліотеки-книгозбірні, що фактично й виконувала функції архіву (Наріжний, 1942, с. 202–209). Окремо слід згадати про найпотуж-

ніший архівний центр міжвоєнного періоду, відомий під назвою «Працький український архів», створений за ініціативи та найактивнішої участі української громадськості в Чехо-Словаччині (Палієнко, с. 103–215).

З 1923-1924 рр. у Франції почала значно зростати кількість українських емігрантів, які організовувалися в різноманітні організації, серед яких найбільш вагомим був Союз української еміграції, створений у 1924 р. Українська еміграція у Франції з самого початку звернула велику увагу на організацію власних бібліотек. Такі книгозбірні мали всі українські громади і гуртки. Хоча у них і накопичився значний український пам'яткознавчий матеріал, а окремі з них могли перерости у архівні осередки, однак цього не відбулося через те, що головну архівну функцію перебрала на себе Бібліотека імені Симона Петлюри, яка й стала головним концентратором документального масиву (Наріжний, 1999, с. 106–107). Створена з ініціативи української громадськості в 1926 р., вона продовжує функціонувати і до сьогодні.

Чимало еміграційних інституцій функціонувало в Бельгії. Вони проводили різноманітну культурно-освітню діяльність, у результаті якої накопичився чималий документальний комплекс. Тут були вагомими підстави до появи архівного осередку. Активністю функціонування відзначалося Товариство колишніх українських вояків під керівництвом І. Цапяка. Однак цього не сталося. Натомість українські емігранти спромоглися на заснування української секції (відділу) у світовому музеї в Брюсселі (Бойко, 2014, с. 9; Наріжний, 1999, с. 127). У листопаді 1934 р. почесним Головою Товариства обрали генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка. За його ініціативою прийнято звернення до українських комбатантів Європи про передачу на депозит до військового музею у Брюсселі пам'яток визвольної боротьби та архівних матеріалів. Однією зі своїх цілей Товариство вбачало у збереженні традицій визвольних змагань «тому воно з пієтизмом опікується Українською Секцією при Королівському Військовому Музеї у Брюсселі, в яким містяться пам'ятки визвольної боротьби, як манекени в одностроях стрільців та старшин» (Бойко, 2014, с. 9). Головний секретар Товариства М. Граб писав: «Музей є офіційною установою, що підлягає прямо Міністерству війни, тому всі пам'ятки є захищені в повній безпеці, і речі зложені в депозит можуть бути повернені в хвилину звільнення українських земель від окупантів» (Бойко, 2014, с. 9).

Висновки. Таким чином, українські дипломатичні місії в результаті своєї діяльності сформували власні архіви. Їх масштаби залежали від інтенсивності їх роботи. Після припинення функціонування дипломатичних місій не всі архівні документи і матеріали вдалося зберегти. Лише окремі з них змогли потрапити під опіку головних архівних центрів української еміграції та відповідно збагатити їх колекції. Подібна доля була і в табірних архівів інтернованих українських вояків. Окрім того, у міжвоєнний період в Європі діяло чимало неурядових (науково-культурного характеру) інституцій. Окремим з них вдалося сформувати чималі архівні колекції, внаслідок чого вони стали своєрідними архівними центрами української міжвоєнної еміграції.

Список використаних джерел і літератури:

Антонович, М. (1976). *Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1921-1945)*. Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 58 с.

Бойко, В. П. (2014). Українські комбатанти – організатори військово-історичних музеїв. *Historical and Cultural Studies*, 1, 7–12.

Віднянський, С. В. (1998). Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя. *XII Міжнародний з'їзд славистів. Історія. Джерелознавство. Культурологія та етнологія слов'янських народів*. Доповіді (сс.40–72). Київ.

Заболотнюк, В. І. (2016). Видавнича діяльність української військової еміграції в Німеччині (1918-1939). *Військово-науковий вісник*, 26, 108–119.

Заболотнюк, В. І. (2016). Становлення української військової еміграції в Німеччині (1918-1939). *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*, 6 (146). Маріуполь: Український культурний центр, 60–64.

Заболотнюк, В. І. (2017). Українські дипломатичні інституції в Німеччині в 1918-1923 рр. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*, 6 (152). Маріуполь: Український культурний центр, 40–50.

Зінкевич, Р. Українська військова еміграція в Польщі (1920-1939). URL: https://https://bazhum.muzych.pl/media/files/Wieki_Stare_i_Nowe/Wieki_Stare_i_Nowe-r2012-tTom_specjalny/Wieki_Stare_i_Nowe-r2012-tTom_specjalny-s59-74/Wieki_Stare_i_Nowe-r2012-tTom_specjalny-s59-74.pdf (дата звернення: 19.11.2021).

Кириленко, О. & Яценко, О. (2004). Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів. *Архіви України*, 4-6, 93–122.

Кравець, Р. (1994). Українці у Великобританії. *Українська діаспора*, 5, 45–57.

Кравець, Р. Українське бюро. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/ukrburo31-u.htm> (дата звернення: 21.11.2021).

Кравець, Р. Українці у Сполученому королівстві. URL: <https://http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/ukrvsk-u.htm> (дата звернення: 21.11.2021).

Лоцицький, В. (2000). Архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918-1926 рр. передано в Україну. *Архіви України*, 1/3, 74–80.

Лоцицький, В. (2002). Про архів надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (1918-1926). *Україна дипломатична: Науковий щорічник*, (2), 275–280.

Матяш, І. Українсько-швейцарські відносини в 1918-1926 рр.: особливості дипломатичної присутності. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.15407%2FuHj2020.02.094> (дата звернення: 21.11.2021).

Матяш, І. Б. & Мушка, Ю. Ю. (2005). *Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії в Угорщині: історія, спогади, архівні документи*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 400 с.

Матяш, І. Б. & Мушка, Ю. Ю. (2005). Заява Л. Кобилянського про документи НДМ в Угорщині, написані в Празі, 1 липня 1927 р. *Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії в Угорщині: історія, спогади, архівні документи*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 369 с.

Матяш, І. Б. & Мушка, Ю. Ю. (2005). Подяка генералу В. Сікевичу від директора Українського національного архіву-музею в Празі Н. Григорієва, 22 липня 1927 р. *Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії в Угорщині: історія, спогади, архівні документи*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 369 с.

Матяш, І. Б. & Мушка, Ю. Ю. (2005). Подяка сотнику В. Звізловському від директора Українського національного музею-архіву в Празі Н. Григоріїва, 22 липня 1927 р. *Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії в Угорщині: історія, спогади, архівні документи*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 370 с.

Наріжний, С. (1938). *15 літ Українського історико-філологічного товариства у Празі (1923-1938)*. Прага: Б.м., 16 с.

Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, (1). Прага, 370 с.

Наріжний, С. (1999). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 272 с.

Олійник, С. В. (2014). *Архівознавство. Конспект лекцій для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 144 с.

Осташко, Т. & Соловйова, В. Дипломатичні представництва УНР в країнах Західної Європи (1918-1921 рр.). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostashko_Tetiana/Dyplomatychni_predstavnytstva_UNR_u_krainakh_Zakhidnoi_Yevghoru_1918_1921_rr.pdf (дата звернення: 21.11.2021).

Павлишин, М. (2018). Життя та діяльність Павла Скоропадського і його родини в еміграції за матеріалами музею гетьманства. *Державник і Держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України*: зб. наук. пр. Київ, 222–235.

Палієнко, М.Г. (2008). *Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)*. Київ: Темпора, 688 с.

Соловйова, В. В. (2006). *Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр.* Київ-Донецьк, 394 с.

Срібняк, І. (1997). *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)*. Київ; Філадельфія, 187 с.

Срібняк, І. (2000). *Табірні архіви українського воєцтва (1914-1924 рр.)*. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник*, (II: Архівознавчі читання), 63–72.

References:

Antonovych, M. (1976). *Narys istorii Tsentralnogo Soiuzu Ukrainkoho Studentstva (1921-1945)* [Essay on the history of the Central Union of Ukrainian Students (1921-1945)]. Miunkhen; Niu-Iork; Toronto, 58 s. [in Ukrainian].

Boiko, V. P. (2014). *Ukrainski kombatanty – orhanizatory viiskovo-istorychnykh muzeiv* [Ukrainian combatants are organizers of military history museums]. *Historical and Cultural Studies*, 1, 7–12. [in Ukrainian].

Vidnianskyi, S. V. (1998). *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Chekhoslovachchyni: kulturno-hromadske i naukovo-osvitnie zhyttia* [The interwar Ukrainian emigration to Czechoslovakia: cultural, social, scientific and educational life]. *XII Mizhnarodnyi z'izd slavistiv. Istoriia. Dzhereloznavstvo. Kulturolohiia ta etnolohiia slov'ianskykh narodiv*. Dopovidi (ss.40–72). Kyiv. [in Ukrainian].

Zabolotniuk, V. I. (2016). *Vydavnycha diialnist ukrainskoi viiskovoi emihratsii v Nimechchyni (1918-1939)* [Publishing activity of the Ukrainian military emigration in Germany (1918-1939)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 26, 108–119. [in Ukrainian].

Zabolotniuk, V. I. (2016). Stanovlennia ukrainskoi viiskovoi emihratsii v Nimechchyni (1918-1939) [The formation of the Ukrainian military emigration in Germany (1918-1939)]. *Analitychno-informatsiyni zhurnal «Skhid»*, 6 (146), 60–64. [in Ukrainian].

Zabolotniuk, V. I. (2017). Ukrainski dyplomatychni instytutsii v Nimechchyni v 1918-1923 rr. [The Ukrainian diplomatic institutions in Germany in 1918-1923]. *Analitychno-informatsiyni zhurnal «Skhid»*, 6 (152), 40–50. [in Ukrainian].

Zinkevych, R. Ukrainska viiskova emihratsiia v Polshchi (1920-1939) [The Ukrainian military emigration in Poland (1920-1939)]. Retrieved from https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Wieki_Stare_i_Nowe/Wieki_Stare_i_Nowe-r2012-tTom_specjalny/Wieki_Stare_i_Nowe-r2012-tTom_specjalny-s59-74/Wieki_Stare_i_Nowe-r2012-tTom_specjalny-s59-74.pdf [in Ukrainian].

Kyrylenko, O. & Yatsenko, O. (2004). Arkhiv Ukrainskoho Vilnoho Universytetu v Miunkheni: struktura, zmist materialiv, opratsiuvannia osobovykh fondiv [The archive of the Ukrainian Free University in Munich: structure, content of materials, processing of personal funds]. *Arkhivy Ukrainy*, 4-6, 93–122. [in Ukrainian].

Kravets, R. (1994). Ukrainsti u Velykobrytanii [Ukrainians in Great Britain]. *Ukrainska diaspora*, 5, 45–57. [in Ukrainian].

Kravets, R. Ukrainske biuro [The Ukrainian bureau]. Retrieved from <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/ukrbiuro31-u.htm> [in Ukrainian].

Kravets, R. Ukrainsti u Spoluchenomu korolivstvi [Ukrainians in the United Kingdom]. Retrieved from <https://http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/ukrvsk-u.htm> [in Ukrainian].

Lozytskyi, V. (2000). Arkhiv Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Berni za 1918-1926 rr. peredano v Ukrainu [The archive of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Bern for 1918-1926 – transferred to Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*, 1/3, 74–80. [in Ukrainian].

Lozytskyi, V. (2002). Pro arkhiv nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Berni (1918-1926) [On the archives of the extraordinary diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in Bern (1918-1926)]. *Ukraina dyplomatychna: Naukovyi shchorichnyk*, (2), 275–280. [in Ukrainian].

Matiash, I. Ukrainsko-shveitsarski vidnosyny v 1918-1926 rr.: osoblyvosti dyplomatychnoi prysutnosti [The Ukrainian-Swiss relations in 1918-1926: features of the diplomatic presence]. Retrieved from <https://www.readcube.com/articles/10.15407%2Fuhj2020.02.094> [in Ukrainian].

Matiash, I. B. & Mushka, Yu. Yu. (2005). *Diialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii v Uhorschchyni: istoriia, spohady, arkhivni dokumenty* [The activities of the Extraordinary Diplomatic Mission in Hungary: history, memoirs, archival documents]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 400 s. [in Ukrainian].

Matiash, I. B. & Mushka, Yu. Yu. (2005). Zaiava L. Kobylianskoho pro dokumenty NDM v Uhorschchyni, napysani v Prazi, 1 lypnia 1927 p. [L. Kobylyansky's statement on the documents of the National Palace of Culture in Hungary, written in Prague, July 1, 1927]. *Diialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii v Uhorschchyni: istoriia, spohady, arkhivni dokumenty*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 369 s. [in Ukrainian].

Matiash, I. B. & Mushka, Yu. Yu. (2005). Podiaka heneralu V. Sikevychu vid dyrektora Ukrainskoho natsionalnoho arkhivu-muzeiu v Prazi N. Hryhoriiva, 22 lypnia 1927 r. [Gratitude to General V. Sikevych from the director of the Ukrainian National Archive-Museum in Prague N. Hryhoriyiv, July 22, 1927]. *Diialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi*

noi misii v Uhorshchyni: istoriia, spohady, arkhivni dokumenty. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 369 s. [in Ukrainian].

Matias, I. B. & Mushka, Yu. Yu. (2005). Podiaka sotnyku V. Zvizlovskomu vid dyrektora Ukrainського natsionalnoho muzeiu-arkhivu v Prazi N. Hryhoriiva, 22 lypnia 1927 r. [Gratitude to Captain V. Zvizlovsky from the director of the Ukrainian National Museum-Archive in Prague N. Hryhoriyiv, July 22, 1927]. *Diialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii v Uhorshchyni: istoriia, spohady, arkhivni dokumenty*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 370 s. [in Ukrainian].

Narizhnyi, S. (1938). *15 lit Ukrainського istoriko-filolohichnoho tovarystva u Prazi (1923-1938)* [15-year anniversary of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague]. Praha: B.m., 16 s. [in Ukrainian].

Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy* [The Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration between the two world wars]. (1), Praha, 370 s. [in Ukrainian].

Narizhnyi, S. (1999). *Ukrainska emigratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii 1919-1939: materialy, zibrani S. Narizhnyim do chastyny druhoi* [The Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration 1919-1939: materials collected by S. Narizhny to the second part]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 272 s. [in Ukrainian].

Oliinyk, S. V. (2014). *Arkhivoznavstvo. Konspekt lektsii dlia studentiv istorychnykh fakultetiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv Ukrainy* [Archival science. Synopsis of lectures for students of historical faculties of higher educational institutions of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 144 s. [in Ukrainian].

Ostashko, T. & Soloviova, V. Dyplomatychni predstavnytstva UNR v krainakh Zakhidnoi Yevropy (1918-1921 rr.) [Diplomatic missions of the Ukrainian People's Republic in Western Europe (1918-1921)]. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostashko_Tetiana/Dyplomatychni_predstavnytstva_UNR_u_krainakh_Zakhidnoi_Yevropy_1918_1921_rr.pdf [in Ukrainian].

Pavlyshyn, M. (2018). Zhyttia ta diialnist Pavla Skoropadskoho i yoho rodyny v emihratsii za materialamy muzeiu hetmanstva [The life and work of Pavlo Skoropadsky and his family in exile based on the materials of the Hetman Museum]. *Derzhavnyk i Derzhava: do 100-richchia proholoshennia Pavla Skoropadskoho Hetmanom Ukrainy*: zb. nauk. pr. Kyiv, 222–235. [in Ukrainian].

Paliienko, M.H. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii (stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektzii)* [The archival centers of the Ukrainian emigration (creation, operation, fate of documentary collections)]. Kyiv: Tempora, 688 s. [in Ukrainian].

Soloviova, V. V. (2006). *Dyplomatychna diialnist ukrainskykh natsionalnykh uradiiv 1917-1921 rr.* [The diplomatic activities of Ukrainian national governments in 1917-1921]. Kyiv-Donetsk, 394 s. [in Ukrainian].

Sribniak, I. (1997). *Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armiia UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921-1924 rr.)* [Disarmed but unconquered: The Interned Army of the Ukrainian People's Republic in the camps of Poland and Romania (1921-1924)]. Kyiv: Filadelfiia, 187 s. [in Ukrainian].

Sribniak, I. (2000). Tabirni arkhivy ukrainskoho voiatstva (1914-1924 pp.) [The camp archives of the Ukrainian army (1914-1924)]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk, (II: Arkhivoznavchi chytannia)*, 63–72. [in Ukrainian].

Отримано: 25.11.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.234–241

УДК 94(437=161.2)«1918/19139»:392.159.942

ЗУБКО Ольга – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, індекс 21000, Україна (zubkoolga5@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ZUBKO OIha – Candidate of Historical Sciences, doctoral student of the Department of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University, 32, Ostrozkoho Street, Vinnytsia, index 21000, Ukraine (zubkoolga5@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: **Зубко, О.** (2021). Стратегії повсякденного виживання української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині (1918–1939 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 234–241.

СТРАТЕГІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1918-1939 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – відтворити оцінку українськими політичними вихідцями у міжвоєнній Чехословаччині в 1920–1930-х рр. свого виїзду закордон крізь призму повсякденного життя та побуту. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного, проблемно-хронологічного підходів, об'єктивності, всебічності і цілісності, а також на використання методів аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у відображенні повсякденного життя української еміграції міжвоєнної ЧСР. **Висновки.** Оцінка українськими політичними вигнанцями свого виїзду за кордон та доцільності свого перебування в міжвоєнній ЧСР на рівні повсякденних практик, фактично, залежала від зовнішньо- та внутрішньополітичних й економічних чинників. Якщо в 1918-1921 рр. увага до виходу за кордон й доцільності перебування за кордоном була мінімальною, то вже з 1921-1925 рр., за умови поєднання «концепції швидкого повернення», «Руської допомогової акції», «золотих років чехословацької крони» та результатів науково-технічного прогресу, перебування за кордоном українськими вихідцями оцінювалося досить оптимістично й результативно. Зміни еміграційних оцінок свого виходу за кордон з оптимістичних на песимістичні починаються з 1925-1929 рр.: політичні й повсякденні – з моменту «поворотництва» та згортання «Руської допомогової акції», економічні й повсякденні – з часу поширення перших наслідків світової економічної кризи й інфляції чехословацької крони. У зв'язку з тим, що пік економічної кризи припав у країні на 1932 р. і таким чином криза розтяглася аж до 1935 р. (закриття ринку праці, тотальне безробіття), перед українськими емігрантами гостро постало питання суто фізичного виживання. Вже не йшлося про якісь політичні, соціальні чи культурні прояви. 1930-ті продемонстрували українській еміграції безперспективність й недоцільність її перебування за кордоном ще й тим, що в біль-

шовицькій Україні, як і по всьому СРСР (1933 р.), було ліквідовано безробіття, і тим, що в емігрантські кола наближалася Друга світова війна (1938 р., Мюнхенська змова).

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, повсякденне життя.

STRATEGIES OF EVERYDAY SURVIVAL OF UKRAINIAN EMIGRATION IN THE INTERWAR CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1918–1939)

Abstract. *The purpose of the study is to show the assessment of Ukrainian politicians in the interwar Czechoslovak Republic in the 1920s and 1930s of their departure abroad through the prism of everyday life. The research methodology is based on the principles of a specific historical approach, problem chronological, objectivity, comprehensiveness, and integrity, as well as the use of methods of analysis and synthesis. The scientific novelty is to reflect everyday life of Ukrainian emigration. Conclusions.* The assessment of Ukrainian political exiles of their departure abroad and the expediency of their stay in the interwar Czechoslovak Republic at the level of everyday practices, in fact, depended on foreign and domestic political and economic factors. If in 1918–1921 attention to going abroad and the expediency of staying abroad was minimal, starting from 1921–1925, provided a combination of “the concept of rapid return”, “Russian aid action”, “golden years of the Czechoslovak crown” and the results of scientific and technological progress, the stay abroad of Ukrainian immigrants was assessed quite optimistically and effectively. Changes in emigration assessments of their departure abroad from optimistic to pessimistic began in 1925–1929: political and everyday – from the moment of the “turn” and the collapse of the “Russian aid action”, economic and everyday – from the time of the interwar Czechoslovakia with the first effects of world war crisis and inflation of the Czechoslovak crown. Since the peak of the economic crisis in the country fell in 1932 and thus the crisis lasted until 1935 (closing the labour market, total unemployment), Ukrainian emigrants were faced with the question of purely physical survival. It was no longer about any political, social, or cultural manifestations. In 1930, they demonstrated to Ukrainian emigrants the futility and in expediency of their stay abroad, both by the fact that unemployment was eliminated in Bolshevik Ukraine, as well as throughout the USSR (1933), and by the fact that the Second World War “knocked” on emigrant doors (1938, the Munich conspiracy).

Kew words: Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, everyday life.

Постановка проблеми. У переломні періоди розвитку суспільств українська еміграція, головним чинником якої була інтелігенція, як рушій суспільних змін і, водночас, заручник історичних процесів, виконувала ключову роль у творенні й поширенні нових ідей, національно-культурних і гуманістичних цінностей. У карколомних подіях 1917–1921 рр. українська державно-політична еліта програла більш змобілізованим елітам сусідніх держав. Через поразку значна частина національної інтелігенції вимушена була покинути батьківщину. За підрахунками дослідників, на територію міжвоєнної Чехословаччини вийшло до 20 тис. осіб. Сферою, що найчастіше привертала увагу дослідників, була боротьба українських вигнанців за повернення в Україну. Натомість, малодослідженим залишається повсякденне життя української еміграції, крізь призму якого оцінювався вихід емігрантів за кордон та доцільність їх перебування за кордоном.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наразі відсутні праці, які б відтворили повну картину реального життя і повсякденних проблем українських вихідців, що опинилися на теренах міжвоєнної Чехословаччини; які б подали розгорнутий аналіз мотивів їх вчинків, продемонстрували труднощі повсякденного вибору, з акцентом на потреби поєднання приватного життя з професійними і громадськими («патріотичними») обов'язками. Наше дослідження ґрунтується на документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 3563 (Особистий фонд Микити Юхимовича Шаповала (1882-1932)) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонд 269 (Колекція документів «Український Музей в Празі» (1925 – 1948)), а також на спогадах, мемуарах і листуванні емігрантів: В. Сімянцева (Сімянців, 1973; Сімянців, 1978), В. Короліва (Королів, 1961), В. Проходи (Прохода, 1972).

Мета статті – відтворити оцінку українськими політичними вихідцями у міжвоєнній ЧСР в 1920–1930-х рр. свого виїзду закордон крізь призму повсякденного життя та побуту.

Виклад основного матеріалу. Русій української політичної еміграції – її інтелігенція (еліта) – формувалася в роки національно-визвольних змагань. Упродовж 1917-1921 рр. в Україні склалося декілька видів еліт: ідеологічна або ідейна, військово-політична. Їх представники опинилися за різних обставин і в різний проміжок часу на теренах міжвоєнної ЧСР. Вони залишили нам чимало даних політичного, економічного, соціально-культурного характеру та повсякденного життя про свій виїзд закордон й, власне, саме буття за кордоном.

Життя українських вихідців у міжвоєнній Чехословаччині умовно розподілимо на 4 періоди, кожний з яких мав свої особливості.

Перший еміграційний період на теренах міжвоєнної ЧСР датується 1918-1921 рр. і пов'язаний, переважно, з військовою елітою Української Галицької армії. Військовики створили мережу військових таборів у містечках Йозефове, Німецьке Яблонне, Ліберцях. Проте, на відміну від військової еліти Армії УНР, вони практично не залишили після себе згадок про свій виїзд за кордон та своє ставлення до нього. Їх більше цікавили питання вирішення статусу Східної Галичини, долі Західноукраїнської Народної Республіки та вирішення Тешинського конфлікту.

Другий період датується 1921-1925 рр. У цей час до країни, яка розгорнула потужну «Руську допомогову акцію», прибула основна маса антибільшовицької або ідеологічної (ідейної) еміграції. Виїхали за кордон в ЧСР в цей час і представники «отаманщини», що в силу історичних обставин були «дітищем» Директорії. Останній ми завдячуємо чималому масиву як політичних, так і повсякденних свідчень.

Серед інтелігенції поширеною була «концепція швидкого повернення». Борис Мартос писав у 1922 р.: «Ми тішили себе тоді надією, що за якісь

два роки повернемося на Батьківщину» (Українська Господарська академія в ЧСР, 1959, с. 108). В цей час розбудовувалися не тільки культурно-громадські осередки, допомогові організації та фонди, заклади вищої освіти, а й поліпшувався побут емігрантів завдяки світовим науково-технічним розробкам, що впроваджувалися у 1920-х рр. у Чехословаччині. Так, наприклад, в 1921-1925 рр. у побут українських вигнанців увійшли автівки, фотоапарати, телеграф і поштові грошові перекази. У записках за 1921-1925 рр. емігранти оцінюють свій виїзд за кордон як тимчасове явище, і разом з тим корисне явище. І в той же час більшість з них фіксують різні повсякденні, переважно, «культурні» дрібнички, саморефлексії. Наприклад, у «Щоденнику» М. Шаповала в цей час можна віднайти записи не лише про зустрічі з такими чеськими урядовцями як Е. Бенеш (міністр закордонних справ ЧСР) і В. Гірса (заступник міністра закордонних справ ЧСР), а й про те, що «якась родичка Туган-Барановського просить відшукати загублений перстень; що Любов Ліндфорс, доньку професора Русової, мучать обмороки і з цим потрібно щось робити, і що найкращий спосіб відійти від поганих думок – прогулянка кладовищем» (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 157, арк. 31).

У «Спогадах» В. Сімянціва багато уваги приділено розвитку чеського автогіганта – концерну «Škoda», та українським автотракторним курсам 1924-1925 рр., які готували водіїв різних категорій. «Шкодовки, – пригадував Валентин Іванович, – найбільші в Середній Європі фабрики зброї, електромоторів і всякого іншого залізяччя аж до автомобілів та мотоциклів. 49% акцій були в закордонних руках, решту тримали чехи. Заводи – вражали. Враз пригадалося: яка людина велика і мала, не тільки силою розуму, але й м'язами... Курси були добре вивіновані всякими приладами і допоміжним устаткуванням. Десь дістали наші такі гарні перекраєні мотори, що все, що там всередині, видно було – всі тельбухи. Вчилися з охотою. Трактором їдучи про танк мріяли... Закінчивши той курс, я склав іспит. А ще пішов по вечерах до вчачення в майстерню, де заправляли й виправляли авта. За те, що я працював у майстерні, власник того підприємства довчив мене особовим автом їздити» (Сімянців, 1978, с. 92, 98). Після закінчення автотракторних курсів, кожному їх випускнику видавалася нова шкіряна куртка, що за умови високої вартості одягу в міжвоєнній ЧСР (нове чоловіче пальто, наприклад, коштувало 800-900 крон – О. 3.), було досить відчутною допомогою.

Серед студентів-подебрадців були популярними фотокамери Contur німецької фірми «F. Deckel». Вони потрібні були для проходження агрономічної та лісівничої практик. УГА в Подебрадах надавала ці фотокамери в оренду студентам за 25 гелерів на добу (100 гелерів дорівнювало 1 кроні, за умови студентської стипендії в розмірі 550 крон. – О. 3.) (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 893, арк. 25).

Про «позитивні» настрої української еміграції щодо свого виїзду за кордон в 1921-1925 рр. свідчив і офіційний курс чехословацької крони по відношенню до американського долару. У 1921-1923 рр. на території

Чехословацької Республіки спершу побутували австрійські крони. Після розпаду Австро-Угорщини саме Чехословаччина взялася стабілізувати курс валют з метою недопущення подальшого знецінення австрійської крони, що існувала в статусі валюти після розпаду імперії ще до 1925 р. Австро-Угорщина зобов'язувалася перестати виплачувати військові облигації та здійснювати кредитування урядів Австрії та Угорщини відповідно. Проте, австро-угорський банк порушив домовленості і це призвело до штемпелювання банкнот у міжвоєнній ЧСР в 1920-1923 рр., а з цим, відповідно, до інфляції австрійської крони. Співвідношення чехословацької крони до австрійської становило у ті роки 1:60. Про це співвідношення, зокрема, свідчить лист Станіслава Дністрянського (українського вченого-правника, політичного діяча, автора Конституції ЗУНР, у 1921 р. професора Українського вільного університету в Празі) до своєї дружини Софії Дністрянської, піаністки та педагога. 19 листопада 1921 р. він писав: «... Крім сього, переказую Тобі квіт до Німчука на 15 чеських крон, котрі поברי від него зараз після одержання мого листа або в чеських кронах, або – як схочеш – в еквіваленті австрійськими (900 а. к.)...» (Софія і Станіслав Дністрянські, 2018, с. 251).

Проте, вже в 1923 р. на зміну австрійській кроні прийшла, власне, чехословацька. Офіційний курс чехословацької крони до американського долару в 1923 р. становив 100 : 2,96 (100 : 3). Цікаво й вагомо, що протримався цей курс на тому ж самому рівні майже до кінця 1933 р. Як писав Станіслав Дністрянський в листі від 2 березня 1928 р.: «... Перед хвилькою вислав до Тебе карточку і зголосився по гроші в канцелярії. Діставши гроші, висилаю Тобі 1000 ч.к. і приписую ще кілька слів...» (Софія і Станіслав Дністрянські, 2018, с. 277).

Варто відзначити, що еміграційний прожитковий мінімум у той час не виходив за межі 1200-1500 чехословацьких крон, що в доларовому еквіваленті становило близько 30-32 доларів (Зубко, 2010, с. 85-86). Середній розмір заробітної платні українця-емігранта становив у ті роки 1000 чехословацьких крон. А викладачі УВП ім. М. Драгоманова в Празі, УГА в Подєбрадах та УВУ (Прага), до усього, отримували доплати на дітей та родину в розмірі 200-500 крон щомісячно.

Третій період – 1925-1929 рр. – в житті українських вихідців міжвоєнної ЧСР – «роки поворотництва». У другій половині 1920-х рр. ситуація у ЧСР дещо змінилася. Згорання «Руської допомогової акції» обмежило урядові кошти на допомогу українським політичним вихідцям. До того ж більшовики не полишали спроб «розколоти» еміграцію. Це ускладнило як політично-соціальне, так і повсякденне (побутове) становище більшості з них, викликало стурбованість та змушувало замислитися над новими формами свого подальшого життя.

Ставлення українського еміграційного осередку до свого виїзду за кордон у цей час різко змінюється. Так, Платоніда Росіневич-Щуровська 28 жовтня 1925 р. в листі до Олександра Кошиця відзначала поганий настрій

та важкий моральний стан усієї української еміграції від постійної залежності братів-слов'ян, а ще порівнювала еміграційне життя з постійно курсуючими швидкісними потягами, які проїжджають, минаючи тебе, повз тебе, і які хіба що «відволікають миродайністю спостереження» (ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 170, арк. 7-8). Цікавим є і квітневий 1927 року щоденниковий запис Євгена Чикаленка: *«Тут я тільки й живу думками – якби дожити місяця, чим би заробити на недохватку, яку терплю під кінець кожного місяця. Не то, що записувати в щоденник, а й жити не хочеться, так мені остогидли оті турботи за корону. Всі тутешні люде, принаймні з лекторського персоналу, здавна звикли жити заслуженою платнею, і дома вони так само жили двадцятим числом (днем отримання заробітної платні – О. З.), як і тут. А я «вродився буржуєм» і того 20-го числа не знав і ніколи не думав – чим я доживу місяця; я думав про гроші хіба тільки тоді, коли бачив потребу в їх для якоїсь громадської справи. А от тепер на старості літ доводиться і мені жити думкою – чим дожити до кінця місяця; весь вік я давав людям аванси, а тепер доводиться їх самому просити».* (Старовойтенко, 2016, с. 148).

Четвертий період непростого життя українських вихідців на теренах міжвоєнної ЧСР – 1929-1939 рр. У 1929 р. Чехословаччина відчула перші наслідки світової економічної кризи. Її пік в країні припав на 1932 р. Криза затяглася до 1935 р. Зачепила вона, насамперед, промислових та сільськогосподарських виробників. Рятуючи ситуацію, чехословацьке керівництво впроваджувало в економіку елементи державного регулювання, застосовували «ножиці» цін. У 1931 р. у ЧСР вийшов закон про державну підтримку зовнішньої торгівлі, а в 1934 р. – закон про заборону закриття підприємств й звільнення з роботи. Однак, незважаючи на такі заходи, у 1937 р. стався черговий спад виробництва у важкій та легкій промисловості й на 1938 р. кількість безробітних в ЧСР, включно з емігрантами, становила півмільйона осіб. Тому для українських емігрантів повністю закривався ринок праці. Говорити про якісь політичні, соціальні чи культурні ініціативи вже не доводилося. Знову погіршився побут. Йшлося вчергове про суто фізичне виживання. Прожитковий еміграційний мінімум після 1934 р. з розміру 1200-1500 крон опустився до розміру 500-600 крон, а після 1937 р. – до 100-120 крон. Отож, своє перебування за кордоном українська еміграційна спільнота оцінювала вже вкрай песимістично й безперспективно. Давалося взнаки і те, що в рідній, нехай більшовицькій, Україні було цілком ліквідоване безробіття (1933 р.), і те, що наближалася Друга світова війна.

Василь Прохода – занотував у 1933 р.: *«Знайти якусь працю було неможливо. Було тоді загальне безробіття, а тому навіть на тяжку фізичну працю треба було мати протекцію. Диплом лісового інженера УГА не мав державного призначення.....»* (Прохода, 1972, с. 126). *«У 1933-1937 роках, – пригадував Валентин Сімянців – всю Республіку справді було поділено на зони, про які ходили чутки. В зонах визначено було платню нефаховим робітникам. З Центру з Праги розходилися круги аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітни-*

кові за годину праці 2,20 корон, а в Карпатській Україні – 1,2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрахуванням – 80 корон...» (Сімянців, 1978, с. 164). «1937-й рік. Робота тільки за умови належності до якоїсь політичної партії...» (Сімянців, 1978, с. 74). «1938-й рік. Цверговіце у Кладна. Щось на киталт нашого Донбасу. Роботи ніякої. А нас оцим Цверговіце залякують, бо робота там нижча «шахтарської честі»» (Сімянців, 1978, с. 82). Доцент Української Господарської академії Василь Королів (в той час також дитячий письменник, який так і не зміг вивчити чеську мову, проте навчився нею писати гарні дитячі твори – О. 3.), виживав за допомогою продажів патентованих держаків для брилів. Василь Костянтинович звертав увагу, що «був це маніпісінький щипок, що насаджувався на держало ровера (велосипеда – О. 3.) і дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля». (Королів, 1961, с. 160). За кожний проданий держак Королів отримував півкрони – 50 гелерів. А щоб прохарчуватися (з розрахунку – хліб, сир та зелень), на добу потрібно було продати 20 таких держаків.

Висновки. Оцінка українськими політичними вигнанцями свого виїзду за кордон та доцільності свого перебування в міжвоєнній ЧСР на рівні повсякденних практик, фактично, залежала від зовнішньо- та внутрішньополітичних й економічних чинників. Якщо в 1918-1921 рр. увага до еміграції закордон й доцільності перебування там була мінімальною, то вже з 1921-1925 рр., за умови поєднання «концепції швидкого повернення», «Руської допомогової акції», «золотих років чехословацької крони» та результатів науково-технічного прогресу, перебування за кордоном українськими вихідцями оцінювалося досить оптимістично й результативно. Зміни еміграційних оцінок свого виїзду за кордон з оптимістичних на песимістичні починаються з 1925-1929 рр.: політичні й повсякденні – з моменту «поворотництва» та згортання «Руської допомогової акції», економічні й повсякденні – з часу знайомства міжвоєнної ЧСР з першими наслідками світової економічної кризи й інфляції чехословацької крони. У зв'язку з тим, що пік економічної кризи припав у країні на 1932 р. і таким чином вона розтяглася аж до 1935 р. (закриття ринку праці, тотальне безробіття), перед українськими емігрантами гостро постало питання суто фізичного виживання. Вже не йшлося про якісь політичні, соціальні чи культурні прояви. 1930-ті продемонстрували українській еміграції безперспективність й недоцільність її перебування за кордоном ще й тим, що в більшовицькій Україні, як і по всьому СРСР (1933 р.), було ліквідовано безробіття, і тим, що в емігрантські кола наближалася Друга світова війна (1938 р., Мюнхенська змова).

Список використаних джерел і літератури:

Зубко, О. Є. (2010). *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.)* (дис.... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 – Українознавство). Київ, 224 с.

Карась Г., Обух Л. (Упорядн.). (2018). *Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті*. Івано-Франківськ: Фоліант, 350 с.: фото.

Королів (Старий), В. (1961). *Згадки про мою смерть*. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 246 с.

Прохода, В. (1972). *Записки непокірного. Кн. II. На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя»*. Новий Ульм, 364 с.

Сімянців, В. (1973). *Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923-1929*. Вашингтон: Д. К., 304 с.

Сімянців В. (1978). *Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині (1929-1945)*. Buenos Aires – Philadelphia: Вид-во Юліана Середяка, 237 с.

Старовойтенко, І. (ред.) (2016). *Чикаленко Є. Щоденник (1925-1929)*. Київ: Темпора, 448 с.

Українська Господарська академія в ЧСР. (1959). (1). Видано Абсолювентами Української Господарської академії та Українського Технічно-Господарського Інституту. Нью-Йорк, 236 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References:

Zubko, O. Ie. (2010). *Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923-1933 rr.)* [The establishment and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923-1933)] (*Candidate's thesis*). Kyiv, 224 s. [in Ukrainian].

Karas' H., Obukh L. (Uporyadn.). (2018). *Sofiya i Stanislav Dnistrians'ki. Lysty. Spohady. Statti* [Sofia and Stanislav Dnistriansky. Letters. Memoirs. Articles]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 350 s.: foto.

Koroliv (Staryi), V. (1961). *Zghadky pro moiu smert* [Mentions of my death]. Toronto: Ukrainiske vydavnytstvo «Dobra knyzhka», 246 s. [in Ukrainian].

Prokhoda, V. (1972). *Zapysky nepokirnoho. Kn. II. Na chuzhyni. Natsionalno-kulturna diialnist, borotba za isnuvannia y перебування «na dni zhyttia»* [Notes of the disobedient. Book II. Abroad. National-cultural activities, the struggle for existence and stay “at the bottom of life”]. Novyi Ulm, 364 s. [in Ukrainian].

Simiantsiv, V. (1973). *Studentski chasy. (Spohady). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923-1929* [Student times. (Memoirs). Czechoslovakia in 1923-1929]. Vashynhton: D. K., 304 s. [in Ukrainian].

Simyantsiv V. (1978). *Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni (1929-1945)* [Emigrant engineer in Czechoslovakia (1929-1945)]. Buenos-Aires – Philadelphia: V-vo Yuliana Seredyaka, 237 s. [in Ukrainian].

Starovoitenko, I. (red.) (2016). *Chykalenko Ie. Shchodennyk (1925-1929)* [Chykalenko Ie. Diary (1925-1929)]. Kyiv: Tempora, 448 s. [in Ukrainian].

Тsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Тsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 06.10.2021

МИХАЙЛИК Артур – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (Step.Rudanskiy@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3189-6535>

MYKHAILYK Arthur – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (Step.Rudanskiy@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Михайлик, А. (2021). Універсальне і національне у творчості українських художників-новаторів у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 242–258.

УНІВЕРСАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-НОВАТОРІВ У 20–30-х рр. ХХ ст.

Анотація. *Мета статті* – дослідити значення національного змісту в творчості українських радянських художників-новаторів у міжвоєнний період та визначити його вплив на формування стилю митців-новаторів. **Методологія дослідження:** досягнення мети та завдань дослідження здійснювалося з використанням загальнонаукових та спеціально-історичних методів наукового пошуку. Серед них провідним є застосування методів аналізу і синтезу, що дало змогу на основі вивчення окремих складових з'ясувати загальні особливості поступу образотворчого мистецтва радянської України в окреслений період. **Наукова новизна** полягає у комплексному висвітленні питання звернення українських художників-новаторів до національних та універсальних мотивів та створенні на цій основі цілісної картини розвитку образотворчого мистецтва в радянській Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. **Висновки.** На початку ХХ ст. образотворче мистецтво на українських землях розвивалося в контексті загальноєвропейського культурного поступу. Каталізатором його розвитку виступила Українська революція 1917–1921 рр., яка зумовила звернення багатьох живописців до народної мистецької традиції та національних мотивів. Як бачимо, успіху та визнання досягли ті художники, які зверталися в своїй творчості до національного, оскільки саме в ньому містяться універсальні категорії, зрозумілі і в самій Україні, і за її кордонами. Однак, мистецький простір українського радянського живопису у міжвоєнний період зазнав тиску з боку більшовицької влади. Особливо гостро його відчули на собі художники-модерністи, представники нових художніх напрямів і стилів, які аж ніяк не вписувалися в рамки т. зв. «соціалістичного реалізму». Це порушило на території радянської України об'єктивний процес історико-культурного поступу, властивого європейському мистецтву, та надовго загальмувало його розвиток.

Ключові слова: УСРР / радянська Україна, історія мистецтва, живопис, авангард, національне мистецтво, сталінізм.

THE UNIVERSAL AND NATIONAL IN THE WORKS OF UKRAINIAN INNOVATOR ARTISTS IN THE 20–30's OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to investigate the importance of national content in the works of Ukrainian Soviet innovator artists in the interwar period and to determine its influence on the formation of the style of the most notable artists of the time. **The research methods:** achieving the goals and objectives of the study was based on the general scientific and specific historical methods of the scientific research. Among them, the leading one is the application of the method of analysis and synthesis, which made it possible to find out the general features of the progress of the fine arts of Soviet Ukraine in the outlined period based on the study of individual components. **The scientific novelty** lies in the comprehensive coverage of the issue of the appeal of Ukrainian artists-innovators to national and universal motives and the creation of a holistic picture of the development of fine arts in Soviet Ukraine in the 20-30s of the twentieth century. **Conclusions.** In the early twentieth century, fine arts in Ukraine developed in the context of European cultural progress. The catalyst for its development was the Ukrainian Democratic Revolution of 1917–1921, which led many painters to turn to folk art traditions and national motifs. As we can see, success and recognition were achieved by those artists who turned to the national in their work, because it contains universal categories, understandable both in Ukraine and abroad. However, the artistic space of Ukrainian Soviet painting in the interwar period came under strong pressure from the «dictatorship of the proletariat». It was especially felt by modernist artists, representatives of new artistic trends and styles, which did not fit into the so-called «Socialist realism». This disrupted the objective process of historical and cultural progress inherent in European art in Ukraine and slowed down its development for a long time.*

Key words: Ukraine, art history, painting, avant-garde, national art, Stalinism.

Постановка проблеми. Культурний поступ українського народу, як і будь-якого іншого, носив яскраві самобутні риси. Однак, у модерновий час, коли більшість українських територій входили до складу Російської імперії, багатівіковий культуротворчий досвід українців, фактично, був під заборонаю і зводився лише до «шароварщини», або, мовою кіномитців, до т.зв. «клюкви».

На жаль, на початку 1920-х рр. більшість території сучасної України (біля 80 %) були захоплені більшовицькими військами та приєднанні вже до нової Радянської імперії. Це зупинило еволюційний історико-культурний поступ українського народу і штовхнуло його на рейки революційних, штучних змін, які, у кращому випадку, були позбавлені раціональності, а в гіршому – мали трагічні наслідки. Слухняним провідником таких змін у радянській Україні була місцева більшовицька влада, яка через партію і державні органи впроваджувала московську політику на її теренах. Ідеологічне підґрунтя нової влади мала забезпечити творча інтелігенція – художники, скульптори, літератори, діячі театру і кіно, музиканти і композитори. Вагоме місце серед неї займали художники, які активно взяли за працю, відтворюючи на полотні нову реальність, а ще частіше – придумуючи її.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною базою статті стали архівні документи, що містяться у ф. 1. Центральний комітет КП(б)У (оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1923) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

До вирішення питання поступу українського мистецтва долучалося не одне покоління дослідників. Одним з перших був Д. Антонович, який присвятив декілька книг цій проблемі (Антонович, 1923), а також окремим митцям (Антонович, 1929). Активно вивчав українське мистецтво, зокрема, живопис упродовж всього життя видатний український історик-мистецтвознавець, музеєзнавець, діяч у галузі охорони пам'яток історії та культури України Ф. Ернст (Ернст, 1930). Результатом спільної праці Ф. Ернста та Д. Щербаківського стала книга, присвячена українському портрету XVII–XX ст. (Ернст, Щербаківський, 1925). Брат Данила Михайловича, Вадим Щербаківський у ґрунтовному дослідженні, присвяченому українському мистецтву, докладно зупинився на малярстві (Щербаківський, 1995). Дотичні відомості про українських художників міжвоєнного періоду зустрінемо в капітальній праці Ю. Лавриненка, присвяченій розкриттю сталінських репресій проти інтелігенції (Лавриненко, 1959).

Радянська історіографія розвитку образотворчого мистецтва зводиться до замовчування, або згадки в негативному контексті тих митців, творчість яких виходила за межі «прокрустового ложа» «соціалістичного реалізму», та звеличення тих з них, чиї роботи всіляко пропагували переваги «найпередовішого» суспільного ладу. До таких авторів віднесемо Г. Шевчука (Шевчук, 1963), В. Шлеева (Шлеев, 1987) В. Афанасьєва (Афанасьєв, 1967), В. Яценка (Мистецтво, 1977) та ін. У працях цих і багатьох інших авторів радянського часу марно шукати бодай згадку про імена багатьох українських живописців, особливо тих, творчість яких аж ніяк не відноситься до «соціалістичного реалізму». Типовим прикладом є Михайло Бойчук, про якого якщо і писали, то виключно в негативному сенсі. Від його страти в 1937 р. і до 1958 р. за згадку про митця чи його твори можна було отримати тюремний строк, тому ні про які праці істориків чи мистецтвознавців навіть не йшлося. Якщо винятки і траплялися (Раєвський, 1947), то вони зводились до шельмування імені Бойчука та представників його школи звичними для комуністичного дискурсу штампами «занепадаючого буржуазного мистецтва», «буржуазного націоналізму», «безрідного космополітизму» і «формалізму» (Шевчук, 1963). Лише у 1958 р., на III з'їзді Спілки художників УРСР, де мова йшла про розвінчання культу особи Сталіна, партія «офіційно» дозволила обережні згадки про творчість і трагічну долю видатного українського художника, хоча також у негативному сенсі (Афанасьєв, 1967, с. 92).

Ознакою хрущовської «відлиги» став вихід 1959 р. книги П. Білецького, присвяченій життю і творчості іншого визначного майстра, яскравого художника-новатора Г. Нарбута. У передмові до видання Максим Рильський, слідуючи типовим зразкам радянської фальсифікації та перекручення фак-

тів, писав про Нарбута як митця, який спрямував свій хист «проти українського контрреволюційного буржуазного націоналізму» (Білецький, 1959, с. 6). У наступній книзі П. Білецький так висловився про еволюцію стилю митця (переклад з рос. – А. М.): «ампірний – український – барочний – український радянський» (Белецький, 1985, с. 151).

Ситуація змінилася в період державної незалежності України. За останні 30 років з'явилося багато змістовних статей і монографій, присвячених художникам-модерністам. Серед них праці Н. Шип (Шип, 1991), Д. Горбачова (Горбачов, 1996), Н. Асеевої (Асеева, 1999, с. 9–12), Т. Марусик (Марусик, 2001, с. 69–75), О. Роготченка (Роготченко, 2007), А. Дубрівної (Дубрівна, 2017, с. 109–120), А. Пузиркової (Пузиркова, 2018, с. 176–180) та ін.

Життю і творчості М. Бойчука присвятила докторську дисертацію Л. Соколюк і видала ряд книг та статей про нього (Соколюк, 1993; 2004; 2014). Втім, незважаючи на значний масив наукової літератури, узагальнюючої праці з порушеного питання досі не створено.

Мета дослідження – дослідити значення національного змісту в творчості українських радянських художників-новаторів у міжвоєнний період та визначити його вплив на формування стилю найбільш помітних тогочасних митців-новаторів.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка влада з давніх часів використовувала талант митців собі на користь. Результати творчості художників, письменників, артистів театру і кіно, інших діячів культурної сфери завжди розглядалися як вагомий аргумент на користь легітимності володаря та були ознакою його могутності, а створені ними скульптури, картини, музичні композиції, вірші і проза не тільки задовольняли духовні потреби його підданих, але й впливали на їх свідомість, формували ціннісні орієнтації та переконання.

Взірцевим прикладом служіння мистецтва інтересам політичної влади є тоталітарні країни, до яких належав і СРСР міжвоєнного часу. Тут більшовицький режим прагнув створити «нову» культуру, яка позиціонувалася як передова, прогресивна і яка протиставлялася «старій» «буржуазній» культурі – культурі минулого.

Формування нації передбачає тісний зв'язок високих культурних горизонтів з архаїчними традиційними шарами, що досліджують фольклористи та етнологи. У такому випадку включаються процеси модернізації та культура набуває нових уявлень та змісту. В творчості українських художників першої чверті ХХ ст. таке поєднання спричинило потужний розквіт новаторських ідей та форм і стало основою формування національного стилю.

Докорінні зміни, пов'язані з утвердженням комуністичної влади, торкнулися всіх частин народного життя в республіці. Особливо гостро на них реагували митці, які завжди були в авангарді культурних трансформацій в державі та через специфіку своєї діяльності й світогляду на собі відчували всі нюанси нового життя. У 1922 р. Українську Академію Мистецтв, мистець-

кий заклад вищої освіти європейського рівня, заснований у добу Української революції, розпорядженням Губернського відділу професійної освіти при НКО УСРР реорганізували у Київський інститут пластичних мистецтв. Біля витоків Академії стояли видатний український живописець Ф. Кричевський (1879-1947), український художник-графік зі світовим ім'ям, автор перших українських державних знаків (банкнот і поштових марок) Г. Нарбут (1886-1920), один із засновників монументального мистецтва України ХХ ст., маляр-монументаліст, засновник самобутньої школи «бойчуків» М. Бойчук (1882-1937). Перший ректор інституту І. Врона писав про цей заклад (переклад з рос. – А. М.), «що не тільки в Україні це виняткове і унікальне явище, але що тут ми маємо рідкісний і єдиний живий художній колективний організм на території всього Союзу. В Росії, Москві і Петрограді, безнадійне борсання кубо-футуризму, експресіонізму, конструктивізму, об'новлення старих мошів «Світу Мистецтва», «Союзу Російських художників» та ін. аж до передвижництва – словом хаос, мішанина, вінегрет» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1777, арк. 141).

Виступаючи на Першому всеукраїнському з'їзді художників у Києві (1918 р.), видатний український майстер пензля, авангардист О. Богомазов вказував на низку проблем, які постали перед національним мистецтвом. Основними серед них митець вважав слідування застарілим академічним традиціям «Півночі» та розчинення й знеособлення українських митців, які намагалися реалізувати себе на теренах соціально-політичних і культурних центрів – Москви і Петербургу (Дубрівна, 2017, с. 112).

Саме поєднання архаїки і модерну лягло в основу творчого стилю одною з найбільш яскравих представників національного образотворчого мистецтва М. Бойчука. До нас дійшло дивовижно мало його творів, в основному – ескізи та невеликі нариси. По-перше, сам митець головним вважав розвиток монументального мистецтва, а малюнки, акварелі і станковий живопис розглядав лише як свого роду вправи та творчі експерименти. По друге, до нас дійшла лише невелика їх частина, врятована від пильних очей НКВС його учнями та поціновувачами. Такі люди, зберігаючи в себе роботи майстра, ризикували не тільки власною свободою, але й життям.

Формування М. Бойчука як митця відбувалося в атмосфері національно-культурного відродження в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., так званого «франківського періоду», за висловом О. Забужко (Забужко, 2020). Український національно-культурний рух, центром якого тоді став Львів, мав міцну ідейно-політичну спорідненість з національно-визвольними рухами, що охопили Європу в ХІХ ст. Разом з тим, універсальні мистецькі категорії тісно поєднувалися з національними у монументальних творах художника. Як зауважував він сам: «... перш хотів простудіювати добра заграничні, щоб стати на міцніший ґрунт і на тому вже міг розробляти свою рідну мінувшину» (Ріпко, 1991, с. 7). Після гучного успіху М. Бойчука і групи молодих художників у 1910 р. в «Салоні незалежних» у Парижі український критик

Є. Дуклянський і художник Я. Струханчук виступили зі статтями у львівській газеті «Діло» з цього приводу: «Там, у Парижі, це іменують школою «візантійського відродження», але у себе вдома вона буде називатися українською школою» (Лукань, 1998, с. 7).

У фресках розписів київських Луцьких казарм (1919 р.) та найбільш масштабній роботі Бойчука та його майстерні – циклі розписів Селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі – проступає патетика та цілісність образу, властива не тільки українському народному епосу, але й культурі Шумерів, Єгипту та Античного світу (Михаил, 2005, с. 6). У цих фресках, над якими поряд із М. Бойчуком працювали А. Іванова, М. Юнак, К. Гвоздик, М. Шехтман, М. Рокицький та О. Мизін (Холостенко, 1929, с. 80), національні мотиви тісно поєднанні з універсальними художніми образами. Такий синтез став можливим завдяки феноменальній майстерності художника, бездоганному володінню майже забутої в першій половині ХХ ст. технології живопису по вологій штукатурці. Він володів секретами візантійської та італійської фрески – т.зв. «вердаччіо», в якій працювали Джотто, Мікеланджело та інші великі майстри Відродження. Знання про ці техніки Бойчук передав своїм учням (Соколюк, 2014, с. 120). Стилистично фрески Селянського санаторію можна визначити як синтез основних рис народної картини з її спрощеннями та узагальненими формами та сакрального мистецтва з його піднесеністю та уважністю до кожного жесту зображуваної постаті (Гавриленко, 2020, с. 10). Таке поєднання національного і універсального створювало у приміщеннях особливу естетичну атмосферу, робило розписи зрозумілими і близькими для народного світогляду. Недарма, за свідченнями С. Бачинського, «селяни, які вперш зайшли до санаторію, сказали, що гарно, як у церкві» (Михаил, 2005, с. 24).

Показово, що схожі пластичні мотиви зустрічаються в класичних фільмах О. Довженка «Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Іван». На думку С. Тримбача, Довженко, який у ці роки працював в Одесі, напевно, бачив розписи Бойчука, котрі свідчать про утвердження великого національного стилю в тодішньому українському мистецтві, який творився спільними зусиллями багатьох авторів (Тримбач, 2021, с. 28).

Ще одним творчим результатом бойчукістів став розпис Харківського Червонозаводського театру, над яким колектив працював упродовж 1933-1935 рр. У створених ними фресках, розташованих в інтер'єрі попарно, виразно простежується спроба до компромісу з радянською ідеологією, прагнення довести свою лояльність до влади та уникнути переслідувань. Помпезний, цілком в дусі «соціалістичного реалізму» (а точніше – «соціалістичного романтизму») комплекс розписів мав засвідчити тріумфальну ходу «нового життя» в радянській Україні. Художники були змушені тричі змінювати композиційні задуми відповідно до вказівок В. Затонського, П. Постишева, С. Косіора, аж доки в остаточному варіанті не з'явилися портрети вождів – В. Леніна, Й. Сталіна та П. Постишева, піднесені над щасливим натовпом (Павленко, 2005, с. 452). Характерно, що сам натовп, зображе-

ний на фресках, втратив будь-які національні риси, чого, власне, і прагнуло партійне керівництво.

Глибоко національним за змістом, з яскраво помітними живими народними традиціями, була творчість Т. Бойчука (1896-1922), молодшого на 14 років від брата Михайла, біля якого Тимофій провів практично все життя. Стилістично витримані в дусі народного примітивізму, дуже лаконічні, зі спокійним композиційним ритмом, його твори були глибоко універсальні і за формою, і за змістом. Мабуть, найбільш відомою є картина «Біля яблуні». Твір представляв собою невелику композицію, що демонструвала звернення до одного з найдавніших у людській культурі образу – дерева життя, яке в Україні здавна асоціювалося з яблунею. Незважаючи на сформований згідно традицій візантійського живопису сюжет, картина створює відчуття простору і глибини. Вдало поєднуючись з майстерно відображеними національними мотивами орнаменту та покрою одягу, це створює неповторну гармонію картини, яка вражає складністю колористичної побудови, властивої найбільшим майстрам пензля. Це пояснює в своїй коротенькій, але змістовній праці Д. Антонович, який пише: «Тому й праці Тимка Бойчука не справляють враження молодого шукання, але здаються творами певного в собі майстра. Шлях шукання виконав його брат, а Тимкові залишилося творити» (Антонович, 1929, с. 14).

Звернення до мистецтва Візантії було властиве іншому українському художнику зі світовим ім'ям – Олексі Васильовичу Грищенку (1883-1977). Митець присвятив своєму перебуванню в Царгороді (Стамбулі) цілу книгу, а почав її так: «Починаючи від наших обрядових пісень, в яких збереглися наші найкращі згадки про виправи на Царгород, це місто було в нас завжди поняттям чогось казкового і містичного» (Грищенко, 1961, с. 5). Так склалося, що художник, якого часто називають паризьким, прожив в Україні зовсім мало, але назавжди зберіг любов до батьківщини та її людей. Вищезгадану книгу, як і багато інших літературних творів Грищенка, він писав французькою, а потім самотужки переклав українською мовою, яку знав досконало.

У цьому зв'язку слід зазначити, що в силу різних причин значна частина української мистецької еліти опинилася серед представників першої хвилі політичної еміграції 1918-1924 рр. Більше того, сотні відомих українських митців, зокрема подоляни М. Анастазієвський, А. Малюца, М. Мороз, В. Перебийніс, В. Січинський і багато інших пройшли через смертельне горнило таборів переміщених осіб у Німеччині та Австрії (Філінюк, 2014, с. 559). У книзі «Українські митці у світі. Матеріали до історії українського мистецтва ХХ ст.», опублікованій у 2013 р., йдеться про 114 українських митців. Зокрема, М. Анастазієвський зі Скали-Подільської, маючи диплом Краківської академії мистецтв, в період Української революції працював малярем і графіком Міністерства освіти УНР у Кам'янці-Подільському. Після поразки визвольних змагань працював у Польщі, Німеччині, США. Свої твори експонував у багатьох містах Канади і США. Із книги дізнаємося про живописця, графі-

ка і декоратора, краєнина В. Перебийноса, який професійну освіту здобув у Київській мистецькій школі, Петербурзькій і Краківській академіях мистецтв, із 1918 по 1921 р. перебував в армії УНР і разом з її частинами емігрував у Польщу. Митець прославився величезною кількістю портретів, пейзажів, натюрмортів, декорацій, розписів, фресок; став одним із фундаторів асоціацій українських художників у Парижі та Львові, брав участь у кращих виставках Європи і Америки (Українські митці, 2013).

Повертаючись до мистецького життя в УСРР, зазначимо, що молоді роки визначного українського митця Георгія (Юрія) Івановича Нарбута (1886-1920 рр.) пройшли в давній гетьманській столиці України – Глухові. Саме тут, серед романтичних руїн гетьманських палаців і фонтанів, у нього розвинувся інтерес до української культури, який визначив подальший творчий шлях митця. В Глухові Нарбут жив поряд із «валом» козацьких часів, у соборному заулкові того старого собору, де вперше, в присутності царя Петра І, проголосили анафему Мазепі й катували його зображення (Ернст, 1926, с. 18).

Справжній розквіт його таланту припав на часи Української революції 1917-1921 рр. На думку В. Січинського, саме революційний підйом і відродження української культури стали факторами появи «нового» Нарбута (Січинський, 1943, с. 5). Повернувшись уже зрілим майстром із Петербургу до Києва, він став цілеспрямовано цікавитись як аристократичною культурою України, так і традиціями народної творчості. В. Кричевський, власник багатющої колекції творів народного мистецтва (розстріляної більшовиками з гармат разом із будинком М. Грушевського, де вона зберігалася – А. М.), згадує, що спочатку Г. Нарбут дещо зверхньо ставився до народного примітивного мистецтва, універсального за своїм змістом. Лише згодом, увібравши в себе вічний життєдайний дух народних майстрів, він відкрив для себе всю глибину цього дивовижного й самобутнього пласту культури (Нарбут, 2005, с. 13).

Талант Нарбута по справжньому розкрився у графіці. 1918 року в Україні, вперше за її історію, з'явилися паперові гроші. Ще літом 1917 р. М. Грушевський оголосив конкурс на кращі ескізи українських бон, який виграв цей митець. Завдяки художнику на купюрі в 100 крб зразку 1917 року, за 52 дні до офіційного прийняття тризуба в якості Державного Герба України, з'явився знак княжої доби (Нарбут, 2005, с. 18).

Без глибокого розуміння і переосмислення національного народно-го мистецтва, орнаменту та графіки, Г. Нарбуту не вдалося б створити зразок Державного Гербу Гетьманату Павла Скоропадського, за розробку якого 20 листопада 1918 р. художник отримав значну на той час суму (Січинський, 1943, с. 33). Створені Нарбутом зразки українських державних паперових грошей і облігацій, поштових марок і розмінної монети («шагів»), герба Києва, Герба і Печатки Української Держави стали помітною віхою в культурному житті України.

У першій чверті ХХ ст. в українському живописі мав місце потужний авангардний рух, який був органічною складовою європейського та світо-

вого культуротворчого процесу того часу. Серед майстрів пензля, які працювали в цьому напрямі, чільне місце посідали О. Архипенко, О. Богомазов, М. Бойчук, Д. Бурлюк, О. Екстер, В. Єрмілов, В. Кандинський, К. Малевич, В. Пальмов, Є. Прибильська, М. Синякова та ін. (Дубрівна, 2017, с. 110).

Більшість із них в основу власного творчого мистецького стилю поклали саме українську народну культуру. За твердженням Жана-Клода Маркаде, «селянська» тема була провідною для творчості К. Малевича, який через усі життя проніс спогади про своє дитинство на просторах України (Маркаде, 2013, с. 213). Художниця Є. Прибильська багато зусиль докладала до відродження народних промислів, глибоко національних за своєю суттю. Вона не лише розробляла та втілювала в життя власний орнамент, розроблений на основі народного примітиву, але й підтримувала народних майстрів і займалася просвітницькою роботою (Українські, 2005, с. 237). Один із провідних українських авангардистів і засновників національної школи дизайну В. Єрмілов у своїй творчості неодмінно спирався на «базу старовинної української культури», а ідейним й формотворчим джерелом його творчого методу стало сповнене оптимістичної сили українське народне мистецтво (Дубрівна, 2017, с. 116). Літературний критик В. Поліщук, оцінюючи творчість цього талановитого українського авангардиста, зазначав, що Жовтнева революція «... поставила Єрмілову конкретні завдання – організувати психіку трудящих мас плакатом, лозунгом, прапором, книжкою, аркою. Треба прикрасити будинок, вулицю, оформити клуб, розмалювати агітпотяг» (Поліщук, 1931, с. 15). Упродовж подальшого життя митець був змушений витрачати більшу частину своєї творчої енергії та хисту на виконання завдань партії і старанно «розмалювати агітпотяги» аби врятувати власне життя та можливість займатися улюбленим ремеслом.

Національні мотиви були властиві творцю українського архітектурно-модерну, видатному художнику, вченому і педагогу Василю Григоровичу Кричевському (1873-1952). На основі народного мистецтва, яке він професійно вивчав як етнограф та археолог, митець створив модерний український стиль будівництва, українізував кінематографію в Україні, у тому числі оформивши славетну «Звенигору» Довженка. За його проектами вироблялися побутові ширококовзані речі: килими, меблі, вишивки, посуд – все це він творив, черпаючи своє натхнення з мистецької творчості українського народу (Павловський, 1974, с. 17). Сучасний дослідник В. Ясієвич цілком виправдано назвав митця «співцем українського народного стилю» (Ясієвич, 1993, с. 117).

Національний колорит був ваговою складовою стилю відомого українського художника Миколи Самокиша (1860-1944), у деяких роботах якого помітний вплив імпресіонізму. Разом із пейзажистом С. Васильківським вони зібрали матеріал для альбому «Українська старовина», успіх якого нашо́вхнув їх на думку оформити й видати «Альбом українського орнаменту». Працюючи тоді в Полтаві, вони спільно розписали будинок губернського земства (Самокиш, 1937, с. 22). У 1930-х рр. з'являється значна кіль-

кість творів уже зрілого на той час майстра, присвячених Запорізькій Січі та Українській національній революції XVII ст. Консультантом багатьох з них виступав давніший друг М. Самокиша професор Д. Яворницький

Велике значення для зростання українського національного мистецтва мала народна культура і на території українських земель за межами СРСР. У 1931 р., відчувачи потребу об'єднати зусилля для просування українського мистецтва в Європі, група художників – С. Гординський, П. Ковжун, Я. Музика – створюють Асоціацію незалежних українських митців у Львові. Варто нагадати, що Західна Україна на той час ще не належала до складу Радянського Союзу, і, відповідно, Львів, будучи європейським містом, підтримував тісні культурні зв'язки зі столицями Європи. Таким чином, створена Асоціація співпрацювала з українськими художниками, що жили в Парижі чи в Празі (Слесарева, 2011).

У 1920–1930-х рр. суспільне і політичне життя активізувалося на Закарпатті, що дало поштовх до національного відродження в усіх галузях мистецтва, зокрема й у живописі. У ці роки зароджується й закарпатська школа живопису. Закарпатські художники, поряд із літературою і театральним мистецтвом, виконували важливу суспільну функцію – вони сприяли відродженню національної самосвідомості русинів краю. До становлення закарпатської школи живопису 20–30-х рр. та її розвитку належать Й. Бокшай, А. Ерделі, Ф. Манайло, Е. Контратович, В. Борецький, Г. Глюк, З. Шолтес. Усі ці митці доклали багато зусиль до поширення далеко за межами батьківщини мистецьких традицій краю та глибокого розуміння філософії життя-буття свого народу, тогочасного суспільства, неповторних природних краєвидів рідного краю (Салата, 2019, с. 190).

На початку 1930-х рр. українізація закінчується остаточно. В СРСР розпочинається масований наступ на українську культуру і мистецтво та їх основних носіїв – творчу інтелігенцію і селянство. Проти селян комуністичний режим обрав нечувану за жорстокістю і цинізмом зброю – штучний голод, а проти інтелігенції розпочато терор шляхом фабрикації справ «таємних націоналістичних організацій». Упродовж порівняно короткого періоду українській культурі та її основному творцю, інтелігенції, було завдано такого удару, який пізніше увійде в історію під назвою «розстріляне відродження».

Символом політичного терору сталінщини став М. Бойчук та його майстерня. 1936 року його було заарештовано, а 13 серпня 1937 р., разом з учнями І. Падалкою, І. Липківським і В. Седлярем, розстріляно (Михайло, 2005, с. 5). Комуністичний режим знищив митця, його школу і більшу частину творчої спадщини, однак, попри все, їх ідеї продовжують жити і впливати на українське мистецтво. О. Роготченко справедливо зауважує, що основна «провина», яку закидали бойчукістам сталінські посіпаки – це «відвернення українських художників від високого мистецтва російської реалістичної школи» (Роготченко, 2015, с. 109). Іншою мовою, найбільшою небезпекою для режиму була цілковита самотність і новизна творчості художника та його

школи, які повстали на глибоко національному ґрунті та могли бути інтегровані у світове мистецтво завдяки виразним універсальним рисам. Завдяки своїй архаїці та зверненню до духовних та культурних витоків українського етносу, мистецтво М. Бойчука було зрозумілим широким масам селян, тому він, разом з учнями і послідовниками, закономірно потрапляє під репресії.

Припинення українізації ознаменувало появу нового, радянського типу художника. Офіційним документом, який засвідчив остаточну перемогу соціалістичної ідеології в образотворчому мистецтві, стала Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», згідно якої всі існуючі на той час художні угруповання були розпущені (Ткачова, 1985, с. 159).

Через рік було засновано Спілку художників України, провідною темою творчості яких мала стати історико-революційна тема. Кожен митець, а тим більше її член, мав сплатити своєрідну дань пануючій ідеології – створити «шедевр» на тему комунізму-соціалізму. Після цього дозволялося творити далі, однак не виходячи за межі «соціалістичного реалізму». Молоді майстри першого радянського покоління практично не виходили за його межі. Серед них художники – С. Григор'єв, М. Дерегус, В. Костецький, Д. Шавикін, О. Любимський та ін. (Ткачова, 1985, с. 159).

Ще з 1920-х рр. у середовищі лояльної до влади інтелігенції тривав пошук вдалого визначення назви єдиного мистецького стилю, офіційно дозволеного партійними ватажками. Пропонувалися такі визначення: «героїчний реалізм», «монументальний реалізм», «соціальний реалізм». Врешті, зупинилися на реалізмі «соціалістичному», виникнення якого визнавалося радянськими критиками як закономірний і неминучий етап у розвитку художньої культури (Советское, 1982, с. 14).

1934 року на І з'їзді радянських письменників за пропозицією Максима Горького та А. Жданова соціалістичний реалізм («соцреалізм») було проголошено творчим методом радянської літератури і мистецтва загалом (Українське, 2001, с. 19). Цей творчий метод, який правильніше було б називати соціалістичним неоромантизмом («соцнеоромантизмом»), був, по-суті, насильницьким вторгненням у культурно-історичну епоху модернізму, що прийшов на зміну романтизму та реалізму ХІХ ст. Він увійшов у різке протиріччя з тими художньо-стильовими течіями, які постали тут внаслідок загальносвітової кризи реалістичного світогляду та мистецтва в останній чверті ХІХ ст.: декадансом, імпресіонізмом, символізмом, неокласицизмом тощо.

Висновки. Таким чином, на початку ХХ ст. образотворче мистецтво в Україні розвивалося в контексті загальноєвропейського культурного поступу. Каталізатором його розвитку була Українська революція 1917-1921 рр., яка зумовила звернення багатьох живописців до народної мистецької традиції та національних мотивів. Як бачимо, успіху та визнання досягли ті художники, які зверталися в своїй творчості до національного, оскільки саме в

ньому містяться універсальні категорії, зрозумілі і в самій Україні, і за її кордонами. Однак, мистецький простір українського радянського живопису у міжвоєнний період зазнав могутнього тиску з боку «диктатури пролетаріату». Особливо гостро його відчували на собі художники-новатори, представники нових художніх напрямів і стилів, які аж ніяк не вписувалися в рамки т.зв. «соціалістичного реалізму». Це порушило на території України об'єктивний процес історико-культурного поступу, властивого європейському мистецтву, та надовго загальмувало його розвиток.

Список використаних джерел і літератури:

- Антонович, Д.** (1923). *Українське мистецтво: конспективний історичний нарис*. Прага-Берлін: Нова Україна, 12 с.
- Антонович, Д.** (1923). *Скорочений курс історії українського мистецтва*. Прага: Видання Українського університету, 340 с.
- Антонович, Д.** (1929). *Тимко Бойчук (1896–1922)*. Прага: Видавництво української молоді, 15 с.
- Асеєва, Н.** (1999). Світові художні напрямки і українське мистецтво 1920–1930 рр.: трансформація орієнтирів. *Соціалістичний реалізм і українська культура: матеріали наук. конф.*, (Київ, 8–9 жовтня 1999 р.). Київ: Національний художній музей України, 9–12.
- Афанасьєв, В. В.** (1967). *Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві*. Київ: Мистецтво, 174 с.
- Білецький, П. О.** (1959). *Георгій Нарбут. Нариси про життя і творчість*. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 47 с.: іл.
- Белецький, П. А.** (1985). *Георгій Іванович Нарбут*. Ленінград: Искусство, 240 с.: іл.
- Гавриленко, А. В.** (2020). Фрески селянського санаторію на Хаджибейському лимані і бойчукізм. *Гуманітарні та природничі науки: актуальні питання: матеріали II наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23–24 жовтня 2020 р.)*. Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 8–11.
- Горбачов, Д. О.** (1996). *Український авангард 1910–1930-х років. Альбом*. Київ: Мистецтво, 400 с.: іл.
- Грищенко, О.** (1961). *Мої роки в Царгороді. 1919-1920-1921*. Мюнхен – Париж: Видавництво «Дніпрова хвиля», 259 с.
- Дубрівна, А. П.** (2017). Особливості українського авангардного руху та його значення у формуванні абстрактного мистецтва України. *Вісник Львівського національного академічного мистецтва*, (31). Львів, 109–120.
- Ернст, Ф.** (1926). *Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів*. Київ: Державне видавництво України, 168 с.
- Ернст, Ф.** (1930). *Київ: провідник*. Київ: ВУАН, 739 с.
- Ернст, Ф.** (1929). *Українське малярство: провідник по виставці*. Київ: Криниця, 122 с.
- Ернст, Ф. & Щербаківський, Д.** (1925). *Український портрет XVII – XX століття. Каталог виставки*. Київ, 61 с.
- Забужко, О.** (2020). *Філософія української ідеї та європейський контекст: французький період*. Київ: Комора, 192 с.
- Зеров, М.** (1924). *Нове українське письменство*. Київ: Слово, 306 с.

- Лавриненко, Ю.** (1959). *Розстріляне відродження*. Париж: Культура, 907 с.
- Лукань, В.** (1998). Михайло Бойчук і становлення школи церковного малярства в Галичині. *Перевал*, (1). Івано-Франківськ, 7.
- Маркаде, Ж.-К.** (2013). *Малевич*. Київ: Родовід, 304 с.: іл.
- Марусик, Т. В.** (2001). До питання щодо дослідження поняття «інтелігенція» в історіографічній думці. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*, (9). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 69–75.
- Михайло Бойчук и его школа. (2005). *Великие художники. Их жизнь, вдохновение и творчество*, (99). Киев: ООО «Компания Юнивест Маркетинг», 31 с.
- Нарбут. *Великие художники. Их жизнь, вдохновение и творчество*, (99). (2005). Киев: ООО «Компания Юнивест Маркетинг», 31 с.
- Павленко, Ю.** (2005). *100 найвідоміших українців*. Київ: Орфей: Автограф, 636 с.
- Павловський, В.** (1974). *Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість*. Нью-Йорк: Вид-во Укр. Вільн. Акад. наук у США, 222 с.: іл.
- Поліщук, В.** (1931). *Василь Єрмілов*. Харків: Рух, 45 с.
- Пузиркова, А. А.** (2018). Стан вивчення проблеми становлення і розвитку українського мистецького авангарду. *Молодий вчений*, (10 (62)), 176–180.
- Раєвський, С.** (1947). Викорінити рецидиви українського буржуазного націоналізму в образотворчому мистецтві. *Радянське мистецтво*, 153 (8 жовтня), 3–6.
- Ріпко, О.** (1991). *Бойчук і бойчукісти. Бойчукізм. Каталог виставки*. Львів: Львівська картинна галерея, 88 с.
- Роготченко, О. О.** (2015). Нонконформізм першої фази в образотворчому мистецтві України 1930–1950-ті рр. (на прикладі школи М. Бойчука). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, (4). Харків, 105–110.
- Роготченко, О. О.** (2007). *Соціалістичний реалізм і тоталітаризм*. Київ: ФЕНІКС, 608 с.: іл.
- Салата, О. А.** (2019). Живопис як один із проявів національного і культурного відродження русинів. *Rusin: International Historical Journal*, (58), 189–201.
- Самокиш, М.** (1937). *Як я став художником. Життєвий шлях майстра*. Київ: Державне видавництво «Мистецтво», 99 с.: іл.
- Січинський, В. Ю.** (1943). *Юрій Нарбут, 1886–1920*. Краків-Львів: Українське видавництво, 62 с.: іл.
- Слесарева, А.** (2011). У міжвоєнний період Україну в Європі презентувало мистецтво. *День*, (9 вересня). URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/naprikinci-dnya/umizhvoienniy-period-ukrayinu-v-ievropi-prezentuvalo-mistectvo> (дата звернення: 17.10.2021).
- Советское изобразительное искусство. (К 60-летию СССР). Альбом*. Москва: Изобразительное искусство, 1982. 422 с.
- Соколюк, Л.** (2014). *Михайло Бойчук та його школа*. Харків: Вид. Савчук О. О., 386 с.
- Соколюк, Л. Д.** (1993). *Бойчукізм і проблема стилю в українському мистецтві першої третини ХХ століття*. Препринт. Київ: НМК ВО, 48 с.
- Соколюк, Л. Д.** (2004). *Михайло Бойчук та його концепція розвитку українського мистецтва (перша третина ХХ ст.)*. (дис... д-ра мистецтвознавства: 17.00.05 – Образотворче мистецтво). Київ, 442 с.
- Стецьмащук, Г. Г.** (авт.-упоряд.). (2013). *Українські митці у світі. Матеріали до історії українського мистецтва ХХ ст.* Львів: Апріорі, Львів. нац. академія мистецтв, 520 с.

- Тячова, Л. І.** (1985). *Інтелекція радянської України в період побудови основ соціалізму*. Київ: Наук. думка, 191 с.
- Тримбач, С.** (2021). Дуалізм: українське національне / українське універсальне. Кіно під куполом імперії. *День*, 127-128 (8–9 жовтня). 25, 28–29.
- Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.* (2001). (1). Київ: Вид-во «Аконіт», 799 с.
- Українські авангардисти як теоретики та публіцисти.* (2005). Київ: РВА Тріумф, 384 с.
- Філінюк, А. Г.** (2014). Подільські митці української діаспори XX – початку XXI ст. в книзі Галини Стельмащук «Українські митці у світі». *Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 559–565.
- Холостенко, Є.** (1929). Перший досвід: 3 приводу розпису та скульптурного оформлення Всеукраїнського колгоспного санаторію. *Критика. Журнал марксистської критики та бібліографії*, (1), 77–84.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шевчук, Г. М.** (1963). *Культурне будівництво на Україні в 1921–1925 роках*. Київ: Вид-во АН УРСР, 432 с.
- Шип, Н. А.** (1991). *Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк*. Киев: Наук. думка, 172 с.
- Шлеев, В. В.** (1987). *Революция и изобразительное искусство: Очерки. Статьи. Исследования*. Москва: Изобраз. искусство, 336 с.: ил.
- Шербаківський, В.** (1995). *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Київ: Либідь, 288 с.
- Ясієвич, В.** (1993). Василь Кричевський – співець українського народного стилю. *Українське мистецтво*, (1). Київ, 117–126.
- Яценко, В.** (1977). *Мистецтво Радянської України. Живопис. Скульптура. Графіка*. Київ: Мистецтво, 191 с.

References:

- Antonovych, D.** (1923). *Ukrainske mystetstvo: konspektyvnyi istorychnyi narys* [The Ukrainian art: summary of historical essay]. Praha-Berlin: Nova Ukraina, 12 s. [in Ukrainian].
- Antonovych, D.** (1923). *Skorochenyi kurs istorii ukrainskoho mystetstva* [Abbreviated course of the history of the Ukrainian art]. Praha: Vydannia Ukrainskoho universytetu, 340 s. [in Ukrainian].
- Antonovych, D.** (1929). *Tymko Boichuk (1896–1922)* [Tymko Boychuk (1896–1922)]. Praha: Vydavnytstvo ukrainskoi molodi, 15 s. [in Ukrainian].
- Asieieva, N.** (1999). Svitovi khudozhni napriamky i ukrainske mystetstvo 1920–1930 rr.: transformatsiia oriientyriv [The world artistic trends and the Ukrainian art of 1920–1930: transformation of landmarks]. *Sotsialistychnyi realizm i ukrainska kultura: materialy nauk. konf.*, (Kyiv, 8–9 zhovtnia 1999 r.). Kyiv: Natsionalnyi khudozhnyi muzei Ukrainy, 9–12. [in Ukrainian].
- Afanasiev, V. V.** (1967). *Stanovlennia sotsialistychnoho realizmu v ukrainskomu obrazotvorchomu mystetstvi* [The formation of socialist realism in Ukrainian fine arts]. Kyiv: Mystetstvo, 174 s. [in Ukrainian].
- Biletskyi, P. O.** (1959). *Heorhii Narbut. Narysy pro zhyttia i tvorchist* [Heorhii Narbut. Essays on life and work]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR, 47 s.: il. [in Ukrainian].

Beletskyi, P. A. (1985). *Georgii Ivanovich Narbut* [Heorhyi Ivanovych Narbut]. Leningrad: Iskusstvo, 240 s.: il. [in Russian].

Havrylenko, A. V. (2020). Fresky selianskoho sanatoriiu na Khadzhybeiskomu lymani i boichukizm [Frescoes of the peasant sanatorium on the Hadzhibey estuary and Boychukism]. *Humanitarni ta pryrodnychi nauky: aktualni pytannia*. Materialy II nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 23–24 zhovtnia 2020 r.). Kherson: Vydavnytstvo «Molodyi vchenyi», 8–11. [in Ukrainian].

Horbachov, D. O. (1996). *Ukrainskyi avanhard 1910–1930-kh rokiv* [The Ukrainian avant-garde of 1910 – 1930s]. Albom. Kyiv: Mystetstvo, 400 s.: il. [in Ukrainian].

Hryshchenko, O. (1961). *Moi roky v Tsarhorodi* [My years in Tsargorod]. 1919-1920-1921. Miunkhen – Paryzh: Vydavnytstvo «Dniprova khvyliia», 259 s. [in Ukrainian].

Dubrivna, A. P. (2017). Osoblyvosti ukrainskoho avanhardnoho rukhu ta yoho znachennia u formuvanni abstraktnoho mystetstva Ukrainy [The features of the Ukrainian avant-garde movement and its importance in the formation of abstract art of Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho akademichnoho mystetstva*, (31). Lviv, 109–120. [in Ukrainian].

Ernst, F. (1926). *Heorhii Narbut. Posmertna vystavka tvoriv* [Heorhiy Narbut. The posthumous exhibition of works]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 168 s. [in Ukrainian].

Ernst, F. (1930). *Kyiv: providnyk* [Kyiv: the conductor]. Kyiv: VUAN, 739 s. [in Ukrainian].

Ernst, F. (1929). *Ukrainske maliarstvo: providnyk po vystavtsi* [The Ukrainian painting: guide to the exhibition]. Kyiv: Krynytsia, 122 s. [in Ukrainian].

Ernst, F. & Shcherbakivskyi, D. (1925). *Ukrainskyi portret XVII – XX stolittia. Katalog vystavky* [The Ukrainian portrait of the XVII – XX centuries. Exhibition catalog]. Kyiv, 61 s. [in Ukrainian].

Zabuzhko, O. (2020). *Filosofia ukrainskoi idei ta yevropeyskyi kontekst: frankivskyi period* [Philosophy of the Ukrainian idea and the European context: the Frankivskiy period]. Kyiv: Komora, 192 s. [in Ukrainian].

Zerov, M. (1924). *Nove ukrainske pysmenstvo* [New Ukrainian literature]. Kyiv: Slovo, 306 s. [in Ukrainian].

Kholostenko, Ye. (1929). Pershyi dosvid: Z pryvodu rozpyssu ta skulpturnoho oformlennia Vseukrainskoho kolhospnoho sanatoriiu [The first experience: On the painting and sculptural design of the All-Ukrainian collective farm sanatorium]. *Krytyka. Zhurnal marksystskoi krytyky ta bibliografii*, (1), 77–84. [in Ukrainian].

Lavrynenko, Yu. (1959). *Rozstriliane vidrodzhennia* [Executed Renaissance]. Paryzh: Kultura, 907 s. [in Ukrainian].

Lukan, V. (1998). Mykhailo Boychuk i stanovlennia shkoly tserkovnoho maliarstva v Halychyni [Mykhailo Boychuk and the establishment of the school of church painting in Galicia]. *Pereval*, (1). Ivano-Frankivsk, 7 [in Ukrainian].

Markade, Z.-K. (2013). *Malevich* [Malevych]. Kyiv: Rodovid, 304 s.: il. [in Russian].

Marusyk, T. V. (2001). Do pytannia shchodo doslidzhennia poniattia «intelihtentsiia» v istoriografichnii dumtsi [On the question of studying the concept of «intelligentsia» in historiographical thought]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu: Istorychni nauky*, (9). Kamianets-Podilskiy: Oiiim, 69–75. [in Ukrainian].

Mikhail Boichuk i ego shkola [Mykhailo Boychuk and his school]. (2005). *Velikie khudozhniki. Ikh zhyzn, vdokhnovenie i tvorchestvo*, (99). Kiev: OOO «Kompaniia Yunivest Marketing», 31 s. [in Russian].

Narbut [Narbut]. *Velikie khudozhniki. Ikh zhyzn, vdokhnovenie i tvorchestvo*, (99). (2005). Kiev: OOO «Kompaniia Yunivest Marketing», 31 s. [in Russian].

- Pavlenko, Yu.** (2005). *100 naividomishykh ukrainsiv* [100 most famous Ukrainians]. Kyiv: Orfei: Avtohrاف, 636 s. [in Ukrainian].
- Pavlovskiy, V.** (1974). *Vasyl Hryhorovych Krychevskiy: Zhyttia i tvorchist* [Vasyl Hryhorovych Krychevsky: Life and creative work]. New-York: Vyd-vo Ukr. Viln. Akad. nauk u SSHA, 222 s.: il. [in Ukrainian].
- Polishchuk, V.** (1931). *Vasyl Yermilov* [Vasyl Yermilov]. Kharkiv: Rukh, 45 s. [in Ukrainian].
- Puzyrkova, A. A.** (2018). Stan vyvchennia problemy stanovlennia i rozvytku ukrainskoho mystetskoho avanhardu [The state of studying of the problem of formation and development of the Ukrainian artistic avant-garde]. *Molodyi vchenyi*, (10 (62)), 176–180. [in Ukrainian].
- Raievskiy, S.** (1947). Vykorynty retsydyvy ukrainskoho burzhuaiznoho natsionalizmu v obrazotvorchomu mystetstvi [Eradicating the recurrence of Ukrainian bourgeois nationalism in the fine arts]. *Radianske mystetstvo*. 153 (8 zhovtnia), 3–6. [in Ukrainian].
- Ripko, O.** (1991). *Boichuk i boichukisty. Boichukizm. Katalog vystavky* [Boychuk and Boychukists. Boychukism. Exhibition catalog]. Lviv: Lvivska kartynna halereia, 88 s. [in Ukrainian].
- Rohotchenko, O. O.** (2015). Nonkonformizm pershoi fazy v obrazotvorchomu mystetstvi Ukrainy 1930–1950-ti rr. (na prykladi shkoly M. Boichuka) [Nonconformism of the first phase in the fine arts of Ukraine 1930–1950's (on the example of M. Boychuk's school)]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dzhainu i mystetstv*, (4). Kharkiv, 105–110. [in Ukrainian].
- Rohotchenko, O. O.** (2007). *Sotsialistychnyi realizm i totalitaryzm* [Socialist realism and totalitarianism]. Kyiv: FENIKS, 608 s.: il. [in Ukrainian].
- Salata, O. A.** (2019). Zhyvopys yak odyn iz proiaviv natsionalnoho i kulturnoho vidrodzhennia rusyniv [Painting as one of the manifestations of the national and cultural revival of the Ruthenians]. *Rusin: International Historical Journal*, (58), 189–201. [in Ukrainian].
- Samokysh, M.** (1937). *Yak ya stav khudozhnykom. Zhyttovyi shliakh maistra* [How I have become an artist. The life path of the artist]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo «Mystetstvo», 99 s.: il. [in Ukrainian].
- Sichynskiy, V. Yu.** (1943). *Yurii Narbut, 1886-1920* [Yuri Narbut, 1886-1920]. Krakiv-Lviv: Ukrainske vydavnytstvo, 62 s.: il. [in Ukrainian].
- Sliesarieva, A.** (2011). U mizhvoiennyi period Ukrainu v Yevropi prezentovalo mystetstvo [During the interwar period Ukraine was represented in Europe by art]. *Den*, (9 veresnia). Retrieved from <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/naprikinci-dnya/u-mizhvoiennyi-period-ukrayinu-v-ievropi-prezentovalo-mistectvo> [in Ukrainian].
- Sovetskoe izobrazitelnoe iskusstvo. (K 60-letiiu SSSR). Albom* [Soviet fine arts. (To the 60th anniversary of the USSR). Album] (1982). Moskva: Izobrazitelnoe iskusstvo, 422 s. [in Russian].
- Sokoliuk, L.** (2014). *Mykhailo Boichuk ta yoho shkola* [Mykhailo Boychuk and his school]. Kharkiv: Vyd. Savchuk O. O., 386 s. [in Ukrainian].
- Sokoliuk, L. D.** (1993). *Boichukizm i problema styliu v ukrainskomu mystetstvi pershoi tretyny XX stolittia* [Boychukism and the problem of style in the Ukrainian art of the first third of the twentieth century]: Preprynt. Kyiv: NMK VO, 48 s. [in Ukrainian].
- Sokoliuk, L. D.** (2004). Mykhaiylo Boichuk ta yoho kontseptsiya rozvytku ukrayins'koho mystetstva (persha tretyna XX st.) [Mykhailo Boychuk and his concept of development of Ukrainian art (first third of the XX century)]. (dys. ... d-ra mystetstvoznavstva: 17.00.05 – Obrazotvorche mystetstvo). Kyiv, 442 s. [in Ukrainian].

Stelmashchuk, H. H. (avt. upor.). (2013). *Ukrainski myttsi u sviti* [Ukrainian artists in the world]. *Materialy do istorii ukrainskoho mystetstva XX st.* Lviv: Apriori, Lviv. Nats. akademiia mystetstv, 520 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, H. M. (1963). *Kulturne budivnytstvo na Ukraini v 1921–1925 rokakh* [Cultural construction in Ukraine in 1921–1925]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 432 s. [in Ukrainian].

Shyp, N. A. (1991). *Intelligentsiia na Ukraini (XIX v.): istoriko-sotsiologicheskiiy ocherk* [The intelligentsia in Ukraine (XIX century): Historical and sociological essay]. Kiev: Nauk. dumka, 172 s. [in Russian].

Shleev, V. V. (1987). *Revoliutsiia i izobrazitelnoe iskusstvo: Ocherky. Statii. Issledovaniia* [Revolution and Fine Arts: Essays. Articles. Research]. Moskva: Izobraz. iskusstvo, 336 s.: il. [in Russian].

Shcherbakivskiy, V. (1995). *Ukrainske mystetstvo: Vybrani neopublikovani pratsi* [The Ukrainian art: Selected unpublished works]. Kyiv: Lybid, 288 s. [in Ukrainian].

Tkachova, L. I. (1985). *Intelihtentsiia radianskoï Ukrainy v period pobudovy osnov sotsializmu* [The intelligentsia of Soviet Ukraine in the period of building the foundations of socialism]. Kyiv: Nauk. dumka, 191 s. [in Ukrainian].

Trymbach, S. (2021). Dualizm: ukrainske natsionalne / ukrainske universalne. Kino pid kupolom imperii [Dualism: Ukrainian national / Ukrainian universal. Cinema under the dome of the empire]. *Den*, 127–128 (8–9 zhovtnia), 25, 28–29. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine].

Ukrainske slovo. Khrestomatiia ukrainskoï literatury ta literaturnoi krytyky XX st. [The Ukrainian word. A textbook of the Ukrainian literature and literary criticism of the twentieth century]. (2001). (1). Kyiv: Vyd-vo «Akonit», 799 s. [in Ukrainian].

Ukrainski avanhardysty yak teoretyky ta publitsysty [Ukrainian avant-garde as theoreticians and publicists]. (2005). Kyiv: RVA Triumf, 384 s. [in Ukrainian].

Filiniuk A. H. (2014). Podilski myttsi ukrainskoï diaspory XX – pochatku XXI st. v knyzi Halyny Stelmashchuk «Ukrainski myttsi u sviti» [The Podillia artists of the Ukrainian diaspora of the XX – early XXI centuries in Halyna Stelmashchuk's book «Ukrainian Artists in the World»]. *Materialy XIV Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii.* Kamianets-Podilskiy: FOP Sysyn O. V., 559–565. [in Ukrainian].

Yasiievych, V. (1993). Vasyl Krychevskiy – spivets ukrainskoho narodnoho styliu [Vasyl Krychevsky is a singer of Ukrainian folk style]. *Ukrainske mystetstvo*, (1). Kyiv, 117–126. [in Ukrainian].

Yatsenko, V. (1977). *Mystetstvo Radianskoï Ukrainy. Zhyvopys. Skulptura. Hrafika* [Art of Soviet Ukraine. Painting. Sculpture. Graphics]. Kyiv: Mystetstvo, 191 s. [in Ukrainian].

Отримано: 24.11.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.259–274
УДК 06.017(=14):336.763.26

БУГЛАЙ Наталя – доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, вул. Нікольська, 24, м. Миколаїв, індекс 54000, Україна (buglay@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

BUHLAI Natalia – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History, Mykolaiv V. O. National Sukhomlynskyi University, 24, Nikolska Street, Mykolaiv, index 54000, Ukraine (buglay@ukr.net)

ПІСКІЖОВА Владислава – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (vladyslava_piskizhova@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

PISKIZHOVA Vladyslava – Candidate of Historical Sciences, Researcher of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (vladyslava_piskizhova@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Буглай Н., Піскіжова В. (2021). Федерація грецьких товариств України: історія становлення та діяльність. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 259–274.

ФЕДЕРАЦІЯ ГРЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у вивченні історії становлення Федерації грецьких товариств України та аналізі її діяльності. **Методологія дослідження** базується на наукових принципах історизму та об'єктивності із застосуванням загальнонаукових методів аналізу і синтезу та низки спеціально-історичних методів (історико-генетичного, історико-системного, ідеографічного тощо). **Наукова новизна** визначається, насамперед, тим, що заявлена тема дотепер не стала предметом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Федерація грецьких товариств України є провідною громадською інституцією грецької спільноти України, що утворилася з метою захисту національно-культурних інтересів її представників й нині об'єднує понад 90 грецьких товариств. Проаналізовано здобутки та проблеми цієї організаційної структури на шляху до реалізації задекларованих її Статутом мети та завдань. Зокрема, розкрито діяльність організації у таких напрямках: популяризація історії і культури, а також відродження національних традицій грецького народу, вшанування пам'яті його визначних особистостей, благодійність та ін. Відображено зусилля орга-

нізації, спрямовані на заохочення представників грецької спільноти України до вивчення рідних мов надазовських греків – урумської й румейської, а також новогрецької мови як мови метрополії (Грецької Республіки). З'ясовано, що безпосередня участь незалежної Української держави в процесі матеріального забезпечення національно-культурних потреб грецької спільноти, особливо в порівнянні з тими обсягами коштів, що надходять від урядових та громадських структур Грецької Республіки, є незначною. Зрештою, визначено роль Федерації грецьких товариств України у взаємопов'язаних процесах становлення національно-культурного руху українських греків й відродженні «еллінізму» на українських теренах. У даному контексті поняття «еллінізм» не слід ототожнювати з епохою еллінізму, а тлумачити в розумінні «культурних надбань грецького народу», оскільки саме в такому сенсі його вживають у своєму діловодстві організаційні структури грецької спільноти України, грецької діаспори інших країн світу тощо.

Ключові слова: грецька спільнота України, Федерація грецьких товариств України, діяльність, національно-культурний рух.

THE FEDERATION OF GREEK COMMUNITIES OF UKRAINE: HISTORY OF FORMATION AND ACTIVITY

Abstract. The purpose of the study is to analyze the history of the Federation of Greek Societies of Ukraine and its activities. **The research methodology** is based on the scientific principles of historicism and objectivity with the use of general scientific method of analysis and synthesis and a number of specific scientific methods such as historical-genetic, historical-systemic, ideographic, etc. **The scientific novelty** is determined primarily by the fact that the stated topic has not yet been the subject of a separate scientific study. **Conclusions.** The Federation of Greek Societies of Ukraine is a leading public institution of the Greek community of Ukraine, formed to protect the national and cultural interests of its members. Now it unites more than 90 Greek societies. The achievements and problems of this organizational structure on the way to the realization of the goals and tasks declared by its Statute are analyzed. In particular, the activity of the organization in the following directions is revealed: popularization of history and culture, as well as a revival of national traditions of the Greek people, honouring the memory of its prominent personalities, charity, etc. The efforts of the organization aimed at encouraging the representatives of the Greek community of Ukraine to study the native languages of the Nadazov Greeks – Urum and Rumei, as well as modern Greek as the language of the metropolis (the Hellenic Republic) are reflected. It has been found that the direct participation of the independent Ukrainian state in the process of material support of national and cultural needs of the Greek community, especially in comparison with the number of funds received from government and public structures of the Hellenic Republic, is insignificant. Finally, the role of the Federation of Greek Societies of Ukraine in the interconnected processes of formation of the national-cultural movement of Ukrainian Greeks and the revival of “Hellenism” in Ukraine has been determined. In this context, the concept of “Hellenism” should not be equated with the Hellenistic era but interpreted in terms of “cultural heritage of the Greek people”; This is how it is used in their records by the organizational structures of the Greek community in Ukraine, the Greek diaspora, and others.

Key words: Greek community of Ukraine, Federation of Greek Communities of Ukraine, activity, national and cultural movement.

Постановка проблеми. Толерантність у взаємовідносинах між представниками титульної нації й національних меншин є одним із основоположних факторів стабільного суспільного розвитку держави. Як слушно зауважила член-кореспондент НАН України, історик Л. Якубова: «Навіть незначне зменшення уваги до сфери міжнаціональних відносин йде не на користь процесам сучасного державотворення» (Якубова, 2010, с. 344). В реаліях сьогодення такої поліетнічної держави, якою є Україна, зокрема на тлі порушення її територіальної цілісності, високої соціальної напруги та ін., проблеми національних меншин, у тому числі грецької, потребують постійної пильної уваги до себе й швидкого на них реагування задля запобігання виникненню конфліктогенних ситуацій, що неможливо без їхнього ретельного наукового вивчення та аналізу, насамперед, у вимірі історії, соціології, політології тощо.

Аналіз джерел та останні дослідження. Багатоаспектна тема етнічної історії українських греків широко представлена в історіографії. Її студіювання було започатковане на межі XVIII-XIX ст. працями вчених західноєвропейських країн та Російської імперії й значно еволюціонувало завдяки науковому доробку радянських істориків. Нового імпульсу розробка теми отримала на початку 1990-х рр. у працях українських істориків, що пов'язано з перезавантаженням вітчизняної історичної науки після проголошення незалежності України, імперативами державної етнополітики, запитами української громадськості тощо. Слід констатувати, що в переважній більшості праць етнічна історія українських греків студіюється в історичній ретроспективі. Такі дослідження представлені низкою ґрунтовних дисертацій та монографій за авторством Н. Терентьевої, Л. Якубової, В. Томазова, А. Гедьо, Н. Бацак, І. Пономарьової, Є. Чернухіна, М. Араджіоні, Л. Білоусової, В. Нікольського, І. Лильо, О. Пилипенка, М. Подгайко, С. Новікової, М. Абдуллаєвої, Ю. Демури, О. Капінус та ін. В цьому контексті окремої уваги заслуговує монографія Н. Терентьевої «Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.)» (1999 р.), адже, по суті, це була перша у вітчизняній історіографії спроба узагальнення історії українських греків в одному виданні, починаючи від часу формування тих грецьких анклавів, що виступали вже як самосвідомі етнічні групи населення. Значного резонансу в середовищі вітчизняних істориків набула праця «Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (2000 р.). Варто також відмітити й роботу В. Томазова «Грецькі сторінки української історії: популярний виклад» (2013 р.), яка розрахована на широкий загал читацької аудиторії.

Однак, сама проблематика історії грецької спільноти незалежної України репрезентована в сучасній вітчизняній історіографії найменше і з цієї причини потребує своєї подальшої розробки. Зокрема, історія становлення та діяльності Федерації грецьких товариств України розглядалася в кандид-

датських дисертаціях істориків С. Пахоменка «Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ століття» (2003 р.) та В. Піскіжової «Національно-культурне життя етнічних греків України (1991-2005)» (2006 р.), у монографії К. Балабанова і С. Пахоменка «Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття» (2006 р.). Тут необхідно згадати й навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти за авторством К. Балабанова і Н. Терентьєвої «Греки в Україні: історія та сучасність» (2008 р.).

У цілому сучасний стан національно-культурного життя грецької спільноти України висвітлюється переважно самими її представниками шляхом науково-публіцистичних напрацювань (Н. Коссе, С. Мазараті, А. Балджи, В. Терезов, К. Балабанов, О. Коноп та ін.).

Серед професійних істориків зазначену проблематику студювала М. Араджіоні: «Некоторые итоги этнографических и социологических исследований греческих общин Крыма, проведённых в 1993-1995 гг.» (1999 р.), «Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку)» (2005 р.). Не можна обійти увагою й низку наукових публікацій останніх років за авторством В. Піскіжової, присвячених вивченню питань інституалізації сучасних греків України: «Київське міське товариство греків: історія і сучасність» (2017 р.), «Роль Спілки греків України в становленні національно-культурного руху грецької спільноти незалежної України» (2018 р.), «До питання історії інституалізації громадських об'єднань грецької спільноти в незалежній Українській державі» (2020 р.) тощо.

Варто наголосити, що на сьогоднішній день проблематика сучасної історії українських греків потребує своєї актуалізації й переосмислення з огляду на ті зміни, які відбулися в середовищі останніх упродовж останніх років, насамперед, через анексію Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, а також часткову окупацію нею Донецької та Луганської областей, де розташована значна кількість місць їхнього компактного проживання.

Мета статті – на основі історіографічного доробку попередників й наявної джерельної бази, насамперед, документів поточного архіву Федерації грецьких товариств України та матеріалів її друкованого органу – газети «Эллины Украины», всебічно висвітлити діяльність цієї громадської інституції, здобутки та проблеми на шляху її становлення й розвитку, ролі в сучасному національно-культурному житті українських греків.

Виклад основного матеріалу. Всеукраїнське громадське утворення Федерація грецьких товариств України (ФГТУ) постало 1995 року відповідно до рішення установчої конференції зі створення організації, що відбулася 8-9 квітня 1995 р. у м. Маріуполі. Ідея заснування ФГТУ належала представникам Донецького та Маріупольського міських товариств греків (ПА ФГТУ,

Проценко-Пічаджі, Сегодня и завтра эллинов Украины). У роботі конференції брали участь 87 делегатів з правом вирішального голосу, які представляли 17 грецьких національно-культурних товариств України і репрезентували 6 її областей (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Київська, Харківська), а також гості у кількості 41 особи. Головними результатами проведення цього заходу стали: ухвалення рішення про створення ФГТУ з центром у м. Маріуполі, затвердження статуту та програми цієї організації, обрання голови ФГТУ в особі О. Проценко-Пічаджі тощо. До найбільш дискусійних питань, які обговорювались в ході роботи конференції стало місце розташування штаб-квартири ФГТУ та, зрештою, перевага була надана Маріуполі.

Свідоцтво про реєстрацію ФГТУ за № 674 було видано 28 липня 1995 р., а у витязі з ЄДРПОУ зафіксовано, що засновниками ФГТУ стали 25 530 фізичних осіб (її членів), а також Грецький благодійний фонд і Товариство з обмеженою відповідальністю «МАГП ЛАТУС» (ПА ФГТУ, Свідоцтво про реєстрацію об'єднання громадян, 1995).

У статуті організації занотовано, що її членами можуть бути грецькі громадські організації України, які користуються правами юридичної особи, цілі й завдання котрих не суперечать статуту ФГТУ. Основними завданнями організації було визначено: «1) сприяння відродженню і розвитку рідної мови і літератури, національного образотворчого мистецтва і народної творчості, підготовці національних кваліфікованих кадрів, дослідження в галузі вивчення грецької культури, історії, етнографії; 2) сприяння реалізації соціальних, екологічних та гуманітарних програм, охорони здоров'я, відродженню економіки, будівництва в Україні; 3) сприяння відновленню історичних назв грецьких населених пунктів, пам'ятників, церков; 4) сприяння реабілітації і поверненню незаконно репресованих і депортованих греків в історичні місця їх проживання» (ПА ФГТУ, Статут ФГТУ, 1995).

Статутом визначено, що вищим керівним органом ФГТУ є з'їзд, який скликається один раз на три роки. Обумовлено також можливість скликання позачергових з'їздів за вимогою не менше однієї третини членів ФГТУ. В період між з'їздами діяльністю ФГТУ керує конгрес, який скликається двічі на рік, а між його засіданнями керівним органом організації є президія (обирається зі складу конгресу). Остання мала збиратися на засідання не менше одного разу на місяць. Поточну організаційну діяльність ФГТУ віднесе до сфери повноважень виконавчого комітету. Конгрес, президію конгресу та виконавчий комітет очолює голова ФГТУ (обирається з'їздом терміном на 3 роки). Статутом передбачено обрання головою організації громадян України виключно грецької національності, які проживають на її території не менше п'яти років (ПА ФГТУ, Статут ФГТУ, 1995).

Відразу після Установчої конференції ФГТУ розпочала реалізовувати визначені статутом і програмою завдання. Зокрема, було розроблено «Комплексну програму національної освіти Федерації грецьких товариств

України на період до 2000 року» (ПА ФГТУ, Комплексна програма національної освіти Федерації грецьких товариств України на період до 2000 року, 1996) і «Програму Федерації грецьких товариств України з розвитку національної культури на період до 2000 року», затверджені 27 січня 1996 р. на засіданні Ради ФГТУ (ПА ФГТУ, Програма Федерації грецьких товариств України з розвитку національної культури на період до 2000 року, 1996).

Важливим кроком на цьому шляху стало заснування у 1996 р. газети «Эллины Украины» – друкованого органу організації. Першим головним редактором газети став відомий громадський діяч грецького походження, член Національної спілки журналістів України А. Балджи. На початку своєї діяльності видання виходило друком один раз на два місяці. У 2001 р. газета отримала підписний індекс й увійшла до всеукраїнського каталогу (Балабанов, Пахоменко, 2006, с. 160). Примітним досягненням стало те, що у 2018 р. газета стала одним із переможців XIX загальнонаціонального конкурсу «Українська мова – мова єднання» (м. Одеса). У дипломі було зазначено: «За професійність у висвітленні культурно-мистецького життя грецьких спільнот України, їх вклад у розбудову держави» (Помазан, Наша газета серед). Сьогодні газета виходить друком один раз на місяць, а її тираж складає близько 1,5 тис. прим. – це половина накладу всіх грецьких періодичних видань в Україні. Останніми роками головним редактором видання працює В. Помазан, яка одночасно керує прес-службою ФГТУ.

Слід зауважити, що газета «Эллины Украины» друкується українською та російською мовами. Інколи на її шпальтах можна побачити матеріали новогрецькою мовою, а також мовами надазовських греків – урумською й румейською. В цьому контексті показовим є номер газети за жовтень 2013 р., який містить статті російською, українською, новогрецькою і мовами надазовських греків (близько 10%) тощо. Це свідчить про те, що сфера вжитку двох останніх мов неухильно звужується виключно до побутового спілкування і вже сьогодні більшість урумів та румеїв ними не володіють (Пономарьова, 2004, с. 42).

З огляду на це ФГТУ опікується питаннями популяризації мов надазовських греків, новогрецької тощо. Так, під егідою ФГТУ щороку проводиться Всеукраїнська учнівська олімпіада з новогрецької мови, історії, культури Греції та греків України, в якій беруть участь, в середньому, близько 500 дітей з різних областей України, а також – Всеукраїнські студентські олімпіади з новогрецької мови і літератури (У МДУ пройшла, 2019, с. 2). Разом із цим ФГТУ є організатором проведення Всесвітнього дня грецької мови в Україні, конкурсу «Кращий вчитель року» (з новогрецької мови) тощо.

ФГТУ також опікується видавництвом творів грецьких літераторів минулого й сьогодення, серед яких чимало представників грецької спільноти України. За підтримки ФГТУ побачили світ такі видання, як серія книг (російською мовою) «Жизнеописание знаменитых греков Украины», поетична збірка (новогрецькою мовою) Д. С. Папуша «Чир пас тун пату» («Слід на

землі»), книга К. І. Хавани «Я серце відкриваю доброти» (Проценко-Пічаджі, 2019, с. 4) та ін.

Задля згуртування представників грецької спільноти України навколо ідей «еллінізму», ФГТУ щороку організовує урочисті заходи з нагоди Дня незалежності Греції (25 березня) й Дня «Охі» (28 жовтня).

З ініціативи ФГТУ від 1998 року у Надазов'ї проводиться Міжнародний фестиваль грецької культури «Мега Йорти». У 2005 р. фестивалю було присвоєно ім'я його ідейного натхненника і члена цієї організації Доната Патричі (1934-2004 рр.) – відомого українського поета грецького походження, автора «Гімну греків України». На значимості фестивалю для грецької спільноти України наголосив Генеральний Секретар у справах греків зарубіжжя МЗС Греції Іоанніс Хрісулакис: «Високі принципи грецької самосвідомості проявляються значною мірою через нашу народну культуру, через традиційні танці та традиційну музику, тому дуже важливо, що ці елементи популяризуються фестивалем «Мега Йорти». В епоху сплеску нетерпимості культура насправді є найміцнішим й вічно живим осередком порозуміння між народами, і являє собою найпотужнішу основу для побудови дружніх зв'язків та взаєморозуміння» (Хрісулакис, 2019, с. 1).

Під проводом ФГТУ у Надазов'ї один раз на два роки, проходить й Всеукраїнський фестиваль грецької пісні імені Тамари Каці. Фестиваль засновано 2010 р. в пам'ять про видатну українську співачку грецького (румейського) походження Т. Каці, визнану грецькою спільнотою «кришталевим голосом еллінізму», яка трагічно загинула 1999 року в автокатастрофі.

Уже традиційним стало проведення в різних містах України місячників та днів грецької культури, проведенням яких незмінно опікується ФГТУ. В листопаді 2019 р. прес-служба організації повідомила, що дні грецької культури відбулися у м. Маріуполі вже сьомий раз (Помазан, У Маріуполі проходять).

Одним із важливих напрямків діяльності ФГТУ є розвиток дитячо-юнацького спорту, зокрема популяризація боротьби куреш, яку греки відносять до власної народної спортивної традиції. Так, при виконкомі ФГТУ працює відділ спорту. 18 березня 1998 р. за ініціативи голови відділення Національного олімпійського комітету України в Донецькій області В. Хари було створено спортивний клуб «Олімпіакос», який увійшов до складу ФГТУ (Георгиев, 2018, с. 4). Спортивна молодь ФГТУ бере активну участь у фестивалі «Мега Йорти», складовою якого є змагання з боротьби куреш, а також – у щорічній спортивній «Еллініаді», що проводиться у Розовському районі Запорізької області (Папу, 2019, с. 16). Серед її представників є переможці спортивних фестивалів «Мафітіада» та «Еллініада», що проходять в Грецькій Республіці. Так, у ході Першої Міжнародної молодіжної «Еллініади», яка відбулася 2003 р. у м. Салоніки, команда ФГТУ виборола 5 золотих, 2 срібних і 2 бронзових медалі (Проценко-Пічаджі, Очерки історії). 18 травня 2018 р.

було засновано громадське об'єднання «Приазовська ліга грецької боротьби куреш», яке вже наступного місяця увійшло до складу ФГТУ.

Слід наголосити, що ФГТУ приділяє особливу увагу вихованню молоді. Саме за ініціативи цієї організації 1999 р. було створено Об'єднання грецької молоді України (ОГМУ), яке розпочало свою діяльність відразу після установчого з'їзду, що відбувся 25-28 червня того ж року у смт. Старий Крим (Деменева, 1999, с. 2). 22 травня 2004 р. ОГМУ на підставі рішення Форуму грецької молоді України було децентралізовано й реорганізовано у молодіжні організації та відділи при вже діючих громадських об'єднаннях грецької спільноти. 22 листопада 2019 р. ФГТУ повідомила про створення Асоціації грецької молоді України. Саме ця організація нині репрезентує молодіжний рух грецької спільноти України (Увага! Шановна грецька молодь).

Окремим пріоритетним напрямом роботи ФГТУ є відновлення культурних споруд, зведених представниками грецької спільноти у різні часи своєї присутності на українських теренах. За підтримки Міністерства закордонних справ Грецької Республіки розроблено та реалізується спільна програма відновлення православних храмів у грецьких поселеннях Надазов'я, значна частина яких була зруйнована радянською владою або перебуває в аварійному стані. Так, 2 серпня 2002 р. відбулося урочисте відкриття відреставрованого православного храму Святого Архистратига Михаїла у с. Урзуф Мангушського району Донецької області, історія якого бере свій початок у 1880 р. (Панков, 2010, с. 3). 2005 року у смт. Саргана Донецької області завершилося будівництво православного Свято-Георгіївського храму на місці зруйнованої у 1938 р. радянською владою церкви Святого Георгія, зведеної 1825 року (Балджи, 2014, с. 7).

Багато років поспіль учасники ФГТУ порушують питання щодо повернення у власність грецької спільноти України будинку князя Костянтина Іпсіланті (адреса: м. Київ, вул. Івана Мазепи, 6) з метою створення на його базі музею родини Іпсіланті і Грецького культурного центру. З 2017 р. в його приміщенні було розпочато будівельні роботи, що, на думку організації, може зашкодити цій архітектурній пам'ятці. З огляду на це 10 січня 2018 р. було оприлюднено «Відкритий лист до греків-еллінів України, греків Греції і усього світу, до усіх небайдужих до долі унікальної історичної пам'ятки – будинку-садиби князя Костянтина Іпсіланті в Києві» за авторством О. Проценко-Пічаджі і М. Корецького з закликом: «Шановні друзі! Тільки Ваше втручання, ваші листи, звернення громадських організацій, громадських діячів допоможуть звернути увагу на необхідність збереження унікальної історичної пам'ятки, святого місця для усіх греків світу. Будинок-садиба Костянтина Іпсіланті повинен бути збережений» (Корецький, Проценко-Пічаджі, Відкритий лист).

Учасники ФГТУ дбають про увічнення пам'яті національних героїв грецького народу на теренах України. Зокрема, організацією було ініційовано встановлення в м. Маріуполі, на території Свято-Михайлівського хра-

му, пам'ятника митрополиту Готському і Кафському Ігнатію, канонізовано 11 червня 1997 р. ухвалою Священного синоду Української православної церкви (Московського патріархату). Українські греки вважають цього релігійного діяча засновником м. Маріуполя та «Мойсеєм маріупольських греків» (Ермишина, 2015, с. 3). Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 25 березня 1998 р. У 2008 р. подібну скульптуру було встановлено й на подвір'ї Культурного центру ФГТУ, а 2018 р. – на в'їзді до м. Маріуполя з боку траси «Маріуполь – Бердянськ» (Балджи, 2008, с. 1; Панков, 2019, с. 2).

Станом на 13 листопада 2019 р. учасниками ФГТУ, згідно з даними сайту цієї організації, є 94 грецьких громадських організацій, географія яких охоплює більшість українських областей: Вінницька – 1, Дніпропетровська – 4, Донецька – 60, Житомирська – 1, Запорізька – 5, Київська – 4, Луганська – 2, Львівська – 2, Одеська – 9, Полтавська – 1, Сумська – 1, Харківська – 1, Херсонська – 1, Черкаська – 1, Чернігівська – 1 (Грецькі товариства). Слід зауважити, що ФГТУ щорічно проводить конкурси «Найкраще грецьке товариство» і «Лідер року», метою яких є визначення найактивніших учасників національно-культурного руху грецької спільноти України та їхня відзнака.

У травні 2019 р. на шпальтах газети «Элины Украины» було опубліковано аналітичну статтю члена ради Маріупольського міського товариства греків В. Єфременка під назвою «ФГТУ: Що у перспективі?», в якій було проаналізовано як стримуючі, так і мотивуючі фактори сучасного розвитку цієї організації, пріоритети тощо. Автор зауважив, що на тлі безумовних здобутків організації, остання до сьогодні не набула фінансової самостійності і повністю залежала від зовнішніх спонсорів, якими є, у своїй переважній більшості, урядові й неурядові структури Грецької Республіки. В цьому зв'язку слід зазначити, що економічна криза в Греції, яка розпочалася 2009 р. й триває до сьогодні, негативно позначилася на розвитку ФГТУ, оскільки значною мірою було зменшено обсяги фінансування цієї організації, що дало підстави О. Проценко-Пічаджі висловити свої докори в бік грецької влади, зокрема через недостатню увагу до українських греків і відсутність чіткої політики в цьому питанні (Коссе, 2012, с. 235–242). Автор також висловився щодо фінансування діяльності ФГТУ з боку української влади: «Наша держава ніколи (за рідкісними поодинокими виключеннями) не допомагала ФГТУ грошима в її діяльності» (Єфременко, 2019, с. 3–4). Він наголосив на тому, що сьогодні пріоритети діяльності ФГТУ певною мірою змістилися з культурної сфери в соціальну, позаяк організація змушена дбати про матеріальне становище греків, які опинилися у зоні проведення Операції об'єднаних сил та на лінії розмежування. Зрештою, В. Єфременко констатував: «Час роботи ФГТУ по зростаючій минув. Зараз важливо не допустити стагнації і згорання роботи ФГТУ» і, що це є «відображенням труднощів нашого життя, загального розчарування і стагнації українського суспільства» (Єфременко, 2019, с. 3–4). Отже, у цій невеличкій публікації дуже чітко схарактеризовано сьогоденний стан розвитку та проблеми ФГТУ, що спонукає до їхнього більш докладно-

го вивчення. Важливим є те, що цей аналіз здійснений саме представником грецької спільноти і являє собою, так би мовити, погляд із середини.

У цьому контексті не можна обійти увагою й матеріали, датовані 2018-2019 рр., які періодично з'являлися на сайті Спілки «Київське міське товариство греків імені Костянтина Іпсіланти» за авторством його голови М. Корецького. Він неодноразово висловлював свої зауваження щодо діяльності ФГТУ й закликав до корегування її основних засад. Хоча очолюване Корецьким товариство не є учасником ФГТУ, однак його думка є важливою, позаяк відображує позицію представників грецької спільноти України. Отже, однією з головних проблем національно-культурного руху грецької спільноти України він вбачає у тому, що ФГТУ, яка покликана репрезентувати її інтереси, «вже багато років... є Федерацією Маріуполя, або Донецької області» (Корецький, Звернення до греків Києва). В цьому зв'язку він зазначає, що членів товариства з інших областей України не включають у державні програми відпочинку дітей і людей старшого віку. М. Корецький наголосив й на необхідності переформатування ідеологічної складової діяльності ФГТУ. Йдеться про виховання у грецькому етнічному середовищі почуття патріотизму, насамперед, до незалежної України.

Своєю чергою ФГТУ не залишила без відповідей критику Корецького, які неодноразово оприлюднювала на шпальтах газети «Эллины Украины». Їхній зміст зводиться до того, що всі його заяви є інформаційною дискредитацією ФГТУ: «У своїх зверненнях він паплюжить діяльність ФГТУ, її лідерів та активістів грецького руху. Тим самим не лише створює конфліктну ситуацію, а вносить розбрат серед представників грецької діаспори та знецінює діяльність та авторитет грецьких товариств України» (Звернення Ради Федерації).

У продовження висвітлення діяльності ФГТУ не можна обійти увагою питання джерел фінансування цієї організації. На сайті ФГТУ зазначено, що її друзями є «Фонд Бумбураса» і Грецький фонд культури. Дійсно, ці структури беруть активну участь насамперед шляхом надання фінансової підтримки в просуванні громадських ініціатив ФГТУ. Крім того, їхній реалізації допомагає Фонд «Анастасіос Г. Левендіс», який, зокрема, виплачує стипендії переможцям Всеукраїнської учнівської олімпіади з новогрецької мови, історії, культури Греції та греків України, фінансує літній відпочинок українських школярів (разом з Міністерством освіти і культури Республіки Кіпр) (Трофименко, 2018, с. 266). Ще одним незмінним партнером цієї організації та її фінансовим донором уже багато років поспіль є Рада греків зарубіжжя (Συμβούλιο Αλόβημων Ελληνισμοῦ, далі – ΣΑΕ).

Бачиться доцільним окремо перелічити й інші зарубіжні інституції, що вже тривалий час є незмінними партнерами ФГТУ. В числі перших співробітництво було налагоджено з Міністерством закордонних справ Грецької Республіки й підпорядкованій цьому відомству Радою греків зарубіжжя, Міністерством освіти і релігії, культури і спорту Грецької Республіки і під-

відомчим йому Грецьким фондом культури, Посольством України у Грецькій Республіці, рядом грецьких периферій, муніципалітетів та ін. Тісне партнерство поєднувало ФГТУ з Центром дослідження і розвитку грецької культури країн Причорномор'я «Маврі Таласса» (м. Салоніки) впродовж всього періоду його функціонування (1996-2011 рр.). З метою реалізації освітянських проєктів була налагоджена взаємодія з грецькими вишами – Афіньським національним університетом Каподістрії, Іонічним університетом (о. Керкіра), Янінським університетом, університетом Аристотеля (м. Салоніки), Фракійським університетом Демокрита (м. Комотіні) тощо. ФГТУ також активно співпрацює з кіпрськими державними й громадськими установами – Міністерством закордонних справ Республіки Кіпр, Міністерством освіти і культури Республіки Кіпр, Кіпрським університетом тощо.

Окремого розгляду потребує такий напрямок діяльності ФГТУ як соціальна підтримка найбільш незахищених верств із середовища українських греків, що здійснюється за допомогою вітчизняних та грецьких урядових й громадських інституцій. Саме благодійна діяльність організації набула особливої актуальності від початку російсько-українського збройного конфлікту на Сході України. Слід зауважити, що в результаті бойових дій найбільш постраждали такі місця компактного проживання українських греків: Бугас, Гранітне, Маріуполь, Роздольне, Сартана, Старогнатівка, Стила, Чермалик (Піскіжова, 2021, с. 138). В одному зі своїх інтерв'ю, на питання, чи допомагає ФГТУ виключно потерпілим грекам, О. Проценко-Пічаджі відповіла: «В жодному разі. Лихо прийшло у наш спільний дім, тому допомогу ми відправляємо тим, хто її потребує» (Піскіжова, 2021, с. 138).

Уже у жовтні 2014 р. на базі Культурного центру ФГТУ почав свою роботу Центр підтримки грецьких громад, який було створено з метою моніторингу ситуації в місцях компактного проживання українських греків й надання своєчасної допомоги всім нужденним (Піскіжова, 2021, с. 139). Влітку 2016 р. Міжнародний фонд «Відродження» і «Фонд Бумбураса» підтримали проєкт ФГТУ «Щаслива дитина – майбутнє нації» з оздоровлення та психологічної реабілітації дітей м. Маріуполя та навколишніх грецьких сіл й, відповідно, профінансували оздоровлення 300 дітей в дитячому таборі «Брусіно» (Піскіжова, 2021, с. 139). Завдячуючи сприянню ФГТУ мешканці с. Старогнатівка Волноваського району Донецької області, зокрема особи, які постраждали в результаті бойових дій, а також інваліди першої і другої групи, лежачі хворі і малозабезпечені, отримали гуманітарну допомогу: вугілля, будматеріали (для відновлення будинків, пошкоджених в результаті обстрілів), одяг, взуття, засоби гігієни та ін. (Тумма, 2019, с. 9).

Висновки. Отже, вже понад 25 років ФГТУ є провідною громадською інституцією й лідером національно-культурного руху грецької спільноти незалежної України та згуртовує її представників навколо ідеї збереження й примноження культурних надбань грецького народу. На сьогоднішній

день ця організація об'єднує переважну більшість грецьких національно-культурних товариств – понад 90 організацій. В цьому контексті примітним є те, що нині жодне грецьке національно-культурне товариство анексованої Російською Федерацією 2014 р. Автономної Республіки Крим не є суб'єктом ФГТУ.

Визначено, що головним фінансовим донором діяльності ФГТУ є Грецька Республіка. Однак ці грошові надходження суттєво зменшилися в зв'язку з економічною кризою, що охопила цю країну 2009 р. й триває дотепер. Саме нестача коштів є головною проблемою сьогодення цієї організації, оскільки перешкоджає розгортанню її діяльності і в цілому гальмує розвиток національно-культурного руху вітчизняної грецької спільноти. На цьому тлі безпосередня участь незалежної України в процесі матеріального забезпечення діяльності ФГТУ, особливо в порівнянні з коштами, що надходять від урядових та громадських структур Грецької Республіки, бачиться незначною.

Незважаючи на наявність концептуальних протиріч стосовно подальшого розвитку національно-культурного руху грецької спільноти України, що в сьогоденні мають місце між окремими його лідерами, керівництву ФГТУ все ж вдається консолідувати своїх членів навколо проголошених статутом цієї організації мети та завдань. З нагоди 25-річчя ФГТУ Посол Греції в Україні Васіліос Борновас зауважив: «Греція пишається ФГТУ, яка є надзвичайно важливим містком між нашими двома братніми народами» (Борновас, 2020, с. 2).

Можна спрогнозувати посилення наукового інтересу до вивчення проблематики сучасної історії грецької спільноти незалежної України, зважаючи на недостатній ступінь її розробки та сьогодишню невизначеність становища частини її представників, адже з 2014 р. значна кількість місць компактного проживання українських греків перебуває в зоні ООС та на лінії розмежування, в анексованій Російською Федерацією Автономній Республіці Крим тощо.

Список використаних джерел і літератури:

Балабанов, К. В. & Пахоменко, С. П. (2006). *Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.*: монографія. Маріуполь, 260 с.

Балджи, А. (2008). Открыт памятник митрополиту Игнатию. *Приазовский рабочий*, 139, 1.

Балджи, А. (2014). И воскресла без вести пропавшая. *Приазовский рабочий*, 59, 7.

Борновас, В. (2020). Привітання Посла Греції в Україні пана Васіліоса Борноваса з нагоди 25-річчя з дня заснування Федерації грецьких товариств України. *Елліни України*, 4 (274), 2.

Георгиев, И. (2018). 20 лет «Олимпиадосу». *Елліни України*, 3 (250), 4.

Грецькі товариства. URL: <https://uagreeks.com/greeksocieties> (дата звернення: 07.05.2021).

- Деменева, Н.** (1999). В добрый путь молодые! *Эллины Украины*, 7 (26), 2.
- Ермишина, Л.** (2015). Памятник митрополиту Игнатию спасен от разрушения. *Приазовский рабочий*, 154, 3.
- Ефременко, В.** (2019). ФГОУ: Что в перспективе? *Эллины Украины*, 5 (263), 3–4.
- Звернення Ради Федерації грецьких товариств України до греків, членів грецьких товариств та національно-культурних об'єднань України. (2018). *Эллины Украины*, 8 (255), 3.
- Корецький, М. Х.** Звернення до греків Києва щодо ситуації в Федерації грецьких товариств України. URL: www.greekkiev.com.ua/news/zvierniennia-do-ghriekiv-kiieva-shchodo... (дата звернення: 10.05.2021).
- Корецький, М. Х. & Проценко-Пічаджі, О. І.** Відкритий лист до греків-еллінів України, греків Греції і усього світу, до усіх небайдужих до долі унікальної історичної пам'ятки – будинку-садиби князя Костянтина Іпсиланті в Києві. URL: www.greekkiev.com.ua/news/vidkritii-list-do-ghriekiv-ielliniv-ukraini-... (дата звернення: 07.05.2021).
- Коссе, Н. С.** (ред. и сост.). (2012). *История Федерации греческих обществ Украины: время, события, люди*. Историческое информационно-справочное издание. Мариуполь: Новый мир, 360 с.
- Панков, А.** (2010). В Урзуфе на день Илии состоялись кресный ход и спортивный праздник. *Приазовский рабочий*, 115, 3.
- Панков, А.** (2019). Прошлое живет на улицах города. *Приазовский рабочий*, 59, 2.
- Папу, И.** (2019). Дан старт «Эллиниаде – 2019». *Эллины Украины*, 2 (260), 16.
- Піскіжова, В. В.** (2006). *Національно-культурне життя етнічних греків України (1991 – 2005 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 174 с.
- Піскіжова, В. В.** (2021). Благодійна діяльність Федерації грецьких товариств України. *Study of modern problems of civilization: abstracts of XXII International Scientific and Practical Conference* (с. 138–142). Лондон.
- Помазан, В.** Наша газета серед переможців конкурсу «Українська мова – мова єднання». URL: <https://uagreeks.com/archives/2841> (дата звернення: 23.04.2021).
- Помазан, В.** У Маріуполі проходять Дні грецької культури. URL: <https://uagreeks.com/archives/6198> (дата звернення: 23.04.2021).
- Помазан, В.** Увага! Шановна грецька молодь України та філелліни! URL: <https://uagreeks.com/archives/6213> (дата звернення: 07.05.2021).
- Пономарьова, І. С.** (2004). Аналіз особливостей мовної ситуації при вивченні етнічної історії греків-румеїв Приазов'я. *Етнічна історія народів Європи*, (17), 39–46.
- Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ПА ФГТУ).
- Проценко-Пічаджі, А. И.** Очерки истории и культуры греков Украины: от античности до наших дней. URL: <https://refdb.ru/look/2803470-pall> (дата звернення: 23.04.2021).
- Проценко-Пічаджі, О.** (2019). Я сердце відкриваю доброти. *Эллины Украины*, 6 (264), 4.
- Слющинський, Б. В. & Іванов, П. М.** (2013). Мультикультура в Україні: специфіка українського Приазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія*, (6), 120–129.
- Трофименко, М. В.** (2018). Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» як інститут публічної дипломатії Республіки Кіпр. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія*, (21), 260–269.
- Тумма, З.** (2019). ФГОУ – наша підтримка и опора. *Эллины Украины*, 5 (263), 9.

У МДУ пройшла XVII Всеукраїнська студентська олімпіада з новогрецької мови та літератури. (2019). *Еллини України*, 4 (262), 2.

Федерация греческих обществ Украины. (2000). Б.м., 92 с.

Хрісулакіс, І. (2019). Привітання Генерального Секретаря у справах греків зарубіжжя п. Іоанніса Хрісулакіса з нагоди Всеукраїнського Фестивалю грецької культури «Мега Йорги», 14 вересня 2019 р. *Еллини України*, 9 (267), 1.

Якубова, Л. Д. (2010). Національні меншини України. *Енциклопедія історії України*, (7). Київ: Наукова думка, 331–344.

References:

Balabanov, K. V. & Pakhomenko, S. P. (2006). *Natsional'no-kul'turne ta hromads'ke zhyttia hrekiv Ukrainy u druhij polovyni XX – na pochatku XXI st.* [National, cultural and social life of the Greeks of Ukraine in the second half of the XX – early XXI century]. Mariupol', 260 p. [in Ukrainian].

Baldzhi, A. (2008). Otkryt pamyatnik mitropolitu Ignatiyu [A monument to Metropolitan Ignatius has been unveiled]. *Priazovskij rabochij*, 139, 1. [in Russian].

Baldzhi, A. (2014). I voskresla bez vesti propavshaya [And the missing one has been resurrected]. *Priazovskij rabochij*, 59, 7. [in Russian].

Bornovas, V. (2020). Pryvitannia Posla Hretsii v Ukraini pana Vasiliosa Bornovasa z nahody 25-richchia z dnia zasnuvannia Federatsii hrets'kykh tovarystv Ukrainy [Congratulations of the Ambassador of Greece to Ukraine Mr. Vasilios Bornovas on the occasion of the 25th anniversary of the Federation of Greek Societies of Ukraine]. *Ellyny Ukrainy*, 4 (274), 2. [in Ukrainian].

Heorhyev, Y. (2018). 20 let «Olympyakosu» [20-year anniversary of “Olympiacos”]. *Ehlliny Ukrainy*, 3 (250), 4. [in Russian].

Hrets'ki tovarystva [Greek societies]. Retrieved from <https://uagreeks.com/greeksocieties> [in Ukrainian].

Demeneva, N. (1999). V dobryj put', molodye! [Good luck, young people!]. *Ehlliny Ukrainy*, 7 (26), 2. [in Russian].

Ermishina, L. (2015). Pamyatnik mitropolitu Ignatiyu spasen ot razrusheniya [The monument to Metropolitan Ignatius is saved from destruction]. *Priazovskij rabochij*, 154, 3. [in Russian].

Efremenko, V. (2019). FHOУ: Chto v perspektive? [FGOU:What's in the future?]. *Ehlliny Ukrainy*, 5 (263), 3–4. [in Russian].

Zvernennia Rady Federatsii hrets'kykh tovarystv Ukrainy do hrekiv, chleniv hrets'kykh tovarystv ta natsional'no-kul'turnykh ob'iednan' Ukrainy [Address of the Council of the Federation of Greek Societies of Ukraine to Greeks, members of Greek societies and national-cultural associations of Ukraine]. (2018). *Ellyny Ukrainy*, 8 (255), 3. [in Ukrainian].

Korets'kyj, M. Kh. Zvernennia do hrekiv Kyieva schodo sytuatsii v Federatsii hrets'kykh tovarystv Ukrainy [Address to the Greeks of Kyiv on the situation in the Federation of Greek Societies of Ukraine]. Retrieved from www.greekkiev.com.ua/news/zvierniennia-doghriekiv-kiieva-shchodo... [in Ukrainian].

Korets'kyj, M. Kh. & Protsenko-Pichadzhi, O. I. Vidkrytyj lyst do hrekiv-elliniv Ukrainy, hrekiv Hretsii i usoho svitu, do usikh nebjaduzhykh do doli unikal'noi istorychnoi pam'iatky – budynku-sadyby kniazia Kostiantyna Ipsilanti v Kyievi [An open letter to the

Greeks of Ukraine, the Greeks of Greece and the whole world, to all who are not indifferent to the fate of a unique historical monument – the house-manor of Prince Constantine Ypsilanti in Kyiv]. Retrieved from www.greekkiev.com.ua/news/vidkritii-list-do-ghriekiv-ielliniv-ukraini-... [in Ukrainian].

Kosse, N. S. (red. i sost.). (2012). *Istoriya Federacii grecheskikh obshchestv Ukrainy: vremya, sobyitiya, lyudi* [History of the Federation of Greek Societies of Ukraine: time, events, people]. Istoricheskoe informacionno-spravocnoe izdanie. Mariupol': Novyj mir, 360 p. [in Russian].

Pankov, A. (2010). V Urzufe na den' Ilii sostoyalis' kresnyj khod i sportivnyj prazdnik [A religious procession and a sports festival takes place in Urzuf on the day of Elijah]. *Priazovskij rabochij*, 115, 3. [in Russian].

Pankov, A. (2019). Proshloe zhivet na ulicakh goroda [The past lives on the streets of the city]. *Priazovskij rabochij*, 59, 2. [in Russian].

Papu, I. (2019). Dan start «Ehlliniade – 2019» [The start day of “Elliniade – 2019”]. *Ehlliny Ukrainy*, 2 (260), 16. [in Russian].

Piskizhova, V. V. (2006). *Natsional'no-kul'turne zhyttia etnichnykh hrekiv Ukrainy (1991 – 2005 rr.)* [National and cultural life of ethnic Greeks of Ukraine (1991 – 2005)]. (Candidate's thesis). Kyiv, 174 p. [in Ukrainian].

Piskizhova, V. V. (2021). Blahodijna diial'nist' Federatsii hrets'kykh tovarystv Ukrainy [The charitable activity of the Federation of Greek Societies of Ukraine]. *Study of modern problems of civilization* (pp. 138–142). London. [in Ukrainian].

Pomazan, V. Nasha hazeta sered peremozhtsiv konkursu «Ukrains'ka mova – mova iednannia» [Our newspaper is among the winners of the contest “The Ukrainian language – the language of unity”]. Retrieved from <https://uagreeks.com/archives/2841> [in Ukrainian].

Pomazan, V. U Mariupoli prokhodiat' Dni hrets'koi kul'tury [Days of Greek culture are held in Mariupol]. Retrieved from <https://uagreeks.com/archives/6198> [in Ukrainian].

Pomazan, V. Uvaha! Shanovna hrets'ka molod' Ukrainy ta filelliny! [Attention! Dear Greek youth of Ukraine and the philhellenes!]. Retrieved from <https://uagreeks.com/archives/6213> [in Ukrainian].

Ponomar'ova, I. S. (2004). Analiz osoblyvostej movnoi sytuatsii pry vyvchenni etnichnoi istorii hrekiv-rumeiv Pryazov'ia [Analysis of the peculiarities of the language situation in the study of the ethnic history of the Greek-Rumeians of the Azov region]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (17), 39–46. [in Ukrainian].

Potochnyj arkhiv Federatsii hrets'kykh tovarystv Ukrainy (PA FHTU) [Current archive of the Federation of Greek Societies of Ukraine].

Procenko-Pichadzi, O. I. Ocherki istorii i kul'tury grekov Ukrainy: ot antichnosti do nashikh dnei [Essays on the history and culture of the Greeks of Ukraine: from antiquity to the present day]. Retrieved from <https://refdb.ru/look-2803470-pall> [in Russian].

Protsenko-Pichadzi, O. (2019). Ya sertse vidkryvaiu dobroti [I open my heart to kindness]. *Ellyny Ukrainy*, 6 (264), 4. [in Ukrainian].

Sluschyn'skyj B. V. & Ivanov P. M. (2013). Mul'tykul'tura v Ukraini: spetsyfika ukrains'koho Pryazov'ia [Multiculture in Ukraine: the peculiarities of the Ukrainian Azov region]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Serii: filosofii, kul'turolohiia, sotsioloheii*, (6), 120–129. [in Ukrainian].

Trofymenko, M. V. (2018). Fond «Anastasios H. Levendis» iak instytut publichnoi diplomatii Respubliky Kypri [Anastasios G. Levendis Foundation as an Institute of Public

Diplomacy of the Republic of Cyprus]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriia: Istorii, politolohiia*, (21), 260–269. [in Ukrainian].

Tumma, Z. (2019). FGOU – nasha podderzhka i opora [FGOU – our support and reliance]. *Ehlliny Ukrainy*, 5 (263), 9. [in Russian].

U MDU projshla XVII Vseukrains'ka students'ka olimpiada z novohrets'koi movy ta literatury [The 17th All-Ukrainian Student Olympiad in Modern Greek Language and Literature was held at MSU]. (2019). *Ellyny Ukrayny*, 4 (262), 2. [in Ukrainian].

Federaciya grecheskikh obshchestv Ukrainy [The Federation of Greek Societies of Ukraine]. (2000). B.m., 92 p. [in Russian].

Khrisulakis, I. (2019). Pryvitannia Heneral'noho Sekretaria u spravakh hrekiv zarubizhzhia p. Ioannisa Khrisulakisa z nahody Vseukrains'koho Festyvaliu hrets'koi kul'tury «Mega Jorty», 14 veresnia 2019 r. [Congratulations of the Secretary General for Greeks Abroad Mr. Ioannis Khrisulakis on the occasion of the All-Ukrainian Festival of Greek Culture “Mega Yorta”, September 14, 2019]. *Ellyny Ukrayny*, 9 (267), 1. [in Ukrainian].

Yakubova, L. D. (2010). Natsional'ni menshyny Ukrainy [National minorities of Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (7). Kyiv: Naukova dumka, 331–334. [in Ukrainian].

Отримано: 22.11.2021

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.275–280

КОМАРНИЦЬКИЙ Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kob-1974@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Researcher ID ABC-6699-2020

KOMARNITSKYI Oleksandr – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (kob-1974@ukr.net)

УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ В ПОСТІМПЕРСЬКУ ДОБУ (1917-1939) / НАН УКРАЇНА, ІН-Т ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. КИЇВ: АКАДЕМПЕРІОДИКА, 2021. 620 с., 124 с. іл. – (УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ)

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в житті українського народу впродовж останніх 30 років, зокрема, здобуття Україною незалежності, процеси демократизації громадського життя, відродження національної культури призвели до посилення в суспільстві інтересу до історії, відкрили сприятливі можливості для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення досвіду державотворення.

У цьому відношенні період Української революції 1917-1921 рр. особливо благодатний. Він значною мірою визначив подальшу долю українського народу. Українська революція, незважаючи на те, що так і не досягла своєї головної мети – утвердження державної незалежності України, прискорила перетворення українського етносу на модерну політичну націю. Революційні події 1917-1921 рр. й сьогодні привертають увагу державних діячів, політиків, науковців, усіх небайдужих до національної минувшини, своєю складністю, динамізмом та драматизмом перебігу подій, досвідом здобутків і помилок державотворення.

З проголошенням державної незалежності України для істориків відкрилися нові перспективи у вивченні трагічних для українського народу

1920-1930-х рр. Цей період є доволі неоднозначним. З одного боку, очевидними є досягнення в індустріалізації народного господарства, у галузі науки і культури. Водночас, маємо пам'ятати, яку ціну заплатили українці за соціально-економічні і культурні перетворення: це і масові знищення корінного українського населення з ознаками етнічної чистки через голодомори 1921-1923 і 1932-1933 рр., це і політичні репресії, це і насильницька суцільна колективізація, тотальна атеїзація населення тощо.

Проблематика Української революції, міжвоєнних десятиліть стала предметом дослідження низки публікацій. Особливе місце тут посідає ґрунтовне колективне видання «Україна й українці в постімперську добу (1917-1939)», яке вийшло влітку 2021 року. Авторами книги стали співробітники Інституту історії України НАН України: завідувач відділу історії України 20-30-х рр. XX ст., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Л. Якубова; головний науковий співробітник цього ж відділу, доктор історичних наук, професор С. Кульчицький; головний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917-1921 рр.), доктор історичних наук, професор Р. Пиріг; старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. XX ст., кандидат історичних наук Г. Єфіменко; науковий співробітник відділу історії Української революції (1917-1921 рр.), кандидат історичних наук В. Скальський.

У вступному слові автори окреслили специфічні риси української історії XX ст. Вони вважають, що «за масштабами й наслідками соціальних, політичних і культурних катаклізмів, численних пластів травматичного досвіду буття кількох поколінь українців, доволі складно віднайти співмірні компаративні паралелі на обширах європейської та світової історії». Зазначене стало підставою для них запропонувати концепцію українського «довгого» XX ст., що можна трактувати як новаторство в сучасній історичній науці. Авторі виокремлюють у XX ст. три просторово-хронологічні сегменти: постімперська доба (1917-1939 рр.); епоха протистояння світових систем (1939-1990 рр.); сучасна доба, чи епоха посттоталітарного / постколоніального транзиту (1991-2019 рр.). Кожному з цих періодів присвячено окрему книгу, які ввійшли до серії «Україна. Нариси історії». Як уже зазначалося у цій рецензії мова піде про першу книгу.

Рецензоване видання структурно складається із 20 розділів. Перші 10 розділів хронологічно охоплюють події Української революції 1917-1921 рр. У першому з них вчені розглянули низку теоретико-методологічних проблем вивчення окресленого революційного періоду. Вони вважають, що Перша світова війна справила визначальний вплив на все XX ст. і стала потужним каталізатором революціонування. Однією із жертв «геополітичного цунамі» стала царська Росія, влада в якій перейшла до «скроєного за європейським зразком» Тимчасового уряду. Значну увагу у розділі приділено захопленню влади більшовиками, для яких влада була потрібна, щоб «скориставшись нею як фігуральною архімедовою підоймою, перевернути світ,

змінивши назавжди еволюційний хід історії». Амбіціями Леніна і його соратників були пролетарська революція у світовому масштабі. Автори розглядають Українську революцію не лише як процес змін політичних режимів, а, насамперед, як трансформацію суспільної свідомості. Саме у цей час відбулися якісні у самосвідомості та національній ідентичності українців. Приділяється увага верхній межі революції. Окрім загальновідомих дат – 1920 і 1921 рр., пропонується ще одна – 1923 рік. На думку авторів, Р. Пирога, В. Скальського, Л. Якубової, цю дату за формально-юридичним підходом теж можна вважати закінченням революційних подій. Того року було ухвалено рішення Ради послів держав Антанти щодо східних кордонів Польщі, відповідно до якого Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі.

У другому розділі показано розвій українського національно-визвольного руху у березні-листопаді 1917 р. Зазначається, що події Лютневої революції активізували боротьбу за задоволення власних інтересів колишніх окраїнних народів імперії, зокрема українців. Автор розділу В. Скальський охарактеризував перші кроки Української Центральної Ради на шляху до організації нового політичного ладу в Україні. Вчений знаходить сакральний підтекст у подіях, пов'язаних із проведенням Українського Національного конгресу у квітні 1917 р., який припав на великодній тиждень. Це дало підстави трактувати йому ці події як «Національний Великдень». Практично «Україна відроджувалася разом із Христом і природою». Йдеться також про вирішення земельного питання, активізацію українізації армії. У третьому розділі «УНР: важке державне усамостійнення» характеризується Третій та Четвертий Універсали, які юридично закріплювали політичні, економічні, соціальні та інші основи суспільного життя українців, розповідається про першу радянсько-українську війну, мирні переговори у Бересті та їх наслідки. Наступний розділ (автор – Р. Пиріг) присвячений Гетьманату Павла Скоропадського. Історик звернув увагу на політико-правові засади новоствореної гетьманської держави, показав позитивні і негативні наслідки реформаторського курсу, антагоністичні антигетьманські і антиокупантські настрої у суспільстві, вплив австро-німецької окупації на внутрішню політику гетьмана. Щодо останнього, то Руслан Якович переконаний, що цю ситуацію не можна назвати класичним окупаційним режимом, оскільки функціонували органи державної влади, місцевого самоврядування, здійснювалися дипломатичні відносини. На його думку, «окупація та взаємодія окупаційних сил з органами влади й управління молодого суб'єкта міжнародних відносин набули гібридного характеру».

У п'ятому розділі розповідається про боротьбу української влади за збереження державності у добу Директорії УНР. Р. Пиріг і В. Скальський вказують, що провідні українські політичні сили не спромоглися виробити чітку і зрозумілу стратегію державотворення. Державно-політична модель УНР була у стані інституційної невизначеності, яка породжувала конфлікти у ви-

щих владних ешелонах, перманентні зміни урядів і спроби державних переворотів. Звертається увага і на те, що серед політичної еліти не було спільного розуміння зовнішньополітичної орієнтації, а також на такий руйнівний негативний суспільний феномен як отаманщина, яка збочувала революційний потенціал українського народу, підживляла підвалини державності, ослаблювала, активізувала регіональний сепаратизм, породила жорстокі погроми єврейства. Історики розповідають також про польсько-український союз Пілсудського-Петлюри, радянсько-польську війну 1920 р., укладення Ризького мирного договору, Другий Зимовий похід. У шостому розділі подано основні віхи історії Західноукраїнської республіки, яка нині розглядається істориками як органічна складова загальноукраїнського революційного процесу, однак з низкою специфічних атрибутів, породжених тривалим перебуванням краю у складі Австро-Угорської імперії.

У сьомому розділі Г. Єфіменко аналізує три спроби більшовиків утвердитися в Україні і створити тут радянські держави. Автор переконує, що більшовицьке керівництво не бачило місця для української державності, однак, зважаючи на потужний національно-визвольний рух, змушене було реагувати на це і при загрозі поразки змінювати свою політику щодо України. Перша спроба була пов'язана із створенням Донецько-Криворізької республіки, яка згодом стала складовою радянської України. Крім цього, на території України функціонували ще декілька радянських об'єднань, які не підпорядковувалися радянській УНР. Друга спроба пов'язана із появою УСРР у січні 1919 р., третя – із відновленням більшовицької влади в Україні у грудні того ж року. Г. Єфіменко не погоджується із тезою про поразку української державності у 1920 р. На його думку, «станом на кінець 1920 р. Україна (хоч і радянська) утвердила у світі свою назву, встановила кордони, зберегла і почала розвивати свою мову і культуру. Всі ці здобутки було визнано і затверджено у відповідних офіційних актах Росією, яка в дореволюційний період чинила цьому найзатятіший спротив». У восьмому розділі систематизовано історію Криму в період революції і громадянської війни 1917-1920 рр. Упродовж цього періоду багатонаціональне населення краю пережило восьмиразову зміну політичних режимів. У дев'ятому розділі прослідковано формування російсько-українського кордону. У десятому розділі показано місце Південно-Східної України у національно-визвольних змаганнях.

Наступні 10 розділів покликані показати становище українців у 1920-1930-х рр. В розділі 11 йдеться про шлях радянської України від «договірної федерації» до СРСР. Автор розділу (Г. Єфіменко) зазначає, що у 1920-1921 рр. українське керівництво намагалося відстоювати державну суб'єктність і рівноправність з РСФРР. Звісно, для Кремля така постановка питання була неприйнятною й українські ініціативи ігнорувалися. Історик наголошує на позитивному впливі непу на становище України. Процеси в економічній царині дійсно інституційно були успішними. На його думку, вда-

лося здійснити низку організаційних кроків, «спрямованих на формування цілісного бачення економічних інтересів республіки та відстоювання їх перед Кремлем». З початком 1922 року загострився конфлікт між українською і російською сторонами. Останні вважали, що українці далеко зайшли у законодавчому забезпеченні свої суб'єктивності. Після оприлюднення проекту союзного договору і під час його доопрацювання Кремль змушений був реагувати на українські ініціативи і навіть задовольняти їх. У дванадцятому розділі Геннадій Григорович показав зміни в кордонах УСРР/УРСР з Польщею та Російською Федерацією, проаналізував експерименти з адміністративно-територіальним поділом упродовж міжвоєнних десятиліть. Особливо зупинився на позиції Кремля щодо створення Молдавської АСРР, за якою відповідно до Конституції УСРР визнавалося право виходу зі складу радянської України.

У тринадцятому розділі С. Кульчицький охарактеризував становлення компартійно-державного апарату загалом у СРСР і Україні зокрема, показав взаємовідносини Центру з «українською периферією». Зверталася увага на те що, що Москва не наважувалася віддати керівництво найбільшою національною партійною організацією українцю. Історик також показав діяльність органів державної безпеки (ВУНК, ДПУ, НКВС), які були головним провідником політики, спрямованої на придушення, зокрема засобами терору, будь-якого політичного режиму. З'ясовано місце профспілок у компартійній владній системі. Вони мали впливати на маси і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу. Подібні функції виконували і комнезами, які також були дієвим елементом у системі влади. З їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом розкуркулення, викачував зерно із селян. У наступному, чотирнадцятому розділі, Станіслав Владиславович розповідає про запровадження політики непу, у ході якого держава запозичувала властиві для ринкової економіки методи і форми господарювання. Значну частину розділу присвячено голоду 1921-1923 рр., який, на думку вченого, спричинило те, що «природний катаклізм нашарувався на економічний колапс, спричинений політикою комуністичного штурму в попередні роки». Фактично вперше в Україні було запроваджено такий інструмент державної політики як масовий терор голодом. Виявилось, що голод ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Детально йдеться про таку складову радянської модернізації УСРР як індустріалізація, зокрема, визначалися джерела її фінансування, особливості ходу в Україні у роки першої і другої п'ятирічок. Показано більшовицькі перетворення на селі, починаючи від кооперативної організації у роки непу і до хлібозаготівель та суцільної колективізації наприкінці 20-х – у 30-ті рр., Голодомору 1931-1933 рр.

У п'ятнадцятому розділі Л. Якубова детально висвітлила становлення комуністичного тоталітарно-терористичного окупаційного режиму, зобра-

зила систему системного і систематичного масового державного насилля. Історик досить влучно визначила, що найважливішим наслідком Великого терору було знецінення людського життя, яке могло обірватися будь-якої миті під найбезглуздішим приводом. Не можна не погодитися із думкою Лариси Дмитрівни, що колективною жертвою більшовицького режиму стало саме суспільство: мобілізація на пошук віртуальних «ворогів» досягалася «інструментами дегуманізації соціального середовища, руйнування соціальних зв'язків, оскільки основою для єднання стали ненависть до ворога та енергія нищення». У наступному розділі вчена показує етнонаціональний поступ радянської України, зокрема, характеризує політику коренізації, трактуючи її як «дволикий Янус більшовицького інтернаціоналізму», визначає парадокси українізації. У сімнадцятому розділі Л. Якубова дає оцінку українському культуротворенню у контексті більшовицької ідеологічної монополії, а у вісімнадцятому – визначає наслідки діяльності більшовиків у сфері релігійного життя. У дев'ятнадцятому розділі С. Кульчицький і Л. Якубова аналізують політику Кремля у Криму, яка була багатовекторною і упродовж 20-х рр. чутливо і динамічно корегувалися відповідно до настроїв основних етнічних груп, насамперед етнічних громад. Власне така політика влади, на думку цих учених, пояснювалася не винятковим пієтетом до кримсько-татарського народу, а наміром перетворити Крим на «вікно на Схід» з метою насадження комунізму у середовищі азіатських народів. Заключний, двадцятий розділ, присвячений становищу українців у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини і Угорщини.

Загалом, рецензована книга заслуговує на велику увагу й матиме важливе значення для заповнення низки прогалин в історії України періоду 1917-1939 рр., яких у ній і досі ще чимало. Видання є ґрунтовним науковим дослідженням, яке є новаторським і вельми важливим з погляду отриманих результатів.

Насамкінець потрібно підкреслити, що книга має логічний і послідовний стиль викладу матеріалу і рекомендується науковцям, викладачам, учителям, молоді, студентам, усім, хто не байдужий до сьогодення і майбутнього України, її історичного минулого.

Отримано: 22.11.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.281–286

ХОПТЯР Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (khoptyar_uriy@ukr.net)

ORCID 0000-0001-5164-6395
Researcher ID I-4765-2020

КНОПТИАР Uriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archive and special historical and judicial disciplines department, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (khoptyar_uriy@ukr.net).

**БАЖЕНОВА С. Е. БАЖЕНОВ Л. В., ОЛІПЕР С. І. НА ПОГРАНИЧЧІ
КУЛЬТУР. КУЛЬТУРНЕ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ
ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ:
ВИДАВЕЦЬ ПП ЗВОЛЕЙКО Д. Г., 2020. 456 с.**

У 2020 р. вийшла друком ґрунтовна монографія професорів С. Баженової, Л. Баженова та кандидата історичних наук С. Оліпер, у якій досліджується проблема культурного і громадсько-політичного життя польського населення Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст. Тема дослідження актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Суспільно-політична криза в Україні після 2013 р. виявила прорахунки етнонаціональної політики в незалежній державі, невідповідність її діючим Європейській Хартії та світовим стандартам фундаментальних свобод людини. Тому формування державної політики з огляду на ставлення до національних меншин, у тому числі до польської, на забезпечення їм демократичного, рівноправного і комфортного життя в країні, є неодмінною умовою стабільного миру, подолання можливої економічної та політичної кризи, єднання України в цілому.

Об'єктно-предметною сферою монографії є пошук порозуміння, шляхів налагодження співробітництва між Україною і Польщею, який активно здійснювався в ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах втраченої обома народами свободи і державної незалежності. Тоді цю місію взяли на себе не тільки політики, ділові кола, духовенство, а в першу чергу інтелігенція, діячі українського національного відродження та польська національна меншина Правобережної України. Саме в колі творчої інтелігенції у 20-ті роки ХІХ ст. останньої громади народилася унікальна за своїм місцем і значенням «українська школа» в польській літературі, яка існувала до початку ХХ ст. і зберігає свої традиції на порозі ХХІ ст. Феномен цієї школи полягає в тому,

що вона, об'єднавши польських літераторів за спільними інтересами, вперше визнала для польського суспільства загалом наявність України, українського народу як нації, що має право на суверенність, зображувала соціальну дійсність у її контрастах і протиріччях, а також життя простих людей, їх внутрішній світ, стала активно цікавитися історією та культурою України й популяризувати її.

Композиційно монографічне дослідження на тему «На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.», проведене авторами впродовж тривалого часу, складається з вступу, шести розділів із їх структуруваннями на 17 підрозділів, висновків до кожного розділу, прикінцевих висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі дослідники здійснили доволі ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, детально охарактеризували можливості джерельного комплексу, фахово визначили теоретико-методологічні засади монографії (стан наукової розробленості теми, характеристика джерельної бази, концептуально-методологічні засади дослідження та інше); виділили основні етапи культурного і громадсько-політичного життя польської національної меншини Правобережної України у XIX – на початку XX ст.; охарактеризували демографічну ситуацію та соціально-економічне становище польської меншини; дослідили формування, становлення та етапи діяльності в Правобережній Україні «української школи» в польській літературі від 20-х рр. XIX ст. до 1914 р.; систематизували і висвітлили участь науковців та краєзнавців польської громади Київщини, Волині та Поділля в регіональних українознавчих дослідженнях; з'ясували процеси формування і діяльності польських громадсько-політичних і культурно-просвітницьких товариств, земляцтв, об'єднань; проаналізували вплив культурного і громадсько-політичного життя на розвиток українсько-польських відносин на початку XX ст.; розглянули участь поляків у революційних подіях 1905-1907 рр. в Україні; проаналізували роль польської періодики 1905-1914 рр., що видавалася в Правобережній Україні, в суспільно-політичному і культурному житті регіону; узагальнили розвиток польської політичної конспірації напередодні Першої світової війни; показали участь поляків у діяльності політичних партій у Правобережній Україні.

У монографії узагальнено і проаналізовано значний масив історичних видань з означеного питання, число яких сягає близько 1530 позицій! Автори критично переосмислили вказаний масив праць українських та зарубіжних авторів першої половини XIX – початку ХХІ ст., виокремивши чотири етапи. В численному доробку дослідників, які досліджували проблему, акцент зроблено на роботи відомого польського письменника, історика та краєзнавця другої половини XIX ст. Ю. Ролле й інших учених таких як Д. Антонюк, Г. Бабінський, Л. Баженов, С. Баженова, М. Батюшков, О. Білобровець, Д. Бовуа, Б. Бойко, Ю. Бортошевич, К. Бужинський, О. Буравсь-

кий, А. Буценко, В. Вакар, В. Вержейський, С. Гаврилюк, С. Гальчак, М. Гаухман, Я. Гіжицький, А. Глинський, Л. Горизонтов, Р. Горошкевич, Г. Грабович, Б. Гудь, І. Гуржій, В. Гурський, А. Даровський-Верига, Н. Дейвіс, Р. Дзвонковський, М. Демченко, П. Ебергард, Т. Епштейн, Г. Жеберек, В. Жижин, С. Жилюк, І. Заборовський, Е. Зваричук, О. Калакура, П. Калениченко, Б. Кандидович, С. Кеневич, Н. Кареев, Я. Ковальчук, С. Козак, С. Колабінський, В. Колесник, Ю. Корнецький, С. Кошутський, М. Крикун, В. Кубійович, М. Лещенко, І. Лісевич, Ф. Лось, З. Лукавський, П. Магочій, В. Малій, К. Мацузато, В. Надольська, Ч. Нейман, В. Ногаєвський, В. Павлюк, О. Пажимський, В. Плоскевич, Л. Погодін, В. Подолян, Д. Пойда, О. Поліщук, Н. Полонська-Василенко, В. Потоцький, В. Прокопчук, В. Прус, А. Прусевич, К. Пулаский, Н. Пухлова, П. Олешко, Ф. Равіта-Гавронський, О. Рафальський, О. Реєнт, В. Рекрут, С. Рудницький, Е. Руліковський, Т. Руськевич, Н. Сейко, В. Симоненко, М. Сімашкевич, Е. Старчевський, Я. Табіс, М. Теодорович, Б. Титлинов, Ф. Титов, Ф. Тих, А. Тихонов, Н. Урсу, М. Устржицький, С. Фалькович, Ю. Хитровська, З. Хоецького, А. Хоменко, Н. Черкаська, Н. Черлунчакевич, Є. Чернецький, І. Шевченко, В. Шульгін, М. Щепенський, Н. Щербак, Р. Юрковський, І. Ярмошин та інші. Аналіз праць зазначених авторів (їх внесок у досліджувану проблему є досить вагомим) дозволяє зробити висновок, що діяльність польської меншини Правобережної України потребує подальшого дослідження та узагальнення, залишається важливим завданням істориків.

Джерельна база дослідження охоплює значну кількість неопублікованих і опублікованих джерел, які зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках України, Польщі та Росії й умовно за їх характером можуть бути поділені за змістом на: архівні документи; археографічні видання; епістолярії; спогади, свідчення сучасників історичних подій; матеріали періодики. Використані джерела дали змогу авторам не лише детально окреслити сутність і спрямованість інституційних, соціально-економічних, громадсько-політичних і культурних процесів у житті та діяльності польської меншини Правобережної України XIX – початку XX ст., але й уточнити механізм, методи, реконструювати на мікроісторичному рівні внутрішні процеси, що відбувалися в її середині і те як вони позначилися на розвитку українсько-польських відносин. Основу джерельної бази роботи складають архівні матеріали, вагома частина яких вводиться авторами монографії до наукового обігу вперше. Це низка документів фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, державних архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Хмельницької областей, відділи рукописів центральних бібліотек України та Польщі.

Застосування сучасних ідейно-теоретичних та методологічних засад, різних принципів і методів наукового дослідження, а також методів спеціальних наукових дисциплін – політології, соціології, історії, історично-го краєзнавства, культурології, а також широке використання спеціально-

го понятійно-категоріального апарату надали можливість авторам уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечити наукову достовірність отриманих результатів, що містяться в монографії.

У другому розділі, ґрунтовно аналізуючи становлення «української школи» в польській літературі у 20-і – 40-і роки XIX ст., автори вичерпно розкривають заявлену проблематику. Зокрема, робиться висновок про те, що під впливом «української школи» в польській літературі визначилися напрямки україністики, українофільства в польському театрі, музиці, різних видах мистецтва, зріс значний дослідницький інтерес до минулого України з боку польської історичної науки. Саме у першій половині XIX ст. були видані перші фундаментальні збірники документів про Київське, Подільське, Брацлавське і Волинське воеводства, перші монографії з історії України, а на її Правобережжі польські краєзнавці стали домінувати в дослідженнях історії міст, містечок і сіл цього краю. Проте на відміну від «української школи» польські історики і краєзнавці-україністи не відзначалися радикальністю у висвітленні минувшини України, прагнули відстоювати пропольські погляди і події на її регіони як «східні креси».

У третьому розділі рецензованої монографії йдеться про розвиток польської освіти та культури у другій половині XIX – на початку XX ст. У ньому автори досить слушно зазначають, що політика русифікації українського, польського та інших етносів Правобережної України, яку проводила Російська імперія в середині XIX – на початку XX ст. призвела до того, що польська освіта, яка була ефективною і мала давні традиції, фактично була знищена, а російська школа, яка насильно впроваджувалася в регіоні, була чужою, як для українського, так і для польського населення. При цьому польська інтелігенція займалася широкою громадсько-культурною, науковою і просвітницькою діяльністю. Саме нею були створені просвітні, культурні і наукові товариства та осередки, які спрямовували свою роботу на розвиток краєзнавства, мистецтва, збагачення духовного життя Правобережжя. З середовища польської національної меншини цього регіону в другій половині XIX – на початку XX ст. вийшла плеяда подвижників науки і літератури (Ю. Ролле), композиторів і музикантів (В. Заремба, Т. Ганицький, В. Малишевський), художників (В. Буяльський, В. Лось, Ю. Коссак) та ін. В творах польських художників і музикантів знаходимо вияв поваги і любові до їх отчого краю – Київщини, Волині, Поділля... І саме це стало суттєвим підґрунтям українсько-польського порозуміння у другій половині XIX – початку XX ст. – роблять обґрунтований висновок автори дослідження.

Четвертий розділ монографії присвячений «українській школі» в польській літературі та українській історичній україністиці доби реалізму і позитивізму (50-ті рр. XIX – початку XX ст.). У ньому автори справедливо зауважують, що аналіз громадської діяльності й творчості представників

«української школи» на прикладі Л. Совінського засвідчує, що вони з початку 1860-х рр. перебували під впливом національно-культурного відродження й прагнули ознайомити з ним польське суспільство, видаючи для нього переклад «Кобзаря», поему «Гайдамаки» й інші українські твори. В свою чергу, український часопис «Київська старовина» у 80-90-ті рр. XIX ст. став постійно друкувати історичні повісті і оповідання польських авторів «української школи» і, таким чином, ознайомив українське суспільство з їх творчістю, особливо з української тематики. В такий спосіб відбулося обопільне ознайомлення з літературними досягненнями й проблемами, формувалося українсько-польське порозуміння між обома народами.

У п'ятому розділі дослідникам вдалося всебічно препарувати польську періодику та культурно-просвітницькі і громадсько-політичні товариства досліджуваного регіону наприкінці XIX – початку XX ст. В ході опрацювання значного масиву матеріалу дослідникам вдалося з'ясувати, що польська громада Правобережної України вперше за часів перебування у складі Російської імперії максимально використала завоювання революції 1905 р. у своїх етнічних інтересах і заснувала найбільшу кількість з-поміж інших національних меншин власних періодичних видань (понад 40). Однак польські часописи упродовж 1905-1914 рр. опинилися між молотом і ковадлом. З одного боку, її переслідували і різними методами пресували царська цензура та можновладці, а, з іншого, вона залежала від польської меншини та від ворогуючих «лівих» і «правих» таборів політичних сил, маневрувала між впливами польських, російських і українських радикальних політичних партій. Тим не менше польська періодика відіграла позитивну роль у політичному, суспільному та культурно-просвітницькому житті поляків України, стала цінним джерелом інформації про її становище, устремління та діяльність, виразником пошуків компромісу у налагодженні співпраці з українською титульною нацією.

У заключному шостому розділі монографії автори сфокусували увагу на участі представників польської меншини Правобережної України у революційному русі кінця XIX – на початку XX ст. На переконання авторів події революції 1905-1907 рр. стали відвертим виявом усіх соціально-економічних і політичних протиріч у Російській імперії, що відповідно продемонстрували усі проблеми і конфлікти, що давно визріли в житті польської меншини Правобережжя. Радикально налаштовані трудові верстви і молодь польської меншини взяли діяльну участь у революційних подіях 1905-1906 рр. на боці повсталого проти самодержавства українського народу. Місцеві поляки були присутні на усіх акціях протесту та барикадах, мали своїх представників в усіх політичних партіях. У той же час поразка революції та роки політичної реакції не зупинили поляків від участі у конспіративному русі боротьби за свої права.

У загальних висновках дослідники, підводячи підсумки дослідження, підкреслили, що у XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні відбу-

лося становлення і утвердження польської національної меншини, яка виборола своє місце і значення в українському суспільстві. Незважаючи на специфіку її життя, визначальним для неї стало те, що її прогресивні, демократичні верстви зрозуміли важливість співпраці польського населення з українським народом і розділили його долю, як це сьогодні реалізовано в незалежній Україні, стати містком пошуків злагоди, добросусідства й дружби між українською і польською нацією.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що монографія є оригінальним і завершеним дослідженням, яке наповнено: новими достовірними джерелами, що розширили фактологічну базу з життя у XIX – на початку XX ст. польської національної меншини Правобережної України та її інституцій; аналізом, систематизацією та узагальненням її культурної, просвітницької і громадсько-політичної діяльності та впливу на українсько-польські відносини; визнанням довготривалого подвижництва «української школи» в польській літературі; науковою реабілітацією, поверненням для потреб сучасності призабутих імен діячів польської культури, науки, просвітництва, визвольного і просвітницького рухів; оцінкою ролі і значення культури і суспільного життя польської громади для української нації.

Практичне значення монографії полягає в тому, що її зміст та отримані результати можуть бути всебічно використані при створенні нових наукових, науково-популярних і науково-методичних праць з історії та культурології України і Польщі; сучасними польськими інституціями, науковими, культурними і громадськими організаціями, товариствами, спілками, що діють у сучасній Україні, в освітньому процесі вищої освіти; для музейної справи і туризму; для вивчення та використання досвіду формування українсько-польських відносин Правобережної України XIX – початку XX ст. для потреб розвитку сучасної етнонаціональної політики в Україні. Це потужне монографічне дослідження розраховане на науковців, освітян, краєзнавців, працівників культури, загал українських і польських читачів, які досліджують, популяризують, або просто зацікавлені в пізнанні життя польського населення на території України на усіх етапах її історії.

Отримано: 10.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.287–291

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – академік УАІН, НАНВО України, заслужений працівник освіти України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам’янець-Подільський, індекс 32300, Україна (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-1778-9736

Researcher ID I-7817-2018

ZAVALNIUK Oleksandr – Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, NANVO Academician of Ukraine, Honored Worker of Education of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars’ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

**ТРИПАК М. М., КОМАРНІЦЬКИЙ О. Б., СКРИПНИК А. Ю.,
КОМАРНІЦЬКА Л. М., БОРОВІСЮК Т. В. ВІХИ ЗРОСТАННЯ:
ТЕХНІКУМ-ІНТЕРНАТ, КОЛЕДЖ, ІНСТИТУТ (1971-2021 рр.):
МОНОГРАФІЯ / ЗА ЗАГ. РЕД. О. Б. КОМАРНІЦЬКОГО.
КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ВПЦ ЗАХІДНОУКР. НАЦ. УН-ТУ
«ЕКОНОМІЧНА ДУМКА», 2021. 464 с.**

Невблаганно збігають роки і десятиліття. Світова і вітчизняна історія збагачуються новими яскравими подіями, іменами та фактами. Примножуються й культурні традиції народів, які засвідчують про неухильний поступ людства на шляху модерної цивілізації.

У різноманіття світової культурної спадщини помітний внесок робить український народ, один із найбільших у Європі. Міжнародна спільнота відає належне українцям за успішний рух до великої історичної мети – інтеграції у європейський економічний, політичний і культурний простір. У цьому плані чи не найбільше перебудовується національна вища школа. Українські заклади вищої освіти вдало запозичують у європейських сусідів успішно апробовані ними упродовж останніх десятиліть інновації, як в системі організації освітнього процесу, так і в забезпеченні високих якісних характеристик підготовлених фахівців.

Значною мірою зазначене стосується вишів древнього Кам’янця – одного із семи чудес сучасної України, який завжди був осередком становлення та розвитку освіти на мальовничій, щедрій на таланти Подільській землі. Серед них особливе місце посідає навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам’янець-Подільський державний інститут», який упродовж 50 ро-

ків своєї історії пройшов не простий шлях – від технікуму-інтернату (коледжу) до нинішнього інституту, який відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України постав як юридична особа 12 травня 2021 р. Це сталося завдяки створенню сучасної навчальної, матеріально-технічної бази, перетворенню закладу у зростаючий і все більш значущий для регіону науково-освітній, культурний і виховний осередок, який підготував декілька тисяч спеціалістів-економістів, соціальних працівників, психологів. Заклад вищої освіти має позитивну динаміку чисельних і якісних показників. Для навчальної і наукової праці тут створено сприятливі умови. З року в рік поліпшуються аудиторії, кабінети, спортивна база, технічне оснащення.

Інститут є специфічним закладом, у якому здобувають освіту молоді люди з обмеженими фізичними можливостями. Попри це, чимало з них зуміли досягти значних успіхів у навчанні, науці, спорті, мистецтві. Вони гордо несуть знамено рідного закладу і прославляють його не лише в Україні, але й далеко за її межами.

Нещодавно вийшла друком монографія «Віхи зростання: технікум-інтернат, коледж, інститут (1971-2021 рр.)», яка акумулювала здобутки за 50-річну діяльність інституту. Творчий задум належить академіку НАНВО України, доктору історичних наук, професору кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. Комарницькому, який декілька років працював у коледжі, і глибоко зацікавився основними етапами розвитку закладу-ювіляру. Співавтори видання – ректор інституту, заслужений працівник освіти України, кандидат економічних наук, доцент М. Тріпак, доктор історичних наук, доцент А. Скрипник, вчений секретар інституту, кандидат філологічних наук Л. Комарницька, а також викладач Т. Боровисюк, яка майже 15 років працювала заступником директора коледжу з навчальної роботи.

Рецензентами монографії стали ректор Західноукраїнського національного університету (м. Тернопіль), заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії економічних наук України, доктор економічних наук, професор Крисоватий А., а також член-кореспондент НАПН України, заслужений працівник освіти України, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри ортопедагогіки, ортопсихології та реабілітології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Шевцов А.

Структурно рецензоване видання складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Власне структура роботи раціональна і не викликає заперечень.

Варто звернути увагу на потужну джерельну базу монографії, яка базується переважно на архівному матеріалі, що якісно вирізняє її від інших подібних видань. Зокрема, широко використано документи, які містить фонд Р. 6355. Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат (1971-1996 рр.) Державного архіву Хмельницької області. Не залишили-

ся поза увагою і матеріали, які містяться у Кам'янець-Подільському міському архіві (Ф. 14 Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат Хмельницької області). Автори послуговувалися також і матеріалами поточного діловодства.

У першому розділі автори показали становище планово-економічного технікуму за часів радянського доби, з'ясували його діяльність у контексті тодішньої освітньої політики. Зокрема, керівництво закладу вимушене було формувати викладацький контингент, ідеологічно прихильний до влади, у зв'язку з чим зверталася увага на ріст у їхньому середовищі партійного прошарку. Щоправда, як наголошується у праці, чисельність викладачів-комуністів була меншою 50%. Під домінуючим ідеологічним впливом була навчальна робота, особлива увага приділялася викладанню суспільно-політичних дисциплін, витриманості навчальних планів і програм у комуністичному дусі, поширеній тоді політехнічній підготовці учнів.

Крім того, автори звернули увагу на організацію виробничої практики, навчально-методичну і профорієнтаційну роботу. Щодо останнього, то, як зазначається, конкурс при вступі переважно був невисоким. Це пояснюють специфічним складом абітурієнтів, які представляли практично всі регіони радянської України. Показано зміст і форми політико-виховної роботи, що мала на меті виховання в учнів основ марксистсько-ленінського світогляду. Задля цього використовували різні засоби і прийоми під час проведення політінформацій та політгодин, публічних лекцій, вечорів, зустрічей із знаними людьми, заходів із військово-патріотичного і атеїстичного виховання, протиалкогольної пропаганди, в ході соціалістичного змагання і суботників тощо. Попри ідеологічну складову, керівництво технікуму дбало про зміцнення навчально-матеріальної бази закладу, добилося у цьому значних результатів.

Другий розділ присвячено становищу технікуму-інтернату після здобуття Україною державної незалежності. Новий період позначився значними позитивними змінами у роботі закладу. Зокрема, кардинально було оновлено кадровий склад. Уперше почали застосовувати конкурсну основу у формуванні викладацького штату. Натомість через складну демографічну ситуацію у державі значно скоротився чисельний склад студентства. Дослідники з'ясували заходи щодо модернізації змісту освіти (впровадження елементів модульного навчання, збільшення кількості занять з використанням мультимедійних засобів, створення банку мультимедійних матеріалів, відеотеки та інформаційних комп'ютерних баз тощо). Водночас, звернено увагу на таку проблему як зниження якісного рівня знань студентів, хоча для її вирішення дирекція використовувала засоби морального і матеріального стимулювання молоді. Державні іспити показали недостатню практичну підготовку випускників. Серед пріоритетів у роботі технікуму були організація студентського самоврядування, екологічне виховання, попередження негатив-

них явищ у молодіжному середовищі, спортивно-масова робота тощо. Як і в попередній період, проводилася робота щодо збереження та удосконалення навчально-матеріальної бази, хоча можливості для цього були значно обмежені, особливо під час економічної кризи 1990-х рр. У той час кошторис мав дефіцитний характер, бюджетні кошти використовувалися лише на зарплату, платежі і оплату харчування, скорочувалася чисельність та штат працівників. Разом з тим розпочалося будівництво гуртожитку, однак через недофінансування його законсервували.

Найпродуктивнішими для технікуму (коледжу) стали 2015-2021 рр., що досліджено у третьому розділі. У 2016 р. заклад було реорганізовано у коледж, який у своїй діяльності почав використовувати атрибути, типові для закладів вищої освіти. Щодо цього, то автори монографії навели низку переконливих фактів. Зокрема, було створено вчену та наглядову ради; розпочато підготовку фахівців освітнього ступеня бакалавр; значно зріс кадровий потенціал (за 6 років пройдено шлях від технікуму, де не було жодного викладача, який би мав науковий ступінь чи вчене звання, до коледжу, де наприкінці 2020 р. уже працювали 3 доктори наук, професори, 30 кандидатів наук, доцентів); забезпечувався подальший розвиток системи підвищення кваліфікації та стажування викладачів, у т.ч. й міжнародних; значно зріс кількісний показник студентів (у порівнянні з 2014 р. контингент зріс у 2,8 рази); активізувалася науково-дослідна та інноваційна діяльність (захищалися докторські і кандидатські дисертації, викладачі публікували монографії, підручники і навчальні посібники, статті у виданнях, що індексуються у базах Scopus і Web of Science, проводилися авторитетні наукові заходи; значно результативнішою стала студентська науково-дослідна робота); підвищувався міжнародний авторитет закладу; зросла роль студентського самоврядування; розширювалися наукові, ділові та культурні зв'язки студентської молоді коледжу й країн Європейського Союзу тощо. Коледж став першим ЗВО у Кам'янці-Подільському, де розпочалася робота щодо запровадження в ньому дистанційного навчання. Організовувалася та здійснювалася робота щодо створення у коледжі потужної інформаційної, матеріально-технічної та навчально-методичної баз. Упродовж 2015-2020 рр. державні (регіональні) видатки на забезпечення роботи закладу зросли у 2,4 рази, а надходження по спецфонду – у 16,4 рази.

Найменшим за обсягом є останній, четвертий, розділ. Він висвітлює процес створення на базі коледжу інституту, покликаного зберегти та примножити багаторічні високоякісні традиції, зміцнити матеріально-технічну базу і висококваліфікований кадровий потенціал. Результати накреслених перспектив розвитку очікуються у наступні роки.

Висновки до монографії аргументовані, науково достовірні, підсумовують її результати та спираються на достатньо глибоке знання предмету дослідження, підкріплюються відповідним фактичним матеріалом.

Вдало доповнюють основний зміст роботи додатки, у яких вміщено дані про персональний склад керівництва, педагогічних і науково-педагогічних працівників, бухгалтерії, навчально-допоміжного персоналу. Подано список випускників 2015-2020 рр., які закінчили заклад з відзнакою, перелік науково-методичних та науково-практичних конференцій, збірників наукових праць, основних наукових і науково-методичних праць, опублікованих викладачами у 2017-2021 рр. Неабияке значення мають розміщені тут списки випускників, які є гордістю закладу, а також спогади колишніх викладачів і працівників технікуму-інтернату.

Нині НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут» впевнено йде у майбутнє. Спільними зусиллями викладачів і студентів далі твориться його історія, розвиваються і збагачуються новим змістом кращі традиції попередників, примножуються їхні здобутки в усіх сферах діяльності, впевнено і цілеспрямовано виконуються поставлені державою завдання з підготовки кваліфікованих спеціалістів. Тож є всі підстави вважати, що наступні роки і десятиліття стануть для інституту часом нових творчих звершень, нових перемог і досягнень у різноманітних державних та міжнародних програмах, націлених на посилення демократизації внутрішнього життя, збагачення освітнього процесу інноваційними технологіями, активізацію науково-дослідної роботи, збільшення можливостей для студентської молоді отримати якісну освіту, сповна реалізувати себе у недалекому майбутньому.

Отримано: 02.12.2021.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 34

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 29.12.2021 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 17,0. Обл.-вид. арк. 22,2.
Тираж 100. Зам. № 960.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.